

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

2 (10) 06 / 2021

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

2 (10) 06 / 2021

ШЫМКЕНТ, 2021
SHYMKENT, 2021

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі – 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі.

Ғылыми журнал «Рухани жаңғыру» бағдарламасына ғылыми сүйемелдеу жасау мақсатында гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану және тұлғатану; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-н от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс – 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - проектный офис «Рухани жаңғыру» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал учрежден в целях научного сопровождения программы «Рухани жаңғыру», публикации результатов научных исследований в области гуманитарных, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование. Направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте – основа межкультурной коммуникации; творческое направление тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auezov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan Republican scientific journal "QAZAQTANÝ" University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. "On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication".

The subscription index is 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible Department for the preparation and publication of the magazine is the project office of rukhani zhangyru of the Auezov SKU.

The scientific journal has been erected for the purpose of scientific support of the «Rukhani Zhagyru» program, the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: history of Kazakhstan; the world history; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history and cognition of personality; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect – basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 2 (10) 06 / 2021
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 2 (10) 06 / 2021
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 2 (10) 06 / 2021

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редактор: Жанысбекова Г.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының басшысы, тарих ғылымдарының кандидаты, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті.

Техникалық редактор: Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының бас менеджері.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Ә. - з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың бірінші проректоры; Бейсенбаев С.Қ. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Қоғаммен байланыс және мәдениет» жөніндегі проректоры; Исакова А.Т. - п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Стратегиялық даму және интернационализация» жөніндегі проректоры; Мәжінбеков С.А. - философ.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Әлеуметтік және тәрбие жұмысы» жөніндегі проректоры; Функ Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Антропология және этнология» институтының директоры. М.Ломоносов атындағы ММУ-дың «Этнология» кафедрасының меңгерушісі. «Сибирские исторические исследования» (Scopus, Ресей ЖАК) журналының бас редакторы; Аманжолова Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Раджабов К.К. - т.ғ.д., профессор. ӨзБҒА «Тарих» институтының қызметкері; Мырзахметов М.М. - филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры; Мәжитов С.Ф. - т.ғ.д., профессор. ҚР ҰҒА академигі, ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ-дың директоры; Қойгелдиев М.Қ. - т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, ҚР ҰҒА академигі, «Қазақстан тарихшылар ассоциациясының» төрағасы; Тұрғараев Б.Т. - з.ғ.д., профессор, «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры; Қабылдинов З.Е. - т.ғ.д., профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры; Байтанаев Б.А. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі. Ә.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының бас директоры; Артыкбаев Ж.О. - т.ғ.д., Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың «Археология және этнология» кафедрасының профессоры; Кәрібаев Б.Б. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Тұрсын Х.М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қожа М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қалыш А.Б. - т.ғ.д., профессор. әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Археология, этнология және музология» кафедрасының меңгерушісі; Қапалбекұлы Н. - академик, профессор, Алматы облысының Құрметті азаматы, ЮНЕСКО «Мәдениеттерді жақындастыру» орталығының бас ғылыми қызметкері; Ақыш Н.Б. - филолог.ғ.д. ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті М.О. Әуезов атындағы институтының «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері; Есіркепова А.М. - з.ғ.д., ҚР Президентінің жанындағы МБА-ның профессоры; Мыңбаев Н. - филолог.ғ.д., профессор М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Түркітану» ғылыми орталығының директоры; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы педагогика және музыкалық білім» кафедрасының профессоры; Тлеубердиев Б.М. - филолог.ғ.д., «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры; Қабылбекова З.Б. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы психология» кафедрасының профессоры; Лекерова Г.Ж. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Психология және дефектология» кафедрасының меңгерушісі; Жолдасбекова С.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Кәсіптік оқыту» кафедрасының профессоры; Әлібек С.Н. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың колледж директоры. «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры; Алметов Н.Ш. - п.ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы педагогика» кафедрасының профессоры; Султанов С.А. - саяси.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының профессоры; Қартаева Т.Е. - т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың қауым-н профессоры, әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Жаршысы» тарих сериясы бойынша жауапты хатшысы; Рысбаева С.Ж. - саяси ғ.к., ҚР Президентінің жанындағы МБА-дың доценті; Нұржанов А.Ә. - т.ғ.к., доцент Ә.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Уразбаев Қ.М. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Тарих және педагогика» факультетінің деканы; Сейдахметов М.Қ. - з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Басқару және бизнес» жоғары мектебінің деканы; Қоңыратбаев О.М. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші қызметкері; Кәрібаев С.Ө. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Отарбаева Г.К. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі; Нұртазин Е.К. - з.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мемлекет және құқығы теориясы» кафедрасының меңгерушісі; Карбозова Г.К. - филолог.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Ағылшын тілі білімі» кафедрасының меңгерушісі; Авизова А.Қ. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті; Джунисбаев С.М. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Тарих және этнология» ғылыми орталығының директоры, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Сулейменов Т.А. - философ.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Экономика» кафедрасының қауым-н профессоры; Қалшабек А.Б. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері; Әзімхан Ы.О. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Филология» факультетінің деканы; Жолдасбекова Қ.Ә. - п.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті; Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы; гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы, аудармашы, журналдың ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы.

/М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы. 10.02.2020 ж., №64-нқ бұйрығынан көшірмесі/.

«QAZAQTANÝ» respublikaalyq ғылыми журнал 2 (10) 06 / 2021
«QAZAQTANÝ» respublikanskii nauchnyi zhurnal 2 (10) 06 / 2021
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 2 (10) 06 / 2021

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственный редактор: Жаныбекова Г.А. - начальник центра «Рухани жаңғыру и Ассамблеи народа Казахстана», кандидат исторических наук, доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело».

Технический редактор: Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер центра «Рухани жаңғыру и Ассамблеи народа Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Бейсенбаев С.К. - проректор по «Общественным связям и культуре» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.п.н., профессор; Исакова А.Т. - к.п.н. проректор по «Стратегическому развитию и интернационализации» ЮКУ им.М.Ауэзова; Мажинбеков С.А. - к.философ.н., доцент, проректор по «Социальной и воспитательной работе» ЮКУ им.М.Ауэзова; Функ Д.М. - д.и.н. профессор, директор института «Антропология и этнология» РАН, зав.кафедрой «Этнология» МГУ им.М.Ломоносова, главный редактор журнала «Сибирские исторические исследования» (Scopus, ВАК РФ); Аманжолова Д.А. - д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник института «История России» РАН; Раджабов К.К. - д.и.н., профессор, сотрудник института «История» РАН РУЗб-н; Мырзахметов М.М. - д.филолог.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Мухтартану» им.ЮКУ М.Ауэзова; Мажитов С.Ф. - д.и.н., профессор, академик НАН РК директор республиканского государственного учреждения «Қоғамдық келісім» (Общественное согласие) при Президенте РК. Койгелдиев М.К. - д.и.н., профессор Каз.НПУ им.Абая, академик НАН РК, Председатель Ассоциации историков Казахстана; Турғараев Б.Т. - д.ю.н., профессор, директор международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы және Қожаберген жырау»; Кабылдинов З.К. - д.и.н., профессор, директор института «История и этнология» им. Ш.Ш.Уалиханова; Байтанаев Б.А. - д.и.н., профессор академик НАН РК, директор института «Археология» им.А.Х.Марғұлана; Артыкбаев Ж.О. - д.и.н., профессор кафедры «Археология и этнология» ЕНУ им. Л.Гумилева; Карибаев Б.Б. - д.и.н., профессор, член-корр. НАН, зав.кафедрой «История Казахстана» КазНУ им.аль-Фараби; Тұрсын Х.М. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Мұхтар К. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Калыш А.Б. - д.и.н., профессор, зав.кафедрой «Археология, этнология и музейное дело» КазНУ им.аль-Фараби; Нағашыбек К. - академик, профессор, почетный гражданин Алматинской области, ведущий научный сотрудник центра «Сближение культур» ЮНЕСКО, профессор ЮКУ им.М.Ауэзова; Ақыш Н.Б. - д.филолог.н., ведущий научный сотрудник института «Литературы и искусства» им. М.Ауэзова Комитета науки РК; Есиркепова А.М. - д.э.н., профессор Академии государственного управления при Президенте РК; Мынбаев Н. - д.филолог.н., профессор, директор научного центра «Тюркология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Калыбекова А.А. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКУ им. М.Ауэзова; Тлеубердиев Б.М. - д.филолог.н., профессор кафедры «Казахский язык и литература», ЮКУ им.М.Ауэзова; Кабылбекова З.Б. - д.п.н., профессор кафедры «Общая психология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Лекерова Г.Ж. - д.п.н., зав.кафедрой «Психология и дефектология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова С.А. - д.п.н., профессор кафедры «Профессиональное образование» ЮКТУ М.Ауэзова; Алибек С.Н. - д.и.н., профессор кафедры «История Казахстана» ЮКТУ им.М.Ауэзова, директор колледжа ЮКУ им.М.Ауэзова; Алметов Н.Ш. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКУ им. М.Ауэзова; Султанов С.С. - д.полит.н., профессор кафедры «Философия и культурология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Картаева Т.Е. - к.и.н., асоц.профессор, ответственный секретарь серии история «Вестника» КазНУ им. аль-Фараби; Рысбаева С.Ж. - к.полит.н., доцент Шымкентского филиала Академии государственного управления при Президенте РК; Нуржанов А.А. - к.и.н., доцент, научный сотрудник института «Археология» им. А.Х.Марғұлана; Уразбаев К.М. - к.филолог.н., доцент, декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М.Ауэзова; Сейдахметов М.К. - к.э.н., доцент кафедры «Маркетинг и менеджмент», декан Высшей школы «Управление и бизнес» ЮКУ им.М.Ауэзова; Қоныратбаев О.М. - к.и.н., доцент, ведущий научный сотрудник научного центра «Мухтартану» ЮКУ им. М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент, зав.кафедрой «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - к.и.н., доцент, зав.кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им. М.Ауэзова; Нуртазин Е.К. - к.ю.н., доцент, зав.кафедрой «Теория государства и права» ЮКУ им. М.Ауэзова; Карбозова Г.К. - к.филолог.н., доцент зав.кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова; Авилова А.К. - к.и.н., доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова; Джунисбаев С.М. - к.и.н. доцент кафедры «История Казахстана», директор научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова; Сулейменов Т.А. - к.филолог.н., доцент кафедры «Философия и культурология» ЮКУ им.М.Ауэзова; Айдарова А.Б. - к.э.н., доцент, асоц.профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова; Қалшабек А.Б. - к.филолог.н., ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра «Мухтартану». ЮКУ им.М.Ауэзова; Азимхан Ы.О. - к.филолог.н., доцент, декан факультета «Филология» ЮКУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - к.п.н., доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн» ЮКУ им.М.Ауэзова; Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер проектного офиса «Рухани жаңғыру», технический редактор журнала, корректор журнала ЮКУ им.М.Ауэзова; Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКУ им. М.Ауэзова, переводчик, редактор материалов английского языка.

/Выписка из приказа №64-нқ, от 10.02.2020г. О внесении изменений и дополнений в состав членов редакционной коллегии республиканского научно журналу «QAZAQTANÝ» ЮКТУ им.М.Ауэзова/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2020

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

ӨОЖ: 94.115

Жанысбекова Г.А. *

тарих ғ.к., доцент, «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының
басшысы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ОҢТҮСТІК ӨЛКЕСІНІҢ АУЫЛ-АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ
САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН СОЙҚАНДАРЫ**

Автор-корреспондент: amirbaevag@mail.ru

Түйін: Мақалада Түркістан облысындағы архив материалдарына сүйене отырып зерттеу жүргізілді. Түркістан облысы, Түлкібас ауданының ауыл-аймақтарындағы өткен саяси қуғын-сүргін кезеңде бір қатар тұлғалардың жазықсыз жазаланғаны туралы мәліметтер келтірілді. Большевиктік режимнің негізгі көксемі олар «экспроприациялағандарды экспроприациялау» және ұлттық шет аймақтарды большевиктік орталыққа сөзсіз бағындыру еді. Большевиктік репрессия машинасы нақ осы мақсатқа қызмет жасады. Осындай бір репрессияға түскен ауыл мен оның азаматтары қазіргі Түркістан облысы Түлкібас ауданына XX ғасырдың бастапқы кезеңінде колхоз болып ұйымдасқан ауыл тұрғындары екен. НКВД-ның №150 ісі бойынша революцияға қарсы ұйым мүшесі деп айып тағылған ауыл тұрғындары. Бірі ауыл шаруасында колхозшы, есепші, қоймашы болып жұмыс жасаған, екіншілері интеллигент қатарынан – мұғалім болып қызметтерін атқарған қарапайым тұрғындары еді. 30-шы жылдар Қазақ тарихында өшпес іздердің бірі - Қазақстанның халқының жойылуы ретінде мәңгі есте қалады.

Кілт сөздер: Саяси қуғын-сүргін, бай, алашордашы, айыптау, үштік ату жазасы, ақтау тұрғыны Баймұратов Бекбай 1896 жылы Өзбек КСР-інің Нарын ауданының Пайтокси

Кіріспе. «Саяси қуғын-сүргін» деген кезде әрбір көңілі ашық саналы азаматтың ойына ең алдымен қуғын көрген қазақ зиялылары мен Алаш ардақтылары ойға оралары анық. Дегенмен, қызыл қырғынның орағы кез-келген деңгейдегі және әлеуметтік топтағы бас көтерген қазақ азаматтарын баудай қырып отырған. Өйткені, большевиктік режимнің негізгі көксемі «экспроприациялағандарды экспроприациялау» және ұлттық шет аймақтарды большевиктік орталыққа сөзсіз бағындыру еді. Большевиктік репрессия машинасы нақ осы мақсатқа қызмет жасады. Осындай бір репрессияға түскен ауыл мен оның азаматтары қазіргі Түркістан облысы Түлкібас ауданында XX ғасырдың бастапқы кезеңінде колхоз болып ұйымдасқан ауыл тұрғындары екен.

Теориялық талдау. НКВД ісінің №150 революцияға қарсы ұйым мүшесі деп айып тағылған ауыл қышлағында өмірге келген. Тұтқындалған кезде Түлкібас ауданының Сарыбұлақ ауылдық Кеңесінің Октябрь колхозында қатардағы колхозшы болып өмір сүрген. Әлеуметтік шығу тегі – диханшылықпен айналысқан бай деп көрсетіледі. Дегенмен, «Тұтқынның анкетасы» деп аталатын құжаттағы мәлімет бойынша оның әкесі арбакеш болып, саудамен айналысқан. Шаруашылығында 20-25 қой, 2 түйесі болғандығы белгілі болып отыр. Осындай шаруашылығы бар Бекбайдың тұтқындалған жылы 28 жаста болған жұбайының аты – Жұбаш, баласы Ислам 8 жаста, қыздары Қалбибі – 5 жаста, Қалдықыз – 3 жаста, Замыш – 1 жаста ғана болған екен [1].

Коммунистік партия қатарында болмаған. Түлкібас ауданы, Ванновка селосындағы

НКВД бастығы, мемлекеттік қауіпсіздік лейтенанты Шестериковтың 15.10.1937 жылы берген тұтқындау анықтамасы бойынша ол революцияға қарсы ұлтшылдар тобында болғандығына байланысты партияға кіру алдында кандидаттығынан шығарылып тасталған және колхозшылармен болған жанжал үшін 1937 жылы 1 жылға еңбекпен түзеу жазасы кесіліп, сотталған. Шестериковтың анықтамалық көрсетуі бойынша Баймұратов Бекбай колхоз жұмысына барынша кедергі келтірген деп айыпталған. Сондықтан, оған РСФСР-дың қылмыстық кодексінің 58-II бабы бойынша айып тағылу сұралған және сол – 1937 жылдың 15-ші қазанында тұтқындалған [2].

Осы жоғарыда көрсетілген тағылған айыптар бойынша НКВД-ның 1937 жылғы 4 қарашада Ванновка елді мекенінде өткізген жиналысында 58-II, 58-7 баптары бойынша жаза қолдану туралы қаулы қабылданған [3].

Тәжірибелік бөлім. Бұған негіз болған «Айыптау қорытындысы» атты құжатта Бекбай Баймұратовқа Түлкібас ауданының НКВД (Ішкі істер халық комиссариаты) тағылған айыптарды талдап көрер болсақ, ол құжатта облыстың жер аумағында мақсаты кеңес өкіметін құлату, Қазақстанның КСРО құрамынан қарулы күрес арқылы бөліп алып шығу және ол жерде «қазақ буржуазиялық мемлекетін» құру болып табылған республикадағы «ұлтшыл, террористік-көтерілісшіл және шпиондық-диверсиялық» ұйымның ашылмай қалған бөлімшесі – «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының» әшкере болғандығы көрсетілген. Бір мүшесі Бекбай Баймұратов болып табылған осы «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымы» Түлкібас ауданы өңірінің ауылшаруашылық саласында шпиондық-диверсиялық жұмыс жүргізген деген қарастырылып отырылған кезең үшін өте-мөте ауыр айып тағылған. Құжат дерегі НКВД-ның Түлкібас ауданы бөлімінің басшысы аға лейтенант Шестериковтың онымен де тынбай, «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымы» деп айып тағылып отырған тұлғалардың алашордашылар, байлар, моллалар және басқа да кеңестік үкіметке қарсы «элементтерді» төменгі, ауылдық деңгейдегі болса да басшылық қызметтерге тартқандығын, контрреволюциялық топтардың мүшелерін кеңестік биліктің құрамына енгізуге әрекет жасады, сөйтіп жергілікті билікті басып алуға әрекеттенді деп қарастырылған сөз тіркестерін тілге тиек ете отырып, колхоз құрылысына қарсы әрекет жасады деген жалған айыптарды үйіп-төккен [4].

Алайда, айыптаулардың шынайы, жалған емес екендігін құжат бетінде дәлелдеу мақсатында «Айыптау қорытындысы» деп аталған құжатқа «контрреволюциялық топ» мүшелерінің барлығының «қылмысты мойындауы туралы берген түсініктері» біршама толық беруге тырысқандықтары, өздерінің қанқұйлы істерін шындыққа жанасымды сияқты сөздермен, құжаттармен негіздеуге ұмтылыстары байқалады. Мысалы, Өтепбергенов деген азамат өзінің «контрреволюциялық топ құрамына 1936 жылы кіріп, колхоздағы байлардың аман-есен қалуы үшін жұмыс істей бастағаны, осы үшін Баймұратовпен бірге бөгде «элемент» - саудагер Джугашевке айналыс жасап, пайда табуы үшін 1000 рубль бергендіктері, «Октябрь» колхозының бастығы бола тұра Баймұратов колхоз малын сақтауға көңіл бөлмей, мал басының тең жартысын жұқпалы аурумен ауыртқандығын» көрсетсе, айыпталушы Баймұратов Бекбайдың өзі кәмпескеге түскен қайын атасын жасырғандығын, ауданға белгілі алашордашы Кестаубаевқа анықтама бергендігін, 173 гектар жердегі мақталықтың 16-18 гектарын қуратып тастағандығын мойындайды [4, п.11.].

Ал, Айтбаев Жұбай деген айыпталушы болса, өзі берген куәлігінде «Октябрь» колхозының халқы арасында кеңестік құрылысқа қарсы наразылықты күшейту үшін колхозшылардан 5-25 рубль аралығында ақша жинағандығын, сөйтіп ол ақшаны өзі иемденіп кеткендігін, 1931 жылы колхозға жинаған малды талан-тараж еткендігін көрсетеді [4, п.14].

Осылайша жалған айыптаулардың негізінде Баймұратов Бекбай ату жазасына, ал, контрреволюциялық топтың мүшелері деп осы бір іс бойынша айыпталған Ермеков

Ізтілеу, Сейдалиев Утеш, Сейдалиев Жұбай, Ешанов Барамбай, Өтеберген Абдылбек, Өлімбеов Жорабай деген азаматтардың әрқайсысы 10 жылға бас бостандығынан айыру жазасын арқалап кете барған [4, п.8-17].

Ал, 1937 жылдың 29-шы қарашасында НКВД лейтананты Борисов басқарған «үштіктің» Баймұратов Бекбайға шығарған ату жазасы орындалып, ол туралы арнайы құжат – «Акт» жасалған [5].

Айыптаудың жалғандығын №150 іс бойынша істі болған ауыл кедейлері, партия мүшелерінің, партия нұсқаушыларының «Үштіктің» шешіміне бірнеше рет берген «Қарсылық хаттарынан» көруімізге де болады [6].

Еңбек, соғыс ардагері, Түлкібас ауданының құрметті азаматы, зейнеткер Ыбырайұлы Тұрардың 2002 жылдың тамызында жазып берген естелік әңгімесі де осы жағдаятқа сәуле түсіреді. Тұрар Ыбырайұлы аға Бекбай Баймұратұлының алғашында Сарыбұлақ ауылы Октябрь колхозы болмай тұрып, Ақжар селосын ұйымдастырып, алғашында өзі сатушы, кейіннен сельпо бастығы болып істегендігін, сол уақыттағы талапқа сай селоға лайықты жолдар салдырғанын, тауарларды ауданнан, Шымкент қаласынан, Қарабұлақ селосынан ат, өгізарба, түйелермен тасығандығын, көрші елді мекендерден дүкендер аштырғандығын айта келіп, Амансай, Талап, Жаңа Тұрмыс, Түйе тос елді мекендерді азық-түлік, қант, шай, тұзбен қамтамасыз еткізгендігін мысалға келтіреді. Жаңадан ұйымдасқан Октябрь колхозының бастығы Сүгірбеков Нақышбекке колхоз ұйымдастыру кезінде кездескен кедергілерді жоюға көптеген жәрдемін тигізгендігін, ал, 1935 жылдың басында осы колхозға төраға бастығы кезінде колхоздың шаруашылық-экономикалық жағдайын түзеу үшін елді мекеннен мектеп, ауыл совет, медпункт аштырғанын, ол үшін, Сарыбұлақ ауылында Қаратау сілемдеріндегі көл-бұлақтардың суы Октябрь, Қызыл арық колхоздарының 500-600 гектар жерлерін суландыруға келетін, кейіннен біртіндеп азайғаннан кейін өзен бойларындағы көл-бұлақтарды бөгетіп, Ақжар, Қарабастау, Бектұрмас, Жауғаш арықтарын қаздырып өзен бойларын суландырғандығын, бірнеше рет мақта, дақыл ектіріп, әр гектардан 15-20 центнер мақта алуға қол жеткізгендігін айта келіп, судың кемуіне байланысты пайдаланылмай тек орны қалған каналды «Бекбай салдырған» канал деген аты қалғанын, сол азаматтың еңбегі, - деп, мақаланың зерттеу нысаны болып отырған Баймұратов Бекбай есімді азаматтың халыққа сіңірген еңбегінің ұрпақтан ұрпаққа жеткенін жылылықпен сөз етеді: «Ауылда орталау Октябрь атындағы мектеп болды. Сол мектептің 7 класын сонда тауысты. Ақжар селосында ауданда бірінші рет ауа телефоны болды. Бұл 1940 жылға дейін істеді. Бұл аудан орталығымен байланысты болатын. Біздің Сарыбұлақ ауданында туып, басқа шаруашылықтарда жұмыс істеген ағалар мен әкелерді еске алмай кету, кешірімс күнә болар еді. Сондықтан, аздап мағлұмат беруді жөн көрдім:

1. Өлімбеков Шертай – бірінші болыс болған.
2. Кетаубаев Жұмабек - мұғалім, мектеп директоры, Манкент селосында Абай мектебін салдырған. Оны басқарғаннан кейін Балықшы селосынан Балықшы мектебін салдырған.
3. Қыстаубаев Жұмабек – оқу бөлімінің бастығы, Орталық партия ұйымында нұсқаушы, бөлім бастығы, трамвай пресс бастығы, түсті металлургия орынбасары болып істеген.
4. Ермеков Ізтілеу – мұғалім, Антоновка детдомы мен Балықшыда мұғалім болған.
5. Өтеш Сейдуалиев – мұғалім, райкомда нұсқаушы болды.
6. Жұбан Сейдуалиев – колхозшы, партия йымының хатшысы.
7. Өтепберген Әбілдабек – есепші.
8. Сәдібеков Кәрімбек – мұғалім, мектеп директоры.
9. Есжанов Боранбай – қоймашы.
10. Өлімбеков Жорабай – Чапаев аулындағы колхоздың төрағасы.
11. Баймұратов Бекбай – колхоз бастығы.

Осы жоғарыдағы азаматтар халық жауы деп, 37-38-ші жылдарда ұсталып, тек Жұмабек Қыстаубаев 8 айдан кейін ақталып, бұрынғы Алматы қаласындағы жұмысына орналасып, 1941-1945 жылдары соғысқа қатысып, 1946 жылы оралды. Ал, Қыстаубаев Жұмабек, Ермеков Ізтілеу, Есжанов Боранбай, Өтепбергенов Әбілдабек, Шәнтікерімов Кәрібек кесілген үкімдерін өтеп, елге келіп, 1986 жылдары бақилыққа кетті. Ал, қалған бес кісі сол жақта дүниеден өтті. Бұлардың барлығы да 1955-1960 жылдары ақталды. Ал, біздер осы ағалар мен әкелердің істеген жұмысын көзбен көріп, қолмен ұстамасақ та, өткен әкелердің айтқан сөздерінен алған әсерлерді қағаз жүзіне түсіруге жеткізгенімізге қуанамыз. Қазақта «Ғалымның ісі, жақсының аты өшпейді», - дейді ғой. Мен Сламханның әкесін көрдім, үйінде бірнеше рет болдым. Мен мектептен 5-6 км. қашықтықта тұрдым. Көктем, күз айларында сондағы туған-тумалардың балаларымен үйлеріне баратынмын. Бекен жирен шашты, мұртты кісі болатын. Сламханның бойы, түрі әкесіне тартқан. Қазіргі жастар мектепке бар десе жылайды. Ал, біздер қанша алыста тұрсақ та, әкешелер оқуға бармай-ақ қойындар, күн суық, жауынды десе, жүзімізден жас сорғалап жылайтынбыз. Ел адамдарынан көп тәлім-тәрбие алғандарымыз Қыстаубаев Жұмабек пен Кәрібаев Баймахан. Қыстаубаев Ж. 1946 жылы Отан соғысынан оралған соң, жоғарғы орындарға шақырса да бармай, ауылда жұмыста қалып, бұрынғы Октябрь колхозына төраға болып, 35-40 үйді соғыс жылдары жан сақтау таукіметімен жекжат-жұрағаттарын тарап кеткендерді жинап 130-140 үйге жеткізді. Жаңадан екі учаске болып, Ақжар, Қарабастау поселкелеріне үй-жай салдырды. Колхоздарды материал, күш-көлікпен қамтамасыз етті. Ауылға мектеп, монша, клуб, магазин медпункт салдырды. Бұрынғы Октябрь орталау мектебі қайтадан ашылды. Алғашқы директорлары болып Тіленші Төриев, Тоғатай Мүсілім жұмыс жасады. Кәрібаев Баймахан Сарыбұлақ ауыл советі, онан соң аудандық советтің хатшысы, кейіннен Машат село бастығы, Жамбыл атындағы колхоздың кассир-бухгалтері қызметін атқарды. 1996 жылы 80 жасында ауыр науқастан дүниеден өтті. Ал, Жұмабек Қыстаубаев 30-шы болып, бұрынғы Каганович, Пістелі, Свердлов, Көкбұлақ колхоздарын ірілендіріп, Абай атындағы колхозда төраға болып қызмет істеді. Бұрынғы шашыраңқы елді жол-өзен бойларына жайластырып, клуб, медпункт, мектеп салғызды. Ең алғашында елді мекен, бұрынғы ата-қонысымнан ажырайтын болдым деп өкініп зар салса, қазіргі жастар мың да бір рахмет айтуда. Бұл жоғарыдағы мәліметті жазудағы мақсатым – бұлардың атақ-даңқын шығару емес, кейінгі ұрпақтар оқып, біздің ата-бабаларымыз да өз деңгейінде ел болып, ұрпақ үшін жұмыс жасағанын білдіру еді», - дейді естелік беруші [7].

Естелік берушінің сөздерін 1955 жылы Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының Президиумының осы мақалада аты-жөндері көрсетілген айыпталушыларды ақтау, 1937 жылғы 28 қарашада кесілген үкімдердің күшін жокқа шығару туралы қаулысының мазмұны да растап береді.

Қорытынды. 2021 жылы Қазақстанның Тәуелсіздігіне 30 жыл толуына орай мемлекет басшысы Қ. Тоқаев қазақ халқы ішінен XX ғасырдың 30-шы жылдары «саяси құғын-сүргінге» ұшыраған жандардың ақталу жұмыстарын күшейтуге республикамыздың түкпір-түкпірінде орналасқан архивтерді мүмкіндігінше қайта қарап, ақталмаған азаматтар бойынша бір қатар жұмыстарды ұйымдастырып, осы үдеріске барынша зиялы және ғылым саласындағы қызметкерлерді тартып, шындыққа қол жеткізіп ұрпақтарының алдында мемлекет деңгейде ақталу жұмыстарын жандарып және сол жылдары қылмыстары жоқ екенін дәлелдеп, халық алдына сол жылдары өзінің еңбегімен, іс-әрекетімен сол ауыл тұрғындарының ой-өрісіне, экономикалық және әлеуметтік жұмыстарды ұйымдастырып, бір қатар жетістіктерге жеткені туралы зерттеулер жасалуы тиіс. Сонымен қатар, қазақ халқының билікке қарсыласпай, оның саясатына көніп, қоғамның сол жылдағы заңдармен өмір сүріп жатқаны, халықтың әлеуметтік жағдайының төмендеп кетседе, өзінің кішкене шаруасымен жан баққандары белгілі еді. Кішкене ауылдағы азаматтардың тағдыры, бүкіл елдің орнына келмес тұлғаларынан айрылғаны

жаңға батарлық жағдай. Өз жерінде ғасырлап келген ата-дәстүрмен жалғасып, малын жайып, азын-аулық жер телімінде егін егіп жүрген қарапайым халықты, кеңес үкіметіне қарсы «идеологиялық көз-қарастармен» халық арасында «контреволюциялық ұғымдарды» таратып жүр деп айыпталғаны да өте ауыр жағдаят еді.

«Халық жауы» аталған азаматтардың ұрпағына жылдар бойы келген психологиялық қысым, ұрпақтарын да жою жұмыстары қазіргі таңда мәңгі өшпес ізін қалдырды. Тәуелсіздіктің нышаны – қазақ халқының кеңес идеологиясынан бостандық алуы және 30 жылда елдің өз дәстүрі мен әдеп-ғұрпына біртіндеп қайта оралуы, өз геосаяси бағыттарын айқындау, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларды іске асырып, ешкімнің айдауынсыз өз бетінше дами алатынын да әлемге дәлелдеді. Ал халқына адал қызмет етіп, 30-шы жылдары осылай шаруашылығы мен әлеуметтік жұмыстарымен айналысып, елін, мекенін, туған-туыстарын дамытуға бар ынта-жігерін салып келген ауылдық қазақ азаматтарының таза және адал ісі мен сөзі ақталып, мәңгі қазақ тарихында қалуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Анкета арестованного (Көшірме) - Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 6.
2. Постановление об избрании меры пресечения (Көшірме) - Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 4.
3. Постановление о предъявлении обвинения (Көшірме) - Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 5
4. Обвинительное заключение по делу №150... по ст.58-7, 10, 11, 14 УК. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 8.
5. Акт. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 14.
6. Протест в порядке надзора на решение тройки УНКВД ЮКО от 28.11.1937 г. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 31-33.
7. Еңбек, соғыс ардагері, Түлкібас ауданының құрметті азаматы, зейнеткер Ыбырайұлы Тұрардың естелігі. 8 тамыз 2002 жыл. Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі архиві. Қор №1. Іс 16. П. 37-38.

References list:

1. Anketa arestovannogo (Koshirme) - Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 6.
2. Postanovlenie ob izbranii merı presecheniya (Koshirme) - Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 4.
3. Postanovlenie o predyavlenii obvineniya (Koshirme) - Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 5.
4. Obvinitelnoe zaklyuchenie po delu №150... po st.58-7, 10, 11, 14 UK. Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 8.
5. Akt. Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 14.
6. Protest v poryadke nadzora na reshenie troyki UNKVD UKO ot 28.11.1937 g. Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 31-33.
7. Eńbek, soǵıs ardageri, Tulkibas audanıńń qurmetti azamati, zeynetker Ibrayulı Turardıń esteligi. 8 tamız 2002 jıl. Shmkent qalalıq sayasi quǵın-surgin qurbandarı muzeyi arhivi. Qor №1. Is 16. P. 37-38.

Аннотация: В статье проведено исследование, основанное на архивных материалах областного архива Туркестанской области. Приведены сведения о безвинном наказании ряда лиц в

период политических репрессий в селах Тюлькубасского района, ныне Туркестанской области. Основной задачей большевистского режима была «экспроприация экспроприированных» и безоговорочное подчинение национальных окраин большевистскому центру. Именно этой цели служила машина большевистских репрессий. Одним из таких репрессированных является село и его граждане, организованных колхозов в Тюлькубасском районе Туркестанской области в начальный период XX века. Сельчане, обвиняемые в членстве контрреволюционной организации № 150 по делу НКВД. Одни работали в сельском хозяйстве колхозником, бухгалтером, кладовщиком, другие - из числа интеллигентов-учителем. 30-е годы, навсегда останутся в казахской истории как одно из самых неискоренимых, неизгладимых следов - уничтожение коренного народа Казахстана.

Ключевые слова: политические репрессии, богач, алашординец, обвинение, приговор, оправдательная политика

Abstract: The article presents a study based on the archival materials of the regional archive of the Turkestan region. Information is given about the innocent punishment of a number of persons during the period of political repression in the villages of the Tulkubas district, now the Turkestan region. The main task of the Bolshevik regime was the «expropriation of the expropriated» and the unconditional subordination of the national suburbs to the Bolshevik center. The machine of Bolshevik repression served precisely this purpose. One of these repressed is the village and its citizens, organized collective farms in the Tulkubassky district of the Turkestan region in the early period of the twentieth century. The villagers accused of being members of the counter-revolutionary organization No. 150 in the NKVD case. Some worked in agriculture as a collective farmer, accountant, storekeeper, others-from among the intellectuals-as a teacher. The 30s, will forever remain in the Kazakh history as one of the most ineradicable, indelible traces - the destruction of the indigenous people of Kazakhstan.

Keywords: political repression, rich man, Alashordinets, prosecution, sentence, acquittal policy

УДК: 343.264

Джалилов А.М.*

магистр, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ДЕПОРТАЦИЯ КУРДОВ ИЗ ЗАКАВКАЗЬЯ В АЛМАТИНСКУЮ ОБЛАСТЬ В 1937 – 1938 ГОДЫ (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ)

Автор-корреспондент: aman_dzhalilov@mail.ru

Аннотация: В 1937-1950-е годы являются периодом усиления Сталинистско - тоталитарной системы в СССР. Политическая система установленная И. Сталиным принесла беду всему народу Советского Союза. Малочисленные этносы которые проживали в стране Советов также пострадали от этой политики. В том числе курдский этнос. Курдский народ который веками проживали в Армении, Азербайджане и Грузии, в 1937-1950-е годы были депортированы Среднеазиатские республики. Большинство из них было депортировано в Казахстан а именно в Алматинскую область. Депортация проводилась в крайне тяжелых условиях. Людей переселяли в вагонах предназначенных для перевозки скота. Связи с тем что депортация проводилась в холодное время, много людей особенно женщины и дети погибли в пути. После прибытия в Казахстан, курды оказались в сложном социально - материальном положении. В данной статье автор на основе архивных документов рассматривает депортацию и социально – материальное положение курдского этноса в Алматинской области.

Ключевые слова: курды, депортация, Алма-Атинская область, трудности, социально - материальное положение.

Введение. В середине 1930-х годов в СССР крайне ухудшилось социально - экономическое положение населения. Последствия политики индустриализации и коллективизации привели к разрушению традиционного хозяйства. В стране произошел голод унесший жизнь более 8 млн. граждан СССР. На международной арене ситуация

также была неспокойной. Пришедший к власти в Германии председатель Национал-социалистической немецкой рабочей партии А. Гитлер готовился к политике реванша. В этих условиях высшее руководство СССР пересмотрело свою внутреннюю политику. В 1937 году в стране Советов началась политика большой чистки, выявление агентов и шпионов и т.д. Таким образом была начата депортация малых народов Советского как неблагонадежный элемент в стране.

Теоретический анализ. Под разными предлогами принудительно и в не законном порядке к депортации подверглись до 2,5 млн. граждан СССР. К этой депортации подверглись и курды которые жили на территории стан Закавказья. Началом политики депортации в отношении курдского населения является секретное Постановление ЦИК и СНК СССР «О погранполосе в Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской республиках» № 103/1127-267сс от 17 июля 1937 г., подписанными Председателем Центрального Исполнительного Комитета СССР М. Калининым, Председателем Совета Народных Комиссаров СССР В. Молотовым и Секретарем Центрального Исполнительного Комитета СССР А. Горкиным. Данное постановление гласит следующее:

«1. В целях усиления охраны государственной границы с Ираном и Афганистаном создать в пределах Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР запретную пограничную полосу, в которую включить:

- а) в Армянской ССР - Мегринский р-н;
- б) в Азербайджанской ССР - Нахичеванскую АССР и районы Зангеланский, Джебраильский, Карягинский, Карадонлинский, Беясуварский, Астрахан-Базарский, Зувандский, Астаринский, Массалинский и Ленкоранские районы.

2. Распространить на районы запретной пограничной полосы Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР постановление ЦИК и СНК СССР от 17 июля 1937 г. «О въезде и проживании в пограничных полосах».

3. Поручить Народному комиссариату внутренних дел СССР выселить из запретной пограничной полосы Армянской, Азербайджанской, Туркменской, Узбекской и Таджикской ССР весь неблагонадежный элемент». [1]

Необходимо отметить тот факт что на момент депортации среди курдов были и те которые не имели каких-либо документов, удостоверяющих личность. Поэтому в высшее указанном постановлении пункта 6 указано следующее: «Во всех районах, входящих в запретную пограничную полосу, провести паспортизацию с перерегистрацией выданных ранее паспортов, установив в обязательном порядке наличие на паспортах фотографических карточек их владельцев, а для жителей передовых пограничных сельсоветов, кроме того, наличие на паспортах особых штампов пограничной охраны». После подписания этого постановления высшим руководством СССР, поздней осенью 1937 года началась массовая и принудительная депортация курдов с приграничных районов Армянской и Азербайджанской ССР. Депортация проводилась в жестких, антисанитарных условиях. По дороге в Среднюю Азию погибло от голода и холода не мало людей. Среди депортированных появились различные болезни что свидетельствуют архивные документы. Однако, после прибытия депортированных курдов на территорию Алма - Аты и в Казахскую ССР в целом, проблемы курдов не уменьшились, так как их депортировали без сред существования. Советская власть не позаботилась об их социально-материальном положении после принудительной депортации. О сложном социально-материальном положении курдов и армян Алматинской области раскрывает следующее распоряжение Совета Народных Комиссаров КазССР от 21 апреля 1938 г. председателю Красногорского райисполкома К. Рамазанову «О возврате принадлежащего курдам-переселенцам скота и по вопросу переселения курдов». Доклад информирует о том что в Красногорском районе находится 53 хозяйства спецпереселенцев – курдов, которые расселены в колхозах: им. Ворошилова - 24 хозяйства, «15 лет Казахстана» - 10

хозяйств, «Шарва» - 19 хозяйств. По заявлению переселенцев – курдов, принадлежавший им обобществленный скот распылен по нескольким колхозам, а скот, бывший в личном пользовании колхозников - курдов, находится в пользовании разных районных организации, которые никакого возмещения колхозникам за скот не выдают. Кроме того, находясь в колхозах, переселенцы - курды недостаточно используются на колхозных работах, а при использовании им не насчитываются трудодни. Связи с таким положением переселенцев, Совнарком КазССР предлагал следующее:

1. Немедленно возвратить весь скот, принадлежавший лично колхозникам и с единоличникам курдам, в их личное пользование.

2. Обеспечить нормальное снабжение переселенцев - курдов продссудой из отпускаемых для них фондов.

3. Договориться с колхозом им. Ворошилова о поселении в нем всех курдских хозяйств, находящихся в вашем районе.

В распоряжении указывается что «В случае согласия колхоза им. Ворошилова принять переселенцев-курдов в колхоз перебросить их из колхозов «Шарва» и «15 лет Казахстана» в колхоз им. Ворошилова, создав в этом колхозе одну или две бригады специально из курдов. Передать колхозу им. Ворошилова весь скот и другое обобществленное имущество, принадлежавшее переселенцам-курдам, находящееся в настоящее время в разных колхозах. Обеспечить точный учет выработки в бригадах курсы и выдачу авансов на трудодни». Представители власти не обошли и тему образования курдских детей. Для охвата школьным обучением детей курдов было решено прикрепить их к казахским школам для прохождения учебных программ на казахском языке. В случае необходимости требовалось организовать 1-2 класса специально из детей курдов, однако преподавание им всех дисциплин должно было вестись на казахском языке и по казахским учебникам. Для обеспечения преподавания детям курдов на казахском языке, со своей стороны, было решено отправить преподавателей-курдов на курсы для прохождения программ на казахском языке с дальнейшим использованием их в школах для преподавания детям курдов[2].

В одной из секретных докладных записок начальника переселенческого отдела НКВД КазССР Гладкова заместителю председателя Совнаркома КазССР Тажиеву от 9 ноября 1938 года. В докладной записке указывается что осенью 1937 г. из Закавказья в Казахстан были переселены 1121 хозяйств курдов и армян, большая часть переселенных семейств не имеет трудоспособных членов, с большим количеством малолетних детей, причем в части хозяйственного устройства, как то: жилище, нарезка земли, ничего планом Совета Народных Комиссаров в 1938 г. предусмотрено не было. В докладной записке Гладков докладывает что директора совхозов и предприятий всячески отказываются принять на работу депортированных граждан. Депортированные вынуждены кочевать из одного района в другой, просить помощи и т. д. Часть из них самостоятельно осела в колхозах Алма-Атинской и Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) областей, а другая часть остается неустроенной и на 1939 г. Далее в виде приложения указывается дислокация курдов и армян которая выглядит следующим образом[3]:

Таблица 1. Дислокация переселенцев курдов и армян в Каз ССР, по состоянию на 5 ноября 1938 г.

Название области, района, колхоза	Общее кол-во		Из них хоз-в		Направление хозяйств
	Хоз-в	Душ	Курдов	Армян	
Алма-Атинская обл.					

Чуйский р-н	104	477	58	46	Хозяйственно не устроены, жилища в большинстве отсутствуют, земли не отведены
Илийский р-н	64	399	64	-	
Красногорский р-н	55	278	55		
Энбекши-Казахский Плодовинтреста «Иссык»	31	169	31	-	
Каучукпромхоз № 13 Алма-Ата	121	826	80	41	
Каскеленский р-н, колхоз им. Молотова	35	175	-	35	
Итого по обл.:	410	2323	288	122	
Южно - Казахстанская обл.					
Чаяновский р-н	59	315	59		
Сарысулский р-н	67	426	67		
Таласский р-н	86	438	86		
Кзыл - Кумский р-н	140	618	140		
Сузакский р-н	94	392	94		
Джамбулский р-н	29	146	29		
Совхоз Плодвинтреста «Капланбек»	101	398	101		
Каучукпромхоз № 12 Пахта - Арал	135	838	135		
Итого по обл.	711	3566	711		
Всего:	1121	5889	999	122	

После этой докладной записки начальника переселенческого отдела НКВД КазССР Гладкова от 9 ноября 1938г., Советом Народных Комиссаров от 11 ноября 1938 г., было принято решение о помощи переселенным курдам и армянам Алма-Атинской области. В докладной записке «О хозустройстве переселенцев курдов и армян в Алма-Атинской обл.» Алма - Атинского областного земельного отдела переселенческому отделу НКВД КазССР подчеркивается что Комплексное хозяйственное устройство переселенцев (строительство, зсмленное устройство, ирригация, обменные операции) - как курдов, армян, корейцев - давно требовало создания при НКЗ и Облзо и в районах вселения переселенцев аппарата по хозустройству переселенцев. В Алма - Атинской области эту всю работу ведет один техник по строительству на все 7 районов, который больше времени находится в районах строительства для корейцев. Заниматься всеми вопросами один человек не может. В НКЗ своевременно хозустройством переселенцев не руководили до создания Переселенческого управления. В докладной записке указывается на то, что СНК КазССР постановил еще 13 сентября 1938г. организовать при Облзо переселенческую группу в 3-4 чел., но КазНКЗ и Краевая контора Сельхозбанка до сих пор преступно затягивают и до настоящего времени перечисления средств на содержание при облзо переселенческой группы, из-за чего задерживается прием работников и выезд их в районы для помощи. Несмотря на просьбы Алма - Атинского областного земельного отдела (16 сентября), Президиум облисполкома в своем постановлении не довел до Совнаркома о задержке перечисления средств Наркомземом. Также согласно докладной записке по НКЗ и Республиканской конторе Сельхозбанка задерживался перевод средств для курдов и армян по 300 руб. на хозяйство в течение месяца с 13 октября по 11 ноября 1938 года, из-за чего задерживается своевременный выкуп строй материалов. В докладной записке указывалось что большим недостатком в хозяйственном устройстве переселенцев

курдов и армян на тот момент являлось не выделение своевременно фондов стройматериалов для строительства и ремонта жилых домов переселенцев.

Результаты и обсуждение. В районах, чтобы обеспечить по возможности строительство стройматериалами, были израсходованы фонды материалов, предназначенные для животноводческого строительства (Красногорский р-н), в который только 10 ноября поступило 5 вагонов леса. Спецстрой в сентябре 1938 года выделил только лес для курдов и армян, чего еще не достаточно. Анализируя архивные материалы, очевиден факт что местные власти без ответственно относились к социально - материальному обеспечению депортированного населения. В докладной записке так же затрагивается тема благоустройства переселенцев курдов и армян. Например подчеркивается что нет точного указания по вопросу ремонта домов. Отпущенные переселенцам по 550-800 руб. на хозяйство не обеспечивают строительство нового дома для курдских и армянских переселенцев, тем более при отсутствии дефицитных стройматериалов.

Переселенцы при доприселении в колхозы были размещены или по свободным помещениям, выделенными колхозом (в данном случае дело обстоит лучше), или по домам, принадлежащим колхозникам, в порядке уплотнения. Следовательно, переселенцы ремонтировали часть не своих домов, а принадлежащим колхозникам.

Выводы и заключение. В исследовании исследуется вопрос постройки новых домов для переселенцев курдов и армян. Ввиду позднего вселения переселенцев курдов и армян в колхозы (май-октябрь) и их маломощного состояния, облисполком вошел с ходатайством СНК о выделении продпомощи для курдов и армян. Также явилось недостатком хозустройства переселенцев несвоевременное сообщение от ОМЗ НКВД о передаче тех или иных переселенцев или при бытии в районы земельным органам, что явилось следствием недостаточной подготовки к приему переселенцев [4].

Некоторые архивные документы которые отражают лишь один из горьких эпизодов многострадального курдского народа. На сегодняшний день в городе Алматы и области проживают 15 000 курдов. Благодаря государственной этнополитике проводимой Елбасы Н. А. Назарбаевым и президентом РК К.К. Токаевым курды считают себя полноценными гражданами Великой Степи внося вклад в развитие страны.

Список литературы:

1. Из истории депортации. Казахстан. 1935 - 1939 гг. Сборник документов. Алматы: LEM. 2014. 740 с.
2. Из истории депортации народов в Алматинскую область Казахстана. Алматы, 2010. с. 44-46.
3. ЦГА РК. Ф. 1490. Оп. 1. Д. 13. Л. 89.
4. ЦГА РК. Ф. 1490. Оп. 1. Д. 13. Л. 5-6.

References list:

1. Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1935 - 1939 gg. Sbornik dokumentov. Almaty: LEM. 2014. 740 с.
2. Iz istorii deportatsii narodov v Almatinskuyu oblast' Kazakhstana. Almaty, 2010. s. 44 – 46.
3. TSGA RK. F. 1490. Op. 1. D. 13. L. 89.
4. TSGA RK. F. 1490. Op. 1. D. 13. L. 5-6

Түйін: 1937-1950 жылдары арасында Сталинистік-тоталитарлық жүйенің күшею кезеңі болып есептеледі. И. Сталиннің орнатқан саяси жүйесі бүкіл Кеңес Одағының халқына өз зардабын тигізді. Кеңес Одағында мекендеген этностар да сол саясаттың зардабын бастан кешті. Соның ішінде күрд этносы. Армения, Әзірбайжан және Грузияны ғасырлар бойы

мекендеген күрд халқы 1937-1950-ші жылдар арасында Орта Азия республикаларына депортацияланды. Депортация өте қиын жағдайда жүргізілді. Адамдардың көпшілігі тауар тасуға арналған вагондармен тасымалданды. Қуғын-сүргін суық мезгілде жүргізілгеніне байланысты, көп адамдар, әсіресе балалар жолда аштықтан және суықтан қайтыс болды. Сүргінге ұшырағанның көпшілігі Алматы облысына қоныстандырылды. Қазақстанға келгеннен соң ауыр әлеуметтік және материалдық жағдайға тап болды. Аталған мақалада автор архив құжаттарының негізінде күрд этносының Қазақстанға депортацияланғаннан соң, Алматы облысындағы әлеуметтік-материалдық жағдайын қарастырған.

Кілт сөздер: күрді, депортация, Алматы облысы, қиындықтар, әлеуметтік-материалдық жағдай.

Abstract: In the 1937-1950s, they were a period of strengthening the Stalinist-totalitarian system in the USSR. The political system established by I. Stalin brought trouble to all the people of the Soviet Union. Small ethnic groups who lived in the country of the Soviets also suffered from this policy. Including Kurdish ethnoses. The Kurdish people who lived for centuries in Armenia, Azerbaijan and Georgia, in the 1937-1950s the Central Asian republics were deported. Most of them were deported to Kazakhstan, namely, the Almaty region. The deportation was carried out in extremely difficult conditions. People were relocated in wagons intended for transporting livestock. Due to the fact that the deportation was carried out in the cold, many people, especially women and children, died on the way. After arriving in Kazakhstan, the Kurds found themselves in a difficult social and material situation. In this article, the author, on the basis of archival documents, considers the deportation and the socio-material situation of the Kurdish ethnic group in the Almaty region.

Keywords: Kurds, deportation, Alma-Ata region, difficulties, social and financial situation.

ТҮРКІТАНУ ТҮРКОЛОГИЯ TURKOLOGY

УДК: 314

Есмагамбетов Б.-Б.С.*

д.техн.н., профессор ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

К ВОПРОСУ О ТЮРКОЯЗЫЧНОСТИ КАЗАХОВ

Автор-корреспондент: bulatbatyr@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с термином «тюркоязычность». Автор анализирует историю древних тюрков, их язык, появление первых тюрков на Алтае. Поскольку тюрки были гуннскими племенами, проживавшими на севере Китая, и разговаривали на древнемонгольском языке, автор приходит к выводу об ошибочности названия «тюркоязычный» применительно к казахам и другим родственным народам. Более того, анализ литературных источников позволяет автору делать вывод о вековой вражде тюрков и предков современных казахов. По мнению автора более правдоподобным является происхождение слова от древнего Турана, т.е. следовало бы называть нас «туркоязычными». При этом автор опирается на исследования известных ученых-тюркологов: Л.Гумилева, С.Кляшторного, Т. Султанова, М. Аджи, О.Сулейменова.

Ключевые слова: тюрки, кипчаки, саки, Туран, гунны, турки, зороастризм, Авеста.

Введение. В последнее время очень много дискуссий развернулось вокруг вопроса о тюркоязычии нашего и родственных с нами народов. На просторах интернета, в различных социальных сетях не редко можно встретить различные суждения о древних тюрках и о том, почему наш язык стал называться тюркским. Хотелось бы внести некоторые соображения по этому вопросу. Стоит заранее оговориться, что автор этих строк не является специалистом в области тюркологии, более того, не является историком, а по образованию — специалист в области автоматических информационных устройств.

Поэтому, ниже приведенные суждения кому-то могут показаться, как имеющие поверхностный характер, и, конечно, не содержат «истину в последней инстанции». Скорее всего, эти рассуждения можно рассматривать, как постановочные, как желание «докопаться» до этой самой истины.

Теоретический анализ. И так, попытаемся порассуждать на тему, почему современные народы - казахи, узбеки, киргизы, татары, турки, якуты и т.д. - стали называться тюркоязычными. Чтобы разобраться в этом, надо опереться на бесспорные факты. Начнем с того, что трудно опровергаемо. Древние тюрки появились на Алтае в середине 5 века, куда они пришли с территории северного Китая. Это были гунские племена, языком которых был древнемонгольский. Сведения об этом изложены в трудах такого авторитета, как Л.Н.Гумилев [1], в книге наших казахстанских ученых С.Г. Кляшторного и Т.И. Султанова [2], а также в некоторых других источниках [3,4,5]. Никто до сих пор не подвергнул сомнению эти факты. Но, если сказанное выше является правдой, то какое отношение к нам имеют древние тюрки и почему наш язык стал называться тюркским, если сами древние тюрки на нем не говорили?

Попробуем в этом разобраться.

Древние тюрки, пришедшие на Алтай, пришли в среду густонаселенную кипчакскими племенами. И, хотя приютившее тюрков племя жужаней, было монголоязычным, тем не менее тюрки попали в среду, где доминировал кипчакский язык. Уничтожив жужаней и создав Великий Древнетюркский Каганат, они на определенном этапе своего развития, вынуждены были для укрепления своей империи создавать временные военно-политические союзы с другими племенами. Такой союз когда-то мог быть заключен с кипчакскими племенами. По сути, древнетюркский Каганат стал представлять собой государство, где вождями и элитой были тюрки, а основной массой населения - кипчаки. Таким образом, языком империи тюрков был кипчакский язык. Если исторические события развивались по этому сценарию, тогда понятно, почему наш нынешний язык стал называться тюркским, а мы - тюркоязычными.

Опираясь на эту версию и учитывая гунское происхождение древних тюрков, можно с большой долей вероятности отрицательно ответить на вопрос, являемся ли мы потомками древних тюрков. Такой вывод подкрепляется еще и следующими соображениями.

По версии историка-публициста Кайрата Зарипхана, тюрки не только не были нашими проотцами, а были злейшими врагами кипчаков, с которыми кипчаки вели борьбу на протяжении многих десятилетий. В пользу этой версии говорит тот факт, что по легенде родословная тюрков ведет свое начало от волчицы, т.е. тюрки ассоциировали себя с волком. Слово волк на современный казахский язык переводится, как «қасқыр». Если это слово разбить на две составляющие, то получим: «қас» - злобный, враг; «қыр» - уничтож. Наши древние предки волка называли именем «бөрі». Это название сохранилось, например, в узбекском языке. Почему же волк стал называться «қасқыр»? По-видимому, потому, что тюрки в сознании наших предков были врагами, которых следовало уничтожать. А, поскольку, олицетворением тюрков был волк, то волка и стали называть словом «қасқыр».

Можно рассмотреть другую, заслуживающую внимания, версию о происхождении слова «тюркоязычный».

Известно, что в древнеперсидских летописях территории находящиеся за Сыр-Дарьей (по некоторым данным - за Аму-Дарьей) назывались Тураном. Известно также, что эти территории населялись преимущественно сакскими племенами, изначально относившимися к иранской языковой группе. Позднее (по мнению части историков - во 2-1 веке до н.э.) Древний Туран стал заселяться кипчакскими племенами, которые массово переселялись с Алтая и, возможно, язык кипчаков вытеснил язык ариев. Таким образом, наши предки, которых в древних летописях называли по-разному (скифы, саки, туры,

кипчаки, половцы) и, которые были носителями нашего современного языка, известны в истории еще со времен до нашей эры [2], то есть о них в древних писаниях упоминалось на много веков раньше, чем появились сведения о древних тюрках. Убедиться в этом можно ознакомившись также с трудами таких корифеев, как О. Сулейменов, М. Аджи [6], а также с некоторыми интернет-источниками [7,8].

Можно допустить, что на определенном этапе исторического развития население этих территорий в персидских летописях стало называться, как «жители Турана», туры или *турки*. К такому выводу склоняется, например, исследователь древнего Турана К.Зарипхан. Позднее, некоторые сакские племена могли и вовсе называться словом *турк*. Таким образом, слово *турк*, являющееся по своей сути синонимом слова *сак*, могло укорениться и стать одним из самоназваний саков. Если эта версия имеет под собой основание, то тогда всех потомков древних саков-туров, именуемых в наше время тюркоязычными народами, на самом деле стоило бы называть тюркоязычными народами. Такой вывод расставляет все по своим местам и в вопросе языка, и в вопросе нашего происхождения: нашими предками являются древние турки и, поэтому мы тюркоязычный народ. Но, если это правда, то тогда кто, когда и, главное, зачем стал называть нас тюркоязычными? Кроется ли здесь чей-то злой умысел или произошла досадная грамматическая ошибка? Ответа на эти вопросы нет. А, между тем, замена буквы «у» на букву «ю», вероятно, привела к искажению исторического прошлого нашего народа. Нас до сих пор, думается, ошибочно отождествляют с древними тюрками.

Результаты и их обсуждение. Где же, в таком случае, надо искать наши корни? Историк К. Зарипхан считает, что наши корни находятся в Древнем Туране. При этом, он указывает на родство Древнего Турана и Древнего Ирана. В частности, анализируя легенды и сказки казахов, К. Зарипхан находит их большое сходство с положениями зороастризма, религии древних арийцев (иранцев), изложенных в священной книге Авеста [9]. Сюда можно добавить, что само слово Авеста очень похоже на казахское «Әуе баста», т.е. «Там, где начинается небо», что символизирует «начало всех начал». Есть еще один знаковый момент: имя создателя Авесты, зороастрийского пророка - «Заратуштра», удивительным образом перекликается с казахским «Жаратушы», то есть «Создатель». Разница заключается лишь в том, что Заратуштра был реально жившим человеком, а казахи под Жаратушы понимают Всевышнего. Таким образом, исходя из этой версии, можно сделать вывод о том, что колыбелью тюркоязычных народов был Древний Туран, по мнению К. Зарипхана - Ферганская Долина.

Безусловно, в выше изложенном, наверно, есть много спорных моментов. Некоторые представленные выводы могут не иметь ничего общего с историческими реалиями. Но, когда-то надо поставить точку в нашем тюркском происхождении, и дать однозначный ответ на вопрос, почему мы стали называться тюркоязычными.

Список литературы:

1. Гумилев Л.Н. Древние турки. Москва.1993. 512 с.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: 1992. 375 с.
3. Сальманов А.З. Башкирское племенное объединение табын: вопросы формирования/А.В. Псянчин. Уфа, 2017. 290с.
4. Ганиев Р.Т. Восточно-Тюркское государство в 6-8 вв. Екатеринбург: 2006. С.152.
5. Тишин В.В. К интерпретации сочетания *kokturk*// Проблемы востоковедения. 2014. Т.63, №1.
6. Аджи М.Э. Европа, турки, Великая Степь. М.: 1998. 331 с.
7. <https://kazislam.kz/t-rkiler-turaly-khadis-bar-ma/>.
8. <https://youtu.be/4OWyoNchC4U>
9. <https://youtu.be/C8AB8t6eIQU>

References list:

1. Gumilev L.N. Drevniye tyurki. Moskva.1993. 512 s.
2. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I.. Kazakhstan. Letopis' trekh tysyacheletiy. Alma-Ata: 1992. 375 s.
3. Sal'manov A.Z. Bashkirskoye plemennoye ob'yedineniye tabyn: voprosy formirovaniya/A.V. Psyanchin. Ufa, 2017. 290s.
4. Ganiyev R.T. Vostochno-Tyurkskoye gosudarstvo v 6-8 vv. Yekaterinburg: 2006. S.152.
5. Tishin V.V. K interpretatsii sochetaniya kokturk// Problemy vostokovedeniya. 2014. T.63, №1.
6. M.E. Adzhi. Yevropa, tyurki, Velikaya Step'. M.: 1998. 331 s.
7. <https://kazislam.kz/t-rkiler-turaly-khadis-bar-ma/>.
8. <https://youtu.be/4OWyoNchC4U>
9. <https://youtu.be/C8AB8t6eIQU>

Түйін: Мақалада «тюркітілдес» терминімен байланысты мәселелер қаралады. Автор ежелгі түркілердің тарихын, олардың тілін, Алтайдағы алғашқы түркілердің пайда болуын талдайды. Түркілер Қытайдың солтүстігінде тұратын ғұн тайпалары болғандықтан және көне моңғол тілінде сөйлегендіктен, автор қазақтар мен басқа да туыстас халықтарға қатысты «тюркітілдес» атауының қате екендігі туралы қорытындыға келеді. Оның үстіне, әдеби деректерді талдау авторға түркілер мен қазіргі қазақтардың ата-бабаларының ғасырлар бойғы араздығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Автордың пікірінше, «түрік тілі» термині ежелгі Тұран сөзінің шығу мүмкін, яғни бізді «түркітілдес» деп атаған жөн. Бұл ретте автор белгілі ғалымдардың зерттеулеріне сүйенеді: Л. Гумилев, С. Кляшторный, Т. Сұлтанов, М. Аджи, О. Сүлейменов.

Кілт сөздер: Түріктер, қыпшақтар, сақтар, Тұран, ғұндар, түріктер, зороастризм, Авеста.

Abstract: The article deals with issues related to the term «Tyurkish-speaking». The author analyzes the history of the ancient Tyurks, their language, the appearance of the first Tyurks in Altai. Since the Tyurks were Hunnic tribes living in the north of China and spoke the Old Mongolian language, the author concludes that the name «Tyurkic-speaking» is erroneous in relation to Kazakhs and other related peoples. Moreover, the analysis of literary sources allows the author to conclude about the centuries-old enmity of the Tyurks and ancestors of modern Kazakhs. According to the author, the origin of the word from ancient Turan is more plausible, that is, we should be called «Turkish-speaking». At the same time, the author relies on the research of famous Turkologist scientists: L. Gumilev, S. Klyashtorny, T. Sultanov, M. Adji, O. Suleimenov.

Key words: Tyurks, Kipchaks, Saki, Turan, Huns, Turks, Zoroastrianism, Avesta.

АРХЕОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY

ӘОЖ: 903.02

Саипов А.,* Абекова Ж.А., Арыстанбек А.Н.

педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

физ.-мат.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**КӨНЕ МАТЕРИАЛДАРДЫ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АРТЕФАКТІЛЕРДІ)
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ӘДІСТЕРІМЕН ЗЕРТТЕУ**

Автор-корреспондент: 7281190@mail.ru

Түйін: Ғылыми-техникалық революция, ғылымды көп қажет ететін салалардың қарқынды дамуы тарихи-археологиялық ғылымда дәстүрлі әдістерді жетілдірумен де, жаңа әдістерді тартумен де байланысты төңкеріске әкелді. Нәтижесінде жаратылыстану және нақты ғылым әдістерін қолданумен байланысты пәнаралық зерттеулер гуманитарлық ғылымдарда жетекші рөл атқара бастады.

Пәнаралық байланыс - бүгінгі таңда, бұл қазіргі заманғы ғылыми зерттеудің басты әдіснамалық принципі. Ол ғылыми ақпаратты оның тәртібіне қарамастан кеңінен қолдануды қамтиды, сондықтан ол ірі ғылыми жобалар мен зерттеулердегі әртүрлі пәндердің ғылыми жетістіктерінің нақты синтезінің әдіснамалық дизайны ретінде әрекет етеді.

Рухани жаңғыру: «Қазақстанның қасиетті географиясы» бағдарламасы аясында орындалған бұл ғылыми жұмыста көне материалдарды жаратылыстану-ғылыми әдіспен зерттеуге арналған. Зерттеулердің эксперимент жұмыстары М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Инженерлік бейінді «Конструкциялық және биохимиялық материалдар» аймақтық сынақ зертханасында (әрі қарай - «ИБКБМАСЗ») «JSM-6490LV» растрлық электронды микроскопта жүргізілді.

Кілт сөздер: растрлық электронды микроскоп JSM-6490LV, керамикалық материалдар, материалдың элементтік құрамы, материалдардың ақаулары, материалдағы қуыстықтар, дәндік шекаралары, үлгілер, ангоб, диаграмма.

Кіріспе. Зерттеудің ғылыми аспектілері:

1. Түркістан өңірінен Төрткөлтөбе қорымындағы археологиялық қазба жұмыстарынан табылған керамикалық материалдарының құрамы алғашқы рет зерттелді.

2. Көне керамикалық заттардың құрылымы мен құрамы бойынша жаңа нәтижелер алынды. Физика-механикалық қасиеттерден ақаулар, дәндік шекаралары, қуыстықтар анықталды.

Археология - бұл ежелгі қоғамдардың рухани және материалдық мәдениетін қалпына келтіруге мүмкіндік беретін материалдық қайнар көздерді қолдана отырып, тарихымызды қалпына келтіруге үлес қосатын ғылым саласы. Археологиялық материалдармен жұмыс жасаудың күрделілігі археологтардың назарын зерттеу үдерісін жетілдіруге аударды, нәтижесінде олар ерекше қайнар көзге айналды. Бұл үдерісте археологияның басқа ғылымдармен пәндераралық байланысы: биология, физика, химиямен синтезі үлкен рөл атқарды. Бұл ғылымдардың деректері таза археологиялық әдістермен қатар ғалымдарға біздің өткенімізді сараптап, қайта құру жолында үлкен қадам жасауға мүмкіндік береді. Ресейде жаратылыстану ғылымдарын зерттеу әдістерін археологияға енгізу соғыстан кейінгі кезеңде (20 ғасырдың 40-шы жылдарының аяғынан бастап) айтарлықтай қарқынды басталды. Борис Александрович Колчинді осы процестің негізін қалаушы деп санауға болады. Оның күш салуымен 1959-1960 жж. КСРО Ғылым академиясының археология институтында бірқатар зерттеу топтары мен бағыттарын ұйымдастыруға мүмкін болды: дендрохронологиялық, металлографиялық, спектрлік анализ және т.б. 1967 ж. КСРО

Ғылым академиясының археология институтының директоры, академик Б.А. Рыбаков бүгінге дейін жұмыс істеп келе жатқан жаратылыстану ғылымдары әдістері зертханасын ашу туралы бұйрыққа қол қойды. Осы зертхананың жұмысына үлкен үлес қосқан Б.А.Колчин, 1984 жылы қайтыс болғанға дейін оның басшысы болды. Келесі жылдарда бұл ғылыми әдістерге деген қызығушылық ерекше ұлғайды. Көптеген әдістер танымал болды, әрі жеке артефактілерді де, жалпы ежелгі мұрағаттарды да зерттеуде көбірек қолданыла бастады. Қазіргі кезде археологиядағы жаратылыстану ғылыми әдістері көптеген мәселелерді шешу үшін қолданылады: ескерткіштердің мерзімін анықтау, ежелгі материалдарды талдау, ежелгі қоныстардың қоршаған ортасын қайта қалпына келтіру және т.б. [2].

Теориялық талдау. Қазақстан жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. Модернизацияның жаңа түрінің бірінші шарты - өзіндік мәдениетті, өзінің ұлттық кодын сақтау. Бірақ бұл бәрін ұлттық санада сақтау дегенді білдірмейді - және болашаққа деген сенімділік беретін және бізді кері қайтаратын нәрсе. Жаңа модернизация бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен дәстүрге тәкаппарлықпен қарамауы керек. Керісінше, ол ең жақсы дәстүрлерді алғышартқа, модернизация табысының маңызды шартына айналдыруы керек. Жаңғыру ұлттық және мәдени тамырларға сүйенбесе ауада ілулі қалады. Біз оның жерге нық тұрғанын қалаймыз. Демек, тарих пен ұлттық дәстүрді міндетті түрде ескеру қажет.

Бұл халықтың өткенінің, бүгіні мен болашағының көкжиегін байланыстыратын алаң. Бізге «Қазақстанның рухани қасиетті орындары» жобасы керек, немесе ғалымдар айтқандай «Қазақстанның қасиетті географиясы» [1].

Әр халықтың, әрбір өркениеттің осы халықтың әрбір өкілі білетін жалпыұлттық сипаттағы қасиетті жерлері бар. Бұл рухани дәстүрдің негіздерінің бірі. Бұл әсіресе Қазақстан үшін өте маңызды. Біз бай рухани тарихы бар кең байтақ елміз. Кейде біздің өлшеміміз тарихта басқаша рөл атқарды. Бірақ бұл рухани географиялық аймақтағы адамдар ешқашан байланысын үзген емес. Алайда, сонымен бірге тарих бойында біз бұл қасиетті жерлердің мәдениеті мен рухани мұрасы тұрғысынан маңызды бірде-бір өріс, бірде-бір тізбек құрған жоқпыз. Мәселе тіпті ескерткіштерді, ғимараттарды, құрылыстарды қалпына келтіру туралы емес. Бүгінде олар жат идеологиялық ықпалдың әсері туралы сөйлескенде, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары, белгілі бір мәдени белгілері тұрғанын ұмытпауымыз керек. Оларға тек өздерінің ұлттық рәміздері қарсы тұра алады. Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі - ғасырлар бойы бізді көзге көрінбейтін алып жүретін осындай символдық қорғаныс және мақтаныш. Бұл ұлттық бірегейліктің элементтерінің бірі, сондықтан біз мыңжылдық тарихта бірінші рет осындай жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз. Мәселе мынада, әлем бізді тек мұнай ресурстарымен және ірі сыртқы саяси бастамалармен ғана емес, сонымен қатар мәдени жетістіктерімізбен де танығаны абзал [1]. Қазақстанның қасиетті нысандары ежелгі тарих беттерінен орын алады. Бұл діни, сәулеттік құрылымдар, қалалар, елді мекендер, қорғандар, некрополилар, қорықшалар, жартастағы суреттер мен жазбалар және тарихи пейзаждар.

Алайда, біз сонымен бірге қаншама ғасырлар қойнауынан жеткен бұл қасиетті жерлердің мәдениеті мен рухани мұрасы тұрғысынан маңызды бірде-бір өріс, бірде-бір тізбек құрған жоқпыз.

Мәселе тіпті ескерткіштерді, ғимараттарды, құрылыстарды қалпына келтіру туралы ғана емес.

Бүгін ортамызға байқатпай еніп келе жатқан жат идеологиялық ықпалдың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі құндылықтары, белгілі бір мәдени белгілері тұрғанын ұмытпауымыз керек. Оларға тек өзіміздің ұлттық рәміздеріміз ғана қарсы тұра алады.

Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі - ғасырлар бойы бізді елеусіз жетелеп келе жатқан осындай қорғаныс және мақтаныш символдары болып

табылады.

Бұл ұлттық бірегейліктің элементтерінің бірі, сондықтан біз мыңжылдық тарихта бірінші рет осындай жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз.

Мәселе мынада, әлем бізді тек мұнай ресурстарымен және ірі сыртқы саяси бастамалармен ғана емес, сонымен қатар мәдени жетістіктерімізбен де тануы тиіс [1].

Қазақстанның қасиетті нысандарының тарихы ежелден келеді. Бұл діни және архитектуралық құрылымдар, қалалар, елді мекендер, қорғандар, некрополилар, қорымдар, тасқа салынған суреттер мен жазбалар және тарихи пейзаждар.

Мәдени архитектуралық ескерткіштері әдетте, бүгінгі күнге дейін жақсы сақталған, көпшілікке танымал, және ерекше құрметке ие.

Тарихи-мәдени мұраның басым көпшілігі археологиялық ескерткіштерден тұрады, олар Қазақстан аумағында шашыраңқы орналасқан. Әрі үлкен хронологиялық кезеңді қамтиды: ежелгі дәуірден, тас дәуірінен бастап, кейінгі орта ғасырларға дейінгі туындылар. Сонымен қатар, олар уақыттан қорғансыз, сондықтан байыпты ғылыми зерттеулерді, консервациялау мен ыждағатпен қалпына келтіру жұмыстарына мұқият қарауды қажет етеді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстан аумағын шартты түрде бірнеше тарихи-мәдени аймақтарға бөлуге болады. Олар археологиялық және тарихи ескерткіштердің мазмұнына әсер еткен экологиялық-табиғи және әлеуметтік-мәдени факторлардың өзара тығыз байланыстарымен, ортақ дамуымен, сәйкестік ерекшеліктерімен айшықталады.

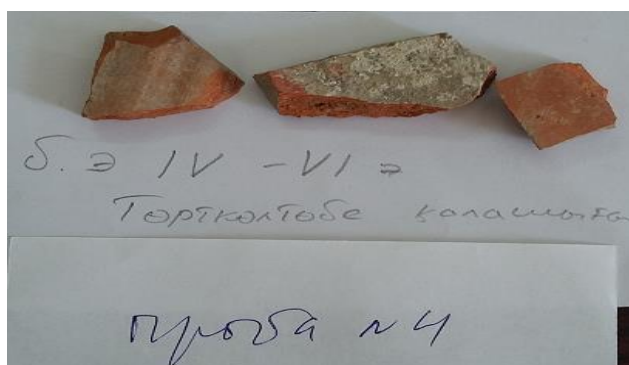
Киелі орындар халықтың ұзақ және шытырман оқиғаға толы өмірі мен қызметін, тәуелсіздік үшін күресін бейнелейді [3].

«Аға ұрпақтың даңқты істерін жалғастыра отырып, біз болашақ ұрпақтың сенімді түрде алға жүруіне жол ашамыз. Бұл тәуелсіз Қазақстанның дамуының, өсуінің және гүлденуінің жолы болады», - деп мәлімдеді Елбасы Н.Ә. Назарбаев.

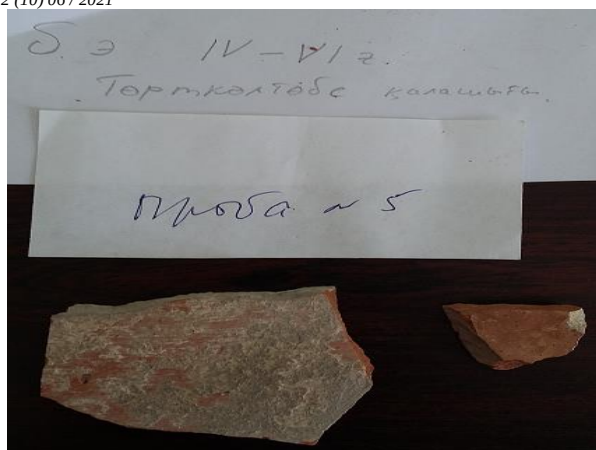
Археологиялық материалдарды заманауи жаратылыстану-ғылыми зерттеу әдістерін пайдалану арқылы сіз біздің ата-бабаларымыздың тұрмысы, мәдениеті мен өнері туралы көп біле аласыз.

Тәжірибелік бөлім. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ғалым-археологтары Төрткөлтөбе қорымын қазу жұмыстарымен бірнеше жылдар бойы айналысқан [4]. Қазу кезінде ұсақ фрагменттелген керамикалық материал - гумс, құмыра сынықтары және т.б. артефактілер табылды. Бұл материалдарды 4-6 ғасырлардағы керамикалық кешендерге жатқызуға болады.

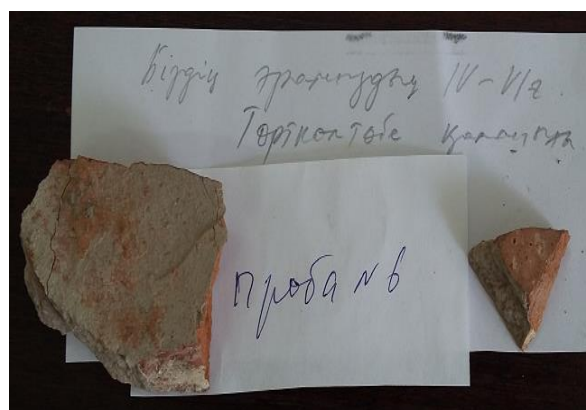
Артефактілерді заманауи жаратылыстану-ғылыми зерттеу әдістерін пайдалана отырып зерттеу үшін бірнеше үлгілер - керамикалық материалдардың сынықтары - Төрткөлтөбе қорымындағы тарихи-мәдени мұраның археологиялық нысандары – құмыра сынықтары алынды (үлгілердің 3 сериясы). Үлгілер 1, 2 және 3 суреттерде көрсетілген.

Сурет 1. №4 үлгі. Құмыра сынықтары

Сурет 2. №5 үлгі. Құмыра сынықтары

Сурет 3. №6 үлгі. Құмыра сынықтары

Тәжірибелер жоғарыда аталған университеттің ИБКБМАС зертханасында «JSM-6490LV» растрлық электронды микроскопта жүргізілді.

Жұмыстың мақсаты - JSM-6490LV микроскопының көмегімен археологиялық артефактілердің, үлгілердің құрамын және құрылымын зерттеу [5-8].

Зерттеу үшін №4, 5, 6 құмыралардың сынықтарынан бірнеше үлгілері таңдалды.

4-6 суреттерде 3 үлгінің беткі суреттері көрсетілген, олардың беті ангоб тәрізді болып шықты (№4, №5, №6).

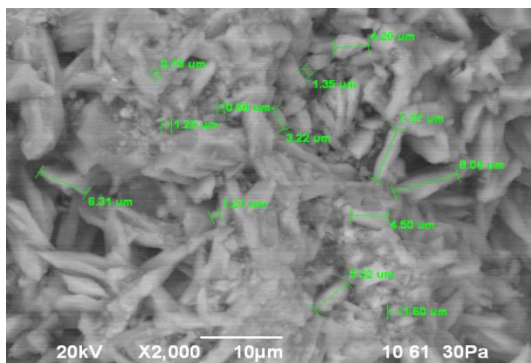
Engobe - бұл керамикалық өнімнің бетіне жағылатын және оның материалының түсін немесе өрескел текстурасын жабатын сәндік керамикалық жабын. Ақ ангобтарды (ақ күйдіретін саздардан) және түрлі-түсті (түс түзетін қоспалары бар саздардан) ажыратыңыз. Ангобе антикварлық сәндік өнерде кең таралған; орыс қыш өндірісінде ол «ақтау» деген атпен белгілі.

7-9 суреттерде сол үлгілердің бөліну суреттері көрсетілген.

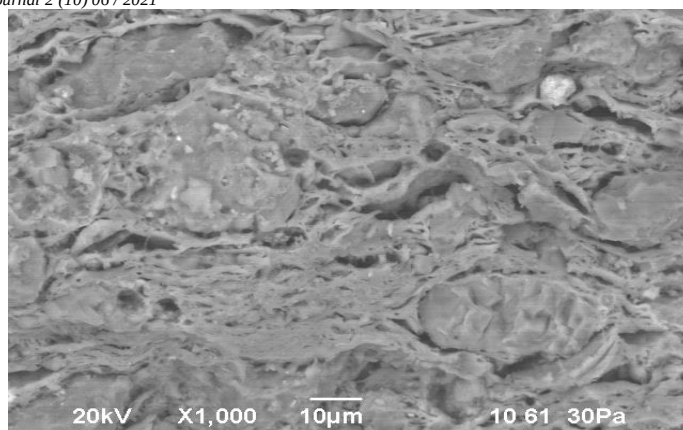
Зерттелген үлгілердің шикізаты (қамыры) 100 микроннан аспайтын ең ұсақ бөлшектерден тұратын саздардан алынғандығы белгілі болды (алюмосиликаттар).

№4 керамикалық үлгінің микроқұрылымы тығыз, жақсы қалыптасқан дәндерден құралған, өлшемдері өлшенді: 6-7 микрон. Дәндер үлгінің көлемінде бір-біріне біркелкі бөліне іріктелген. Үлгі интрагранулалық кеуектіліктің болуымен сипатталады. Кеуектері дөңгелек, мөлшері 2-3 микрон шамасында. Сондай-ақ, үлкендігі дәнді дақылдардың көлеміндей өте үлкен тесіктер бар. Түйіндердің тоғысқан жерінде бірнеше саңылау байқалады.

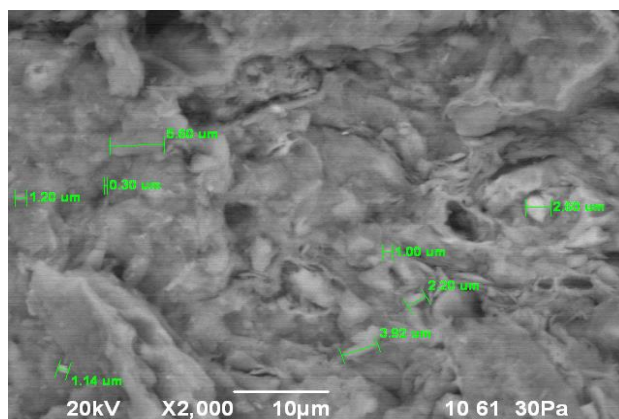
№5,6 керамикалық үлгілердің микроқұрылымына келсек, мөлшері мен дәнді

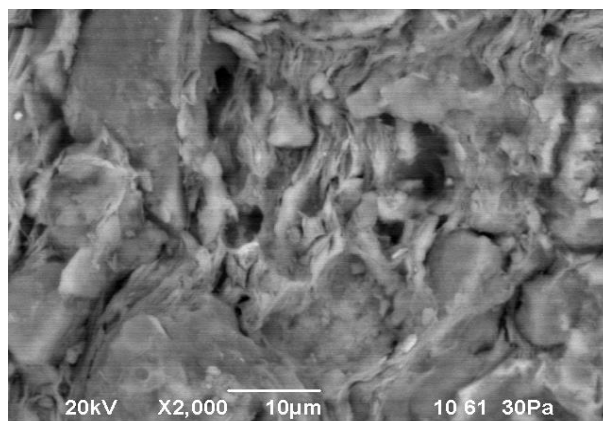
Сурет 6. №6 Ангоб үлгінің құрылымдық көрінісі

Сурет 7. №4 Үлгі сынығының құрылымдық көрінісі

Сурет 8. №5 Үлгі сынығының құрылымдық көрінісі

Сурет 9. №6 Үлгі сынығының құрылымдық көрінісі

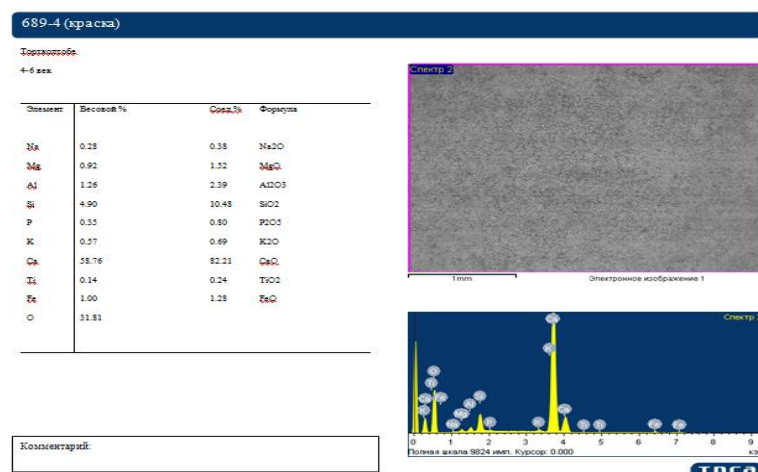
13, 14, 15-ші суреттерде барлық құрылымдық элементтерді пайызбен және сынамалар сынықтарының диаграммасы түрінде, ал 10, 11, 12-ші суреттерде барлық құрылымдық элементтерді пайыздық қатынаста және үлгілердің ангобтік бөлігінің сызбасы түрінде көрсетілді. Ангобе бөлігінің құрамы мен үлгілердің бөлінуі (сынықтары) бірдей болып шықты; өйткені ангоб - сұйық саз болғандықтан үлкен өзгерістер байқалмады.

Нәтижелер мен талқылау. Әдетте ангобтарда саз компонентінің 50 және одан да көп пайызы болады. Ең қарапайым ангобтар - пигментті қосып, негізгі сынықтан жасалған

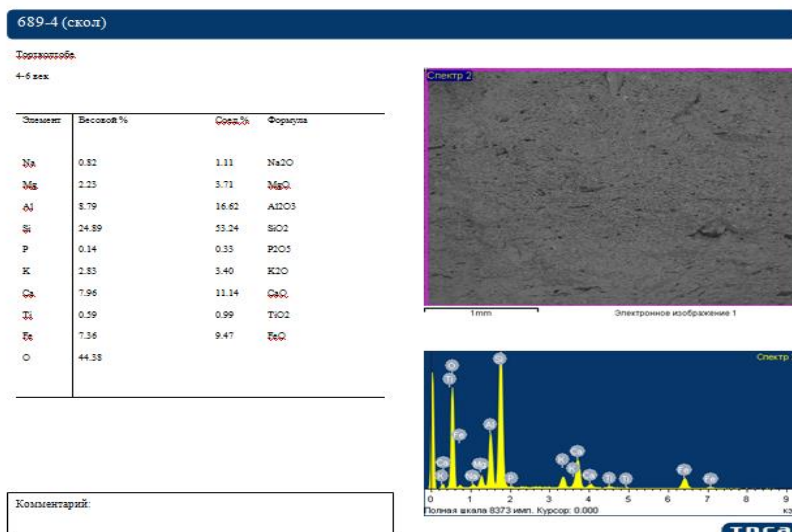
саз болмақ.

Engobe - бұл керамикалық суспензия, оның құрамына: саз (45-90%), фриттер (10-40%) және металл оксидтері (1-15%) кіреді.

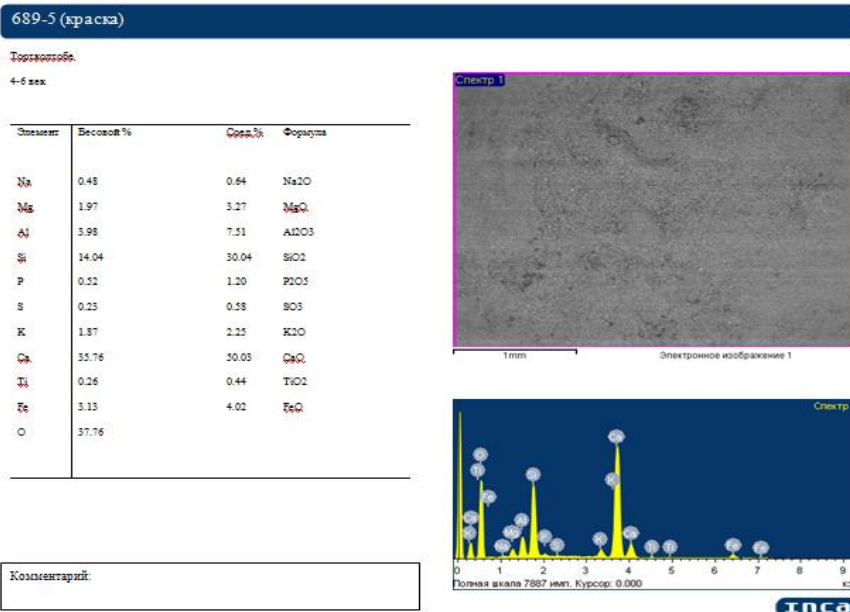
Ангобаның құрылымы кеуекті болып келеді. Осының нәтижесінде плиткаларда атылу кезінде пайда болатын газдар сыртқа еркін шығуға мүмкіндік алады. Газдардың еркін бөлінуіне байланысты бос орындар пайда болмайды, бұл болашақта керамикалық беткейде ақаулардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Болашақ қыш ыдыстардың қажетті түсіне сол немесе басқа металл оксидінің аз мөлшерін қосу арқылы қол жеткізіледі. Әр түрлі металл оксидтері әр түрлі түстер береді. Мысалы, темір оксиді (Fe_2O_3) мөлшеріне байланысты қызыл немесе қара түс алу үшін қолданылады. Кобальт оксиді (CoO) көк түсті алуға көмектеседі. Марганец оксиді (MnO_2) күлгіннен қоңырға дейінгі түстер шығарады. Сары үшін титан оксиді (TiO_2) таңдалады. Басқа түстер алуға металл оксидімен қатар ангобтың қалыңдығы, сондай-ақ күйдіру температурасы да әсер етеді. Ангобқа металл оксидтерінен басқа фриттер қосылуы ықтимал: әйнектің ұсақ бөлшектері, бұл өз кезегінде ангобаның көлеңкесіне де, болашақ қыш ыдыстардың бетінің жылтырлығы дәрежесіне де әсер етеді.

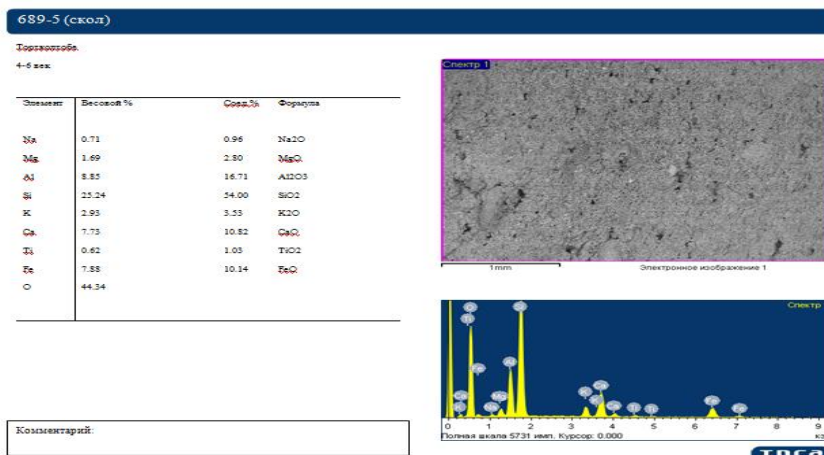
Сурет 10. Құрамдас бөлшектер пайыздық қатыста және диаграмма түрінде, №4 (ангоб)

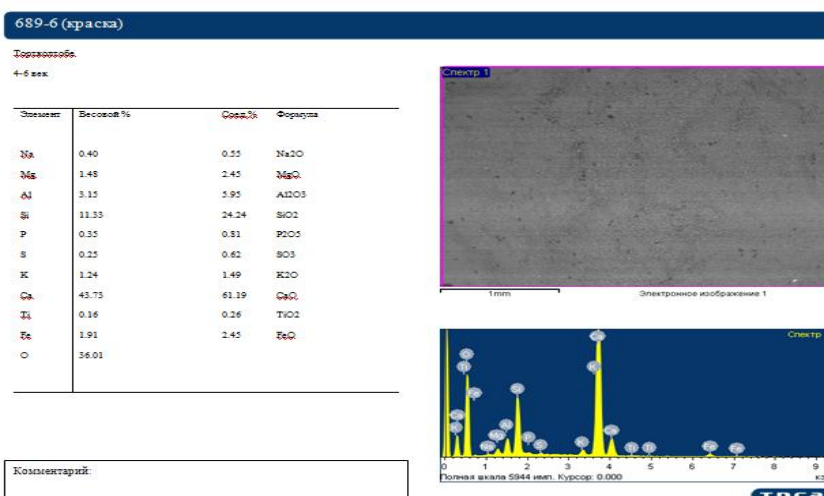
Сурет 11. Құрамдас бөлшектер пайыздық қатыста және диаграмма түрінде, №4(сынық)

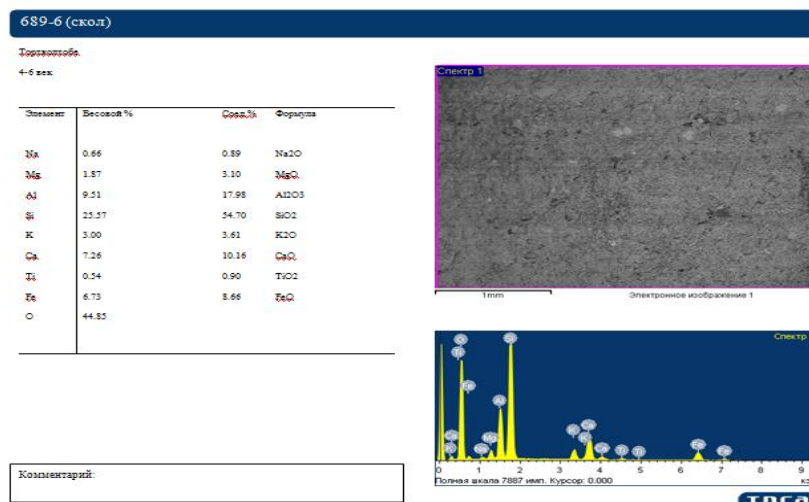
Сурет 12. Құрамдас бөлшектер пайыздық қатыста және диаграмма түрінде, №5(ангоб)

Сурет 13. Құрамдас бөлшектер пайыздық қатыста және диаграмма түрінде, №5(сынық)

Сурет 14. Құрамдас бөлшектер пайыздық қатыста және диаграмма түрінде, №6(ангоб)

Сурет 15. Құрамдас бөлшектер пайыздық қатыста және диаграмма түрінде, №6 (сынық)

Қорытынды. Сканерлейтін электронды JSM-6490LV растрлы микроскопта сынамалардың дән өлшемдері алғаш рет өлшенді, Оңтүстік Қазақстан облысындағы Көлтоған қорымынан табылған археологиялық-керамикалық артефакті үлгілердің құрамы заманауи приборларды пайдалана отырып жаратылыстану-ғылыми әдістерімен зерттелді. Осындай тәжірибелер ежелгі дәуірде орындалған керамикалық үлгілердегі минералдардың құрамын анықтауға көмек берді, олар:

- муллит - $3\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{SiO}_2$
- α тридимит - αSiO_2
- калий шпаты - $\text{K}_2\text{O} \cdot \text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 6\text{SiO}_2$
- гематит - $\alpha\text{Fe}_2\text{O}_3$

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. Программа «Рухани жанғыру», «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», проект «Духовные святыни Казахстана», или «Сокральная география Казахстана». Егемен Казахстан», республиканская газета, 12 апрель 2017г.
2. Осипова Т.В. Применение методов естественных наук в современных археологических исследованиях // Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского. 2012. № 27. С. 870-872.
3. Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х. Раннесредневековая планиграфия городища Торткултобе // Материалы международной научно-практической конференции «Духовная модернизация: национальная система образования и мировой опыт», посвященной 80-летию юбилею Южно-Казахстанского государственного педагогического института. Шымкент, 2017. С. 120-124
4. Байтанаев Б.А., Сулейманов Р.Х., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х. Раннесредневековое городище Торткултобе (Предварительные итоги 2015 года) // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Алматы, 2015. №6. С.154-164
5. Reed S.J.B. Electron Microprobe Analysis and Scanning Electron Microscopy in Geology Paperback. Cambridge: 2010. 240p.
6. Reed S.J.B. Electron Microprobe Analysis and Scanning Electron Microscopy in Geology Paperback. Cambridge: 2005. 190p.
7. Кристал М. Сканирующая электронная микроскопия и рентгеноспектральный микроанализ. М.: 2009. 208 с.
8. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. Москва. 1982.

References list:

1. Nazarbayev N.A. Programma «Rukhani zhangyru», "Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya", proyekt «Dukhovnyye svyatyni Kazakhstana», ili «Sokral'naya geografiya Kazakhstana». «Yegemen Kazakhstan», respublikanskaya gazeta, 12 aprel' 2017g.
2. Osipova T.V. Primeneniye metodov yestestvennykh nauk v sovremennykh arkhologicheskikh issledovaniyakh // Izvestiya PGPU im. V. G. Belinskogo. 2012. № 27. S. 870–872
3. Baytanayev B.A., Yergeshbayev A.A., Shayakhmetov A.KH. Rannesrednevekovaya planigrafiya gorodishcha Tortkultobe // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Dukhovnaya modernizatsiya: natsional'naya sistema obrazovaniya i mirovoy opyt», posvyashchennoy 80-letnemu yubileyu Yuzhno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Shymkent, 2017. S. 120-124
4. Baytanayev B.A., Suleymanov R.KH., Yergeshbayev A.A., Shayakhmetov A.KH. Rannesrednevekovoye gorodishche Tortkultobe (Predvaritel'nyye itogi 2015 goda) // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh i humanitarnykh nauk. Almaty, 2015. №6. S.154-164
5. Reed S.J.B. Electron Microprobe Analysis and Scanning Electron Microscopy in Geology Paperback. Cambridge: 2010. 240r.
6. Reed S.J.B. Electron Microprobe Analysis and Scanning Electron Microscopy in Geology Paperback. Cambridge: 2005. 190r.
7. Krishtal M. Skaniruyushchaya elektronnaya mikroskopiya i rentgenospektral'nyy mikroanaliz. M.: 2009. -208 s.
8. Sayko E.V. Tekhnika i tekhnologiya keramicheskogo proizvodstva Sredney Azii v istoricheskom razvitii. M.: 1982.

Аннотация: научно-техническая революция, бурное развитие наукоемких отраслей привели к революции, связанной как с совершенствованием традиционных методов в историко-археологической науке, так и с привлечением новых методов. В результате междисциплинарные исследования, связанные с применением методов естественных и точных наук, стали играть ведущую роль в гуманитарных науках. Междисциплинарная связь - сегодня это главный методологический принцип современного научного исследования. Она предполагает широкое использование научной информации независимо от ее порядка, поэтому выступает в качестве методологического оформления реального синтеза научных достижений различных дисциплин в крупных научных проектах и исследованиях.

Рухани жаңғыру: данная научная работа, выполненная в рамках программы «Сакральная география Казахстана», посвящена изучению древних материалов естественно-научным методом. Экспериментальные работы исследований проводились в региональной испытательной лаборатории инженерного профиля «конструкционные и биохимические материалы» Южно - Казахстанского университета им.М.Ауэзова (далее-«ИБКБМАСЗ») на растровом электронном микроскопе «JSM-6490LV».

Ключевые слова: растровый электронный микроскоп JSM-6490LV, керамические материалы, элементный состав материала, дефекты материалов, пустоты в материале, границы зерен, образцы, ангоб, диаграмма.

Abstract: The scientific and technological revolution, the rapid development of knowledge-intensive industries led to a revolution in historical and archaeological science, associated with both the improvement of traditional techniques and the involvement of new methods. As a result, interdisciplinary research related to the use of methods of natural and exact Sciences is beginning to play a leading role in the Humanities.

Interdisciplinarity – today, this is the main methodological principle of modern scientific research. It involves the widespread use of scientific information, regardless of its disciplinary affiliation, so it acts as a methodological design of the real synthesis of scientific achievements of various disciplines in large scientific projects and research.

The experimental procedure. Experiments on the scanning electron microscope «JSM-6490LV». In

this paper we consider a comprehensive study of the ceramic samples. Experiments were carried out in research laboratory IRLIP (MSC) of the South Kazakhstan University Auezov

The novelty of the study.

1. For the first time, the composition of ceramic materials-archaeological excavations of the Tortkoltobe burial ground, discovered in the Turkestan region, was studied.

2. Polucheny new data on the structure of ceramics. On physical and mechanical properties are defined: grain, grain boundaries, pores.

Keywords: raster electron microscope JSM-6490LV, ceramic materials, elemental composition of the material, defects of materials, cavities in the material, grain boundaries, samples, engob, diagram.

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

УДК: 378:137.

Кабылбекова З.Б.,* Каракпаева С.К.

д.педагог.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**К ВОПРОСУ О МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В АСПЕКТЕ
ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ**

Автор-корреспондент: kzber@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы формирования этнокультурной толерантности личности в контексте поликультурной образовательной среде. Современным обществом остро востребованы личности, способные проявить готовность к пониманию и сотрудничеству, осмыслению уникальности единства и многообразия культур.

Решение новых задач требует новых подходов к личности, способной адаптироваться к поликультурной среде. Автор приводит структурные компоненты этнокультурной этнической толерантности, их содержательную характеристику, а также представляет рассматривает ключевые функции и этапы системы формирования этнической толерантности в целях совершенствования межкультурных и межэтнических отношений личности. Благоприятное развитие этого процесса может послужить и более успешной интеграции государств и народов региона в мировое сообщество и в общечеловеческий цивилизационный прогресс. Все вышесказанное подчеркивает актуальность проблемы, убеждает в необходимости разработки концепции формирования этнокультурной толерантности у учащихся общеобразовательных школ и активном ее внедрении в педагогический процесс.

Ключевые слова: этнотолерантное сознание, толерантная личность, национальные и общечеловеческие ценности, этнотолерантные установки, этнокультурная толерантность, межкультурное и межэтническое согласие.

Введение. Казахстанское государство стремится проводить сбалансированную национальную политику, направленную на обеспечение этнокультурной толерантности с целью достижения межкультурного и межэтнического согласия. В процессе обновления и демократизации общества, в условиях приобретения республикой суверенитета, в сложных условиях 90-х стала идея создания особого социально-культурного и общественно-политического института - Ассамблеи народа Казахстана, о котором впервые было заявлено в 1992 году на Первом форуме народов Казахстана. В соответствии с Указом президента от 1 марта 1995 года Ассамблея была создана как консультативно-совещательный орган. А тот факт, что Н.А.Назарбаев сам возглавил этот общественный институт, изначально придал ему высокий статус и общественное признание.

Такая направленность внутренней политики государства имеет большое значение для

воспитания молодежи, овладевшей культурой, духовными традициями как своей нации, так и основными элементами общечеловеческой культуры, духовности и толерантности. Благоприятное развитие этого процесса может послужить и более успешной интеграции государств и народов региона в мировое сообщество и в общечеловеческий цивилизационный прогресс.

Теоретический анализ. В современном обществе происходит существенное обновление профессионального образования, которое не только готовит будущих специалистов, но и учит молодежь нести ответственность за себя, свои поступки, строить гармоничные отношения с собой, другими людьми, с миром. Казахстан - страна многонациональная, этнически многообразная, поэтому на первый план выдвигается потребность формирования у подрастающего поколения целостной картины полиэтничности окружающего мира, духовных, культурных, нравственных ценностей в их национальном и общечеловеческом понимании.

Воспитание этнокультурной толерантности, прежде всего, решает задачу раскрытия смысла бытия человека в многообразном мире культур через понимание характера и способов его взаимодействия с этим миром, то есть речь идет о восприятии этнокультурной толерантности как лично-значимой ценности. Обществом остро востребованы личности, способные проявить готовность к пониманию и сотрудничеству, терпимость к инакомыслию, осмыслению уникальности единства и многообразия культур.

Решение новых задач требует новых подходов к организации образовательного процесса в поликультурной среде, его направленности на решение проблем воспитания и развития человека, не только обладающего комплексом знаний, умений и навыков, но и способного адаптироваться, к многообразию этнических культур, приобщаться к гуманистическим идеям и традициям. Это важно для воспитания личности, способной проявить готовность к пониманию и сотрудничеству, терпимость к другим этносам, основанных на моральных ценностях, что в значительной степени активизирует процесс социализации личности и способствует мирному сосуществованию этносов в полиэтнических регионах Казахстана.

Развитие этнокультурной толерантности школьника в процессе изучения культур народов Казахстана требует совершенствования занятий по изучению традиций, обычаев, правил, ритуалов, фольклора, искусства на основе рационального сочетания форм и методов, направленных на постижение национальных и общечеловеческих ценностей, основ мировой и отечественной культуры, раскрывающих целостную картину мира и обеспечивающих осмысление его ребенком [1].

Поэтому возникает необходимость в разработке концепции формирования этнической толерантности у школьников на основе изучения этнической культуры народов, проживающих на одной территории, как основного фактора их интенсивного развития и духовного самообогащения.

Практическая часть. Формирование личности с развитыми этнокультурными толерантными качествами, с учетом усвоения национальных и общечеловеческих ценностей, исторического опыта народов Казахстана, многовековых культурных традиций выдвигает новые требования к педагогическому процессу, поскольку эффективность воспитания этно толерантных школьников определяется многими объективными и субъективными факторами. Важная роль здесь отводится собственной активности школьника, а также уровню теоретической и практической подготовки личности учителя, вовлеченного в процесс формирования этнокультурной толерантности юной личности. Это потребует не только новых организационных форм, теоретических и методических разработок, но и изменения стереотипов в сознании работников системы образования и широкой общественности. Вместе с тем, анализ психолого-педагогической литературы и опыта работы педагогических коллективов общеобразовательных школ показывает, что существующий уровень готовности учителей к организации учебно-воспитательного

процесса, направленного на формирование этнической толерантности школьников, на развитие гармоничных отношений среди детей, принадлежащих к различным этническим культурам и специфическим социальным группам, чаще всего на практике носит формальный характер и не соответствует требованиям современности [2].

В последнее десятилетие рассматриваемая проблема привлекает внимание широкой мировой общественности, что нашло отражение и в директивных, нормативных документах Правительства и Министерства образования и науки Республики Казахстан. В этом плане выдающимся достижением XX века можно считать: провозглашение Декларации принципов толерантности (подписана 16 ноября 1995 года в Париже 185 государствами членами ЮНЕСКО); создание в нашей стране уникального общественного института - Ассамблеи народов Казахстана (АНК), консультативно - совещательного органа при президенте РК. Одной из ключевых задач АНК является - формирование и распространение идей духовного единства, укрепление и сохранение дружбы народов и межнационального согласия. Международное признание АНК подтверждают объявления ЮНЕСКО о признании 2010 года Международным годом сближения культур, а 2015 года - годом Ассамблеи народа Казахстана.

Высокую оценку в мировом сообществе получила казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия в рамках проекта Доктрины национального единства, ставшая одним из аспектов тесного взаимодействия АНК и Верховного комиссариата ОБСЕ по делам национальных и предметом обсуждения на различных конференциях (модель презентована в Гааге, в штаб-квартире верховного комиссара ОБСЕ). Основанная ещё в 1995 г., модель межэтнической толерантности стала одним из национальных приоритетов Казахстана в многообразии этнических культур, как и Программа её дальнейшего совершенствования. Сейчас модель межэтнической толерантности обобщена, выделена её единая формула. Потому что межэтническая толерантность - один из важнейших ключей казахстанского успеха в сохранении мира

Все вышесказанное подчеркивает актуальность проблемы, убеждает в необходимости разработки концепции формирования этнокультурной толерантности у учащихся общеобразовательных школ и активном ее внедрении в педагогический процесс.

Вот почему в настоящее время одной из важнейших проблем воспитания является процесс социализации подрастающего поколения, формирование личности как носителя гуманистических, этнокультурных толерантных идей в системе межэтнических отношений. Значительная роль в решении этой проблемы принадлежит школе как важнейшему институту социализации личности.

Мы полагаем, общетеоретический анализ данной проблемы следует рассматривать в контексте этнической толерантности, который показал, что в науке этот феномен рассматривается двояко: как социальное явление (Р.Р.Валитова, Л.М.Дробижеева, С.В.Кардинская, Е.В. Магомедова, М.Мчедлов, Н.Д.Джандильдин, Н.Д., С.Т.Темирбеков, В.В.Шагин и др.) и как качество личности (З.Т. Гасанов, В.Е.Козлов В.Г.Крысько, Н.М. Лебедева, Н.А.Лопуленко, Н.В.Мольденгауэр, Ж.Ж.Наурызбай, М.М. Муканов, К.Болеев, Г.В.Палаткина, Т.А. Пичугина, Г.У. Солдатова, П.Н. Степанов, Р.А.Дюсупова, Б.Е.Каирова, Ш.Мухтарова и другие).

Содержание понятия «этническая толерантность» раскрывается через осмысление понятий «толерантность» и «этнос». Анализ имеющихся определений толерантности (О. Хеффе, В.А. Лекторский, Р.Р. Валитова и др.) обусловил рассмотрение толерантности как морального качества личности, характеризующегося отношением к другим людям на основе открытости, уважения иных взглядов, иной точки зрения, «взаимопроницаемости» и готовности к диалогу.[3].

Основными функциями этнокультурной толерантности выступают: - информативная функция, реализующаяся в фиксации сознания субъекта информации об основных фактах, понятиях, раскрывающих сущность этнокультурной толерантности как качества личности;

-смысловая функция, обуславливающая осознание и принятие этнокультурной толерантности как качества личности; - функция понимания, реализующаяся в восприятии и во взаимном понимании субъектом намерений, установок, переживаний, состояний другого субъекта; -эмотивная функция, определяющая эмоциональное восприятие субъекта, а также изменение с его помощью собственных переживаний и состояний; - регулятивная функция, реализующаяся в регуляции субъектом собственного действия в пространстве этнических культур на основе этнической толерантности; -функция социализации личности, позволяющая субъекту гармонизировать взаимоотношения с окружающей средой, реально оценивать собственный потенциал, создающая базу для адаптирования к другим культурам соответственно социальным нормам и требованиям [4].

Структурные компоненты этнокультурной толерантности. Содержательный компонент, выражающийся: в знаниях истории и культуры своего и других этносов, с которыми осуществляется процесс общения. Сюда отнесём устоявшиеся нормы и правила поведения при взаимодействии людей разных национальностей соответственно принципам и требованиям общей гуманистической этики; прав человека и народов, межэтнических и межконфессиональных конфликтов и причин их возникновения; особенностей национальных и межнациональных отношений в стране и регионе.

Мотивационный компонент, состоящий из следующих элементов: уважение ко всем этносам; способность к сопереживанию каких-либо событий с любыми людьми независимо от их национальной принадлежности; способность к рефлексии; эмпатии; способность к идентификации по этническому признаку; чувство общности с представителями других этносов при сохранении своей этнической идентичности; терпимость к инакомыслию. Процессуальный компонент, включающий готовность и умение контактировать с представителями других этносов; совместную, успешную деятельность; тактичность; умение преодолевать конфликтные ситуации в межэтническом общении; дружелюбие и возможность поддерживать дружеские отношения с людьми других этносов; взаимовыручку между людьми разных этнических групп.соблюдение этических и правовых норм поведения в межэтническом общении, интегрирование культурных традиций и др. [5].

Таким образом, этнокультурная толерантность, являясь ценностью личностной и национальной, снижает остроту проблемы одновременного воспитания у учащихся ценностей этнических и общечеловеческих, а сам процесс формирования этнокультурной толерантности успешно протекает только при вовлечении детей в активную совместную деятельность с представителями различных этнических групп и культур.

Осуществлять этот процесс целесообразно в несколько этапов.

Первый этап характеризуется становлением системы, созданием предпосылок для упорядочения задач духовно - нравственного воспитания учащихся многонационального коллектива. На этом этапе происходит формирование целевой установки системы, в соответствии с ней педагоги вырабатывают основные принципы духовно - нравственного воспитания, уточняются их позиции с учетом ведущих интересов и потребностей личности учащихся всех этнических групп. Второй этап разработки системы формирования этнокультурной толерантности учащихся общеобразовательной школы - отработка отдельных компонентов и их связей.

На данном этапе, в основном, завершен переход от разрозненных воспитательных воздействий в стройную систему. Процесс формирования у учащихся нравственных норм поведения в сфере межэтнического общения и совместной деятельности упорядочен, достигнута главная цель системы воспитания этнокультурной толерантности. Межэтнические культурные отношения учащихся строятся на более высоком качественном уровне. Ведущим типом межэтнических отношений учащихся становятся творческое сотрудничество в различных видах совместной деятельности. Концентрация внимания к этнопсихологии личности школьника резко возрастает. Идет процесс

корректировки межэтнических отношений учащихся разных национальностей.

Выводы и заключение. На третьем этапе педагогическая система активно воздействует на преобразование межэтнических культурных отношений. Так, коллектив класса притягивает к себе отдельного своего члена, компенсируя недостатки его опыта межэтнических отношений. Вместе с тем, функционируя как член коллектива, школьник сам оказывает влияние на улучшение в нем культурной атмосферы межэтнических отношений.

Четвертый этап представляет собой обновление системы формирования этнокультурной толерантности учащихся, введение инноваций в процесс совершенствования межэтнических отношений учащихся, внесение элементов новизны в школьную жизнь.

Таким образом, система формирования этнокультурной этнической толерантности учащихся выстраивается на каждом конкретном этапе для того, чтобы успешно решать задачу совершенствования межэтнических отношений личности.

Список литературы:

1. Нарбекова Г.А., Сарсенбаева З.Н. Человек, ценности и культура в контексте глобализационных изменений // Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы: сб. матер. республиканской научно-практ. конф. Алматы: 2002. С. 97-106.
2. Мухтарова Ш.М. Педагогическая этика межнационального общения: учебное пособие. Караганды, 2005- 149 с.
3. Наурызбай Ж.Ж. Этнокультурное образование: педагогический эксперимент. Жезказган:, 2001. 67с.
4. Кабылбекова З.Б. Воспитание поликультурной личности студента в условиях высшего учебного заведения: дис. ... канд. пед. наук: 13.000.01. Астана, 2003. 165 с.
5. Комаров В.П. Воспитание культуры межнационального общения в учебной группе профессиональной школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Казань, 1991. 24 с.

References list:

1. Narbekova G.A., Sarsenbayeva Z.N. Chelovek, tsennosti i kul'tura v kontekste globalizatsionnykh izmeneniy // Mul'tikul'turnoye obshchestvo v Kazakhstane: modeli, problemy, perspektivy: sb. mater. respublikanskoy nauchno-prakt. konf. Almaty: 2002. S. 97-106.
2. Mukhtarova SH.M. Pedagogicheskaya etika mezhnatsional'nogo obshcheniya: uchebnoye posobiye. Karagandy, 2005- 149 s.
3. Nauryzbay ZH.ZH. Etnokul'turnoye obrazovaniye: pedagogicheskiy eksperiment. Zhezkazgan:, 2001. 67s.
4. Kabyzbekova Z.B. Vospitaniye polikul'turnoy lichnosti studenta v usloviyakh vysshego uchebnogo zavedeniya: dis. ... kand. ped. nauk: 13.000.01. Astana, 2003. 165 s.
5. Komarov V.P. Vospitaniye kul'tury mezhnatsional'nogo obshcheniya v uchebnoy grappe professional'noy shkoly: avtoref. dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kazan', 1991. 24 s

Түйін: Мақалада қазіргі заманымыздың өте маңызды міндеттерінің бірі - қазіргі полимәдениетті қоршаған ортадағы этникалық толеранттылықты қалыптастыру мәселесі қарастырылып отыр. Қазіргі заманымыздың талабы - әлемдегі ұлттық мәдениеттің ерекшелігі мен мәдени айырмашылықтардың тұтастығын меңгерген,ынтымақтастыққа, біріккен іс әрекетке даяр жеке тұлғаны қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр. Аталған мәселені қарастыру жолында автор этникалық толеранттылықтың құрылымдық компоненттерімен қоса,олардың мазмұнын және мәдениаралық пен этносаралық қатынас мақсатында этникалық толеранттылықтың жүйесін кезеңдерімен келтірген. Бұл процестің қолайлы дамуы аймақтағы мемлекеттер мен халықтардың әлемдік қауымдастыққа және жалпы адамзаттық өркениеттік прогреске сәтті интеграциялануына

қызмет етуі мүмкін. Жоғарыда айтылғандардың барлығы проблеманың өзектілігін көрсетеді, жалпы білім беретін мектеп оқушыларының этномәдени толеранттылығын қалыптастыру тұжырымдамасын әзірлеу және оны педагогикалық процеске белсенді енгізу қажеттігіне сендіреді.

Кілт сөздер: этнотолеранттық сана, толерантты тұлға, этникалық толеранттылық, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, этнотолеранттық ұстанымдар, этномәдени толеранттылық, мәдениаралық және этносаралық келісім.

Abstract: In this article questions of formation of ethnic tolerance in the context of the polycultural educational environment are considered. The persons capable to show readiness for understanding and cooperation, judgment of uniqueness of unity and variety of cultures are sharply demanded by modern society.

The solution of new tasks demands new approaches to the personality capable to adapt to the polycultural environment. The author gives structural components of ethnic tolerance, their substantial characteristic, and also represents stages of system of formation of ethnic tolerance for improvement of a cross-cultural and interethnic relationship of the personality. The favorable development of this process can also serve as a more successful integration of the States and peoples of the region into the world community and into the universal civilizational progress. All of the above highlights the urgency of the problem, convinces of the need to develop the concept of the formation of ethno-cultural tolerance among students of secondary schools and its active implementation in the pedagogical process.

Keywords: ethnotolerant consciousness, tolerant personality, national and universal values, ethnotolerant installations, ethnocultural tolerance, cross-cultural and interethnic consent.

УДК: 518.65.65.754

Карибаев С.У.,* Торғаутова Ш.А., Косанбаев С.К.

к.ист.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзов, Шымкент, Казахстан

магистр, главный менеджер центра «Рухани жаңғыру и Ассамблея народа Казахстана»

ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О КАЗАХАХ В НАСЛЕДИИ Н.И.ГРОДЕКОВА

Автор-корреспондент: ksarsebay@mail.ru

Аннотация: В данной коллективной статье авторы предприняли попытку научного осмысления богатейшего научного наследия известного дореволюционного российского исследователя колониального периода Н.И.Гродекова. Находясь в должности Семиреченского военного губернатора Н.И.Гродеков приложил немало усилий и труда для сбора уникальных эмпирических материалов, касающиеся истории и этнографии народов Туркестанского края, и их обобщения и систематизации. Жизненный путь патриота своей Родины Н.И. Гродекова был весьма сложным, трудным и тернистым. Значительную часть своей жизни он прожил в Ташкенте, который являлся в рассматриваемый нами период времени самым крупным научно-исследовательским, культурным и духовным центром народов Туркестанского края. В многочисленных научных публикациях Н.И.Гродекова рассматриваются наиболее ключевые и важные проблемы истории и этнографии казахского народа, в частности, вопросы, касающиеся традиционного уклада жизни, быта и культуры, хозяйства, занятий, верований, семейно-бытовые особенности, похоронно-поминальные обычаи и обряды кочевых казахов. Значительный пласт письменных раритетных источников, изученных Н.И.Гродековым, содержится в Национальной публичной библиотеке им. А.Навои в городе Ташкенте в отделе редких книг и рукописей. В этом отделе в единственном варианте хранится уникальный труд Н.И.Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области», который вызывает глубокий интерес у представителей научной и мировой общественности.

Ключевые слова: традиционный уклад жизни, быт и культура, хозяйство, занятия, маршруты перекочевок казахов на дальние расстояния.

Введение. После вхождения территории Казахстана в состав Российской империи

началось комплексное и целенаправленное изучение флоры, фауны, климата, рельефа, растительного и животного мира, рек и озер, истории, археологии и этнографии народов Туркестанского края дореволюционными российскими исследователями. Следует отметить, что весьма позитивное воздействие на развитие туркестанской науки оказала Русское Географическое общество, возникшее в дореволюционной Российской империи в 1845 году. Под ее положительным влиянием и воздействием в Туркестанском крае стали формироваться отделы, филиалы, комитеты Русского Географического общества. По историографическим сведениям, которые дошли до нас, известно, что представителями ученых-востоковедов проведены множество работ по исследованию традиций и обычаев коренного населения страны, сделаны много описаний быта и культуры населения Центральной Азии.

Теоретический анализ. Сегодня можно смело утверждать, что многие представители казахского народа, внесли свой неоценимый вклад в экономическое, социальное, культурное развитие. Своими усилиями по открытию новых торговых путей, смогли добиться развития градостроительства, роста социального положения населения, имели авторитет в разрешении спорных вопросов преграничных территорий. Такие данные свидетельствуют записки и очерки географов, этнографов, языковедов, имеющие точные данные без фальсификации и искаженности исторических фактов событий изучаемого народа.

Большинство дореволюционных российских исследователей, исследовавшие с объективных позиций историю, культуру, быт, хозяйство народов Центральной Азии относились к исследуемым народам с глубоким уважением и симпатией.

По мнению исследователя, значительная часть представителей российской научно-исследовательской группы, работавших в дореволюционный период в Туркестане в силу своей порядочности и честности, никогда не допускали крупных ошибок и погрешностей, искажений правдивых фактов и сведений, касающиеся многогранной богатой истории и этнографии тюркских народов.

Многие видные дореволюционные прогрессивные российские исследователи конца XVIII - начала XX вв. Внесли весьма значительный вклад в развитии туркестанской научной мысли. Это были передовые люди, которые искренне верили, что в будущем этот народ займет подобающее место в мировом сообществе. Многие из туркестанских дореволюционных российских исследователей в совершенстве владели языками местных коренных насельников Туркестанского края.

На рубеже конца XIX - начала XX вв развернулась научно-исследовательская деятельность известного дореволюционного российского исследователя Н.И.Гродекова, автора ряда работ по истории и этнографии казахского народа.

Так, например, в коллективной статье Соболева Л., Гродекова Н.И. «Стратегический обзор Хивинского ханства», опубликованного на страницах «Туркестанского сборника» указаны ареалы расселения, места обитания, кочевков кочевников Младшей орды. Авторы отмечают казахи Сырдарьинской области откочевывают к лету в Кызылкумы, затем на правую сторону Сырдарьи. Киргизы Ходжента кочуют весной в южных частях степи. По исследованиям также выясняется, что к северу по направлению от каракалпаков Сырдарьи живут представители семи родов алшын и шумекей и другие подразделения Младшего жуза. Общее количество примерно всех алчинцев 2500-8500 кибиток, которые занимаются скотоводством, обжиганием угля и транспортировкой грузов.[1].

В другой статье «Война в Туркмении поход Скобелева 1880-1883 гг», опубликованного на страницах «Туркестанского сборника» автор характеризуя одежду, семейно-брачные отношения казахов и туркмен, особенностей крупного рогатого скота, ареала расселения казахских родов и племен, также отмечает: что, казахи отличались по своей одежде – шапками и особым покроем рубашек, выносливые лошади и юрты особого вида. В отличии от казахов, отмечается роднение с узбеками. Многое из быта, семейных

отношений общности населения живущих по Амударье.

В Хивинском ханстве, схоже, но при этом наблюдается и выращивание пшеницы, ячменя и кукурузы киргизами Мангишлака и Бузачи[2]. Так характеризует в своих наблюдениях Н.И.Гродеков и приводит весьма правдивую информацию о хозяйстве и быте коренного населения, приводятся редкие данные об историко-географических сведениях народов, воспитании детей.

Не менее интересные факты и сведения, касающиеся основных элементов как материальной, так и духовной культуры казахского этноса содержатся в содержательной книге известного дореволюционного российского исследователя Н.И.Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области», вышедшей в свет в Ташкенте в 1889 году. Она состоит из 12 разделов, каждый раздел книги обогащен иллюстрациями, картами и схемами. В начальной главе, отмечается развитие преданий, где выслеживается история происхождения народов. Приводятся данные о родословных кочевых народов. Впоследствии наблюдается развитие тамговых различий среди старших и младших родов, населявших эту территорию[3].

В работе освещаются семейно-брачные отношения населявших народов, приведены данные о подготовке к свадьбе, подробно описываются свадебные обряды, калым, приезд жениха в дом будущего тестя и т.д. В книге отмечается сходство традиций и обычаев тюркских народов - казахов и узбеков, население которые является также соседним друг другу. Очень много интересных фактов отмечается о гостеприимстве казахов, о чем свидетельствует подача гостю «джамбаш» - жамбас - подзошная кость с мясом, которая подавалась исключительно самым почетным гостям [4]. По сведениям Кармышева Б.Х. такой же обычай имел факт у других тюркских народов, таких как - у рода барлас киргизских и узбекских народностей Центральной Азии[5]. Этот факт свидетельствует о глубоких исторических корнях и близости тюркских народов.

Результаты и обсуждение. В своем вышеуказанном труде «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области» Гродеков Н.И. характеризует особенности традиционного образа жизни, маршруты кочевок кочевых казахов, где отмечает: что кочевание являлось одним из древнейших форм жизни, свойственной скотоводам, скот не мог оставаться на одном месте. Кочевки проводились в составе большими обществами рода. Наемники допускались только как бедные слои другого рода, преимущественно занимающиеся хозяйственной деятельностью. У каждого рода имелись свои пути кочевий, определенные с места - жайлау (летовки), күзеу (осенние) кочевые места. Примечательно, что при кыстау (зимних откочевках) готовились специальные угощения для всего рода, а при сходе на көктеу (весенние кочевые уголья) проводился обряд проведения всех живностей между двумя костра, приговаривая при этом - аластау. Таким образом, проводится обряд очищения всего живого, в том числе и членов семей. При стоянке образовывались селения рода - разбивались юрты, резали скот - лошадей, баранов, устраивались семейные празднования, того или иного обычая - свадьбы молодых, кудаи - обряд жертвоприношения Всевышнему и т.п. в основном рядом со стоянками пасли мелкорогатый скот, крупнорогатый чуть дальше на густой разнотравье [6].

Описания Н.И.Гродекова вполне обоснованы, правдивы и объективны с точки зрения современных данных. Кочевники прежде чем перейти на новую кочевку, разведя огонь посередине степи, прогоняли весь свой домашний скот между ними, вероятно всего это делалось для того, чтобы их на новом месте не преследовали злые духи и неудачи. Ведь вполне очевидно, что благосостояние и достаток кочевников зависел от домашнего скота, являющегося главным источником их пропитания.

Заключение. Гродеков Н.И. исследователь - дореволюционный России внес весьма значительный весьма значительный вклад в развитие истории и этнографии народов Туркестанского края. Отрадно констатировать тот факт, что оставленное богатейшее научное наследие. Гродекова Н.И требует дальнейшего целенаправленного изучения со

стороны представителей научной общественности. Несмотря на некоторые фактологические ошибки, неточности, все же следует признать, что Гродеков Н.И. сумел таки в развернутом плане представить реальную картину прошлого изучаемого народа, его высокую духовно-нравственную культуру и менталитет.

Список литературы:

1. Соболев Л., Гродеков Н.И. Стратегический обзор Хивинского ханства // Туркестанский сборник Том 336. СПб., 1883. С. 98 -99.
2. Гродеков Н.И. Война в Туркмении поход Скобелева 1880-1881 гг. // Туркестанский сборник Том 318. СПб., 1883. С. 23-24.
3. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент, 1889.
4. Там же. С. 8.
5. Кармышева Б.Х. Очерк этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. Москва, 1976. С. 182-183.
6. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области. Ташкент, 1889. С. 109-110.

References list:

1. Sobolev L., Grodekov N.I. Strategicheskii obzor Khivinskogo khanstva // Turkestanskiy sbornik Tom 336. SPb., 1883. S. 98 -99.
2. Grodekov N.I. Voyna v Turkmenii pokhod Skobeleva 1880-1881 gg. // Turkestanskiy sbornik Tom 318. SPb., 1883. S. 23-24.
3. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syrdar'inskoy oblasti. Tashkent, 1889.
4. Tam zhe. S. 8.
5. Karmysheva B.KH. Ocherk etnicheskoy istorii yuzhnykh rayonov Tadzhikistana i Uzbekistana. Moskva, 1976. S. 182-183.
6. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syrdar'inskoy oblasti. Tashkent, 1889. S. 109-110.

Abstract: In this collective article, the authors made an attempt to scientifically comprehend the rich scientific heritage of the famous pre-revolutionary Russian researcher of the colonial period N.I. Grodekov. While in the post of the Semirechye military governor, N.I. Grodekov put a lot of effort and work to collect unique empirical materials concerning the history and ethnography of the peoples of the Turkestan region, and their generalization and systematization. The life path of the patriot of his homeland N.I. Grodekov was very difficult, difficult and thorny. He lived a significant part of his life in Tashkent, which in the period under consideration was the largest research, cultural and spiritual center of the peoples of the Turkestan region. In numerous scientific publications of N.I. Grodekov, the most key and important problems of the history and ethnography of the Kazakh people are considered, in particular, issues related to the traditional way of life, everyday life and culture, economy, occupations, beliefs, family and household characteristics, funeral and memorial customs, and rituals of nomadic Kazakhs. A significant layer of written rare sources studied by N.I. Grodekov is contained in the National Public Library named after N.I. Navoi A. in the city of Tashkent in the department of rare books and manuscripts. In this department, in the only version, the unique work of NI Grodekov "The Kirghiz and Karakirgiz of the Syrdarya region" is kept, which arouses deep interest among representatives of the scientific and world community. Practically not a single researcher of the Turkestan Territory has spared and ignored the above work of N.I. Grodekov.

Keywords: Traditional way of life, way of life and culture, economy, occupations, routes of migrations of Kazakhs over long distances.

Түйін: Бұл ұжымдық мақалада авторлар Қазақ төңкересіне дейін өмір сүрген белгілі ресей зерттеушісі Н.И.Гродековтың бай ғылыми мұраларын ғылыми тұрғыдан талқылауға тырысқаны байқалады. Н.И.Гродеков Жетісу әскери губернаторы қызметінде болған кезде Түркістан өлкесін мекендеген халықтардың тарихи-этнографиялық деректерді жинақтауға, жалпылауға және жүйелеуге байланысты көп күш жұмылдырды. Өз Отанының патриоты Н.И.Гродековтың өмір жолы өте қиын, және күрделі болғаны баршаға аян. Ол өмірінің маңызды бөлігін Ташкентте өткізді, сол дәуірде Ташкент – Түркістан өлкесінің ең ірі ғылыми, мәдени және рухани орталығы

болды. Н.И.Гродековтың көптеген ғылыми басылымдарында қазақ халқының тарихы мен этнографиясының ең маңызды мәселелері, атап айтқанда, дәстүрлі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті, экономикасы, кәсібі, сенімі, отбасы және т.б. тұрмыстық ерекшеліктері, жерлеу әдет-ғұрыптары және көшпелі қазақтардың рәсімдері қарастырылған. Н.И.Гродековтың бірқатар еңбектері Өзбекстан Республикасының А.Навои атындағы Ұлттық кітапханасының сирек қолжазбалар бөлімінде сақталған. Бұл бөлімде Н.И. Гродековтың «Сырдария облысының қырғыздары мен қазақтары» атты тамаша еңбегі сақталған, оның бұл еңбегі ғылыми және әлемдік қоғамдастық өкілдері арасында үлкен қызығушылық тудырды.

Кілт сөздер: Қазақтардың дәстүрлі өмір салты, тұрмысы мен мәдениеті, шаруашылығы, кәсібі, алыс қашықтыққа қоныс аудару жолдары.

УДК: 518.65.65.754

Сембиева Ш.Б.,* Германов В.А., Жолсеитова М.А.

ст.преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., доцент Институт истории АНУ. Ташкент, Узбекистан

к.ист.н., доцент МКТУ им.Х.А.Ясави. Туркестан, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Автор-корреспондент: shahizat@list.ru

Аннотация: В данной публикации автор на основе привлечения многотомного конволюта «Туркестанского сборника» дал содержательный анализ трудам дореволюционных российских исследователей, в трудах которых были отражены те или иные аспекты истории и этнографии казахского народа. В статьях известных дореволюционных российских исследователей отражены наиболее актуальные и жизненно важные проблемы, касающиеся повседневной жизни, быта и культуры, занятий, хозяйства, религиозных верований кочевых казахов. В данных научных публикациях дореволюционных российских исследователей раскрыты красота и величие степных просторов Великой степи, открытость и великодушие номадов, их жизненные пути, стремление к созиданию. В условиях суверенного развития Республики Казахстан сложились благоприятные предпосылки для всестороннего и углубленного изучения богатейшего историко-культурного прошлого народов Центральной Азии дореволюционными российскими исследователями.

Ключевые слова: Свободолюбие, миролюбие, искренность, открытость души, уклад жизни, быт и культура, занятия, хозяйство казахов.

Введение. В условиях суверенного развития с ростом и возрождением национального и духовного самосознания тюркских народов активизировались научно-исследовательские изыскания казахстанских исследователей в области изучения тех или иных аспектов Отечественной истории и этнографии народов Центральной Азии. Независимость Казахстана - является важнейшим эпохальным историческим событием в духовной и культурной жизни народов Центральной Азии.

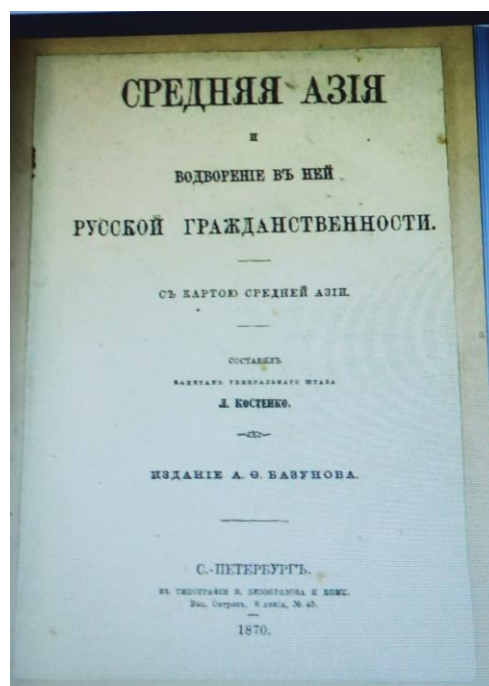
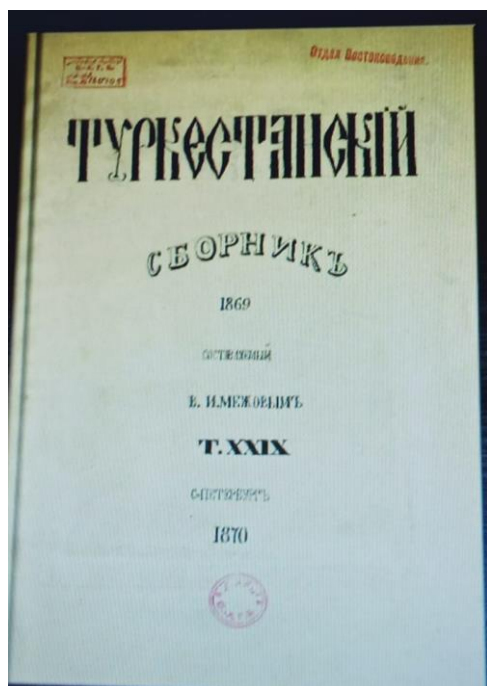
Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев в своей статье «Независимость дороже всего» отмечает: «Благодаря независимости мы смогли возродить и укрепить свои ценности. Оставаясь частью мирового сообщества, мы должны бережно относиться к своему прошлому и наследию» [1].

Мы разделяем точку зрения Президента страны Касым Жомарта Кемеловича Токаева и считаем, что только в условиях суверенного развития нам удалось восстановить ранее утраченные и искаженные по политико - идеологическим соображениям национальные и духовные ценности, которые являются духовным достоянием каждого народа. Ведь забвение национальных традиций и культуры приведет к исчезновению той или иной нации. В связи с этим возросло необходимость системного и планомерного исследования

культурно-бытовых и духовно-нравственных ценностей казахского народа.

Историческая наука как и другие отрасли гуманитарных наук должна опираться на факты, ибо восстановление исторической реальности того времени зависит от аутентичных раритетных источников, в которых содержатся правдивая информация, и которая не подверглась деформации.

К их числу относится «Туркестанский сборник», на страницах которого нашли свое отражение многие стороны жизни, быта и культуры народов Центральной Азии. Этот бесценный первоисточник вышел в свет благодаря кропотливому труду известного дореволюционного российского исследователя библиографа В.И.Межова. Данный сборник, состоящий в основном из газетных вырезок известных дореволюционных российских исследователей, востоковедов, военных чиновников, отражают действительную историческую картину прошлого, многогранные судьбы и вековые чаяния трудового народа Туркестанского края.

Основная часть. Среди ряда дореволюционных российских исследователей писавших об увиденном ими крае, особо хотелось бы выделить Л.Ф.Костенко, автора ряда работ по истории и этнографии казахского народа.

Известный казахстанский исследователь А.Исмаилов касаясь деятельности Л.Ф.Костенко в Туркестанском крае отмечает: « Научно-исследовательская деятельность Л.Ф.Костенко вызывает глубокий познавательный интерес у представителей туркестанской научной общественности. Он был активным участником Хивинского и Ферганского походов царских войск во главе с генералами К.П.Кауфманом и Д.Скобелевым» [2].

Характеризуя пути направлений перекочевки кочевых казахов, и их традиционное жилище, Л.Ф.Костенко пишет: «Перекочевки - большой праздник для казахов, как мужчины, так и женщины надевают лучшие праздничные одежды. Хозяйственные хлопоты по перекочевке входят в обязанности женщин. Основным видом жилища казахов является юрта. Она безусловно была удобна, практична и приспособленна к условиям жизни кочевников» [3].

Таким образом, оценки Л.Ф.Костенко вполне объективны и правдивы с точки зрения современных данных. На наш взгляд, автор сумел верно отразить традиционный уклад

жизни, быт и культуру, занятия кочевых казахов. Кроме того, автор подчеркивает роль традиционного жилища кочевников в их традиционном быту.

Автор труда в познавательной форме красочно описывает традиционное занятие казахов: «Казахи сеют по преимуществу просо, служащее для них главным питанием, затем пшеницу и реже ячмень» [4].

Иными словами, следует отметить, что в рассматриваемый нами период времени казахи постепенно приобщались к хозяйственной экономической жизни оседлых земледельческих народов, осваивая новые навыки обработки пашенных полей, совершенствуя свои земледельческие орудия труда.

В коллективной статье К.Струве и Г.Н.Потанина «Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864 года», дано описание устного народно-поэтического творчества казахов. Как отмечают К.Струве и Г.Н.Потанин: « Важным элементом духовной культуры казахов является национальная музыка. Богат и разнообразен духовно-поэтический мир казахов» [5].

Таким образом, авторы данной публикации сумели верно, отразить роль и место песенно-поэтического творчества казахского народа в их традиционном быту. В их богатейших поэтических произведениях отражались реальные события прошлого, мечты и раздумья номадов, их жизненные интересы и стремления к приобретению независимости и свободы.

В художественных акварелях известного российского исследователя Н.А.Каразина дано живописное описание охоты казахов. В своей статье «Отдых киргизов после охоты» автор пишет: «Кочевники страстные любители охоты, все свое свободное время они проводят на охоте. Охота в свою очередь является любимой забавой и развлечением кочевников - номадов» [6].

На наш взгляд, в художественных акварелях и полотнах известного российского исследователя, художника Н.А.Каразина, запечатлены бытовые сцены облавной охоты казахов на хищных животных, в отражены их сила, отвага и мужество. Безусловно, охота на хищных животных не играла существенной роли в традиционном быту кочевников, а являлось подспорьем и забавой, а точнее развлечением.

В статье известного российского исследователя П.В.Черепова «Киргизское коневодство» дан содержательный анализ роли и места лошадей в традиционном быту номадов. По мнению автора статьи: « Благополучие казаха зависит от его неисчислимых стад овец, баранов, коз, верблюдов и лошадей, причем главную роль играют лошади, которые снабжают кочевников всем необходимым для их функционирования, питанием, одеждой, шерстью и молоком» [7].

На наш взгляд, П.В.Черепов совершенно прав в своей оценке, ибо лошади в традиционном номадическом обществе занимали привилегированное положение. Лошадь в традиционном номадическом обществе играло главенствующую роль, являлось его надежным товарищем и другом. Более того, ни один кочевник скотовод не мог обойтись в своих бескрайних степных просторах без своих лошадей, кроме того, они не могли сделать и шага вперед. В условиях расцвета номадической цивилизации лошадь снабжала кочевников всем необходимым пищей, одеждой, выполняла транспортную функцию, переносила с легкостью тяготы и лишения, пересекала без всяких усилий и энергий огромные степные пространства, при этом никогда не ошибалась в пути. Это результат кропотливого труда наших мудрых и великих предков, которые заботились и ухаживали за своими лошадьми.

Заключение. Таким образом, в заключение статьи следует отметить, что публикации российских исследователей страдали общими методологическими изъянами и пробелами, которые были присущи колониальной историографии того времени. Сегодня их теоретические обобщения, суждения, выводы и заключения нуждаются в глубоком критическом переосмыслении. Широкомасштабное и комплексное изучение богатейшего

историко-культурного наследия российских исследователей началось только в условиях суверенного развития Казахстана. Из архивохранилищ Москвы, Санкт-Петербурга, Ташкента, Казани, Алматы, Оренбурга были выявлены ряд уникальных архивных документов и материалов, в которых содержатся ценная информация историко-этнографического направления, касающиеся истории и этнографии народов Центральной Азии. В них отражены многогранная жизнь и судьба народа, его вековые стремления, чаяния и нужды. В связи с этим на наш взгляд необходимо привести в единую монолитную систему значительный пласт исторических источников, касающиеся данной проблемы. В свою очередь тщательное и систематическое исследование тех или иных аспектов казахской истории и этнографии народов Центральной Азии даст возможность реконструировать целостную историческую картину прошлого.

Список литературы:

1. Токаев К.К. Независимость дороже всего // Казахстанская правда 05.01.2021.
2. Исмаилов А.И. Страницы русских исследований в Казахстане XIX - начало XX вв. Алматы, 2004. С. 210-211.
3. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности // Туркестанский сборник Том 29. СПб., 1870. С. 29.
4. Там же. С. 34.
5. Струве К., Потанин Г.Н. Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864. // Туркестанский сборник Том 15 СПб., 1869. С. 232.
6. Каразин Н. Отдых киргизов после охоты // Туркестанский сборник Том 376. СПб., 1885. С. 172.
7. Черепов П.В. Киргизское коневодство // Туркестанский сборник Том 15. СПб., 1885. С. 152.

References list:

1. Tokayev K.K. Nezavisimost' dorozhe vsego // Kazakhstanskaya pravda 05.01.2021.
2. Ismailov A.I. Stranitsy russkikh issledovaniy v Kazakhstane XIX - nachalo XX vv. Almaty, 2004. S. 210-211.
3. Kostenko L.F. Srednyaya Aziya i vodvoreniye v ney russkoy grazhdanstvennosti // Turkestanskiy sbornik Tom 29. SPb., 1870. S. 29.
4. Tam zhe. S. 34.
5. Struve K., Potanin G.N. Poyezdka po Vostochnomu Tarbagatayu letom 1864. // Turkestanskiy sbornik Tom 15 SPb., 1869. S. 232.
6. Karazin N. Otdykh kirgizov posle okhoty // Turkestanskiy sbornik Tom 376. SPb., 1885. S. 172.
7. Cherepov P.V. Kirgizskoye konevodstvo // Turkestanskiy sbornik Tom 15. SPb., 1885. S. 152.

Түйін: Бұл басылымда авторлар «Түркістан жинағының» көп томдық шығармасына сүйене отырып, қазақ төңкерісіне дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектеріне талдау жасады, олардың шығармаларында қазақ халқының тарихы мен этнографиясының кейбір аспектілері көрініс тапты. Қазақ төңкерісіне дейінгі белгілі орыс зерттеушілерінің мақалаларында көшпелі қазақтардың күнделікті өмірі, тұрмысы мен мәдениеті, кәсібі, шаруашылығы, діни наным-сенімдеріне байланысты ең өзекті және өмірлік маңызды проблемалар көрсетілген. Революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің бұл ғылыми жарияланымдарында Ұлы Даланың кеңдігі, әсемдігі мен ұлылығы, көшпенділердің ашықтығы мен жомарттылығы, олардың өмір жолдарын, шығармашылыққа деген ұмтылысын ашық түрде көрсетілген. Қазақстан Республикасының егеменді даму жағдайында революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің Орта Азия халықтарының ең бай тарихи және мәдени өткенін жан-жақты және терең зерттеуі үшін қолайлы алғышарттар қалыптасты.

Кілт сөздер: Қазақтардың бостандыққа, бейбітшілікке, шынайылыққа, жанның ашықтығына, өмір салтына, тұрмысы мен мәдениетіне, кәсібіне, шаруашылығына деген

сүйіспеншілік.

Abstract: In this publication, the author, based on the involvement of the multivolume convolution of the «Turkestan Collection», gave a meaningful analysis of the works of famous pre-revolutionary Russian researchers, whose works reflected certain aspects of the history and ethnography of the Kazakh people. The articles of well-known pre-revolutionary Russian researchers reflect the most pressing and vital problems related to everyday life, life and culture, occupations, economy, religious beliefs of nomadic Kazakhs. These scientific publications of pre-revolutionary Russian researchers reveal the beauty and grandeur of the steppe expanses of the Great Steppe, the openness and generosity of the nomads, their life paths, and the desire for creativity. In the conditions of the sovereign development of the Republic of Kazakhstan, favorable prerequisites have developed for a comprehensive and in-depth study of the richest historical and cultural past of the peoples of Central Asia by pre-revolutionary Russian researchers.

Key words: Love of freedom, peacefulness, sincerity, openness of soul, way of life, way of life and culture, occupations, economy of Kazakhs.

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ THE WORLD HISTORY

ӘОЖ: 327

Жұмабеков М.У.*

тарих ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

«ТҮРЛІ ТҮСТІ РЕВОЛЮЦИЯЛАР» ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Автор-корреспондент: jumabek-777@mail.ru

Түйін: Жалпы, қауіпсіздік ұғымы тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделерінің сыртқы және ішкі қауіптерден қорғалу жағдайын білдіреді. Қауіпсіздік түсінігі қоғам және мемлекет дамуының, халықаралық қатынастардың, тарихтың, өркениеттің шеңберінде қарастырылатын негізгі ұғым және ол «Ұлттық мүдде» санатымен тығыз байланыста. Жаһандық деңгейдегі түбегейлі өзгерістерге байланысты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселесі барлық мемлекеттер үшін маңызды болып табылады. Мақалаға негіз болып отырған тақырыптың өзектілігі-қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі, «Түрлі түсті революциялар» технологиясын қолдану арқылы саяси режимдерді күшпен өзгертуге байланысты жаңа қауіптер мен қатерлердің пайда болуынан туындайды. Дүниежүзінің әрбір аймақтарында жиі көрініс тауып отырған «Түрлі түсті» революциялар мемлекеттердің суверенитетіне, аумақтық тұтастығына, ұлттық мүдделеріне қауіп төндіретін негізгі фактор және аталмыш технология тұжырымдарда негізделіп, жаңа саяси және мәдени-өркениеттік жағдайларға бейімделіп, саяси тәжірибеде көрініс тауып келеді.

Кілт сөздер: түрлі-түсті революциялар, наразылық акциялары, жұмсақ күш, гуманитарлық интервенция, саяси режим, қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік

Кіріспе. 2011 ж. «Араб көктемі» деген атпен тарихта қалған Таяу Шығыс елдеріндегі саяси толқулар, Қырғызстан Республикасындағы мемлекеттік төңкеріс, Украинадағы саяси қайшылық түрінде саяси режимдердің ауысуын, елде тұрақсыздықты тудырған оқиғалардың алғышарттары, олардың қозғаушы күштері, нәтижелері мен салдарлары маңызды мәселелердің қатарына енеді «Түрлі түсті» революция - бұл сыртқы күштердің арнайы бағытталған халықаралық-саяси технологиялардың негізінде басқарылатын, күш қолданбау түрінде мемлекеттік төңкеріс жасап, саяси режимді ауыстыру тәсілі. Бұл революциялардың ерекшелігі, шетел гуманитарлық интервенциясын тудыруы және осы арқылы мемлекеттердің ішкі саяси үдерістеріне мүдделі тараптардың

белсенді араласуынан ерекшеленеді. Сыртқы күштердің мүдделерін экономикалық пайда және табиғи қорларға бақылау жасауға деген ұмтылыс айқындайды.

Теориялық талдау. «Түрлі түсті» революция құбылысын зерттеу арқылы, оның пайда болуының алғышарттарын түсінуге, түпкі мақсаттарын, нәтижелерін қарастыруға мүмкіндік аламыз. Жалпы соңғы кездерде жарық көрген ғылыми еңбектерде «түрлі түсті» революция құбылысын төмендегідей тәсілдер арқылы зерттеу қалыптасқан:

1. Дәстүрлі революциялық өзгеріс шеңберінде.
2. Оппозициялық күштердің мемлекеттік төңкеріс жасауы.
3. XX ғ. 80 жж «Барқыт төңкерісінің» заманауи үлгісі.
4. Қандай да бір мемлекет аумағында мемлекеттік төңкеріс жасау мақсатында сыртқы күштермен ұйымдастырылатын саяси технология [1]

Сонымен қатар XX-XXI ғғ. АҚШ саясаткерлері мен зерттеушілері З.Бжезинский, Г.Киссинджер, М.Э.Макфол, Дж.Най, С.Хантингтон, Дж.Шарп тұжырымдамаларында, АҚШ геосаяси мүдделеріне сәйкес келмейтін саяси режимдерді өзгерту туралы идеологиялық негіздеме берілген. З.Бжезинский пікірінше, «XX ғ. соңы мен XXI ғ. басындағы халықаралық жағдайда Америка ең ірі держава болып табылады және жаһандық қауіпсіздікте АҚШ рөлі жоғары тұрып, гегемониясы орнауы тиіс» [2]. Мемлекеттік төңкеріс технологияларына арналған еңбектердің ішінде Дж. Шарптың «Диктатурадан демократияға. Азаттықтың стратегиясы мен тәжірибесі» еңбегінде З.Бжезинскийдің геосаяси доктриналары аясындағы технологиялар ұсынылады [3]. Аталған еңбекте диктатураны құлатып, демократияны орнатудың, билікке қарсы тұрудың, саяси режимдерді күш қолданбай ауыстыру мәселелеріне көңіл бөлінген. Американдық дипломат және саясаттанушы Стивен Манн «Хаос теориясы және стратегиялық ой» еңбегінде [4] қандай да бір аумақта либералдық демократияны орнатуға алғышарттар жасау, нарықтық реформаларды жүзеге асыруға қолдау көрсету, халықтың өмір сүру стандарттарын жоғарылату, ұлттық идеологияны, құндылықтарды ығыстыру арқылы, «түрлі түсті» революцияларға жол ашуға болатындығы айқындалады.

Ресей ғалымдарының көзқарасында «түрлі түсті» революцияларды, еуроатлант қауымдастығының мүддесінде ұйымдастырылған мемлекеттік төңкеріс ретінде қарастыру басымырақ. С. Г. Кара-Мурза өзінің «Революция экспорты. Ющенко, Саакашвили...» еңбегінде, революцияларды ұйымдастыратын Америка Құрама Штаттары және оның әріптестері, деп көрсетеді [5, б.161].

Б.Ю.Кагарлицкий, Н.К.Сванидзе еңбектерінде түрлі түсті революцияларды демократияның дамуының табиғи үдерісі ретінде қарастыру басымырақ. Б.Ю.Кагарлицкий «Революциялық жағдайға тартылған бұқара халықтың қоғамды қайта құру бойынша өз көзқарастары бар. Қоғам ауысқан сайын, халықтың мүдделері мен қоғам туралы түсініктері де өзгереді, бұл жағдайға билік институттары сәйкес болмауы мүмкін» деген көзқарасты ұстанады [6, б.206]. Н.К. Сванидзе: «Ешқандай елдегі саяси тұрақтылықты сыртқы күштер бұза алмайды, тұрақсыздық ішкі жағдайларға байланысты туындайды, деген ойды өрбітеді [7].

Тәжірибелік бөлім. Зерттеулерге талдау жасай отырып, авторлар «түрлі түсті революциялардың» мәнін төмендегідей анықтайды:

- «Түрлі түсті» революциялар – сыртқы күштердің мүдделерінің аясында, табиғи байлықтарға ие аймақтарда немесе стратегиялық маңызды географиялық кеңістікте орналасқан елдерде заңды саяси режимдерді ауыстыруға бағытталған стратегиялар;
- әлеуметтік-экономикалық дамудың дағдарысы нәтижесінде қоғамның наразылығын тудыратын факторлардың шеңберіндегі құбылыс;
- «Түрлі түсті» революциялардың туындауына ықпал ететін мәселелердің ішінен: аймақтардағы шикізат қорларына, инфрақұрылымдарға және көлік дәліздеріне деген трансұлттық топтардың мүдделері.

2011 жылы «Араб көктемі» атты Таяу Шығыс елдеріндегі толқулар, Украинадағы

саяси режимнің ауысуы, Қырғызстандағы мемлекеттік төңкеріс мәселелері аймақтың ғана емес, халықаралық қауіпсіздікке де кері ықпалын тигізетін түйінді мәселелер. Мұндай тұрғыдағы көзқарас Қазақстан Республикасының стратегиялық құжаттарында тұжырымдалған. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының әскери доктринасында, әскери қатерлер ретінде: «қазіргі әлемдік тәртіпті өзгертуге және әлемде немесе жекелеген өңірлерде ықпал ету салаларын кеңейтуге ұмтылыста әлемдік және өңірлік «державалар» арасындағы қайшылықтардың күшеюі» және әскери қауіпсіздіктің факторлары ретінде «мемлекеттердің немесе әскери-саяси одақтардың Қазақстан Республикасында, оның стратегиялық ресурстарына және көлік инфрақұрылымына бақылау орнату үшін ықпал ету салаларын кеңейтуге ұмтылуы» [8] тұжырымдалған.

Түрлі түсті революциялардың орын алуында төмендегідей кезеңдер айқындалады:

- саяси тұрақтылыққа қауіп төндіретін оппозициялық пиғылдағы ұйым немесе экстремистік көзқарастағы құрылымдардың пайда болуы;
- қарсылық қозғалыстарын ұйымдастыру, биліктің саяси бағыттарын сынға алу;
- халықты Бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер арқылы көтеріліске шақыру;
- әлеуметтік-саяси қарсылық қозғалыстарын құру;
- қарсылық қозғалыстарының көмегімен акциялар ұйымдастыру;
- бейбіт шеру деп халықты алаңдарға алып шығып, арандатушылық әрекеттер арқылы қарулы қақтығыстарға алғышарттар жасау;
- елде қақтығыс орнаған жағдайда бітімгершілік операцияларының аясында суверенді мемлекеттердің аумағына сыртқы күштердің әскерлерінің енуі;
- сепаратистік пиғылдағы топтардың ықпалымен, мемлекеттің аумағын бірнеше кішігірім мемлекеттерге бөлу.

«Түрлі түсті» революциялар нәтижесінде, демократияны сырттан тану арқылы халықтың менталитетіне жат өзге құндылықтарды орнату көзделеді. Жекелеген мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемаларын шешу атты желеумен, ұлттық режимдерді құлатып, елдің табиғи қорларына шексіз қол жеткізуге деген ұмтылыс, түрлі-түсті революциялардың негізгі бағыты. Мысалы, оппозициялық күштердің толқуы ретінде басталған Сирия қақтығысының негізінде АҚШ, Парсы Шығанағы елдерінің Сирия аумағы арқылы Еуропаға Парсы Шығанағынан мұнай-газ тасымалдауын ұйымдастыру және осы мақсатта саяси режимді ауыстыру көзделген. Сирия қақтығысының екінші астары, Иранға бақылау жасауға ұмтылыс болып табылады. Нәтижесінде, елдің экономикасы күйзеліске түсіп, бітімгершілік операцияларды жүргізу желеуімен, НАТО әскерлері және Ресей ұшақтары енгізілді. Қазіргі таңда бұрынғы тарихи қалыптасқан аумағы бар Сирияның бірнеше кішігірім мемлекетке бөлініп кету қаупі ерекше.

Ұлттық және аймақтық қауіпсіздік үшін «түрлі-түсті» төңкерістердің қауіпті салдары - қару-жарақ пен әскери техниканың қауіпсіздігіне бақылаудың жоғалуы, заңсыз қару-жарақ саудасының өсуі, террористер мен экстремистердің қолына жаппай қырып-жоятын қару және оларды жасау технологияларының түсуі. «Түрлі-түсті» революциялар барысында орын алатын жағдай, босқындардың көбеюіне, адам саудасына, трансшекаралық қылмыстық топтар мен есірткі картелдерінің іс-әрекеттеріне ықпал ететін гуманитарлық апаттарға әкеліп соқтырады.

Сонымен қатар, «Түрлі түсті» революцияларды ұйымдастыру бағытындағы маңызды буын - «Жұмсақ күш» түріндегі саясат. Орталық Азия аймағы үшін бұл қауіптер шынайылық болып табылады. Аймақта жастар сана сезімін улау мақсатында бірқатар шетелдік үкіметтік емес ұйымдар өз қызметтерін жүргізіп келген. Посткеңестік кеңістікте «Түрлі түсті» революцияларды ұйымдастыру төмендегідей шетелдік қорлар арқылы жүргізілгендігін қазіргі таңда барлық зерттеушілер ерекшелейді:

- Шығыс Еуропадағы демократияны қолдау жөніндегі американдық қор (Support for

East European Democracy - SEED);

- Халықаралық республикалық институт (International Republican Institute);
- Freedom House;
- Internews Network;
- редакциясы Прагада орналасқан орыс тілді медиа жоба «Настоящее время»;
- телеарна 16/12.

2017 жылы Елбасы Н. Назарбаев: «Біз «түрлі-түсті революцияның» түрлі әдістерден тұратынын және митингтерден, кісі өлтірулерден, билікті басып алуға талпыныстардан тұратынын білеміз. Бұл белгілер бізде де пайда бола бастады. Мұндай жағдай болған елдерде қазір мемлекет те, тұрақтылық та жоқ. Ол жердерде ашаршылық болып, экстремистер мен террористердің пайда болуына жағдай жасалып жатыр. Бұл елдердің экономикасы ондаған жылдарға артта қалды» [9], деп мәлімдеген еді. Түрлі түсті революциялардың алғышарттары болып табылатын, Қазақстанда соңғы кезде орын алып жүрген наразылық акцияларынан сыртқы күштердің ықпалы байқалады. Ең алдымен, Сорос қоры, USAID американдық агенттігі және бірқатар мемлекеттік қорлар. Мәселен, «Оян, Қазақстан!» наразылықтарға қатысушылардың қозғалысын құру туралы Декларацияға қол қоюшылардың көпшілігі дәл осы Сорос қорынан түрлі бағдарламалар шеңберінде ақша алушылар. Мысалға, Әсем Жапишева - бас демеушісі жоғарыда аталған республикалық қор болатын жыл сайынғы «Жаз-капм» конференциясының қатысушысы; экономист Қасым Қаппаров - «Сорос - Қазақстан» қорының «ашық экономика» бастамалар жобасының үйлестірушісі; Лейла Махмудова - 2019 жылғы қор ұйымдастыруымен өткен құқық қорғау конкурсының лауреаты. Қазақстандағы қарсылық акцияларын БАҚ-та жариялады Сорос қорының ірі көлемдегі гранттарының иегерлері «Әділ сөз» және «Медианет» ҚЕҰ қамтамасыз етеді. Аталған қор сонымен қатар, сайлауалды кезеңдегі наразылық акцияларын белсенді түрде жариялап отырған «Евразиянет» басылымын да қаржыландырады. Соңғы уақыттарда наразылықтар туралы ақпараттарды белсенді түрде таратып отырған бұл ресурстар бұрын Ресей-Қазақстан ынтымақтастығына қарсы, кейін Шыңжаңдағы оқиғаларға байланысты Қытайға қарсы кампаниялар жүргізген болатын. Байқап отырсақ, бұл Американдық қорлардың гранттарын алушылардың іс-әрекеттері әрдайым да Вашингтонның мүдделеріне сәйкес келіп отырады.

АҚШ-тан қаржыландырылатын қазақстандықтардың тәртіпсіздіктерге қатысуы кездейсоқ немесе бір ғана жағдай емес. Наразылық акцияларын дайындау барысында Украинадағы 2014 жылғы революцияға қатысы бар адамдардың біздің еліміздегі де тәртіпсіздіктерді ұйымдастыруда үлесі бар екені байқалады. Атап айтқанда, Аблязовтың «Ашық диалогының» басшыларының бірі Людмила Козловская, Украинадағы екі бірдей «майданның» қатысушысы және радикалды бағыттағы «Чорна Пора» ұйымының бұрынғы белсендісі. Еліміздегі қарсылық қозғалыстарының танымал тағы бір мүшесі ҚЕҰ саласының қызметкері Димаш Әлжанов, жоғарыда атап өткен «Оян, Қазақстан» Декларациясына қол қоюшылардың бірі. Ол 2014 жылы Киевте ЕҚЫҰ бақылау миссиясының мүшесі ретінде болған. Бұған дейін, 2007-2010 жылдары АҚШ үкіметі қаржыландыратын «Ұлттық демократиялық халықаралық қатынастар» институтының бағдарламалар бойынша директоры қызметін атқарған.

Қорытынды. Елбасы атап өткендей, Қазақстанда көрініс беріп отырған «Түрлі түсті» революциялардың белгілері еліміздің Ұлттық қауіпсіздігіне төнетін басты қатерлердің қатарына жатады. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласында Елбасы, «Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзімізді жеткізді. Бұдан сабақ ала білмесек, тағы да тарихтың темір қақпанына түсеміз. Ендеше, эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандықтың жеке басының дербес бағдарына айналуға тиіс. Бүгінде революциялар өңін өзгертіп, ұлттық, діни, мәдени, сепаратистік перде жамылды. Бірақ, бәрі де, түптеп

келгенде, қантөгіспен, экономикалық күйреумен аяқталатынын көріп отырмыз. Сондықтан, әлемдегі оқиғаларды ой елегінен өткізіп, қорытынды жасау - қоғамның да, саяси партиялар мен қозғалыстардың да, білім беру жүйесінің де ауқымды дүниетанымдық, рухани жұмысының бір бөлігі» [10], деп ашып айтқанындай, қазіргі қоғам, саяси институттар, білім беру жүйесінің алдында ел аумағында «Түрлі түсті» революциялардың орын алмауына басты назар аудару қажеттілігі тұр.

Ұлттық құндылықтар негізінде Қазақ елінің экономикалық, саяси, рухани тәуелсіздігін, ел қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және жердің біртұтастығын мәңгі сақтауға, жер мен жер қойнауы байлығын (Ұлттық байлығын) тек халық игілігіне жұмсап, жұртының әлеуметтік жағдайын үнемі жақсартып отыруға қоғам болып атсалысу, барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының басты міндеті.

Сонымен қатар қарсылық наразылықтарын тудырмау үшін мемлекет тарапынан да ұтымды реформалар дер кезінде жүргізіле білуі қажет. Қазіргі таңдағы билік алдындағы басты мақсат, елдің сеніміне кіру, халықтың ынтасына бөлену. Олтек, мемлекеттік органдар халықтың мұң-мұқтажын дер кезінде танып, тиісті шаралар жүргізе білген кезде ғана жүзеге асырылады. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев ұстанымында саяси бағытында терең құрылымдық-функционалдық өзгерістер кезеңінде қоғамдық қатынастардың дамуын, ішкі және сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, тұрақтылықты сақтау міндеті қойылады. Мемлекеттің дамуындағы ең басты мәселе ретінде, тиісті мемлекеттік құрылымдарды құру, жария билікті жүзеге асыру, азаматтар және мемлекет арасындағы қарым-қатынастың ықтималды жолын қарастыру аясында, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы ұсынылып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Brzezinski Z. The choice: global domination or global leadership. New York: 2004, 246 p.
2. Jene Sharp. From Dictatorship to Democracy A Conceptual Framework for Liberation // Мына сілтемеде: <https://www.nonviolent-conflict.org/wp-content/uploads/2016/03/FDTD7.pdf>. (15.02.2021).
3. Steven R. Mann «Chaos theory and strategic thought», 1992. Мына сілтемеде: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA528321>). (17.02.2021).
4. Кара-Мурза С. Г. «Оранжевые» политические технологии // Проблемы управления, 2011, № 1, С. 159-168.
5. Кагарлицкий Б.Ю. Политология революции, М.: Алгоритм, 2007, 576 с.
6. Николай Сванидзе: Попытки США дестабилизировать ситуацию в России – это несерьезно // Правда.ру. Мына сілтемеде: <http://www.pravda.ru/news/politics/04-08-2014/1219626-svanidze>
7. Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 554 Жарлығы // Мына сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1700000554>
8. Назарбаев Н. Түсті революциялардың белгілері бізде де пайда болды // Мына сілтемеде: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/tust-revoljutsiyalardy-in-belgler-bzde-de-payda-boldy-270322/
9. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. 2017. Мына сілтемеде: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

References list:

1. Verdikhanova Z.V. Strukturnyye i protsessual'nyye kharakteristiki fenomena «Tsvetnykh revolyutsiy» // Izvestiya VUZov. Povolzhskiy region. Obshchestvennyye nauki. 2014. №2(30). Мына сілтемеде: <https://cyberleninka.ru/article/n/strukturnye-i-protsessualnye-kharakteristiki-fenomena-tsvetnykh-revoljutsiy>
2. Brzezinski Z. The choice: global domination or global leadership. New York: 2004, 246 p.

3. Jene Sharp. From Dictatorship to Democracy A Conceptual Framework for Liberation // Myna сілтемеде: <https://www.nonviolent-conflict.org/wp-content/uploads/2016/03/FDTD7.pdf>.
4. Steven R. Mann «Chaos theory and strategic thought», 1992. Myna сілтемеде: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA528321>
5. Kara-Murza S.G. «Oranzhevyie» politicheskiye tekhnologii // Problemy upravleniya, 2011, № 1, С. 159-168.
6. Kagarlitskiy B.YU. Politologiya revolyutsii, M.: Algoritm, 2007, 576 s.
7. Nikolay Svanidze: Popytki SSHA destabilizirovat' situatsiyu v Rossii - eto neser'yezno // Pravda.ru. Myna сілтемеде: <http://www.pravda.ru/news/politics/04-08-2014/1219626-svanidze>
8. Kazakstan Respublikasynyn Askeri doktrinasyn bekıtu turaly Kazakstan Respublikasy Prezidentinın 2017 zhylgy 29 kyrkyyektegi № 554 Zharlygy // Myna сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1700000554>
9. Nazarbayev N. Tustı revolyutsiyalardyn belgileri bızde de payda boldy // Myna сілтемеде: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/tust-revolyutsiyalardyn-belgler-bzde-de-payda-boldy-270322/
10. Nazarbayev N. Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru. 2017. Myna сілтемеде: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

Аннотация: Безопасность - состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз. Понятие безопасности является ключевой концепцией рассматриваемой в контексте развития общества и государства, международных отношений, истории, цивилизации и тесно связанной с категорией национальных интересов. В связи с радикальными изменениями на глобальном уровне, проблема обеспечения национальной безопасности является актуальной для всех государств. Актуальность темы данной научной статьи, обусловлена возникновением новых угроз и вызовов в современной системе международных отношений, связанных с насильственной сменой политических режимов в результате применения технологий цветных революций. Цветные революции угрожают суверенитету и территориальной целостности современных государств. Данная технология имеет тенденцию быстро адаптироваться к новым политическим и социо-культурным реалиям современности.

Ключевые слова: Цветные революции, акции протеста, мягкая сила, гуманитарная интервенция, политический режим, безопасность, национальная безопасность

Abstract. Security is the state of protection of the vital interests of the individual, society and the state from internal and external threats. The concept of security is a key concept considered in the context of the development of society and the state, international relations, history, civilization and is closely related to the category of national interests. In connection with radical changes at the global level, the problem of ensuring national security is urgent for all states. The relevance of the topic of this scientific article is due to the emergence of new threats and challenges in the modern system of international relations associated with the violent change of political regimes as a result of the use of technologies of color revolutions. Color revolutions threaten the sovereignty and territorial integrity of modern states. This technology tends to quickly adapt to the new political and socio-cultural realities of our time.

Keywords: Colored revolutions, protests, soft power, humanitarian intervention, political regime, security, national security

**ӨЛЖЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

ӘОЖ: 657

Жақыпбеков С.Ж., Ахметова С.С., *Сатымбекова К.Б.

экономика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

экономика магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

э.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ОҢТҮСТІКТІҢ ҚАСИЕТТІ ҚАЗЫҒҰРТЫ

Автор-корреспондент: salima.ahmetova@inbox.ru

Түйін: Оңтүстіктің мақтаныштары аз емес. Олар туралы баршамызға мәлім ғой деп айта салу оңай. Киелі орындарды қастерлеу мен олардың тарихта алар орны туралы жастарға жеткізу алдыңғы буынның келер ұрпақ алдындағы парызындай. Соның бірі қасиетті - Қазығұрты. Туған жерді құрметтеу мен ғылымды дамыту үшін, оның түпкі ойын түсіну үшін даму тарихын зерделеу маңызды. Оның көмегімен біз тарихи үрдістің динамикасын ашып көрсетіп, оның заңдылықтарын сипаттай аламыз, даму үрдісінің байланыстары мен алшақтықтарын анықтай аламыз, қолданылатын әдістердің эволюциясы мен категорияларды қалыптастыруды ашып көрсете аламыз, ортақ тұжырымдамалардың өзгерісін қадағалап, адамдардың тарихын ғана емес, проблемалар мен шешімдердің тарихын көрсетеміз, мамандарды тарих негізінде жаңалықты объективті бағалауға үйретеміз. Тарихқа көз жүгіртсек, сан алуан пікірлер мен деректер бар. Адамзаттың жаралуы жайлы, топан су қаптағаны туралы ғалымдар сан алуан пікірлер айтып та, жазып та жүр. Сол тарихи көзқарастар ішінде Қазығұрт тауы туралы сан алуан пікірлер бар. Ауыз әдебиеті арқылы осы күнге дейін келіп жеткен «Басында Қазығұрттың кеме қалған, ол әулие болмаса неге қалған?» - деген сынды өлең жолдары да оның еліміздегі қасиетті жерінің бірі екенінің дәлелі шығар.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан, ақпарат, тарих, тау, киелі, қасиетті, ескерткіш, тарихи орын, даму кезеңдері

Кіріспе. Тарихқа көз жүгіртсек, сан алуан пікірлер мен деректер бар. Адамзаттың жаралуы жайлы, топан су қаптағаны туралы ғалымдар сан алуан пікірлер айтып та, жазып та жүр. Сол тарихи көзқарастар ішінде Қазығұрт тауы туралы сан алуан пікірлер бар. Ауыз әдебиеті арқылы осы күнге дейін келіп жеткен «Басында Қазығұрттың кеме қалған, ол әулие болмаса неге қалған?» - деген сынды өлең жолдары да оның еліміздегі қасиетті жерінің бірі екенінің дәлелі шығар. Қазығұрт тауы Оңтүстік Қазақстан аймағындағы ең қарт таулар санатында, көне заманда пайда болған сол кездегі ең биік тау (1760м). Сондықтан Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауында қалуы әбден мүмкін. Алайда, жаһандық топансудың төрт рет немесе одан да көп болғаны туралы ғалымдардың ізденістері Пайғамбардың кемесінің қайсы топансу тұсында Қазығұрт тауында қалғаны сұрақтар тудырады. Біздің бабалардың көз алдында топансу қатерінен сақтап қалған ұлы Қазығұрттың үсті, көптеген үңгірлері пайғамбар кемесімен іспеттес көрінбеді ма екен?[1]

Теориялық талдау. Қазығұрт туралы аңыздардың бірінде былай делінген: «Күндердің күнінде, Қазығұрт әулие қартайып, шашын ақ шалған сәтте төскейдегі халыққа үлкен апат келеді. Олар бірін-бірі тонап, ел ішінде ұрлық пен зорлық көбейеді. Әлдісі әлсізін, көбі азын тонау әдетке айналып, халық арасында алауыздық етек алады. Адамдар арасындағы ынтымақтан береке кетеді. Осы кезде жаратушы Алла оларға жыландар мен шаяндарды жіберіпті. Аспаннан у аралас жаңбыр жауып, егістіктері уланады. Өзара тіл табыса алмай, Құдайдың қаһарына ұшыраған адамдарды жыландар мен шаяндар шағып, ажал құшағына алады. Ел арасын қорқыныш пен үрей жайлап, зор азапқа ұшырайды. Көбі өліп, аз қалған адамдар Қазығұрт әулиеге келеді. Олар бұл арада жыландар мен шаяндардың жоқ екенін көріп, таң қалады. Қазығұрт әулиеге: - Бізді мына азаптан құтқарып, ажалдан алып қалу

тек сенің қолыңнан келеді. Сенің арың Құдай алдында таза, біз сияқты күнәһар пендеңе араша түсіп, ажал мен азаптан құтқар. Қателігімізді мойындап, алдына бас ұрып келіп отырмыз, - деп жылап-еңіреп, аяғына жығылып, бас иеді. Сонда Қазығұрт әулие: - Сендер құдай алдында күнәға батып, кешірілмес қылмыс жасадыңдар. Сол үшін Алла сендерді жазалап отыр. Егер сендер ақымақтық істеріңді тастап, бір-біріңді қинаудан, тонаудан аулақ болсаңдар, араша түсейін, - дейді. Ажалдан қорқып, азаптан үрейленген әлгілер: «Тастаймыз, енді қайталамауға уәде етеміз, егер осыдан құтқарсаң, бәрін де орындаймыз!» - деп шуласып, ант береді. Қазығұрт әулие күнәһарлар күнәсін кешіру үшін Құдайға мінәжат етіп, дұға оқиды. Құдай Қазығұрттың дұғасын қабыл алып, әлгілердің күнәсін кешіреді. Жыландар мен шаяндарды жіберуін тоқтатады. Содан «Қазығұрт - киелі, әулие тау» атаныпты, - дейді тағы да сол көп аңыздың бірі [2].

Осы тақырыпқа қоғам қайраткері Шерхан Мұртаза былай деп жазады: «Көк Тәңірі адам баласын жаратуын жаратып алып, кейін адамдардың тәубасынан жаңылып, әбден шектен шыға имансыз болып кеткенін көріп, қаһарланып, топан суын қаптатып жіберген екен. Жаңа бір пәк дүние жасау үшін Нұх пайғамбардың кемесіне адамзат, жан-жануар, ұшқан құстан, өсімдіктен жұп-жұбымен отырғызып, таза тұқым сақтап қалмақ болған. Топан тартылып, су қайтқанда, Нұх пайғамбардың кемесі Қазығұрт тауының басына қайырапты[3].

Қазығұрт ең биік, ең көне тау болғандықтан Нұх пайғамбардың кемесі қалмаған күнде де, үлкенді кішілі түрлі себептермен қайталанып отырған теңіз топансуынан осы аймақтағы адам, жан-жануарлар, сол тасқын сулардан бас сауғалап барынша биік жерлерге талпынары ақиқат. Таудың биігінде үлкенді-кішілі көптеген үңгірлер бар, оған қоса орта бел етегінде үлкен тастың астынан бұрқылдап шығып жатқан, бір өзеннің суын беретін, Ақбура бұлағы бар. Адам-атамызды, жан-жануарларды сақтап қалатындай жан-жағынан қолайлы өңір, Нұх пайғамбардың кемесінің мақсатын орындауға лайық келетін мекен. Ташкент пен Шымкент арасындағы бетондалған жол құрылысы жүріп жатқан кезде Қазығұрт жоталарын кесіп өту барысында 16 метр тереңдікте диназаврлар дәуірінің жануарларының сүйектері табылған. Таудың басындағы Нұх пайғамбардың кемесі қалған жерден 7 км шамасында Шымкент - Ташкент бетон жолының шамамамен Шымкенттен 40 шақырым жеріндегі асудың биік жотасының үстіне елдің азаматтары Нұх пайғамбардың кемесінің үлгісін орнатып қойғанына біраз жылдар өтті. Арылы-берілі өткен жұрт сол кемеңің үлгісінің басына барып Аллаға, пайғамбарларға, әруақтарға құран бағыштап кеме макетін орнатқандарға алғысын жаудырып жатады. Жоғарыда айтылған пікірді дәлелдеу үшін 101 жас жасаған американдық археолог Ральф Солецкидің экспедициясына ұқсас археологиялық қазба жұмыстарын Қазығұрттың үстіндегі үңгірлерде жүргізу қажет-ақ. Ол үшін арнайы мамандарды ұзақтан іздеудің қажеті де шамалы. Өйткені ҚазҰМУ-де, ОҚУ-де, республика музейлерінде қажетті мамандар, археологтар баршылық.

Жаһандық топансудың болғанын дәлелдейтін тағы бір - екі мысал: Титикака көлімен, Қырғыздың Ыстықкөліне тоқтап өтсек. Оңтүстік Америкадағы Перу мен Боливия шекарасында титикака деген көлдің теңіз деңгейінен 3812 метр биіктікте орналасқанын және оның ұзындығы 180 км ені 60 км, ал тереңдігі 304 метрді құрайды екен. Бір қызығы суы теңіздің суы және ондағы жәндіктер тынық мұхиттағы жәндіктермен ұқсас екендігі. Теңіз асты жер қимылы ма, әлде басқа да жойқын қуатты күшпен теңіз жағалауындағы аймақтыбөліп алып 4000 метрдей биікке көтеріп тастаған, ал Титикака көлі сол жойқында пайда болса керек. Бұл көлден бірнеше километр жерде көне қаланың қирандысы жатыр, ол инктердің Тиауанако атты қаласы болған.

Қаланың бір ғимаратының көрінісінде Салтанат (Триумфальная) арқасында ай тізбегінің символдары көрсетілген және қақпа бетінде 12-13 мың жыл бұрын өмір сүрген кейбір жануарлардың кескін суреттері салынған. Кескін суреттердің кейбіреулері аяқталмаған күйінде қалып қойған, соған қарағанда ғалымдар 13 мың жыл бұрынғы болған жаһандық топансудың әсерінен болса керек - деген тұжырым айтады.

Осы орайда тағы бір айта кететін жайт ыстық көл турасындағы деректерге қарағанда теңіз түбінен 1608 метрлік биіктікте орналасқан. Суы қыста да қатпайтын көл, оның ұзындығы 182 км ең кең жері 60 км, ал ең терең жері 702 метр болып дүние жүзінде жоғарыда айтылған Титикака көлінен кейінгі екінші орында тұрады екен. Ғалымдардың айтуына қарағанда өте көне заманда жер қыртыстарының (разлом) өте қатты ығысуларының арқасында Титикакамен қатар пайда болған көрінеді.

Ыстық көлдің суының тұздылығы тынық мұхит суының тұздылығына өте жақын болатын. Мен алғаш 1969 жылы тынық мұхиттан матростық қызметінді атқарып Ташкент халық шаруашылық институты студенті болып 1970 жылдың жазында Ыстық көлде студенттік лагерде демалыста болғанда анықтағанмын. Ол кезде теңіз суының дәмі әлі аузымнан кете қоймаған болатын. Теңізге алғаш шыққан матростарға кружкамен «Крешение» деп теңіз суын ішкізетін тәртіп болатын матростар арасында.

Содан 48-49 жыл кейін Ыстық көлдің суының тұздығы едәуір төмендеген және де суы салқындағанын байқадым. Оған себеп бір жылдары көлдің суы едәуір тартылған болатын «бірнеше метрге төмендеп теңіз жағалауындағы көне заманда адамдар су жиегінде тіршілік еткенін түрлі артефакторларда көрініс тапқан. Су деңгейі төмендегенде үйлер, ошақтар орны ашылған. Заманында Аристов қызмет бабымен осы өңірде болған жылдары үйсін мемлекетінің астанасын іздестіріп жүріп теңіздің суы басып қалған күйдірілген кірпіштен қаланған құрылыстарды тауып зерттеген мәліметтерін оқыған болатынмын.

Осындай оқиға Совет дәуірінің соңғы 80-ші жылдары Каспий теңізінде де орын алғаны баспа беттерінде жарияланған болатын. Бұл құбылыстар әрине Алланың ісі, дегенмен олардың себеп салдарын үйрену ғалымдардың үлесінде екенін ұмытпаған жөн, әсіресе профессионал археологтар, тарихшылар.

Аңыз бойынша Нұх пайғамбардың кемесінің ұзындығының небәрі 50 метр, ені 25 метр, биіктігі 25 метр екендігіне ой жүгіртсек, ондай кемеге қос қосынан, әртүрлі жан-жануардың сыймайтындығы айдан анық. Әсіресе пілдер, түйелер, мүйізтұмсық, керік т.б. Осы орайда кейбір ізденуші-ғалымдардың ой пікірлері ойға қонымды. Бұл ғалымдардың пайымдауынша, Пайғамбар кемесіне жан-жануарлардың өзі емес, олардың генетикалық материалдарын алған деп келтіреді. Мүмкін солай да шығар, өйткені Құранда жазылғандай Адам-ата лайдан пайда болды делінеді. Жапон ғылымдарының жетістіктеріне сүйенсек, адамның құйымшағы 600 градус цельсиден жоғарғы отта жанғанда, сүйек қалдықтарында адамның ДНК гендері толығымен сақталады және өзіне қолайлы жағдайда қайта өнеді екен.

Нәтижелер мен талқылау. Бұл жерден негізгі шығаратын қорытындымыз - дүниедегі түрлі құбылыстарда да, Алланың берген құдіретінің арқасында, жер бетіндегі даму әрдайым қайталанып, дамып отырады. Қазақтың жақсы бір мақалында «Қырық жыл қырғын болса да, ажалы жеткен өледі». Ал қайталанып келетін жаһандық топансулардың қоздырғышы болып, адамдар қоғамының өзі көп жағдайда себепкер болатыны көпшілікке мәлім. Олардың қатарында жаһандық жылудың жоғарылауы, азондық қабаттың тесіктерінің себепкерлері, адамдардың іс-әрекеттерінің нәтижелері, жер бетіндегі түрлі қақтығыс және соғыстар т.б. адамдардың бір мезгілде бір жердегі жасайтын күнәлары шектен шыққан кезде сол жердегі түрлі келеңсіз құбылыстардың орын алатындығы.

Осы гипотезаның дұрыс не бұрыстығын анықтау үшін Қазығұрт тауына топансудың мүмкін болған көтерілу бағыттарын зерделеп көрейік. Ол үшін Орекеннің тіркеуден өткізген ғылыми гипотезасын келтіріп отырымыз.

Қазығұрт тауы туралы ғылыми гипотеза (болжам) сараптамалардан кейін Москвада N-20-N номермен бекітіліп, дүние жүзінде бірінші болып

1. «Ғаламдық топансудың болмағанын дәлелдеп, бір аймақтық- құрлықтық топаннан кейін Қаз-Құрттың басында кеме қалған» - деген тұжырым жасайды.

2. Екінші болжам ретінде «Сондықтан және бұдан былай тек Қаз-Құрт тауына бір топаннан кейін кеме келіп, осы жерден біраз Еуразия халықтары таралған, - деген ұғым ғана ғылыми болжам ретінде негізделген деп есептеуге болады».

Ғылыми болжам авторлары: О.С. Балабеков және Н.Ә.Сандыбаева. Авторлық куәлік Қ.А.Ясауи Халықаралық Қазақ-Түрік университетіне тапсырылған.

Біздің ойымызша Қазығұрт тауы аймағын топансу басудың негізгі үш бағыты болуы мүмкін:

Бірінші бағыт. Түрлі себептермен толассыз күндіз-түні апталап жауған жаңбыр әсерінен жергілікті өзендер арналарынан асып симаған бөлігі жайылып Мақтарал, Мырзашөл кеңістіктерін басып Арал теңізіне құйып жатты. Әмудария өзені жағы да (Жейхун) Орталық Азия кеңістігіне жайылып барып Әмудария арқылы Каспий теңізіне құйылып жатты.

Екінші бағыт. Солтүстік мұзды мұхит сулары көтеріліп Каспий теңізіне құйылып жатты (егер ол тасқын мезолит заманына дейінгі су апаты болған болса).

Үшінші бағыт. Қара теңіз сулары көтеріліп Азов теңізі арқылы Ростов-Новочеркасск, Волгоград, Астраханнан өтіп Каспийге құйды делік.

Келтірілген үш вариантты талдаудан алдын топансудың келтірілген үш варианттың қайсы-қайсысында болсын су биіктігі шамамен 770-816 метрге көтеріліп тұрақты тұруы қажет. Ол биіктік көне заманда «Іліңгір» деп аталған (Ленгер). Кемелер тұрақтайтын (пирс, пристань) болған дейді аңыздарда. Мекеннің биік жиегі 816 метр, ал төменгі жағының биіктігі 770 метрді көрсетеді. Егерде жойқын-тасқын біз келтірген екінші немесе үшінші бағытта болған жағдайда, алғашқы (долданып) келген толқындар едәуір биік болатынын ескерсек. Ол биіктік Қазығұрт тауының биік жерлері (нүктелері) 1680-1770 метрге шамалас болуы ықтимал. Енді жоғарыда келтірілген үш бағыттың біріншісін талдап көрейік. Қазығұрт тауының айналасы Алатаудан ағатын үлкенді-кішілі Сайрам су, Келес, арыс, Ақсу, Текесу тағы басқаларын қосқанда әрине өте үлкен апатқа әкелетіндей су жиналады, бірақта ол сулардың толастап жиналуы үшін Сырдария өзенімен екі ортада бөгет болатын көлденең тұрған тосқауыл ештеңе жоқ. Яғни Іліңгірге, Қазығұрт биігіне кемелер жоғары көтеріле алмайды дегенді білдіреді. Екінші жағынан соншалықты су жиналған жағдайда да Арал мен Каспидің суы тұщы болған болар еді. Оның үстіне Каспидің суы деңгейі Астрахан тұрған биіктікке, яғни 28 метрге көтерілгеннен соң, артық су Азов пен Қара теңізге қарай ағар еді.

Екінші бағытты қарастырайық, Солтүстік мұзды мұхит бағытынан апат келуі мүмкін бе? Мүмкін болғанда қандай, ол егерде Мезолит заманынан бұрын болған жағдайда. Біздің қазақ жеріне тұстас жатқан Баренц теңізі мен Карск теңіздерінен апат толқындары көтерілген жағдайда оған тосқауыл болатындай көлденең жатқан таулар жоқ. Ұзыннан ұзақ оңтүстіктен солтүстікке созылып жатқан Орал таулары су жойқынана мүлдем қатысы жоқ орналасқан. Баренц теңізі мен Карск теңіздерінің суларының биіктіктері 18-35 метр екен. солтүстік мұзды мұхит пен қазығұрт таулары арасындағы мекендер биіктігін қарастырған едік: Воркута - 266м, Төмен - 91м, Омск – 111м, Орынбор - 113м, Челябинск - 190м, Нұрсұлтан - 429м биіктіктерде орналасқан болып шықты. Қызылорда - 295м, Шардара - 248м, Түркістан - 206м, Шымкент - 517м, Ленгер – 770м, Мақтарал өңірі - 260метр айналасында, жері тегіс құмдақ болып келеді. Ілгеріде теңіз түбі болған дейтін. Жоғарыда айтылғандай егер Қазығұртқа су жойқыны солтүстіктен келген болса, күн тұтылып, күні-түні толассыз жаңбыр жауып жойқын әсерін үдете түскен болса керек. Ғалымдардың пайымдауынша «Топан судың ең көп болған кезеңі мезолит (грекше - орта, аралық) заманы» деп атаған. Бұл б.з.д. 12-7 мың жылдықтар аралығы. Мезолиттің басталуы мен аяқталуы жердің әр аймағында әр түрлі. Бір-бірімен сәйкес емес. Білетініміз, мезолиттің басталуы аяққа басқан жердің мұзының еруімен байланысты бұл шамамен 10 мың жыл бұрын болған деп келтіреді Орекең өз кітабында.

Соңғы ашылған жаңалықтарға қарағанда Солтүстік мұзды мұхит құрамын зерттеген ғалымдар мұз қабаттарындағы құрамында тұщы су ірі бөлшектері анықталған, ол дегеніміз топан су солтүстік мұзды мұхитқа кері тартылғанда жаңбырдан жиналған қабаттар болуы әбден мүмкін демекпіз.

Үшінші бағыт Мезолит дәуіріне дейін де одан кейін де орын алып Жерорта теңізі, Қара теңіздерде орын алған апаттардың салдарынан су тасқындарының орын алулары ықтимал. Қара теңіздің биіктігі - 9м, Азов теңізі - 11м. жойқын су тасқыны жайуат жаққа ығысып Ростов-Новочеркассклердің биіктігі небәрі 20м болса, Волгоград - 17м. Астрахан - 28м, Каспий теңізі - 11м биіктікте әрине осы бағыт ең ыңғайлы болса керек. Арал теңізінің биіктігі 39 метрді көрсетеді. Орталық Азия жазықтығына жайылып көтеріліп Сырдария, Әмудария өзендері арнасын бойлап, биіктігі 1660-1760метр келетін Қазығұрт тауына көтерілсе керек. Алдыңғы толқындары басылғаннан кейін теңіз деңгейі тұрақтаған биіктік Ілінгір елді мекені (Ленгір) порты пайда болса керек, оның жоғарғы биіктігі 816м болса, төменгі жері 770 метр болып келеді. Каспий, Арал теңіздерінен Қазығұрт тауына дейінгі аралықта биік тосқауыл болатын мекен жоқ. Шардара - 248м, Түркістан - 206м, Шымкент - 517м. Ілінгір - 770м (816м).

Сонымен осы үшінші вариантымыз Мезолит заманынан кейінгі болған топансулардың барлығында орын алып отыраған және де әрбір ірілі-ұсақты жойқындарда ұдайы ұзақ уақыттар жаңбырлармен қабаттас келуі мүмкін.

Осы замандарда Адам - атаны аман сақтап қалып отырған Қазығұрт тауы етегіндегі теңіз деңгейінен 1100метр биіктікте орналасқан Ақбура бұлағынан, бір тастың астынан бұркылдап атқылап шығып жатқан көп тұщы су аман қалған адамдарды мал жануарларымен сақтап қалып отырған. Жоғарыда келтірілген су деңгейінің биіктігі тұрақтанғанда, Ілінгірдің - 770м шамасында болғандықтан ұзақ жылдар болғанның өзінде Ақбура бұлағы өзен болып ағып, Келес өзеніне құяды. Айналасындағы көптеген елді мекендердің биіктік деңгейі Ленгірден жоғары болып келеді.

Қазығұрт тауының жоғарғы және төменгі ауылдарында Атбұлақ - 806-910м, Қаракия - 845м, Қара төбе - 810м, Жаңа базар - Кәкібел - 861м, Алтынтөбе - 912м т.б. Ұзақ жылдар халық көбейіп өсуіне мүмкіндік болды.

Қиссалар тарихи деректің қайнар көзі десек болады. Осындай қиссалардың бірінде Қазығұрт тауының топан су қаптаған соң Нұх пайғамбар кемесін тоқтататын жай іздеген деседі. Сонда әлемдегі асқар таулар: - «Кеме маған келіп тоқтайды» - деп өзара таласыпты. Қазығұрт тауы ғана: «Кемеге тұрақ болуға лайық емеспін. Тыс аласамын. Асқар таулар тұрғанда Құдай мені қаламас», - деп, тәкәппарлық көрсетпей кішірейіп тұрды. Құдайға Қазығұрттың сынық мінезі ұнады.

Қазығұрт кішік болғаны үшін Ұлық Алла Нұхқа «Кемені Қазығұртқа бұр!» - деп әмір берді. Кеме Қазығұрт тауына сау саламат жетіп, тіршілік сол мекеннен қайта тарады.[4]

Қорытынды. Ендене тіршіліктің қайта тарауының бастауы болған Қазығұрт тауының Алланың берген бүкіл тіршілікті сақтап қалуына жан-жануарларды артықшылығын ұлықтау үшін және оны жер-жердегі халықтар білетіндей етіп дәріптеу қажет екендігін алға тарта отырып ең алдымен бұл іс-шаралардың бүкіл мұсылман халқына, оның ішінде жасөспірімді тарихи құндылықтарға баулып тәрбиелеуге қажет екендігін тереңінен түсінуіміз қажет. Бұл мәселелерді Елбасы айтып келе жатқан саясатының жалғасы ретінде қарастырғанымыз дұрыс болар. Қазақ елін әлемге танытудың және экономиканы тұрақты дамытудың бір көзі туристік кластер екендігін есепке ала отырып Қазығұрт тауын, оның айналасын жер бетіндегі жұмаққа айналдыруымыз қажет сияқты. Ол үшін Қазығұрттың биік басына Нұх пайғамбардың кемесінің шартты макетін нақты өлшемдерімен тура кеме қонған жерге орнату, орнатқанда да бүйірін Шымкент қаласына қаратып, тұмсық жағын күншығысқа қаратқан дұрыс сияқты. Таудың ең төбесінен, ауа таза күндерде, Шымкент қаласындағы ірі объектілер әдемі көрінсе, таудың

арғы бетінде Сырдария өзені қолмен сызып қойғандай көрінеді. Айтайын дегеніміз, таудың басына орнатылған кемені өте алыстан көріп отыруға болатындығы, егерде оның жиектеріне электр шамдарын түнде жағып қойса мен мұңдалап халықты, туристерді шақырып тұрмас па еді. Кеменің алдыңғы жағына екінші биік шоқының үстіне Шымкенттен қарағанда таудың төбесінде екі биік шоқы бар, биіктігі кеменің биіктігімен теңдес мешіт құрылса және ол мешіттің күмбезін обсерватория етіп жабдықтаса, тауға келген мұсылман қауым Аллаға, әулиелерге құран бағыштаса, Құрбан айт мерекесі, жұма күндері айналадағы немесе арнайы келетін мұсылмандар осы мешітте намаз оқып, Алладан тілектер тілеп, құран бағыштауға болар еді. Мектеп балалары, үлкенді - кішілі келген туристтер Қазығұрт тауы айналасындағы елді мекендер, қалалармен, аспан әлемін қарап, сабақ алар еді. Егерде мешіттің үстіңгі пішімін электр шамдарымен безендіріп қойса қараңғы түскенде Шымкенттен де алыстағы жерлерден жарқырап қос нысан шақырып тұрар еді. Оны көрген жұрттың имандылыққа бой түзейтіні айдан анық.

2017 жылы Сапар Жақыпбекович өзінің 70 жылдық мерейтойы қарсаңында Қазығұрт тауының туристік тартымдылығын арттыру үшін тау басына шығатын фуникулер мен баспалдақ жол салу, демалатын орындықтар құру қажеттілігін әкімдерге жеткізген болатын.

Қазығұрт ең биік, ең көне тау болғандықтан пайғамбардың кемесі қалмаған күнде де, үлкенді кішілі түрлі себептермен қайталанып отырған теңіз топансуынан осы аймақтағы адам, жан-жануарлар, сол тасқын сулардан бас сауғалап барынша биік жерлерге талпынары ақиқат. Таудың биігінде үлкенді-кішілі көптеген үңгірлер бар, оған қоса орта бел етегінде үлкен тастың астынан бұрқылдап шығып жатқан, бір өзеннің суын беретін, Ақбура бұлағы бар. Адам-атамызды, жан-жануарларды сақтап қалатындай жан-жағынан қолайлы өңір, Нұх пайғамбардың кемесінің мақсатын орындауға лайық келетін мекен. Сондықтан да Қазығұрт тауы - әулие тау! - деп қорытынды жасауға болады.

Қазығұрт тауы туризмді дамытудың тапсырмас құралы. Оның тарихы мен әсемдігі туралы деректі фильмдер түсірілуі тиіс. Осылай кеңінен насихатталған жағдайда оның мәртебесі арта бермек. Халық аузында жүрген ұрпақтан ұрпаққа жеткен қиссалар мен дастандар жинақталып, баспадан шығару қолға алынатын уақыт жеткен сияқты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жақыпбеков С.Қазығұрт тауы, Ақбура бұлағы олар неге әулие атанған? Шымкент: 2017. 36 бет.
2. <https://egemen.kz/article/11389-qazyghurt>
3. Тұрсынқұлов Қ. Шығармалары. Бес томдық / Қ. Тұрсынқұлов. Астана: Фолиант, 2014. Т.1: ҚАЗЫҒҰРТ: аңыз бен ақиқат / Әдеби-танымдық эссе, повесть-аңыз және новеллалар. 416 бет.
4. Балабеков Оразалы. ҚАЗИЯ (Инновациялық шығарма). Шымкент. 2011. 189 б. Демеуші Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
5. Әлдиден эпосқа дейін. Отбасы хрестоматиясы. Алматы: 2013. 392 б.

References list:

1. Jaqypbekov S.Qazıǵurt tauı, Aqbura bulaǵı olar nege aulie atanǵan? SHımkent: 2017. 36 bet.
2. <https://egemen.kz/article/11389-qazygurt>
3. Tursınqulov Q. Shıǵarmaları. Bes tomdıq / Q. Tursınqulov. Astana: Foliant, 2014. T.1: QAZIǒURT: ańız ben aqıqat / Adebi-tanımdıq ésse,povest-ańız jane novellalar. 416 b
4. Balabekov Orazalı. QAZIYA (Innovaciyalıq shıǵarma). Shımkent. 2011. 189 b. Demeushi Q.A.Yasaui atındaǵı Halıqaralıq qazaq turik universitet
5. Aldiden éposqa deyin. Otbası hrestomatiyası. Almatı: 2013. 392 b.

Аннотация: Гордость Юга не маленькая. Легко сказать, что они всем нам известны.

Почитание святых мест и доведение их до сведения молодежи об их роли в истории-долг предыдущего поколения перед следующим поколением. Один из них Священная гора Казыгурт. Для уважения к родной земле и развития науки важно изучить историю ее развития, чтобы понять ее конечную точку зрения. С его помощью мы можем раскрыть динамику исторического процесса, описать его закономерности, выявить связи и расхождения в процессе развития, раскрыть эволюцию применяемых методов и формирование категорий, проследить за изменением общих понятий, показать не только историю людей, но и историю проблем и решений, научить специалистов объективно оценивать новшества на основе истории. Если взглянуть на историю, есть много мнений и фактов. О происхождении человечества, о потопе ученые говорят и пишут самые разные мнения. Среди этих исторических воззрений много разных мнений о горе Казыгурт. «На вершинах Казыгурта остался корабль, Почему остался если он не святой?» - это, наверное, свидетельство того, что он является одним из святых мест в нашей стране.

Ключевые слова: Казыгурт, гора, исторический, священный, ковчег, холм, развитие, Ной, высокий, древний, традиция

Abstract: The pride of the South is not small. It's easy to say that we all know them. Honoring the holy places and bringing them to the attention of young people about their role in history is the duty of the previous generation to the next generation. One of them is the Sacred Mountain Kazygurt. For respect for the native land and the development of science, it is important to study the history of its development in order to understand its final point of view. With its help, we can reveal the dynamics of the historical process, describe its patterns, identify connections and discrepancies in the development process, reveal the evolution of the methods used and the formation of categories, follow the change in general concepts, show not only the history of people, but also the history of problems and solutions, teach specialists to objectively evaluate innovations based on history. If you look at the history, there are many opinions and facts. About the origin of mankind, about the flood, scientists speak and write a variety of opinions. Among these historical views, there are many different opinions about Mount Kazygurt. «There is a ship left on the peaks of Kazygurt, Why did it remain if it is not a saint?» - this is probably evidence that it is one of the holy places in our country.

Keyword: Kazygurt, mountain, historical, sacred, bucket, hill, development, Noah, high, ancient, tradition

ӨОЖ: 664.66

¹Касымова М.К., ¹Айтбаева А.Ж.,* ²Ципровича И.

¹профессор, хим.ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²тех.ғ.д., профессор, Латвия жартылыс-ғылым және техн.ун-ті. Элгава, Латвия

ҚҰЙРЫҚ МАЙ ҚОСЫЛҒАН ТАБА НАН ӨНДІРУ

Автор - корреспондент: aytbaeva2019@mail.ru

Түйін: Құйрық майдың мөлшері қамырды илеу кезінде бидай ұнының су сіңіру қабілетіне және оның реологиялық қасиеттеріне, сондай-ақ қамырды дайындау параметрлері мен дайын өнімнің сапа көрсеткіштеріне әсері анықталды. Бидай нанын өндіруде 15% - ға тең құйрық майдың ұтымды дозасы белгіленді. Бидай қамырының тұтқырлығының өзгеру сипаты оның титрленетін қышқылдығына байланысты бидай қамырының илеуден кейін және ашытудан кейін қышқылдығының маңызды нүктелерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Құйрық майдың ерекше құрамы бар. Мұндай дәрумендер мен минералды заттарға бай кешен табиғатта өте сирек кездеседі. Құйрық майдың құрамында оңай сіңетін өсімдік ақуызы мен маңызды аминқышқылдары көп. Дайындалған нан-тоқаш өнімдерінің витаминдік және минералды құрамына құйрық май мөлшерінің әсері анықталды, бұл олардың құрамында адамның тамақтануына қажетті микроэлементтердің белгілі бір мөлшерінің болуын растайды (А, С, РР, К және В дәрумендері, кальций, темір, мырыш, омега-3 май қышқылдары және т.б.).

Кілт сөздер: құйрық май, ұлттық нан, дәрумен, химиялық құрамы, тамақ өнімдері, табиғи ланолин, органолептикалық, физика-химиялық әдістер, каротин, стеролдар.

Кіріспе. Рухани жаңғыру - ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға және бірегейлікті

сақтауға негіз» бұл дегеніміз, ұмыт болып бара жатқан дәстүрлі өнімдерді жаңғырту. Соның бірі тамақ өнімдеріне құйрық май қолдану.

Нан біздің елдің тұрғындарының негізгі тамақ өнімдерінің бірі болды және болып қала береді. Нан және нан-тоқаш өнімдері сияқты күнделікті және жаппай сұранысқа ие өнімдердің асортиментін кеңейту және технологияларды дамыту өзекті мәселелердің бірі. Нанға табиғи өнім, құйрық майды қосу арқылы сапасын жоғарылату.

Қойдың құйрық майы, бұл құрамында органикалық қышқылдар, кейбір минералдар, соның ішінде магний, мырыш, мыс, В және А, Е витаминдер топтары, бета - каротин, стеролдар, қанықпаған май қышқылдарының көп мөлшері, сұлулық пен жастықтың таптырмас элементі - ланолин және т.б. бар [1]. Қатты күйінде құйрық май ақ немесе сары-ақ, ал еріген кезде ол түссіз болады.

Жұмыстың мақсаты - нан сапасын табиғи құйрық маймен байыту, май құрамындағы ланолиннің табиғи құрамының адам ағзасында жүретін жасарту процессіне бастау беретінін зерттеу, жақсарту.

Теориялық талдау. Ұлттық нан өндірісінде қамыр дайындау 1 сұрыпты ұннан, судан, тұздан және ашытқыдан қамыр илеу, грек жаңғағын антиоксидант ретінде жалпы ұн массасының 20% мөлшерінде енгізу; ашыту, қамыр кесектерін кесу және қабаттаудан, пісіруден тұрады. Технологиялық режим: ашыту 30 - 50 минут, пісіру - 20 - 50 минут [2]. Бұл дайын нанның сапалық көрсеткіштерін жақсартуға, биологиялық және тағамдық құндылығын арттыруға, нанды қатыру процесін азайтуға, нанның жарамдылық мерзімін 3 күнге ұзартуға, сонымен қатар нан мен наубайхана түрлерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Еріген құйрық майын қосқан ұнның артықшылығы оның бай витамині мен минералды құрамына байланысты. Құйрық майы - құрамында органикалық қышқылдар, кейбір минералдар, соның ішінде магний, мырыш, мыс, витаминдер, соның ішінде В және А топтары, стеролдар, сұлулық пен жастықтың таптырмас элементі - ланолин және т.б. болады.

100г. құйрық майының энергетикалық құндылығы 897,3 ккал құрайды және оның құрамында белоктар мен көмірсулар болмайды. Өнімде пайдалы элементтер бар, соның ішінде: В, Е, А, Н дәрумендері, бета-каротин, хлор, фосфор, селен және күкірттің макроэлементтері, қаныққан және қанықпаған май қышқылдарының күрделі эфирлері, табиғи ланолин [3]. Құйрық майды пайдалану химиялық құрамы бойынша теңдестірілген жоғары сапалы тамақ өнімдерін өндіру және өндіру бағдарламасына ықпал етіп қана қоймай, ресурстарды үнемдейтін технологияларды дамытуға тағы бір қадам болып табылады.

Құйрық майды қолданып өндірілетін өнім қатарына ет өнімдері, тұшпара жатады. Ата бабамыз тапа нанға құйрық майын қосып дайындаған. Алайда, әдебиеттер жоқтың қасы.

Тәжірибелік бөлім. Жұмыс мақсатына сәйкес, құйрық май қасиеттері мен ұн қасиеттерінің үйлесімділігі зерттелінді. Үйлесімділікке орай құйрық майдың қоспа ретінде оптимальді дозасы таңдалынды. Доза сәйкестігі өнімді органолептикалық және физико-химиялық көрсеткіштерін анықтау барысында анықталды. Анықталынатын көрсеткіштер органолептикалық және физика-химиялық әдістер көмегімен жүзеге асырылды.

Ұнның су сіңіру қабілетін анықтау үшін 25 см³ суды пипеткамен немесе бюреткамен өлшеп, алдын ала өлшенген 100 г сынамадан жанасу арқылы анықтайтын қалыпты қамыр консистенциясы пайда болғанға дейін ұнды біртіндеп қосады, ол: қамыр жабысқақ та емес, қалың да болмауы керек. Ұнның қалған бөлігін өлшеу арқылы олар қанша ұнды илеуге жұмсалғанын анықтайды. Судың мөлшері 100 г ұнға қайта есептеледі, бұл ұнның су сіңіру қабілетін сипаттайтын болады [4].

Бидай ұнының орташа химиялық құрамы 1- кестеде көрсетілген [5].

Кесте 1. Бидай мен қара бидай ұнының орташа химиялық құрамы, %

Ұн түрі және сорты	Крахмал	Ақуыз	Пентоза	Майлар	Қант	Целлюлоза	Минералды заттар
Бидай ұны:							
Жоғары сұрыпты	79,0	12,0	2,0	0,8	1,8	0,1	0,55
Бірінші сұрыпты	77,5	14,0	2,5	1,5	2,0	0,3	0,75
Екінші сұрыпты	71,0	14,5	3,5	1,9	2,8	0,8	1,25
Жармаланған ұн	66,0	16,0	7,2	2,1	4,0	2,3	1,90

Жануарлардан алынатын май өнімінің химиялық құрамын талдау және оны ұнның химиялық құрамымен салыстыру олардың құрамын құрайтын негізгі компоненттер ұнның жартылай фабрикаттарының қасиеттеріне және нан өнімдерінің тағамдық құндылығына әсер етуі мүмкін екенін көрсетті (кесте 2).

Кесте 2. Құйрық майдың химиялық құрамы

Өнім атауы	Компоненттер саны (100 г өнімге шаққанда)
ақуыздар	1,40
майлар	92,80
көмірсулар	0,00
Құрғақ заттар	94,30
Ылғалдылық, %:	5,70
Калориялығы, ккал:	840,80

1 сурет. Қойдың құйрық майы

Нәтижелер мен талқылау. Ұнның суды сіңіру қабілеті 100 г ұннан араластырылған қалыпты консистенциялы қамыр түзген кезде ұн сіңіретін су мөлшерімен (%) сипатталады. Бұл ақуыздардың қасиеттеріне және ұнтақтау мөлшеріне байланысты. Ұсақ

ұнтақталған ұнның суды сіңіру қабілеті жоғары болады.

Кесте 3. Бидай ұнынан алынған қамыр парметріне және араластыру параметріне құйрық май мөлшерінің әсері

Параметрлер	Құйрық май мөлшері, %		
	5	10	15
Қамырдың су сіңіру қабілеті, %	85,0	87,0	88,0
Араластыру ұзақтығы, В, мин	9,8	10,2	11,0
Пресстелген ашытқының активациялану ұзақтығы, сағат	2,0	1,0	0,9

Зерттеу үшін 5% -15% қатынастағы құйрық майын қосып таба нан рецепті жасалды.

Дайындаудың барлық әдістерінде қамырдың қышқылдығы жоғары (9-12 градус). Бұл қышқылдық α -амилазаны инактивациялайды, қамырдың реологиялық қасиеттерін жақсартады және үгінділердің жабысқақ болуына жол бермейді.

Қамырдың жоғары қышқылдығы құрамында қышқылдар мен қышқыл түзуші бактериялардың көп мөлшері бар қара бидай ашытқысы қамтамасыз етеді.

Құйрық майының ұнның пісіру қасиеттеріне, сондай-ақ олардың бай химиялық құрамының пайдалы әсерін ескере отырып, олардың престелген ашытқыны алдын-ала белсендіруге әсері туралы зерттеулер жүргізілді [6, 7].

2 сурет. Құйрық май қосылған таба нан

Қорытындылар. 15% құйрық майын енгізу сығылған ашытқының активтену ұзақтығын бір сағатқа дейін төмендетуге көмектесетіні анықталды, ал су-ұн қоспасында сығылған ашытқыны активтендіру екі-үш сағатқа созылады, сығылған ашытқыны тұтыну 30% -ға дейін азаяды, олардың көтеру күшін жақсартады, қамырды ашыту және қопсыту ұзақтығы азаяды. Бұл активтену кезеңінде коректік ортада өсімдік ұнтағымен бірге жеңіл сіңімді көмірсулар болатындығына байланысты. Осы уақытқа дейін ашытқы жасушалары белсенді күйде болады, бұл жиынтықта жоғары сапа көрсеткіштерімен дайын өнімді алуға мүмкіндік береді [8,9].

«Нан және нан өнімдері технологиясы» пәнінен 2 курс студенті Срайл Аяжан, өзіндік жұмысымен айналысуға берілген уақытында, зерттеулер жүргізіп, таба нан дайындауға бидай ұнын қолданып, қамыр ылғалдылығын 47% -дан 51% аралығында өзгерте отырып жүргізді [12].

Зерттеу жұмыстары «Тамақ инженерия» кафедрасының зертханасы жағдайында орындалды. Бұл жұмыс үшін талаптарға сәйкес органолептикалық (дәмі мен иісі, сыртқы түрі мен консистенциясы, түсі) көрсеткіштер және физика-химиялық (ылғалдылығы, кеуектілігі және қышқылдығы) көрсеткіштер бойынша сынақтар жүргізілді. Зерттеу нәтижелері, бидай ұнынан алынған таба нанының сапасын жақсарту үшін құйрық майын

енгізудің ең оңтайлы мөлшері қанша болу қажеттігін көрсетеді, себебі ол жоғары органолептикалық, физика-химиялық көрсеткіштері бар өнімді алуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеулер бидай нанын өндіру кезінде құйрық майының оңтайлы құрамын (ұнның массасына 15%) анықтауға мүмкіндік берді.

Алынған нәтижелер 15% құйрық майы қосылған кезде қамыр мен пісірілген өнімдердің құрылымдық-механикалық және органолептикалық көрсеткіштері жақсаратынын көрсетеді.

Кесте 3-Таба нан сапасының органолептикалық және физикалық-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	бақылау	қоспамен
Сыртқы түрі	Жарықсыз, біртекті	Жарықсыз, біртекті
Түсі	Ашық қоңыр	Қоңыр
Нан жұмсағының күйі	Біркелкі кеуектілікпен, пісірілген	Пісірілген, кеуектілігі анағұрлым дамыған
Дәмі және иісі	Бидай нанына тән иіс және дәм, қосымша иіс және дәм жоқ	Бидай нанына тән, айқын иісті мен жағымды дәмді
Нанжұмсағының ылғалдылығы, %	48	47
Нан жұмсағының қышқылдығы, град	10	11
Кеуектілік, %	49	51
Нанның меншікті көлемі, см ³ /100 г	185	218
Минералды заттардың (күл) мөлшері (100 г есептегенде)	1,7	4,6
Тағамдық талшық мөлшер» (100 г есептегенде)	6,4	33,3

Сынақ зертханасында пісірілген ең сапалы бидай наны, оның ылғалдылығына 49% сәйкес келетін консистенциясы бар қамырдан алынғанын көрсетті. Бидай ұнықамырының белгіленген консистенциясы - өңделген бидай ұнының су сіңіру қабілетін ескере отырып, қамыр илеу кезінде судың оңтайлы мөлшерін анықтауға мүмкіндік беретін негізгі сипаттамалардың бірі[11].

Сонымен, сынақ зертханасының мәліметтері бидай наны сапасын жақсарту үшін құйрық майын 15% мөлшерде рецептураға енгізу ең оңтайлы екендігін көрсетеді, өйткені ол органолептикалық, физико-химиялық сипаттамалары жоғары өнімді алуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Болшаққа бағдар: Рухани жаңғыру мақаласы, 2017, №56 12 сәуір
2. Криволапова Г.А. Патент РК №31018 Способ производства хлебного изделия с растительными добавками 15.04.2016 [https://bezpuza-ru.turbopages.org/s/bezpuza.ru/produkty/zhiry/kurdyuchnij-zhir.html](https://bezpuza.ru.turbopages.org/s/bezpuza.ru/produkty/zhiry/kurdyuchnij-zhir.html)
3. Возможности замены сахара-песка на высокотехнологичный подсластитель в производстве сдобных булочных изделий / М. В. Бадрутдинова [и др.] // Вестник Казанского технологического университета. 2013. Т. 16, № 3, С. 179-182.

4. Диденко В. М. Особенности использования пищевых ПАВ в производстве мучных кондитерских изделий / В. М. Диденко // Кондитерское и хлебопекарное производство. 2012. № 3. С. 36-37; № 4, с. 30-31.

5. Зайцева Л. В. Производство хлебобулочных изделий для здорового питания с использованием заменителя молочного жира энзимной переэтерификации / Л. В. Зайцева, Т. А. Юдина, М. В. Клевец // Пищевая промышленность. 2012. № 5. С.70-72

6. Дубцов Г.Г. Современное хлебопечение-2012: индикатор отраслевого развития / Г. Г. Дубцов // Кондитерское и хлебопекарное производство. 2012. № 8. С. 6-8.

7. Ильина О.А. Комплексный подход к управлению качеством хлеба / О. А. Ильина, А. С. Баландина, Е.В.Иунихина // Пищевая промышленность. 2013. № 2. С.14-17

8. Маюрникова Л.А., Позняковский В.М., Суханова Б.П. Экспертиза специализированных пищевых продуктов. Качество и безопасность: учеб. Пособие. СПб.: ГИОРД. 2012. 424 с.

9. Дерканосова Н.М. Применение методов многомерного статического анализа для оценки потребительских свойств хлебобулочных изделий. Известия вузов. Пищевая технология. 2012. Т. 328, № 4. С. 23-26

10. Диденко В.М. Особенности использования пищевых ПАВ в производстве мучных кондитерских изделий. Кондитерское и хлебопекарное производство. 2012. № 3. С. 36-37; № 4. С. 30-31.

11. Айтбаева А.Ж., Касымова М.К.Құйрық май қосылған нан өндіру технологиясы. XXIII республикалық студенттік ғылыми конференциясының еңбектері. Шымкент, 2020, Б. 218-219.

References list:

1. Nazarbayev N. Bolshakka baғdar: Rukhani zhangyru makalasy, 2017, №56 12 sauir
2. Krivolapova G.A. Patent RK №31018 Cposob proizvodstva khlebnogo izdeliya s rastitel'nyimi dobavkami 15.04.2016

3. <https://bezpuza-ru.turbopages.org/s/bezpuza.ru/produkty/zhiry/kurdyuchnij-zhir.html>

4. Izucheniye vozmozhnosti zameny sakhara-peska na vysokotekhnologichnyy podslastitel' v proizvodstve sдобnykh bulochnykh izdeliy / M. V. Badrutdinova [i dr.] // Vestnik Kazanskogo tekhnologicheskogo universiteta. 2013. T. 16, № 3, S. 179-182.

5. Didenko V. M. Osobennosti ispol'zovaniya pishchevykh PAV v proizvodstve muchnykh konditerskikh izdeliy / V. M. Didenko // Konditerskoye i khlebopekarnoye proizvodstvo. 2012. № 3. S. 36-37; № 4, s. 30-31.

6. Zaytseva L. V. Proizvodstvo khlebobulochnykh izdeliy dlya zdorovogo pitaniya s ispol'zovaniyem zamenitelya molochного zhira enzimnoy pereeterifikatsii / L. V. Zaytseva, T. A. Yudina, M. V. Klevets // Pishchevaya promyshlennost'. 2012. № 5. S.70-72.

7. Dubtsov G.G. Sovremennoye khlebopecheniye-2012: indikator otraslevogo razvitiya / G. G. Dubtsov // Konditerskoye i khlebopekarnoye proizvodstvo. 2012. № 8. S. 6-8.

8. Il'ina O.A. Kompleksnyy podkhod k upravleniyu kachestvom khleba / O. A. Il'ina, A. S. Balandina, Ye.V.Iunikhina // Pishchevaya promyshlennost'. 2013. № 2. S.14-17

9. Mayurnikova L. A., Poznyakovskiy V.M., Sukhanova B.P. Ekspertiza spetsializirovannykh pishchevykh produktov. Kachestvo i bezopasnostucheb. Posobiye. SPb.: GIORД. 2012. 424 s.

10. Derkanosova N.M. Primeneniye metodov mnogomernogo staticheskogo analiza dlya otsenki potrebitel'skikh svoystv khlebobulochnykh izdeliy. Izvestiya vuzov. Pishchevaya tekhnologiya. 2012. T. 328, № 4. S. 23-26.

11. Didenko V.M. Osobennosti ispol'zovaniya pishchevykh PAV v proizvodstve muchnykh konditerskikh izdeliy. Konditerskoye i khlebopekarnoye proizvodstvo. 2012. № 3. S.36-37; № 4. S.30-31.

12. Aytbayeva A.ZH., Kasymova M.K. Kyryk may kosylgan nan ondiru tekhnologiyasy. XXIII respublikalyk, studenttik ғылыми konferentsiyasynyn yenbekteri. Shymkent, 2020, B. 218-219.

Аннотация: Установлено влияние дозировки курдючного жира, на водопоглотительную способность пшеничной муки при замесе теста и его реологическое поведение, а также параметры приготовления теста и показатели качества готовых изделий. Установлена рациональная дозировка курдючного жира равная 15% при производстве пшеничного хлеба.

Характер изменения вязкости пшеничного теста в зависимости от его титруемой кислотности, позволяет устанавливать критические точки кислотности пшеничного теста после замеса и после его брожения. Курдючного жира обладает уникальными составами. Такой богатый витаминно-минеральный комплекс в природе встречается очень редко. У курдючного жира содержится большое количество легкоусвояемого растительного белка и незаменимых аминокислот. Установлено влияние дозировки курдючного жира на витаминный и минеральный состав разработанных хлебобулочных изделий, который подтверждает наличие в них определенного количества необходимых для питания человека микронутриентов (А, С, РР, К и витамины группы В, кальция, железа, цинка, омега-3 жирные кислоты и др.).

Ключевые слова: курдючный жир, национальный хлеб, витамины, химический состав, пищевые продукты, натуральный ланолин, органолептические, физико-химические методы, каротин, стеролы.

Abstract: The effect of the dosage of fat tail fat on the water absorption capacity of wheat flour when kneading the dough and its rheological behavior, as well as the parameters of dough preparation and quality indicators of finished products, have been established. A rational dosage of fat tail fat has been established equal to 15% in the production of wheat bread.

The nature of the change in the viscosity of wheat dough, depending on its titratable acidity, allows you to establish the critical points of the acidity of the wheat dough after kneading and after its fermentation. The effect of the dosage of fat tail fat on the vitamin and mineral composition of the developed bakery products has been established, which confirms the presence in them of a certain amount of micronutrients necessary for human nutrition (A, C, PP, K and B vitamins, calcium, iron, zinc, omega-3 fatty acids and etc.).

Key words: fat tail fat, national bread, vitamins, chemical composition, food products, natural lanolin, organoleptic, physico-chemical methods, carotene, sterols.

ӘӘЖ: 619.617-(0758)

Ильясов Б.К.,* Батхиева Г.Б., Нурдилда А.Ш.

ветеринария ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТҮЙЕНІҢ БЕТКЕЙЛІК КЕРАТИТІ (KERATITIS SUPEZFICIAKIS)

Автор - корреспондент: ilyasova_72@mail.ru

Түйін: Мақалада Түркістан облысының Созақ, Отырар, Арыс аудандары мен Атырау облысының Мақат, Доссор ауылдарындағы кератитті зерттеу нәтижелері келтірілген. Авторлар алғаш рет жергілікті тұқымды түйелердегі кератиттің клиникалық белгілерін сипаттады. Сонымен қатар, бұл ауруды емдеу әдістері жасалды. Түйелердің кератитін емдеу үшін М.А. Юсупов, Б.К.Ильясов әдісі бойынша дәрі-дәрмектер мен байланысты препараттар қолданылды. Кератит кезінде авторлар түйелерді қауымдастырылған дәрілермен (таңертең және кешке) емдеу кезінде күніне 2 рет жақсы нәтиже алғанын анықтады. Сагиз елді мекенінде жоғарыда көрсетілгендей клиникалық белгілермен ауырған тағы бір түйені (иесі Сагинтаева Галия) зерттедік. Г.Сагинтаеваның түйесінде беткейлік кератин балауын қойып, Қадіров Асхаттың түйесінің көзіне жүргізілген емдік шаралар жүргізіп, оң нәтижеге қол жеткіздік.

Кілт сөздер: түйе, жіті, катаральді, жантак, беткейлік кератит, балау, ветеринария, көз.

Кіріспе. Көптеген ветеринария зерттеушілері ауылшаруашылығы малдарының (жылқы, қара мал, қой және ешкі) ғылымымен айналасып, төрт түлік малының төресі түйе жарықтығын көбінесе кейінгі жоспарларға қалдырылған. Елбасының рухани жаңғыру саясатында, қазақ халқында техника дамымаған кезде, түйені жүк тиеуге қолданған, тәулігіне бірнеше рет сауып сүтін ішкен, сойып етін жеген, қыста тоңса терісі және жүнінен киім тіккен, ал түйенің шудасы емге қолданылғаны айтылған.

Теоретикалық сараптама. Осы жұмыстың негізгі мақсаты түйенің көз ауруларына арналып, аталған патология түйеде сирек кездесетіндіктен (қол жеткен ғылыми әдебиеттерден табылмадық) жинаған деректерімізді жариялау. Біз, түйенің көз патологиясын сонау өткен ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап, осы күнге дейін бақылап, зерттеу жұмыстарын жүргізудеміз [1,2].

Түйенің көз ауруларына сирек шалдығатындығы біздің болжамымыз бойынша төмендегілерге байланысты: аталған жануардың дене құрылымы басқа малдарға қарағанда бойы, басы биікте болады, аяғын маң-маң басып жай қозғалады (эртүрлі заттарға көзі соқтығыста болмайды), бас, көз аумағының жүні қалындау, бұлда көзге шаң, эртүрлі заттардың ұсағының түсуінен қорғайды, түйенің азықтануыды басқа малдармен салыстырғанда өз ерекшеліктері баршылық. Түйе көбінесе ащы шөптерді ұнатады (бұйырғын, жусан, алабота, жантақ т.б.) және олардың шашылған дәндерін, түйе ернінің бұлшық еттерінің серпімді мықты болуына байланысты, еріндерімен теріп жеп, асықпай күйіс қайтарып бойына сіңіреді. Ал, ащы жейтін ұлттардың өкілдері кез-келген ауруға мықты болатындағы сияқты, түйе жарықтықта көз ауруларымен сиректеу ауырыды деуге болатындығы сыйымды. Осымен бірге, жоғарыда аталған шөптерде микро-макроэлементтерге және көзге керекті витаминдер баршылық.

Зерттеу әдістері мен материалдар. Біздің көптеген жылдардағы зерттеулеріміздің нәтижесінде Атырау және Түркістан облысының түйе ұстайтын елді-мекендерінде түйенің беткейлік кератиттерін анықтадық. Осыған мысал ретінде, біз зерттеуге алған малдардың ауру тарихынан үзінділер келтіруді жөн санадық.

Атырау облысының Сагиз елді мекенінің тұрғыны Қадіров Асхаттың түйесі 7 жаста, қос өркешті, жергілікті бурамен будандастырылған. Мал иесінің айтуы бойынша, түйе сырттағы мал тұратын қоршауда тұрмай ол қараңғы қораға кіріп жататындығын, кейбір нәселерге сүрінетіндігін баяндады.

Малды зерттеу барысында $T-37,5^{\circ}\text{C}$, пульсі 70, демалысының жиілігі 14 екендігі анықталды. Анамнездік деректерге сүйеніп, түйені шөгеріп, көзін тексердік. Көздің қасың қабығының беті жылтыр тегіс емес, кейбір жерлері кедір-бұдыр, түсі сұр-түтін түсті. Жақсы жарықпен тексергенде көзінің алдыңғы камерасын көруге болады. Эпителиалды қабаттың түтіндеу (помутнение) түсі күшейіп, қанның ақ торшаларымен инфильтрацияланған. Түйенің қабақтары қысыңқы және одан жас аққан, конъюнктиваның кілегей қабығы гиперемияға ұшыраған және ісінген, көздің қарашығы тарылған. Жануардың көз алмасын пальпациялағанда басын тартпауы оның ауысынғандығын көрсетті. Күннің көзі түсіп тұрған сыртқы серуендету қоршауында көп тұрмай, қараңғы қораға кіргендігіне қарағанда, оның жарықтан қашатындығы байқалды.

Балау: беткейлік кератит.

Балау қойылғаннан кейін осы түйені емдеуге кірістік. Емдік жұмысты түйенің көзінен жас ағып жақ терісінің желімделген бөлігін қайшымен қырқып, хирургиялық өңдеу жүргіздік. Конъюнктивалдық қапшықты жылытылған 2% бор қышқылымен, одан соң риванолдың судағы жылы ерітіндісімен (1:5000) шайдық. Жануардың көзінің ауырсынуын басуға 1-2% новакаиндың тамшысын (3-5 тамшы) тамызып, окситетрациклин майын жақтық. Қарашықты кеңейтуге атропинмен (1%) бірге, 2% новакаин қоспасын тамыздық. Жоғарыда көрсетілген емдік қағидалар бірнеше рет қайталанды. Осыдан түйенің көзінен жас ағу тыйыла бастады, қан тамырларының инъекциясы азайып,

домбығуы басылды. Түйе күннің көзі түсіп тұрған серуендеу кеңістігінде тұратындай болды.

Сагиз елді мекенінде жоғарыда көрсетілгендей клиникалық белгілермен ауырған тағы бір түйені (иесі Сагинтаева Галия) зерттедік. Г.Сагинтаеваның түйесінде беткейлік кератин балауын қойып, Қадіров Асхаттың түйесінің көзіне жүргізілген емдік шаралар жүргізіп, оң нәтижеге қол жеткіздік.

Біз түйенің көз ауруларын зерттеу мақсатында әр жылдардың наурыз-сәуір айларында Атырау облысының Доссор кентінде ғылыми зерттеу жұмысын жүргіздік. Доссорда әрбір үйде 2-3 түйеден ұсталып сүті, етінен ас дайындалса, жүнін ақшаға сатады екен. Наурыз айында осы кенттің тұрғыны Ақаев Нағыметтің екі түйесінің көзін зерттедік. Бір түйесінің лақап аты «Бурашық», екіншісі - «Атан» (өзінің шақыруы бойынша). Бурашықтың $T-38,5^{\circ}\text{C}$, пульсі 7, демалысының жиілігі 15. Жазықтықта денесін ұстауы, жетелгенде жүрісі, азықтануы физиологиялық қалыпта. Денесінің кейбір аумағының (бас, кеудесінің, аяғының) жүндері түскен, жүнін тартып қарағанда оңай жұлынбайды (қотыры жоқ). Астыңғы және үстіңгі қабақтарын ашып, қасаң қабығын мақталы тампонмен сүрткенде, түйе басын алып қашпады, бұл ауырсынудың немесе сезімталдығының жоқтығын көрсетті.

«Бурашықтың» көзінен жас аққан, қасаң қабығын басып қарағанда қатайған, құрғақ, мөлтірлігі жоқтың қасы. Осымен бірге, түйе жүргенде көбірек сүрінетіндігі, көру мүшесінің жұмысының бұзылғандығының дәлелі.

Балау. А-авитаминозды кератит.

Бурашықтың еміне А витамині мен макр-микроэлементтерге бай жем-шөппен азықтандыру ұсынылды.

Ақаев Нағыметтің екінші түйесінің («Атанның») $T-38,3^{\circ}\text{C}$, $P - 70$, демалысының жиілігі - 14. Атаның жазықтықтағы тұрысы, дене құрылымы, азық, су қабылдауы физиологиялық қалыпты екені анықталды. Атанның көзін зерттегенде төмендегідей клиникалық белгілері анықталды. Жалпы қызуы көтерілді ($40,2$), азыққы зауқы жоқ, қараңғы жерге жатқанды қалайды, кейінен қоңы кетіп арықтығаны байқалды. Түйенің көзінен парлап жас ақты, пальпация жасағанда ауырсынғаны байқалды. Түйе кератитінің өзінің ерекшелігі бар. Мысалы ит кератиті сатылы түрде өтіп, басында қабыну конъюнктив мен қасаң қабықта басталып, қасаң қабық ірінді инфильтрацияланады. Ол кейінен абцеске айналып, бітеу жара тесіліп, ойық жарағы ауысып, жара жазылған соң орнында ақ дақ (бельмо) көрінеді [3], ал түйелерде ондай ақаулар байқалмағанын тіркедік.

Жалпы түйе кератиттерін төмендегідей емдедік: конъюктив қапшығын антисептикалық ерітінділермен 2-3% бор қышқылы, риванол 1:5000, фурацилин 1:5000 шайдық, көз тамшылары түрінде 0,25% левомоциетин, 30% натр сульфацим (2-3 тамшыдан 3-5 рет) субконъюнктивалды 0,1-0,2 мл гидрокартизон инъекцияланды 0,5% новокаинға қосып антибиотик майларын (тетрацилин, окситетрацилин) жағылды. Бұлшық етке $C_1B_1B_2$ витаминдерін, көк тамырға 40% глюкоза ерітіндісін жіберілгенде жануардың жағдай жақсарғандығы байқалды.

Осымен бірге, кератитке шалдыққан түйелерге М.А.Юсупов, Б.К.Ильясов, дайындаған (Инновациялық патент №22643) көз тамшысы тәулігіне екі рет 3-5 тамшыдан қолданылып, жақсы нәтиже алынды.

Қорытындылар.

1. Атырау және Түркістан облыстарының түйе шаруашылықтарында және елді мекендерінде түйе көзінің кератитке шалдығатындығы тіркелді.

2. Жоғарыда аталған облыстардың түйе шаруашылықтары мен елді мекендерінің түйелерінің кератитінің еміне традициялық препараттармен бірге, авторлар дайындаған (Инновациялық патент № 22643) ассоциаланған препарат қолданылып, жақсы нәтиже алынды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ильясов Б.К., Иттің көз ауруларына шолу. Журнал Жаршы №11, 2003ж. 54-57 бет.
2. Ильясов Б.К., Алимгазина С. Ит кератоконъюнктивитінің хирургиялық емін жетілдіру. Журнал Жаршы №8, 2004, 29-30 беттер.
3. Макашов А.В., Глазные болезни домашних животных. Москва. 1988, Стр. 263

References list:

1. Ilyasov B.K., Ittiñ koz aurularına sholu. Jurnal Jarshı №11, 2003j. 54-57 b.
2. Ilyasov B.K., Alimgazina S. It keratokonyunktivitiniñ xirurgiyalıq emin jetildiru. Jurnal Jarshı №8, 2004, 29-30 b.
3. Makashov A.V., Glaznie bolezni domashnixivotnix. Moskva. 1988, Str. 263

Аннотация: В статье приведены результаты исследований кератита у верблюдов пос. Макат, Доссор Атырауской области и Созакского, Отарского и Арыского районов Туркестанский области.

Авторами впервые описаны кинические признаки кератита у верблюдов местной породы. Кроме того, разработаны методы лечения данной болезни. Для лечения кератита верблюдов использованы медикаментозные и ассоциированным препараты по способу М.А.Юсупова, Б.К.Ильясова. При кератите авторами установлено, что наилучший результат получены при лечении верблюдов ассоциированным препаратами (утром и вечером) 2 раза в день.

В населенном пункте Сагиз исследовано еще один верблюд (владелец Сагинтаева Галия), который заболел клиническими симптомами, как показано выше. На верблюде г.Сагинтаевой поставили поверхностный кератиновый балау, провели лечебные мероприятия на глазах у верблюда Кадырова Асхата и добились положительного результата.

Ключевые слова: верблюд, острый, катаральный, жантак, поверхностный кератит, СОТа, ветеринария, глаз.

Abstract: The article presents the results of studies of keratitis in camels of the village Makat, Dossor of Atyrau region and Sozak, Otrar and Arys districts of Turkestan region.

The authors first described the kinic signs of keratitis in camels of the local breed. In addition, methods of treating this disease have been developed. For the treatment of camel keratitis, medicinal and associated drugs were used according to the method of M. A. Yusupov, B. K. Ilyasov. In keratitis, the authors found that the best results were obtained when treating camels with an associated drug (morning and evening) 2 times a day.

In the village of sagiz, we examined another camel (owner of the genus Sagintayev Galia), which was ill with clinical symptoms, as indicated above. On the camel of G. Sagintayev, we applied a superficial keratin bandage, carried out therapeutic measures for the eyes of the camel of Kadirov Askhat, and achieved a positive result.

Keywords: camel, acute, catarrhal, concomitant, superficial keratitis, baldness, Veterinary Medicine, Eye.

UDC: 58.32

Koılanova A.A.,* Dairabay D.D., Esieva M.H.

senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

PhD, senior lecturer M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

PhD, professor, Akdeniz University, Antalya, Turkey

NATIONAL VALUES OF THE KAZAKH PEOPLE-THE NATIONAL TREASURE

Author - correspondent: akulaisha78@mail.ru

Abstract: The mainstay of the Kazakh people is patriotic and passionate citizens. "The fatherland begins with the family" means that the acquisition of patriotism from childhood is one of the most important tasks. Raising a child is a common task, and it is not an easy task, requiring a lot of work and example, as well as a lot of society, concentration, common sense and balance. At the same time, the traditions of our country have a great influence on the upbringing of children. Traditions are a set of customs created by life itself, in accordance with the religion and beliefs of each nation, people, everyday life, and the peculiarities of the national structure. Traditions are based on the law of life and society for the nation, as a rule of consciousness, education, upbringing, life they have created spiritual wealth in the consciousness of the country, by their example. It is necessary to increase the educational value of traditions in the country.

Keywords: Seven charters, seven treasures, one nine, three nine, the second Mecca, excommunication from the forts.

Introduction.

There is no limit to the national values of the Kazakh people. When we say Kazakh ornaments, Kazakh language, Kazakh people, Kazakh values, the first thing that comes to mind is the symbol of our country. The world recognizes the Kazakh people with this ornament, ornamental dombra and ornamental blue flag. Of course, I decided to start with the most popular. All this has already introduced the Kazakh people to the world. For example, if our athletes did not fly the blue flag on the world stage, maybe no one would recognize our blue flag? If our young generation did not go abroad and play the dombra, maybe no one would recognize the typical dombra? If our national holiday Nauryz was not celebrated at the world level, foreigners wouldn't know about a Kazakh nation? Therefore, it is my task to include the national mounds in the national values, which glorify the blue flag of our country.

The stronghold of the Kazakh people is the patriotic and passionate citizens. «Motherland begins with the family» means that one of the most important things is to instill patriotism in childhood. Bringing up the younger generation as a cultured, moral, creative person, understanding the model of national education inherited from our ancestors, is a requirement of life and society today. Raising a child is a common problem. It is not an easy task that requires a lot of work and example, a society in which many people need to be united, prudent and balanced. In addition, the traditions of our country have a great impact on the upbringing of children. Traditions are a set of customs created by life itself, in accordance with the religion and beliefs of each nation, people, way of life, and the peculiarities of the national structure. Traditions are based on the law of life and society for the nation, as a rule of consciousness, education, upbringing, life, they have created a spiritual wealth and moral experience in the minds of the country. Traditions have a great educational value in the country. Traditions are reflected in the historical, social, cultural, professional, ritual, behavioral, educational and spiritual activities of the people, which are passed from father to son and develop.

Theoretical analysis.

The richness of customs and traditions is the richness of culture. For example, respect for parents, elders, *baigazy*, *korimdik*, compliments, asking for gifts, greetings, *at tergeu*, peer jokes, etc. belongs to the tradition. The Kazakh people has a rich of traditions. Habits, customs, gestures, rituals, taboos, habits are all manifestations of these customs and traditions. From the moment a child is born, his name is given great importance in order to make him an educated citizen. Naming a newborn baby is one of the most solemn ceremonies. Boys are often named after heroes, hoping that they will become brave and courageous citizens. For example: Baurzhan, Nauryzbai, Beibarys, Kabanbai. Our people have a lot of traditions that respect women. Kazakh girls are named after the most precious and valuable things, for

example: Gaukhar, Marzhan, Aktoty, Raushan, Almagul, etc. There is a sign of pity and respect for a woman as an image of beauty, elegance, scenic, tenderness. All this means great respect for women, outstanding thoughts, warm feelings. One of the traditions for young children is a lullaby.

The role of lullabies in the upbringing and behavior of children is completely separate. It opens the child's spirit, pleases the soul, refreshes the senses and cheer up. Growing up, he adapts to art and verbal art. It is well known that grandparents' lullabies are the first art school for children. It is not in vain that the great Abai said, A poem opens the door to the world at birth. «In the life of the Kazakh people, the numbers seven, nine, thirty, forty-one are considered sacred. For example, the principles of «Seven Charters», «Seven Treasures», «One Nine», «Three Nine» are appeared from this numerical concept. One of them is the tradition of «40 days of baby». Usually, forty days after the birth of a child, he is baptized by pouring forty-one tablespoons of water into a bowl. This is an official tradition. Grandmothers and women take part in it, gifts will be given, the table will be laid.

The baby's hair is cut and sewn to the baby's own clothes and fabric. The purpose here is to preserve the image of the child from infancy, as there was no photo in the past. As for the «tysaukeser», it is a ritual performed with the wish that the baby would walk quickly after getting up. A special rope is made for this purpose. With the same thread, the child's legs are tied as usual, and he is taken to the fast-walking or prestigious women. It does not cut people who are lazy. Baby runs quickly around holding the hand of the woman, the scattering is scattered. The child's parents give a souvenir to the presenter. And one of the superstitions that have the greatest impact on a child's future is spitting in the mouth. It is one of the ancient rituals to spit in the mouth of a legendary, well-known poets and orators, scholarliness and elders. Because it is a ritual, it is still practiced and practiced in the country. Its execution is made only in the form of gestures, a symbol of spitting in the mouth.

According to the superstitions and beliefs of our people, the qualities and art of the above-mentioned people were passed on to infants and young children. This later affected both the child and his parents and made him proud. According to historical records, this wooden house was used to settle various disputes. According to local historians, Ablai's residence was the first building in the mountains. Unfortunately, the building burned down. Instead, a stone house was built. In 1821, Uali khan, the son of Abylai khan, the khan of the Middle Zhuz, built a two-storey stone house in the upper part of Petropavlovsk. This house was the winter residence of the Middle Zhuz khan in Petropavlovsk. In 2008, the residence of Abylai Khan was granted the status of a museum complex. The complex includes the house of Abylai Khan, the office of Abylai Khan, a house for visitors and a bath. I would like to include the tourism industry of Kazakhstan in following values.

Results and discussion.

The tourism industry shows the culture and attractive nature of the Kazakh land to foreigners, but also makes a significant contribution to the economic development of our country. Today's Kazakhstan is a popular, sought-after and actively developing tourist destination for many foreigners. Cultural, historical, recreational and extreme tourism is developing rapidly in Kazakhstan. Also, many tourists from all over the world and regions of Kazakhstan come to see the nature, historical and scenic places of the country, to enjoy the holidays. Tourism in Kazakhstan is characterized by endless steppes, rocky mountains, beautiful nature, rivers and lakes, historical and architectural monuments, modern buildings and civilized metropolises. Popular tourist destinations in Kazakhstan:

Arystan Bab is an ancient mausoleum in Otyrar district of Turkestan region, a great achievement of architecture. This mausoleum was built at the end of the XIV century by the great commander Amir Temir at the head of the tomb was Arystan Bab, the teacher of Hodja Ahmed Yassawi. The number of visitors to this mausoleum is unlimited. Everyone who passes by the historic building along the Great Silk Way will stop. The mausoleum of Hodja Ahmed Yassawi (Turkestan region, Turkestan) - the building is still preserved. The mausoleum was built by Amir Temir, several centuries ago, at the burial place of Hodja Ahmed Yassawi. The city of Turkestan is also called the «Second Mecca». Charyn Gorge is a beautiful place in Kazakhstan, which competes with the Great Gorge in the United States. Here you can be witness mystical attractions, old trees and dizzying scenes. There are also sections called «Fortress Valley», «Vedmino Gorge».

Conclusions.

Burabay - the land of Kazakhstan, known as Switzerland, boasts of fresh air, many resorts, lakeside recreation and sports entertainment. One of the peculiarities is that tourists come to Burabay both in winter and summer. Turgan waterfall is one of the most popular tourist destinations in Almaty region.

There are 7 waterfalls in Turgen gorge located in the Ili Alatau National Park. The most frequented by travelers: the first «Bear» and the second - «Kairak». Almaty is the largest city in Kazakhstan, located on the slopes of the Ili Alatau in southeastern Kazakhstan. There are many places to rest in Almaty: Shymbulak ski resort, Koktobe, Medeu Ice Rink, Park of 28 Panfilov, Independence Monument, «Maralsai», «Alma-Tau» resorts, etc. There are many another wonderful objects. Kazakhstan will captivate the hearts of tourists with these beautiful and picturesque places, and it will leave a feeling that these beautiful places will never be forgotten. Thus, our main value is the symbol of the Kazakh people, we must respect and honor it. And our traditions, which value these ornaments and bring up the youth of our country, have a great contribution to make. It is our duty to know the history of our ancestors, who brought us to the present day and fought to the last drop of blood. And the development of Kazakhstan's tourism industry is very important for the country's economy. In the end, the XXI century is the century of young people, and these young people must work for the values of the country. In order to be spiritually revived and become an Eternal Nation, we must preserve our values forever and pass them on to future generations. Because national values are the treasure of the nation.

References list:

1. Shustov YS Basics of Textile materialovedeniya. Moskva. Bauman, 2007. C.225
2. Burkhardt, D., Ehni, J. Technologische und wirtschaftliche Aspekte des Einsatzeshoher. Rotordrehzahlenbis 180.000 U / min. MelliandTextilber. 2004, Vol.85, Issue 3. pp. 140-143.
3. Jiang X.Y., Hu J.L., Chengand K.P. Postle Determining the Cross-Sectional Packing Density Spun Yarns. Textile of Rotor Research Journal, 2005, March 75, pp. 233-239.
4. Majumdar A. Comments on Analysis of Spun Yarn Failure: Translation of Strength from Fibre Bundle to Different Spun Yarns, Textile Research Journal, December 2006, pp. 936-937
5. Badalov KI Experimental determination of the proportion of fibers, bursting tensile rotor yarns. Izv.VUZov. TTP, 2003.-C. 15-17.
6. Hahnemann EK, VM Yudin Qualitative characteristics of cotton waste and ways of their rational use. M: Legprombytizdat, 1984. p.220.

Түйін: Қазақ халқының ұлт қорғаны ол-отаншылдықпен жаны құмар азаматтары. «Отан-отбасыдан басталады» демекші, отаншылдықты бала кезінен бойға сіңіру аса маңызды істердің бірі болғандықтан жастарды тәрбиелеуде ата-бабаларымыздан келе жатқан ұлттық тәрбие үлгісін ұғындырып, мәдениетті, адамгершілігі мол, шығармашылық тұлға етіп тәрбиелеу- бұл қазіргі таңда өмір талабы және қоғам қажеттілігі. Бала тәрбиесі баршаға ортақ іс болғандықтан Ол көп еңбек пен үлгілікті қажет ететін, көпшіліктің қоғам болып, жұмылып, парасаттылық пен байсалдылықты қажет ететін оңай емес іс. Сонымен қатар бала тәрбиесіне еліміздің салт-дәстүрлері де орасан зор әсерін тигізеді. Салт-дәстүр әр ұлттың, халықтың діні мен сенімінің, тұрмыс тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сай, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық, өнеге тәжірбиесін құраған. Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік мәнін арттыру болып табылады.

Кілт сөздер: Жеті жарғы, Жеті қазына, бір тоғыз, үш тоғыз, екінші Мекке

Аннотация: Оплот казахского народа - патриотичные и страстные граждане. «Отечество начинается с семьи» означает, что приобретение патриотизма с детства - одна из важнейших задач. Воспитание ребенка - обычная задача, и это непростая задача, требующая много труда и примера, а также много общества, концентрации, здравого смысла и равновесия. При этом на воспитание детей большое влияние оказывают традиции нашей страны. Традиции - это совокупность обычаев, созданная самой жизнью, в соответствии с религией и убеждениями каждого народа, народа, быта, особенностями национального устройства. Традиции основаны на законе жизни и общества для нации, как правило сознания, образования, воспитания, жизни они создали духовное богатство в сознании страны, своим примером. Необходимо повышать воспитательную ценность традиций в стране.

Ключевые слова: Семь граней Великой Степи, одна девятка, три девятки, вторая Мекка,

UDC: 373.549.(378.147.227)

Zhakeyeva Zh. M.,* Anlamasova G.A.

senior lecturer of M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
associate professor of M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

THE PROBLEM OF PRESERVING THE MOUNTAIN SIEVERS' APPLE TREE - IS THE PROGENITOR OF ALL APPLLES IN KAZAKHSTAN

Author - correspondent: zhzhake@mail.ru

Abstract: The article is devoted to the problem of preserving the mountain Sievers' apple tree- the progenitor of all apples in Kazakhstan. The first description of this type of apple tree was given by the botanist Johann Sievers, who met an apple forest in the valley of the Urjar River. In Soviet times, this type of apple tree was studied for a long time by academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan Aimak Dzhangaliyev. In the XXI century, the mountain Sievers' apple trees are under threat of extinction due to human impact. The main problem is illegal deforestation in the foothills with a rapidly growing population, clearing space for grazing or private development.

It is listed in the Red Book of Kazakhstan. The article provides a classification of this type. The article describes the composition and benefits of this species, the description and characteristics of the leaves, flowers, fruits of the forest apple tree, its distribution on the territory of Kazakhstan, and flowering. Conservation of natural genetic resources, natural storages of the mountain Sievers' apple tree through seed and vegetative reproduction.

Keywords: mountain Sievers' apple tree, classification, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Dzungarian Alatau, Trans-Ili Alatau, cross-pollination, family, genus, species.

Introduction.

Mountain Sievers' apple tree is a wild-fruit species of foothill apple trees of Kazakhstan. According to DNA studies, the Sievers' apple tree is the ancestor of many modern varieties of domestic apple trees. I have considered the classification of this species -

Domain: Eukaryotes

The Kingdom: Plants

Department: Flower Beds

Class: Dicotyledons

Order: Rosaceae

Family: Pink

Genus: Apple tree

Type: Sievers' apple tree

The wild Sievers' apple tree is considered to be the ancestor of domesticated trees(Fig.).

Figure 1. mountain Sievers' apple tree

It is common in almost all thickets, on the slopes. Most often it occurs in the form of a low tree or a spreading bush.

It is distributed along the following ridges:

Dzungarian Alatau - 48.8 %;

Trans-Ili Alatau - 25.4 %;

Karatau - 12.1 %;

Talas Alatau - 11.7 %;

Tarbagatai - 2 %.

Thus, on the territory of Kazakhstan, about 75 % of the Sievers' apple groves are concentrated mainly in the Trans-Ili and Dzungarian Alatau.

I read a lot of literature about the description and characteristics of the forest apple tree.

Theoretical analysis.

The forest apple tree or sour apple is usually up to five meters tall, but in some situations it grows up to 7 meters. The crown is often too thick, primarily due to the fact that it is not cared for. Young branches are herbaceous, green-brown, on adults the bark is brown-brown, with gray spots. Leaves are round or elliptical, may be covered with hairs or notched. Their bright green color from the bottom turns to a matte color on the underside. Flowering occurs in mid-spring, in april or even early may. They look amazing. The flowers are large, collected in large inflorescences of corymbs, white or white-pink. Along with the flowers, the leaves also bloom, which gives the apple tree a chic look. The fruits are small in size and taste very specific, bitter-sour, more edible only after a month of storage. The apple tree is very productive, although it begins to bear fruit only in the tenth year of life. Wild apples are greenish-yellow, but there are species with a yellow or red blush.

Composition and use. It is believed that wild apple trees are much more useful than their cultivated counterparts. Although the composition may vary slightly, depending on the area and even the size of the fruit, they have something in common:

flavonoids;

phitoncides;

essential oils;

organic acids;

mineral substances;

vitamins.

In the 21st century, the Sievers mountain apple tree is threatened with extinction due to anthropogenic impact. It is listed in the Red Book of Kazakhstan.

In Almaty, experts from Central Asian countries and Russia, as well as the United Kingdom, the United States, France, and Italy discussed the problem of preserving and restoring Kazakhstan's unique wild fruit forests. The theme of the international scientific and practical conference was "Malus Sieversii: a global conservation strategy".

Malus Sieversii is the scientific name of our wild apple tree, which it received in honor of the first St. Petersburg botanist Johann Sievers who drew attention to it. In his writings, Sievers pointed out that in the Tarbagatai region, he found apple trees that have amazing properties: they have very deep roots, so they can survive at critical temperatures from -40 to +40, perfectly tolerate drought, are able to resist diseases and live up to 300 years!

In 2000, according to sources, the area of apple groves was about 11 thousand hectares. Since then, it has declined significantly. The main problem is illegal deforestation in the foothills with a rapidly growing population, clearing space for grazing or private development (especially in the vicinity of Alma-Ata, whose population has grown 2.4 times. Another problem is cross-pollination with cultivated apple trees.

Why do we need to keep this "apple ancestor"? It turns out that it is very necessary, because the Sievers' apple tree is the ancestor of all apples on Earth. As established by science, apple culture began to take shape on the planet 65 million years ago. From these depths of time, the apple branch reached out to us.

By the way, the unique wild game gave birth to the famous Almaty Aport, which is not only the hallmark of Almaty, but also the national pride of all of Kazakhstan. He even built a monument, the image of the king-apple flaunts on numerous billboards. But will our grandchildren be able to touch this miracle with their hands?

And it depends primarily on whether to keep the wild Sievers' apple, which has more than 100 years ago, was first grafted SIC, cuttings of which were brought to our region Verny immigrants in the late nineteenth century.

The cuttings were grafted onto that wild Sievers' apple tree, and the variety, he said, gave just a diabolical flash.

The fact that the ancestral home of apples is Semirechye-Zhetysu, follows from the theory of the famous geneticist Nikolai Vavilov, who identified the centers of origin of a number of cultivated plants. In the 20s of the last century, Vavilov visited our region. Here he found that in the conditions of Semirechye there are transit forms of transition from wild apple trees to cultivated ones.

Then for the first time they started talking about the fact that the foothills of Almaty are the ancestral home of unique wild apple trees. From year to year, from century to century, they climbed from the valley to the mountain slopes, acquiring the tenacity and flexibility of mountain plants. They intertwined with branches, roots, and sometimes even grew into each other, and each spring they were covered with pink and white flowers, so that by the end of summer they would produce small, sour, pigeon-egg-sized fruits. Such wild animals can not be found anywhere else, without exaggeration, we can say that there are no analogues of our apple trees in the world. It is to them that nature has assigned a special role – to become the basis of the beautiful aport as progenitors and rootstock.

Not coincidentally, at the insistence of academician of the Aimag Janalieva *Malus sieversii* was listed in the Red book.

This time, too, world – renowned scientists dealing with apple forests-Professor of genetics at Oxford University Barry Juniper, as well as his colleagues from the United States, Cornell University professors Herb Advinkle and Philip Forslein, who for many years have been curators of the *Malus Sieversii* gene pool collection of the Ministry of Agriculture (USA), confirmed the thesis of Nikolai Vavilov and Aimak Dzhangaliev that the world center of origin of cultivated apple trees is precisely Semirechye. To do this, they conducted genetic studies of the DNA of 2,500 apple varieties!

Results and discussion.

But there's still a lot of work to do. For example, it is important for everyone to know that in apple forests in any case should not get cultivated varieties that can spoil the entire gene pool. Therefore, these territories should be under strict protection and ideally have a belt that protects wild apple orchards from cultural ones. Scientists intend to appeal to the Government of Kazakhstan with a proposal to tighten the legislation to ban the export of "wild game" from the country and carefully monitor this process.

On the need to preserve the gene pool of Sievers' apple also told the researchers of plant genetic resources National research laboratory of Ministry of agriculture U.S. Gaela Wolf and John Norelli, Director of the French research center for molecular biology of plants Pascal Hitzler, University of Vienna Field-Mets Annik Schnitzler, head of the Italian center for genetic research Damiano Avanzato, the expert from Italy, the European Commission on genetic resources Pinot Kalkani and many others.

– The main task in preserving apple forests is to think about the future, about new generations. In Europe, for example, there are almost no forests left. We can only observe the struggle for the preservation of the same wild apple orchards in other countries. For example, in Kazakhstan, said Uber Didier, a scientist from France.

According to Professor Herb Advinkle of Cornell University, the topic raised at the conference is relevant for the whole world.

– We came with our colleagues to support the protection of the Sievers' apple tree, and we believe that Kazakhstan is pursuing a very correct policy in this regard, the scientist said.

Pino Calcani, in addition to the scientific report, established an exchange of important information between biologists from Kazakhstan and the European Union.

But having survived all the natural disasters of thousands of years, the Sievers' apple tree could not resist the most important thing – the appearance of a reasonable person. As noted at the conference, over the past 150-200 years, the once huge forests in the foothills of the Tien Shan have decreased by almost 95%. Therefore, at the turn of the 90s of the XX century, international experts actively talked about the need to preserve the precious biomaterial. Currently, Almaty geneticists at the Institute of Plant

Physiology, Genetics and Bioengineering are growing apple clones in test tubes, or, as they say, in vitro, including the almost extinct Aport. Thus, they preserve the natural genetic resources, the natural storage of which is our wild fruit forests, so that future generations can also feel the unique taste of Aport, this amazing apple.

Conclusion: Protect and preserve the gene pool of the mountain Sievers'apple tree. We still need to develop fruit growing in Kazakhstan.

Stop illegal deforestation in the foothills with a rapidly growing population, clearing space for grazing or private development, especially in the vicinity of Almaty.

I believe that each stage of civilization corresponded to its own methods and methods of plant reproduction, of which the simplest and most cost-effective for the preservation of the mountain Sievers' apple tree:

- seed, i.e., by sowing seeds, only rootstocks and hybrid offspring are grown when new varieties are bred.

- vegetative, by the method of grafting on rootstocks, when a new plant is obtained from a part of the mother plant and is similar in everything to it.

References list:

1. Татаринцов А.Н. Питомник плодовых и ягодных культур. М. Россельхозиздат, 1994
2. Степанов С. Н. Плодовый питомник. М. Колос. 1999
3. Щепетков Н.Г. Учебное пособие. Астана: КазАТУ, 2007. 417 с.
4. Imankulova S. K. Botany, textbook Almaty, 2016
5. Мырзабеков Ж.М. Особо охраняемые природные территории Казахстана. – Алматы, 2011. 172 с.
6. Zhakeyeva Zh.M. Anatomy and morphology of plants. Methodical instructions for the lab. works. Shymkent. SKSU named after M. Auezov 2019. 48с
7. Baturova K.I., Aydarbaeva D.K. Introduction to Biology, textbook Almaty, 2016

Түйін: Мақала Қазақстанның барлық алмаларының арғы атасы - Сиверс тау алма ағашын сақтау мәселесіне арналған. Алма ағашының бұл түрінің алғашқы сипаттамасын Үржар өзенінің алқабында алма орманын кездестірген ботаник Иоганн Сиверс берген. Кеңес заманында алмаағашының бұл түрін Қазақстан ҰҒА академигі аймақ Жанғалиев ұзақ уақыт зерттеді. ХХІ ғасырда Сиверс алма ағашы адамның антропогендік әсерінен жойылып кету қаупі бар. Негізгі проблема-тез өсіп келе жатқан халқы бар тау бөктеріндегі заңсыз орман кесу, мал жаю немесе жеке құрылыс орнын тазарту. Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген. Мақалада осы түрдің жіктелуі келтірілген. Осы түрдің құрамы мен пайдасына сипаттама, орман алма ағашының жапырақтары, гүлдері, жемістеріне сипаттама және сипаттама, оның Қазақстан аумағында таралуы, гүлденуі беріледі. Табиғи генетикалық ресурстарды, Сиверс тау жабайы алма ағашының табиғи қоймаларын тұқымдық және вегетативті көбею арқылы сақтау.

Кілт сөздер: тау Сиверсінің алма ағашы, жіктелуі, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Жоңғар Алатауы, Іле Алатауы, айқас тозандануы, тұқымдасы, Тегі, түрі.

Аннотация: Статья посвящена проблеме сохранения горной яблони Сиверса - прародительницы всех яблок Казахстана. Первое описание данного вида яблонь дал ботаник Иоганн Сиверс, который встретил яблоневый лес в долине реки [Урджар](#). В советское время длительное время изучал этот вид яблони академик НАН Казахстана Аймак Джангалиев. В ХХІ веке яблоня Сиверса находится под угрозой исчезновения из-за [антропогенного воздействия человека](#). Основная проблема - нелегальная вырубка лесов в предгорьях с быстро растущим населением, расчищающим место под выпас скота или же частную застройку. Занесена в Красную книгу Казахстана. В статье приведена классификация этого вида. Дается описание состава и пользы этого вида, описание и характеристика листьев, цветков, плодов лесной яблони, ее распространение на территории Казахстана, цветение. Сохранение природных генетических ресурсов, естественных хранилищ горной дикой яблони Сиверса путем семенного и вегетативного размножения.

Ключевые слова: яблоня горного Сиверса, классификация, академик Национальной академии наук Казахстана, Джунгарский Алатау, Заилийский Алатау, перекрестное опыление, семейство, род, вид.

ӨОЖ:541.64

Нарманов М.М.*

химия ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ХИМИЯЛЫҚ КӘСІПОРЫНДАРЫНАН БӨЛІНЕТІН
ҚАЛДЫҚТАРДАҒЫ АУЫСПАЛЫ МЕТАЛДАРДЫ ЭКСТРАКЦИЯЛАУШЫ
КРАУН-ЭФИРЛІ ИОНИТТЕРДІҢ КОМПЛЕКСТҮЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ**

Автор - корреспондент: narmanov@bk.ru

Түйін: Краун-эфирлі полиэфирлі макроқосылыстардың жекелеген түрлерінің қолайлы алыну әдістері жасалып, гетеромакроциклдердің тасымалдағыштарға қолайлы байланысу жағдайлары анықталды. Полимерлік краун-эфирлердің жекелеген ауыспалы металдар иондарымен комплекстүзу ерекшеліктері мен заңдылықтары зерттеліп, нәтижесінде комплекстің тұрақтылығына катион табиғаты мен макроцикл сақинасының өлшемі, полимер құрылымы мен еріткіш табиғатының әсері анықталды. Синтезделген азот және күкіртті поликраун-эфирлер қасиеттері бір-біріне жақын ауыспалы металдар иондарын сорбциялау мен селективті түрде бөліп алу үшін гидрометаллургия саласында қолдану мүмкіндігі жоғары. Полимерлік краун - эфирлердің кейбір ауыспалы металл иондарымен анықталған әрекеттесу заңдылықтары жоғары спецификалық тиімді комплекстүзгіштер алуда қолданылуы мүмкін. Азот және күкіртті поликраун-эфирлер қасиеттері бір-біріне жақын ауыспалы металл иондарын селективті түрде бөлуде қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: Мономер, краун-эфир, поликраун-эфир, сорбция, катион, комплекс түзгіштік, ионит.

Кіріспе. Макроциклды полиэфирлер (краун-эфирлер) химиясының қарқынды дамуы олардың ерекше комплекстүзгіштік және сольваттаушы қасиеттеріне, сонымен қатар биологиялық мембраналар арқылы иондарды тасымалдаудағы қасиеттеріне байланысты. Макроциклды қосылыстар және олардың комплекстері фазааралық тасымалдауда жоғары катализдік активтіліктермен сипатталады. Сонымен қатар макроциклды полиэфирлердің кейбір метал катиондарымен және органикалық қосылыстармен тұрақты липофильді комплекстер түзу, сулы және қатты фазадан органикалық фазаға иондық реагенттерді ауыстыру сияқты қасиеттері бұл макроциклді қосылыстарды химия, техника, биология және медицинаның түрлі салаларында практикалық қолдану үшін кең мүмкіндіктер ашады[1].

Краундық қосылыстардың маңызды қасиеттерінің бірі-ол металл иондарымен тұрақты кешен түзуі болып табылады. Комплекс түзу процессінде тұздардың металл катиондары, аммоний немесе ионды органикалық қосылыстар («қонақ») құрамында электрон-донорлық атомдары бар(мысалы, оттегі, азот, күкірт сияқты) краун-қосылыспен («үй иесі») байланысады. Нәтижесінде краун сақинасында берік комплексті қосылыс түзіледі [2].

Теориялық талдау. Мономерлік краун-эфирлердің суда және органикалық еріткіштерде жоғары ерігіштігі олардың қолдану мүмкіндігін шектейді және оларды қайта бөлуге тура келеді. Сонымен қатар мономерлік краун-эфирлердің улылығы аз шерттелген. Сондықтан соңғы жылдары полимерлік краун-эфирлерге деген қызығушылық артты. Олар аз ерігіштігіне байланысты мономерлік туындыларға қарағанда өндірістік масштабта қолдану мүмкіндігі жоғары, себебі оларды өңдеуге, регенерациялауға және мембрана және гранула түрінде иондар, ұнтақтар, катализаторларды таңдамалы түрде бөлуге оңай болады. Полимерлік макроциклдар мономерлерге қарғанда улылығы аз.

Полимерлік краун-эфирлердің кейбір ауыспалы металдармен комплекстүзгіштік қасиеттерін зерттеу барысында бұл комплекстердің тұрақтылығына катион табиғаты, макроциклдың сақинасының өлшемі, полимер құрылымы және еріткіштер әсерлерін зерттеу жұмыстрын жүргізу маңызды болып табылады. Ионизацияланған поли-аза тиа-краун-эфирлердің ауыспалы металл иондарымен комплекстүзгіштік қасиеті атомды-адсорбциялық әдіспен анықталады. Макроциклдық лигандадағы комплекстердің түзілуі катиондардың краун-эфирлі сақинада ретпен орналасқан теріс зарядталған азот және күкірттің донорлы атомдарымен электростатикалық ион-дипольдық әрекеттесуіне негізделген.

Тәжірибелік бөлім. Катион-макроцикл құрылымдық сәйкестігінің полимерлік краун-эфирлердің селективтілігін анықтау үшін краун-эфирлердің сорбциялық сыйымдылығын сулы және метил спирті ортасында анықтау барысында келесі мәліметтер алынды (Кесте 1,2.)

Кесте - 1. Судағы иммобилизацияланған полиаза - тиакраун - эфирлердің сорбциялық сипаттамалары

Поликраун-негіздегі эфир	Сорбциялық сыйымдылық, мг / г				
	Катиондар				
	Суда				
	Na ⁺	K ⁺	Ag ⁺	Hg ²⁺	Pb ²⁺
МА15К5	33,15	36,96	48,44	106,14	110,22
ДА18К6	38,44	51,26	46,96	101,3	106,29
ДА21К7	47,70	54,28	43,7	97,5	99,9
ТА12К4	29,24	25,66	51,46	110,8	114,8
МАДТ12К4	28,68	24,73	246,28	475,4	491,95
ДАДТ18К6	32,15	60,19	222,25	429,8	445,53
ДАТТ15К5	41,78	44,53	190,16	370,9	382,74
ДАТТ18К6	32,44	76,44	210,14	404,5	421,52

Кестеден көрініп отырғандай сорбциялық сыйымдылық макроциклдың құрылымы мен өлшеміне, катион табиғатына және краун-сақинадағы күкірт атомының санына байланысты. Органикалық еріткіштерде суға қарағанда сорбциялық сыйымдылық жоғары. Мұның себебі еріткіш лиганда катиондарының десольваттану процесі мен түзілген комплекстің сольваттану процессінде маңызды роль атқарады. Зерттеу нәтижелері көрсеткеніндей сорбциялық сыйымдылық пен макроциклдегі күкірт атомы арасында сәйкестік бар екендігі анықталды. Мысалы, максималды сорбциялық сыйымдылық Hg²⁺, Pb²⁺ иондарымен диаза-дитиа-18-краун-6, функциональдық тобы бар сорбент арасында байқалады және Ag⁺ катионымен тұрақты комплекс түзеді.

Алынған поликраун-эфирлердің физика-химиялық сипаттамаларын зерттеу олардың түрлі агрессивті орталарға тұрақты екенін көрсетті (Кесте 3). Сондықтан бұл полиэфирлерді қышқылдық-негіздік, тотығу-тотықсыздану процесстерімен жүретін түрлі технологиялық процесстерде қолдануға болатынын көрсетті [3-4].

Кесте - 2. Метанолдағы иммобилизацияланған полиаза-тиакраун-эфирлердің сорбциялық сипаттамалары

Поликраун-негіздегі эфир	Сорбциялық сыйымдылық, мг / г				
	Катиондар				
	Метанолда				
	Na ⁺	K ⁺	Ag ⁺	Hg ²⁺	Pb ²⁺

МА15К5	52,14	54,20	66,96	124	128,34
ДА18К6	46,26	68,18	64,26	119	123,16
ДА21К7	66,28	72,46	62,1	115	119
ТА12К4	48,72	44,82	69,66	129	133,5
МАДТ12К4	44,82	42,16	265,68	492	509,22
ДАДТ18К6	48,25	79,28	241,92	448	463,68
ДАТТ15К5	56,14	62,18	209,52	388	401,58
ДАТТ18К6	50,92	92,16	228,96	424	438,84

Кесте - 3. Поликраун-эфирлердің кейбір физикалық-химиялық сипаттамалары

Полимер	Ісіну, мл / г	Теориялық СОЕ, ммоль/г	Химиялық тұрақтылық		
			5моль/л H ₂ SO ₄	5моль/л NaOH	10% H ₂ O ₂
МА15К5	2,6	3,1	98,2	ОН 99,4	90,6
ДА18К6	3,2	2,23	99,6	99,2	92,8
ДА21К7	3,6	4,5	99,4	99,6	91,8
ТА12К4	2,2	2,8	98,8	98,4	94,2
МАДТ12К4	2,4	2,3	99,2	99,0	92,4
ДАДТ18К6	2,6	2,02	98,4	99,4	92,4
ДАТТ15К5	2,8	2,3	99,6	98,8	93,6
ДАТТ18К6	3,5	1,9	98,2	98,2	93,6

Қорытынды. Полиаза-тия-краун-эфирлердің комплекстүзгіштік қасиеті макроциклдағы күкірт атомының санына байланысты. Макроциклдағы күкірт атомының санының артуына байланысты ауыспалы металл иондарына деген экстракциялық сыйымдылық артады. Ag⁺, Pb²⁺, Hg²⁺ иондарымен максималді сорбциялық сыйымдылық диаза-дитиа-18-краун-6, диаза-тетратиа-15-краун-5, диаза-тетратиа-18-краун-6 краун-эфирлерімен байқалады. [5]

Полимерлік краун-эфирлердің кейбір ауыспалы металл иондарымен анықталған әрекеттесу заңдылықтары жоғары спецификалық тиімді комплекстүзгіштер алуда қолданылуы мүмкін. Азот және күкіртті поликраун-эфирлер қасиеттері бір-біріне жақын ауыспалы металл иондарын селективті түрде бөлуде қолданылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фегтле Ф., Вебер Э. Химия комплексов «гость-хозяин»; пер.с англ. Москва. Мир, 1988. 512с.
2. Хираока М. Краун-соединение, свойства и применения; пер.с англ. Москва. Мир, 1986. 363с.
3. Яцимирский К.Б., Лампека Я.Д. Физикохимия комплексов металлов с макроциклическими лигандами. Киев: Наукова Думка, 1985. 256с.

4. Ергожин Е.Е., Нарманов М.М., Дюсебаев Х.А., Курманалиев М.К. Азот и серосодержащие полимерные краун-эфиры /Изв.МОН РК, НАН РК, Сер.Хим.2005, №5 65-73с.

5. Ергожин Е.Е., Нарманов М.М., Дюсебаев Х.А., Курманалиев М.К. Исследование кинетики реакции конденсации аза и тиакраун-эфиров с хлорметилированным сополимером стирола и дивинилбензола /Поиск.2005, №2 13-15с.

References list:

1. Fegtle F., Veber E. Khimiya kompleksov «gost'-khozyain»; per.s angl. Moskva. Mir, 1988. 512s.

2. Khiraoka M. Kraun-soyedineniye, svoystva i primeneniya; per.s angl. Moskva. Mir, 1986. 363s.

3. Yatsimirskiy K.B., Lampeka YA.D. Fizikokhimiya kompleksov metallov s makrotsiklicheskimy ligandami. Kiyev: Naukova Dumka, 1985. 256s.

4. Yergozhin Ye.Ye., Narmanov M.M., Dyusebayev KH.A., Kurmanaliyev M.K. Azot i serosoderzhashchiye polimernyye kraun-efiry /Izv.MON RK, NAN RK, Ser.Khim.2005, №5 65-73s.

5. Yergozhin Ye.Ye., Narmanov M.M., Dyusebayev KH.A., Kurmanaliyev M.K. Issledovaniye kinetiki reaktzii kondensatsii aza i tiakraun-efirov s khlormetilirovannym sopolimerom stirola i divinilbenzola /Poisk.2005, №2 13-15s.

Аннотация: Разработаны удобные методы получения некоторых аза- и тиа-краун-эфиров, найдены оптимальные условия связывания гетеромакроциклов на носители. Изучены закономерности и особенности комплексообразования полимерных краун-эфиров с ионами некоторых переходных металлов; показано, что на устойчивость комплекса влияют природа катиона и размер полости макроцикла, структура полимера и природа растворителя. Синтезированные азот и серосодержащие поликраун-эфиры могут быть использованы для сорбции и селективного разделения близких по свойствам ионов переходных металлов. Предложены области применения краун-эфиров в гидрометаллургии. Обнаруженные закономерности взаимодействия полимерных Краун-эфиров с некоторыми переходными ионами металлов могут быть использованы при получении высокоспецифически эффективных комплексообразователей. Азотный и сернистый поликраун-эфиры могут быть использованы для селективного разделения ионов переходных металлов, свойства которых близки друг к другу.

Ключевые слова: Мономер, краун-эфир, поликраун-эфир, сорбция, катион, комплексообразования, ионит.

Abstract: Convenient methods for the preparation of some aza- and thia-crown ethers have been developed, the optimal conditions for binding heteromacrocycles to carriers have been found. The regularities and features of the complexation of polymeric crown ethers with ions of some transition metals have been studied; It has been shown that the stability of the complex is influenced by the nature of the cation and the size of the macrocycle cavity, the structure of the polymer, and the nature of the solvent. The synthesized nitrogen and sulfur-containing polycrown ethers can be used for the sorption and selective separation of transition metal ions with similar properties. The fields of application of crown ethers in hydrometallurgy have been proposed. The patterns of interaction of polymer Crown esters with some transition metal ions can be used to obtain highly specific effective complex filters. Nitrogen and sulfur polycrown esters can be used in the selective separation of transition metal ions, the properties of which are close to each other.

Key words: Monomer, crown ether, polycrown ether, sorption, cation, complexation, ion exchanger.

УДК: 636.254

Ибраимова Ж.К.,* Абай Г.

phd, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

phd, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА ӨНДІРЕЛІНІП ЖАЗДЫҚ БИДАЙДЫҢ ТҮРЛІ СЕЛЕКТИВТІ АГЕНТТЕРГЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Автор - корреспондент: ibrcanat@mail.ru

Түйін: Тат ауруы, әсіресе жапырақ пен сабақтың таты бидай өндірісін тежейтін негізгі биологиялық фактор болып саналады, бұл қоздырғыштың тез дамып, мутацияға ұшырауы және ауамен тасымалдануы салдарынан болатындығы дәлелденді. Соңғы жылдары Қазақстанның солтүстік өңірінде қоңыр тат 10-25% шамасында, ал ылғалды кездері 50-100% дейін пайда болады. Шығыс Қазақстан облысында қоңыр тот жаздық және күздік бидай дақылдары өсетін барлық климаттық аймақтарда толығымен кездеседі.

Астық дақылдардың бас жиегіндегі аурулары зияндылардың қатарына жатады. Күздік және жаздық бидайдың оларды кеңінен жұқтыруы жылдан жылға артуда. Сондықтанда ел ахуалын арттыру мақсатында негізгі шикізат көзі болып табылатын бидайлардың түрлі экологиялық факторларға төзімділігін зерттеп, мол өнімділікке қол жеткізу қажет. Жасалған жұмыстың нәтижесінде *in vitro* жағдайында селективті агенттердің жаздық бидайға әсері зерттелді. Алынған нәтижелер жаздық бидайдың ауруға төзімділігін арттыруға болатындығы көрсетілді.

Кілт сөздер: күздік және жаздық бидай, селективті агенттер, вегетациялық кезең, *in vitro*, жасушалық селекция, бидай аурулары, фитопатогенді микроорганизмдер

Кіріспе. «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында ел экономикасын дамытудың бір жолы ауыл шаруашылығын жаңғырту екенін айтқан болатын. Елбасы ауыл шаруашылығы өнеркәсібінде сапалы секіріс жасау толықтай қолымыздан келетінін, ал ол үшін бізге жаңа тұрпаттағы мемлекеттік ой-сана қажет болатынын атап өтті. Рухани жаңғыру - ұлттық экономиканы дамыту кепілі ретінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндіріс көлемін елеулі түрде өсіру, барлық негізгі тамақ өнімдері бойынша Қазақстанның импортқа тәуелділігін қысқарту, экспорттық әлеуетті іске асыру, бағдарламада қойылған мақсаттарға қол жеткізу қажет. Осы мақсатта - түрлі қолайсыз экологиялық факторларға төзімді астық тұқымдас өнім бидай дақылдарын өсіру жаһандық климаттың өзгеруімен қатар жүріп отыр.

Тат ауруы, әсіресе жапырақ пен сабақтың таты бидай өндірісін тежейтін негізгі биологиялық фактор болып саналады, бұл қоздырғыштың тез дамып, мутацияға ұшырауы және ауамен тасымалдануы салдарынан болатындығы дәлелденді. Соңғы жылдары Қазақстанның солтүстік өңірінде қоңыр тат 10-25% шамасында, ал ылғалды кездері 50-100% дейін пайда болады. Шығыс Қазақстан облысында қоңыр тот жаздық және күздік бидай дақылдары өсетін барлық климаттық аймақтарда толығымен кездеседі [1].

Астық дақылдардың бас жиегіндегі аурулары зияндылардың қатарына жатады. Күздік және жаздық бидайдың оларды кеңінен жұқтыруы жылдан жылға артуда. Саңырауқұлақты қоздыратын фитопатогенді микроорганизмдермен зақымдалған өсімдік мүшесін толығымен дерлік жояды, яғни тығыз қара немесе шанды споралар массасына айналдыра отырып [2].

Қоздырғыштың таралуы мен зияндылығы бидайдың селекциясы мен тұқым шаруашылығының жегістіктеріне ғана емес, сонымен бірге климатқа, ауа-райының жағдайына байланысты, яғни шаң түтінінің таралу географиясы бидайдың таралу географиясымен сәйкес келмеуі мүмкін. Мысалы, Еділ бойында жаздық бидай жыл сайын бас жиегі зақымдануы аурумен ауырады, ал күздік бидай дақылдарында бұл, әдетте, байқалмайды, өйткені қыстау кезінде ауру өсімдіктерде қоздырғыш өзінің өміршеңдігін жоғалтады [3].

Күздік бидай дәнін толтыру жоғары температурада және салыстырмалы ылғалдылық төмен болған Оңтүстік Қазақстанда 3,7-6,8% -дан аспады. Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстарында жаздық бидай тұқымдарының үлесі 15-тен 23% -ке дейін, Батыс Қазақстанда 9-дан 14,2% -ке дейін біршама жоғары болды [4].

Қоздырғыштардың патогендік қасиетін зерттеу үшін астық дақылдардың өндірісі мен

селекциясына және тұқым өсіру жағдайына маршруттық зерттеулер жүргізіп отыру қажет.

Зерттеу объектілері мен әдістері. Егіс материал ретінде шаруашылық-құнды белгілері бар, бірақ қышқыл топырақ жағдайында өнімділікті әртүрлі дәрежеде төмендететін бидайдың генотиптері қолданылды.

Бидай далалық жағдайларда селекциялық ауыспалы топырақтарда өсірілді, қысқы кезеңде бидай климакамерасында өсірілді.

Зерттеу нысандарды таңдау топырақ және әртүрлі стресске төзімді бидай генотиптерін құрумен анықталды.

Зертханалық, вегетациялық және далалық тәжірибелерде селективті орталарда төзімді каллустық дақылдарды іріктеу және өсімдіктерді кейіннен регенерациялау жолымен құрылған регенерантты желілердің бағалы қасиеттеріне жұмыс жасалынды.

Эксплант ретінде каллусогенез индукциясы үшін оңтайлы даму сатысында жетілмеген бидай эмбриондары пайдаланылды. Экспланттарды өсіру үшін Мурасиге-Скуга ортасы қолданылды. Бұл орта жалпы минералды құрамы өсу реттегіштерінің әртүрлі концентрациясы мөлшері жоғары деңгейде кездесетін эмбебап орта болып табылады.

Бидай 12 минут бойы жаңадан дайындалған 5% хлорамин ерітіндісінде алдын ала зарарсыздандырылып, содан кейін 3 рет дистилденген суда жуылды. Стерильденген жағдайда дәндерден алынған экспланттар сахароза (25 г/л), Гамбург бойынша дәрумендер және 2 мг/л дихлорфеноксиацет қышқылы қосылған агарлы ортаның бетіне орналастырды және 25-27° температурада 16 сағат бойы термостатта өсірілді. Тамырлар мен көшеттер пайда болған кезде олар каллустың пайда болуын ынталандыру үшін мезгіл-мезгіл алынып тасталды. Пайда болған каллустарды ары қарай өсіру үшін 3-4 аптадан кейін каллус тіндерін Мурасиге-Скуга ортасына отырғызылды. 2-3 аптадан кейін пайда болған өсу нышандары бар тығыз каллустарының санын есепке алу жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері және оның анализі. Морфогенезді дедифференциалданған тіндерге индукциялау үшін 5-7 аптадан кейін каллус 1 мг/л кинетин, 0,5 мг/л ИУК (индолил-3-сірке қышқылы) және 0,1 мг/л гибберелл қышқылы (ГК) қосылған сол Мурасиге-Скуга ортаға ауыстырылды. Мұндай жағдайларда Жасыл жапырақ тәрізді құрылымдар (инициалдар) каллустың тығыз аймақтарынан дамыды, ал 2-3 аптадан кейін қалпына келтіретін өсімдіктер өсе бастады. Ризогенез көрінісі бар культуралар есепке алынбады, ал қалпына келтіру белгілері жоқ қалған каллус жаңа MS ортасына ауыстырылды (1 кесте).

Регенеранттар 2-3 см дейін өскеннен кейін, олар фиторегуляторларсыз жартылай минералды құрамы бар ортаға отырғызылды. Ортадағы сахарозаның мөлшері 10-15 г/л дейін төмендетілді.

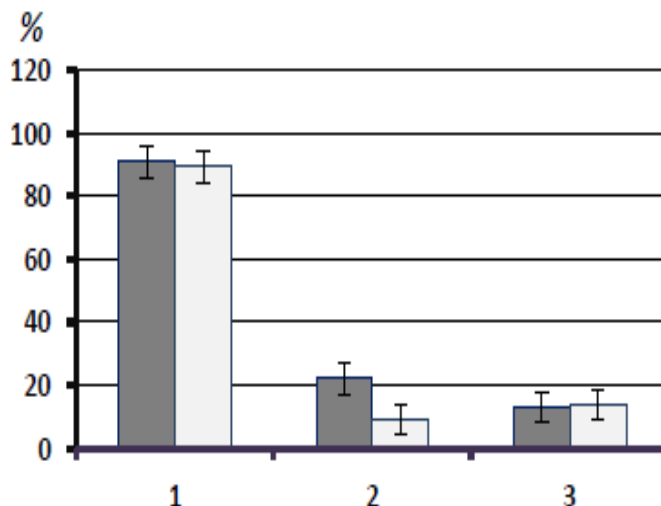
Пайда болған каллустың сыртқы морфологиялық белгілері, яғни түсі, консистенциясы, өлшемдері, олардың негізінде морфогендік және морфогендік емес түрлердің каллусы анықталды. Морфогендік каллустың үлесі каллус сызықтарының жалпы санының пайызы ретінде есептелініп отырды. Органогенез кезеңінде қалпына келтіру жиілігі қалыпты дамыған регенерант өсімдіктердің берген каллустың пайызы каллус сызықтарының жалпы санынан есептелінді.

Кесте 1 - in vitro жағдайында бидай өсіруге арналған MS-ортадағы фитореттегіштердің құрамы

Қоректік орта	Каллустың өсу этаптары	Фитореттегіштердің құрамы	
		Өсу реттегіштер	Концентрация, мг/л
MS 1	индукция	2,4-Д	2
MS 2	пролиферация	2,4-Д	1
MS 3	морфогенез	инетин	1
		ИУК	0,5
		ГК	0,1

Бастапқы каллус индукциясы (MS 1 ортасы), каллус массасының көбеюі - (MS 2 ортасы) және морфогенез (MS 3 ортасы) кезеңдерінде AL3+ және H+ иондарын селективті ортаға енгізу кезінде бидайдың каллус тінінің реакциясын зерттеді.

MS 1 селективті орталарында каллус индукциясы. Эмбриондарды рН 3,5-3,0 қышқылдығы бар қоректік ортаға салғанда каллусты алу әрекеттері байқалмады, яғни эмбриондардың толық некрозы болды. Қоректік ортаға алюминийді енгізгенде селективті қысымның қаттылығын артты. Эмпирикалық іріктеу арқылы морфогенді каллусты (89,4%) алу үшін қолайлы стресс деңгейі анықталды. Бастапқы каллустың пайда болуы бақылау ортасынан ерекшеленбеді (90,9%). 3 аптадан соң деңгейі орташа есеппен 9,27% құрады, ал бақылау жағдайында ол 2,5 есе жоғары болды (22,1%). Тірі қалған каллустың қалпына келу жиілігі 13,95% болды.

1-каллусогенез индукциясы; 2-пролиферация; 3-регенерация жиілігі

Сурет 1. Эмбриондарды қоректік ортаға отырғызу кезінде каллус культураларының дамуы

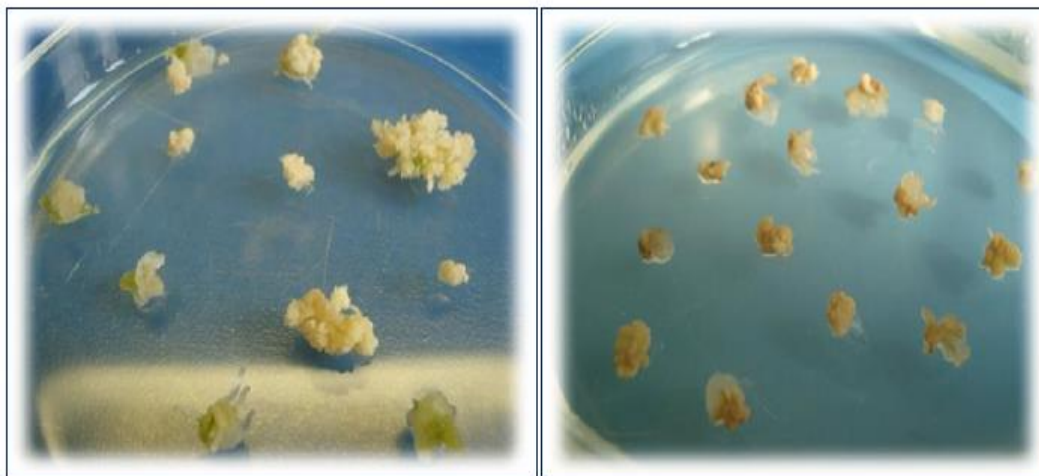
Каллус дақылдарын іріктеу үшін ортаның қышқылдығының деңгейі рН 3,8-4,0 мәні болды, онда каллус 20-дан 57,4% - ға дейін тіршілігін сақтады және 24,7-50% морфогенезге қабілетті болды. Ортаның қышқылдығы рН 4,5 болғанда каллустың өмір сүру деңгейі 37,2 - 65,2% - ға жетті, алайда регенерациялық потенциал алдыңғы нұсқаға қарағанда төмендей бастады, яғни жасушалық селекция тиімділігінің төмендеуіне әкелді.

Дифференциалды өсу сатысында алюминий қышқылды стресті құру (MS 3). Морфогенез үшін қоректік ортада зерттеу жүргізу. Алюминийдің жоғары концентрациясының, яғни 30-40 мг/л енгізілгенде каллустың 60-70% некрозына әкелді және культурада морфогенез процесін толығымен тоқтады. Жасы ұлғайған сайын каллустың алюминийге сезімталдығы артады, сондықтан морфогенез үшін қоректік ортадағы селективті агенттің концентрациясы көбею үшін критикалықтан төмен болуы қажет.

Бидайдың каллустарын өсіру кезеңдерінде селективті ортада кадмий мен марганецтің болуы реакциясын зерттеу алюминий иондарын зерттеуде қолданылған жоспарға сәйкес жүргізілді. Каллустарды іріктеу үшін ауыр металдар концентрациясы, яғни кадмий үшін 0 – 30 мг/л, марганец үшін 0-350 мг/л сәйкес келеді.

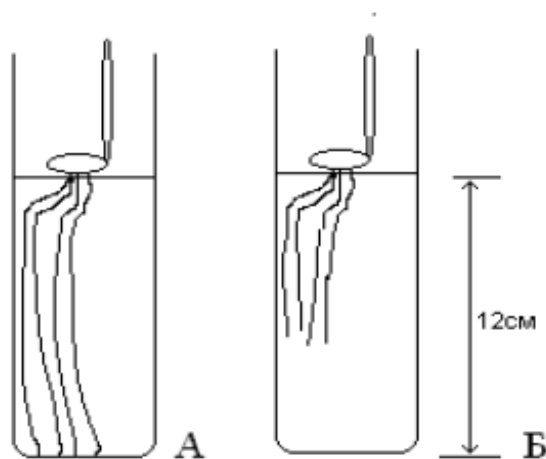
Каллустың индукция кезеңі. Бидай каллусы MS 1 қоректік ортасында Cd^{2+} иондары бар (5 мг/л) және ауыр металдарсыз ортада (бақылау тобы) өсірілді. Үш аптадан кейін каллус дақылдары әр түрлі кадмий концентрацияларында (0-30 мг/л) MS 2 ортасына пролиферация үшін ауыстырылды.

Генотиптік тәуелділікке қарамастан, кадмий бар (MS 1) қоректік ортадағы морфогенді каллус индукциясының орташа деңгейі 12-15% және селективті ортадағы индукцияланған каллус тінінің біраз бөлігі сулы және некрозды болды.

Сурет 2. Бақылау (сол жақта) және метал иондары (оң жақта) селективті жағдайдағы индукцияланған каллустың көбеюі

Алынған нәтижелердің дәлдігін арттыру мақсатында бірқатар зерттеулер жүргізілді.

Сурет 3. Бақылаудағы (А) және стресстік жағдайлардағы (Б) көшеттің тамыр жүйесі

Бидай өсімдіктері қышқыл топырақпен (рН 3,8) толтырылған, құрамында 12,78 мг+ /100 г алюминий концентрациясы бар топырақта тамырландыру арқылы өсірілді. Тұқым ұрпағын алғаннан кейін 1 өсімдіктен алынған астықтың массасы ескерілді. Сол сорттардың бидай дәндері алюминий сульфатының агаризацияланған ерітіндісімен ($Al_2(SO_4)_3 \times 18H_2O$) пробиркаларға салынып, жарық қондырғысының астында 7 күн бойы асептикалық өніп шықты. Иондық уыттылыққа төзімділікті бағалау үшін көшеттер рН 6 (Бақылау) бар аш агарда және құрамында 15 мг/л алюминий иондары бар (рН 4,0) агарда өсірілді (стресстік жағдайлар)

Қорытынды. Осылайша, жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Al^{3+} , Cd^{2+} және Mn^{2+} иондарының уыттылығына және олардың уыттылығына төзімді бидайдың каллустарын алу үшін оңтайлы *in vitro* селективті орталар әзірленді.

Каллус тінінің улы иондардың әсеріне реакциясында өміршендігін анықтайтын концентрациялар анықталды.

Селективті факторды қолдану каллус тінінің көбею кезеңінде тиімді болып келді. Селективті ортаға (сульфаттар құрамында) металдардың улы иондарын енгізу үшін қышқылдықтың деңгейі рН 4,0-4,5 аралығында болды. Жоғары уытты кадмий иондарына төзімді бидайдың каллус сызықтарын таңдау үшін пролиферация (10 мг/л) және морфогенез (15 мг/л) кезеңдерінде және алюминий немесе марганец иондарына - пролиферация кезеңінде (40 және 250 мг/л) концентрация мөлшері көрсетілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аль-Холани, Х.А.М. Получение стресс-толерантных растений кукурузы методом клеточной селекции: автореф. дис... канд. биол. наук: 03.01.05 / Аль-Холани Хассан Али Мохаммед. М., 2010. 24 с.
2. Амелянчик, О.А. Алюминий в водных и солевых вытяжках из подзолистых почв / О.А. Амелянчик, Л.А. Воробьева // Почвоведение. 2009. №9. С. 1096-1106.
3. Артемьев, Ю.В. Разработка метода получения растений, устойчивых к солям свинца / Ю.В. Артемьев, С.Н. Ларина, Ю.И. Долгих, В.В. Бирюков // Биотехнология в растениеводстве, животноводстве и ветеринарии: матер.междун. науч. конф. 19 октября 2004 года. М.: ВНИИСХБ, 2004. С.121-122.
4. Бараненко, В.В. Супероксиддисмутаза в клетках растений / В.В. Бараненко // Цитология. 2006. Т.48. №6. С.465-474.

References list:

1. Al'-Kholani, KH.A.M. Polucheniye stress-tolerantnykh rasteniy kukuruzy metodom kletochnoy seleksii: avtoref. dis....kand. biol. nauk: 03.01.05 / Al'-Kholani Khassan Ali Mokhammed. M., 2010. 24 S. .
2. Amel'yanchik, O.A. Alyuminiy v vodnykh i solevykh vytyazhkakh iz podzolistykh pochv / O.A. Amel'yanchik, L.A. Vorob'yeva // Pochvovedeniye. 2009. №9. S. 1096-1106.
3. Artem'yev, YU.V. Razrabotka metoda polucheniya rasteniy, ustoychivyykh k solyam svintsa / YU.V. Artem'yev, S.N. Larina, YU.I. Dolgikh, V.V. Biryukov // Biotekhnologiya v rasteniyevodstve, zhivotnovodstve i veterinarii: mater.mezhdun. nauch. konf. 19 oktyabrya 2004 goda. M.: VNIISKHB, 2004. S.121-122.
4. Baranenko, V.V. Superoksiddismutaza v kletkakh rasteniy / V.V. Baranenko // Tsitologiya. 2006. T.48. №6. S.465-474.

Аннотация: Доказано, что болезнь ржавчины, особенно ржавчина листьев и стеблей, является основным биологическим фактором, тормозящим производство пшеницы, что происходит из-за быстрого развития, мутации и переноса возбудителя по воздуху. В последние годы в северном регионе Казахстана бурая ржавчина появляется в пределах 10-25%, а во влажном-до 50-100%. В Восточно-Казахстанской области бурая ржавчина полностью встречается во всех климатических зонах, где произрастают яровые и озимые зерновые культуры.

Болезни на головном краю зерновых культур относятся к числу вредных. Широкое их заражение озимой и яровой пшеницей растет из года в год. Поэтому в целях повышения климата страны необходимо изучить устойчивость пшеницы, являющейся основным сырьевым источником, к различным факторам окружающей среды и добиться высокой урожайности. В результате проделанной работы исследовано влияние селективных агентов на яровую пшеницу в условиях *in vitro*. Полученные результаты показали, что можно повысить заболеваемость яровой пшеницей.

Ключевые слова: озимая и яровая пшеница, селективные агенты, вегетационный период, *in vitro*, клеточная селекция, болезни пшеницы, фитопатогенные микроорганизмы

Abstract: Rust disease, especially rust of leaves and stems, is considered the main biological factor that inhibits wheat production, it has been proven that this is due to the rapid development, mutation and air transport of the pathogen. In recent years, brown rust has appeared in the northern region of Kazakhstan in the range of 10-25%, and in wet-up to 50-100%. In the East Kazakhstan region, brown rust is completely found in all climatic zones where summer and winter wheat crops grow. Diseases of grain crops are among the most harmful. The widespread infection of winter and spring wheat is increasing from year to year. Therefore, in order to improve the country's situation, it is necessary to study the resistance of wheat, which is the main source of raw materials, to various environmental factors and achieve a high yield. As a result of the work done, the effect of selective agents on spring wheat in *in vitro* conditions was studied. The results showed that spring wheat can increase the susceptibility to diseases

Keywords: winter and spring wheat, selective agents, growing season, *in vitro*, cell selection, wheat diseases, phytopathogenic microorganisms

ӘОЖ: 663.5

Қалдыбекова Г.М.,* Сайдуллаева Л.Н., Оспанова А.А.
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**НАУБАЙХАНА ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЙТАРЫМДЫ ҚАЛДЫҚТАРЫН
БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН ӨНДЕУ**

Автор - корреспондент: freelife.1986@mail.ru

Түйін: Заманауи өндірістің даму масштабылығы және олардың жылдам көбейіп өсуі аз-және қалдықсыз технологияны өндіру және өндіру мәселелері өзекті болып тұр. Нан өндірісінің қайтарылатын қалдықтарында, сондай-ақ дәстүрлі астық шикізаты құрамдары крахмал бай. Алайда, шикізаттың осы түрінің биохимиялық құрамы нан өндірісінің технологиялық процестері барысында бидай ұнының компоненттері терең өзгерістерге ұшырайтындығына байланысты айтарлықтай ерекшеленеді. Осы наубайхана қайтарымды қалдықтарын қайта өңдеу арқылы, жаңа шикізат түрі ретінде этил спиртін алуға қолдануға болады.

Этилді спирт өндірісінің жаңа келешегі орасан зор шикізат ретінде нан өндіру саласының қалдықтары бола алады, әсіресе, бидай ұнынан жасалған нан, дүкендерде сатылмай қалып кеткен, тұрмыстық қоқыстағы көгермеген нандар және нан зауыттарында түзілген ақауы бар нан түрлері. Бұл шикізат түрлерін спирт өндірісінің шикізат көзі ретінде қолданған кезде тек қана шикізат мәселелесін ғана шешіп қоймайды, осымен қатар наубайхана өндірісіндегі қалдықтарды қайта өңдеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: наубайхана, қайта өңдеу, этил спирті, қайтарымды қалдықтар, ферментті препараттар, нан.

Кіріспе. «Тістем нанның қадірін, тарыққанда білерсің. Анық достың қадірін, зарыққанда білерсің» - осы мақалды оқи келе, қазіргі таңда біздің өсіп келе жатқан ұрпақтың нан қадірін түсінбейтін туралы көптеген мысалдар келтіруге болады. Қоқыс маңындағы үйірім-үйірім жатқан нандар (сурет 1).

Сурет 1. Қоқыстағы нан қалдықтары

Жоғарыда көрсетілген суреттегі бір қоқыс контейнерінен аас қалдық ретінде төгілген формалық нан бөлекелерінің үнемі сыртқа лақтырылуы көпшілікті елеу еткізбейтін күнделікті үйреншікті құбылысқа айналғандығын аңғаруға болады., «Дәнді шашпа, нанды баспа» деген нақыл сөздеріміз қайда қалды деген ой туындайды.

«Биотехнология» ғылымының әдістерін осы салада, яғни атап айтқанда, наубайхана қайтарымды қалдықтарын және тұрмыстық қоқыстағы нанды қайта өңдеп, оны екіншілік

шикізат ретінде қолданудың әдістері іздестірілді.

Наубайхана өндірісі агроөндіріс кешенінің басты саласының бірі болып табылады. Наубайхана өндірісі үшін өндірілетін өнімнің ассортименттерінің ауқымды болуы, сонымен қатар алуантүрлі болуы және қолданып жатқан шикізаттың күрделі қасиеттері тән.

Нан өндірісі күрделі технологиялық процесс болып табылады. Сапалы емес шикізат, өндіріс процестерінің тоқтап қалуы, қызметшілердің қателігі және көптеген басқада жағдайлар ақауы бар ақаулы нан алуға әкеледі, бұл өнім талап етілетін сапа көрсеткіштеріне және тұтынушылық қасиетке жауап бермейді.

Ақаулы нанның пайда болуы көптеген жағдайда сәйкес келмейтін сапа ұнымен және технологиялық режимнен ауытқыған кезде пайда болуымен шартталады. Бұл наубайхана өндірісіндегі қалдықтар, сонымен қатар тұрмыстық қалдықтағы қалдық нандар, бұл өнімдерді үгітілген кептірілген нан алуға болады және наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтарын қайта өңдеу тәсілдерінің бірі микробиологиялық конверсия, бұл әдісті көбінесе көмірсулы-ақуызды азықтық қоспа алынады.

Утилизацияланатын бидай нанын алдын ала компостау арқылы топыраққа тікелей ендіре отырып, оны тыңайтқыш ретінде қолдануға болады. Наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтары полигон орындарына шығарылу мүмкін немесе өрттеуге ұшырайды, бірақ бұл әдістер қосымша шығындарды талап етеді, сонымен қатар олар экологиялық жағдайға кері әсер етеді, бұл қоршаған ортаның химиялық және микробиологиялық ластануын тудырады.

Спирт өндірісі үшін аса кеңінен таралған шикізат астық культураның дәндері болып табылады. Сонымен қатар бұл шикізат түрін наубайхана өндірісінде қолданады.

Ғылыми әдебиеттерде келтірілген, материалдарды жалпылай келе, мынадай қорытындыға әкеледі, мұндағы наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтары және тұрмыс қалдықтарында көгермеген бидай ұнынан жасалған нандар спирт өндірісі үшін келешегі орасан зор шикізатқа жатқызылады. Бидай нанының биохимиялық құрамы, сонымен қатар оны өндіру кезінде шикізат құрамына кіретін компоненттерде жүретін өзгерістер, наубайхана саласында жақсы зерттелген. Ал спирттік өндірісінде зерттелмеген.

Дәнді шикізаттан этил спиртін алудағы технологиялық процесте ұсақтау кезеңдерінің маңыздылығы жөнінде әдебиеттік мәліметтерді талдай келе, оны бұл өндіріс саласында өте маңызды екенін айтуға болады. Заманауи үздіксіз әдістер үшін, дән ұнтағының ірілігінің көрсеткіші қанттандырылған уыт алу үшін, диаметрі 1 мм-лі саңылаудан өткен кезде 80-85% құрау керек. Мұндай сипаттамаларға жету үшін, ұсақтау үшін күрделі сызба-нұсқаларды және көптеген энергия шығынын талап етеді. Ескере ететін жайт, бидай нанынан суслоны алған кезде, оның реологиялық өзгешілігінен басқа, оның ұсақтау кезеңнің қажет етпейді, бұл спирттік саласында өте жағымды қасиет және этанол өндірісінде энергияның шығынын төмендетуге септігін тигізеді.

Осылайша, көптеген наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтарын және тұрмыстық нан қалдықтарын қайта өңдеу арқылы екіншілік шикізат ретінде қолдану, «Нан» деген қасиетті сөзді қадірлеуге септігін тигізеді.

Мұнда ұсынылатын жайт, тұрмыстық нан қалдықтарын жинақтауға арнайы орындар немесе қайта наубайханаға қайтару жолдарын қарастыру болып табылады. Осылайша, қасиет нан өнімін қазіргі жастарға «Рухани жаңғыру» арқылы ұрпағымыздың ұлттық санасын тәрбиелеуге шақырады.

Зерттеу нәтижелері. Жаңа дәстүрлі емес шикізат түрлерін қолданудың келешегін бағалау үшін, бірінші кезекте, оның биохимиялық сипаттамалары бойынша мәліметтер алу керек және дәстүрлі құрамында крахмалы бар шикізат көрсеткіштерімен салыстыру керек.

Бұл жағдайда тәжірибелі үлгілердің негізгі биохимиялық көрсеткіштерін зерттедік:

-1 үлгі наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдығы;

-2 үлгі тұрмыстық қалдықтағы нан;

-3 бақылау үлгісі наубайхана өндірісінің шикізаты бидай.

1-ші кесте мәліметтерінен, байқағанымыз, тәжірибелі үлгідегі шикізаттарындағы крахмал мөлшерін құрғақ затқа есептегенде 69,15-72,2 % құрайды. Бұл көрсеткіштер бақылау үлгісімен салыстырғанда жоғары, бұл спирттік салада жаңа дәстүрлі емес шикізаттардың құндылығын жоғарлатады.

Кесте 1. Дәстүрлі және жаңа шикізат түрінің биохимиялық құрамы

Массалық үлесі, %	Бидай дәні (бақылау үлгісі)	1 үлгі наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдығы	2 үлгі тұрмыстық қалдықтағы нан
Ылғалдылық	12,67	38,67	5,18
Крахмал	50,36	44,99	69,66
Декстриндер	0,77	2,25	3,44
Редуцирлеуші қант	1,44	3,14	4,82
Крахмалды емес полисахаридтер	13,15	2,32	3,52
Жалпы ақуыз	11,57	6,54	10,06
Майлылығы	1,76	2,62	3,96
Күлділігі	2,72	1,41	2,13

Сонымен қатар, зерттеліп жатқан үлгілерде крахмалды емес полисахаридтердің мөлшері аз, жоғарымолекулалық декстриндердің және бос қанттардың мөлшері шамамен 5 есе көп, соңғы айтылып жатқан көрсеткіштердің мөлшері 5,12-6,22% өсетіні байқалды.

Спирттік өндірісте басты мақсат дәндегі крахмалды еритін күйге дейін, яғни ашытылатын көмірсу күйіне дейін жеткізу болып табылады. Бұл жұмыстағы классикалық әдіс шикізатты сулы-жылу және ферментативті өңдеу арқылы іске асырылады. Этанол технологиясында бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін амилолитикалық әрекеттегі ферментті препараттарды қолданады, әсіресе құрамында белсенді α -амилазамен және глюкоамилаза болып келеді.

Этанол өндірісіне арналған дәстүрлі және жаңа шикізат түріне микробиологиялық сипаттама беру.

Дәстүрлі емес жаңа шикізат түрлерінің технологиялық қасиетін бағалау үшін оның, биохимиялық, құрылымды-механикалық қасиеттерін, сонымен қатар микробиологиялық көрсеткіштерін зерттейді. Соңғылары айтарықтай деңгейде шикізаты өндеуде режимдік параметрлерін таңдауда анықтайды.

Ескере кететін жайт, дәстүрлі құрамында крахмалы бар шикізаттардан этанол алуда соңғы уақытта оларды өндеуде төмен температуралық сызба-нұсқаға көңіл аударылады. Классикалық дәстүрлі сызба-нұсқаларда дәндерді механикалық-ферментативті өндеуде, қолданылатын бастапқы дәннің өндірістік процесте микробиологиялық сипаттаманы жақсартуға мүмкіндік береді. Илемді 55⁰С-ден 95-98⁰С-ге дейін жоғары температурада жалпы ұзақтығы 4-4,5 сағат ұстап тұру өндірістің микробиологиялық мәселесін шешуге мүмкіндік бере бермейді. Спирттік салада наубайхана өндірісінің қайтарымды және тұрмыстық нан қалдықтарын қолдануда олардың микробиологиялық сипаттамасын бағалау жүргізілмеді. Сол үшін зерттеуімізді ары қарай бидай нандарын бактериалды және саңырауқұлақты микробиоттарын бағалау үшін жүргіздік, сонын ішінде шикізатты термиялық өндеу режиміне спора түзетін түрлеріне әсер етуін зерттедік. Бақылау ретінде жұмыста, құрамында крахмалы бар шикізат дәстүрлі шикізат - бидай ұнынан алынған ұнтағы қолданылды.

Бастапқы және өңделген дәстүрлі емес шикізаттардың микроорганизм құрамын зерттеуді, үлгілердің өздігінен ашу арқылы, олардың ортада қышқыл түзетін бактериямен және қоректік ортаға үлгілерді егу арқылы орнаттық. Үлгідегі қышқылдықтың өсуі қышқыл түзетін бактериялармен шикізаттың улылығын сипаттайды.

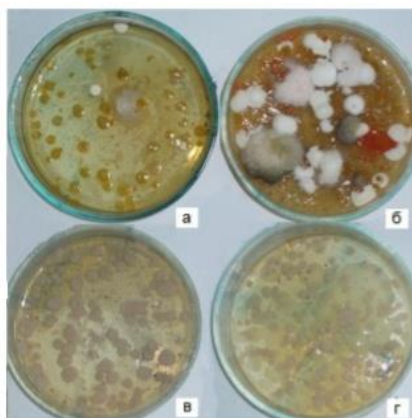
Шикізаттың өздігінен ашу мәліметтері 2-ші кестеде келтірілген, сондай-ақ келесідей қорытындыға келуге болады, барлық зерттеліп жатқан үлгілердің бастапқы қышқылдылығы 0,21-0,26⁰Д деңгейде болады, яғни ұсынып отырған жаңа шикізат түрі дәстүрлі үлгінің қышқылдық деңгейінен ешбір айырмашылығы жоқ.

Бірақ екі тәуліктен кейін байқағанымыз, бақылау үлгісіндегі бидай ұнтақтарындағы қышқылдық айтарлық өсті, ол 0,67⁰Д құрайды. Бұл мәліметтер тәжірибелі үлгілерден айтарлықтай төмен, бұл дегеніміз бидай нанында қышқыл түзуші микроорганизм мөлшерінің аз екенін байқадық.

Кесте 2. Үлгілердің өздігінен ашудағы қышқылдықтың көрсеткіші

Шикізат түрі	Қышқылдылық, ⁰ Д		
	Бастапқы	2 тәуліктен кейін	Қышқылдылықтың өсуі
Бақылау үлгісі (бидай дәні)	0,21	0,93	0,68
Наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтар	0,25	0,64	0,37
Тұрмыстық нан қалдықтары	0,26	0,37	0,16

Үлгілердегі микроорганизмдердің сандық және сапалық құрамын бағалау үшін оларды келесідей қоректік ортаға отырғыздық: КМАФАнМ және *B.subtilis* анықтау үшін ет-пептонды агар (ЕПА), мицелий саңырауқұлақтарын және ашытқыларды анықтау үшін сусло-агарды қолдандық. Ұнтақталған бидай үлгілері ЕПА өсіп шыққан колониялардың сыртқы морфологиялық белгілері бойынша онда *Ervinia herbicola*, сонымен қатар спора түзетін бактерия мен коккалар басым. Ал СА ортасында *Penicillium*, *Fusarium* және *Alternaria* мицелий саңырауқұлақтары, сонымен қатар ашытқылар басым болды. Нәтижелер 2-ші суретте және 3-ші кестеде келтірілген.

а) ЕПА ортасы, Бақылау I, б) СА ортасы, Бақылау I; в) ЕПА ортасында наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтары, г) тұрмыстық нан қалдықтары

Сурет 2. Бидай ұнтағынан және бидай нандарынан бөлініп алынған, микроорганизм колониялардың сыртқы көрінісі

Кесте 3. Шикізаттың микробиологиялық сипаттамасы

Шикізат түрі	Микроорганизмдердің мөлшері, КОЕ/г		
	КМАФАнМ	Bacillus subtilis	Мицелий саңырауқұлақтары
Бақылау I	298	133	138
Наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтары	23	13	8
Тұрмыстық нан қалдықтары	278	198	28

Зерттеу нәтижелерін талдай келе, наубайхана өндірісінің қайтарымды қалдықтарының үлгілерін тұқымдандыру егістерінің нәтижелері бойынша олар айтарлықтай бір-бірінен ерекшеленеді, әсіресе мицелий саңырауқұлақпен және *Bacillus subtilis* мөлшерлері бойынша.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қадірлі асымыздың нанның тұрмыстық қалдық ретінде қоқыс жанында жатпаудың алдын алу мақсатында, өсіп келе жатқан ұрпақтарымыздың осы қадірлі асты қадірлеуге тәрибие беру керекпіз. Сондай-ақ, осы бағытта нан қалдықтарын қайта өңдеп екіншілік шикізат ретінде этанол өндірісі үшін таптырмас шикізат болып табылады.

Белгілер ЕПА-ет пептонды агар. СА-сусло-агар

Әдебиттер тізімі:

1. Сидякин М.Э. К вопросу применения сухих дрожжей в технологии этанола из крахмалсодержащего сырья [Текст] / М.Э. Сидякин, Л.Н. Крикунова, Л.Н. Шабурова, М.В. Гернет // Хранение и переработка сельхозсырья. 2011. № 10. С. 30-33.
2. Сидякин М.Э. Получение этанола из возвратных отходов хлебопекарного производства (Часть 1: Получение сусла) [Текст] / М.Э. Сидякин, Л.Н. Крикунова // Хранение и переработка сельхозсырья. 2012. № 12. С. 33-37.
3. Сидякин М.Э. Технология этанола из возвратных отходов хлебопекарного производства (Часть 2: Сбраживание сусла) [Текст] / М.Э. Сидякин, Л.Н. Крикунова // Хранение и переработка сельхозсырья. 2013. № 1. С. 54-57.

References list:

1. Sidyakin M.E. K voprosu primeneniya sukhikh drozhzhey v tekhnologii etanola iz krakhmalsoderzhashchego syr'ya [Tekst] / M.E. Sidyakin, L.N. Krikunova, L.N. Shaburova, M.V. Gernet // Khraneniye i pererabotka sel'khozsyrya. 2011. № 10. S. 30-33.
2. Sidyakin M.E. Polucheniye etanola iz vozvratnykh otkhodov khlebopekarnogo proizvodstva (Chast' 1: Polucheniye susla) [Tekst] / M.E. Sidyakin, L.N. Krikunova // Khraneniye i pererabotka sel'khozsyrya. 2012. № 12. S. 33-37.
3. Sidyakin M.E. Tekhnologiya etanola iz vozvratnykh otkhodov khlebopekarnogo proizvodstva (Chast' 2: Sbrazhivaniye susla) [Tekst] / M.E. Sidyakin, L.N. Krikunova // Khraneniye i pererabotka sel'khozsyrya. 2013. № 1. S. 54-57.

Аннотация: По мере развития современного производства с его масштабностью и темпами роста все большую актуальность приобретают проблемы разработки и внедрения мало- и безотходных технологий. В возвратных отходах хлебного производства, а также традиционных составах зернового сырья богаты крахмалом. Однако биохимический состав этого вида сырья существенно отличается в связи с тем, что в ходе технологических процессов производства хлеба компоненты пшеничной муки претерпевают глубокие изменения. Этиловый спирт может быть использован для получения нового вида сырья путем переработки возвратных отходов данной пекарни.

Одним из новых перспективных видов сырья могут быть возвратные отходы хлебопекарной отрасли, в частности пшеничный хлеб, нереализованный в торговой сети и брак, образующийся на хлебозаводе. Переработка данного сырья в этанол не только может расширить сырьевую базу спиртовых предприятий, но и позволит решить проблему утилизации отходов хлебопекарной отрасли.

Ключевые слова: наубайхана, қайта өңдеу, этил спирті, қайтарымды қалдықтар, ферментті препараттар, нан.

Abstract: With the development of modern production with its scale and growth rates, the problems of developing and implementing low - and non-waste technologies are becoming increasingly relevant. In the returnable waste of grain production, as well as in the traditional compositions of grain raw materials, they are rich in starch. However, the biochemical composition of this type of raw material differs significantly due to the fact that during the technological processes of bread production, the components of wheat flour undergo profound changes. Ethyl alcohol can be used to produce a new type of raw material by processing the recycled waste of this bakery.

One of the new promising types of raw materials can be recycled waste from the baking industry, in particular wheat bread, unrealized in the retail network and the marriage formed at the bakery. Processing of this raw material into ethanol can not only expand the raw material base of alcohol enterprises, but also solve the problem of waste disposal in the baking industry.

Key words: bakery, processing, ethyl alcohol, recycled waste, enzyme preparations, bread.

ӘОЖ: 621.039.6

Бәкіржанқызы Ә.,* Абдираманова Қ.Ш.

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

техника ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ЖӘНЕ МӘҢГІЛІК ЭНЕРГИЯ КӨЗІН АЛУ ЖОЛЫНДА

Автор – корреспондент: bakirzhankyzy.aigerim@gmail.com

Түйін: Техникалық прогресс адамзат өркениетін бірталай шыңдарға шығарып, қоғамдық өмірге бірқатар жақсартулар енгізіп, адамзаттың тұрмыс қажеттіліктерін реттеп, өмір сүру жолын біршама оңайлатты деуге болады. Дегенмен, осы қажеттіліктердің салдары адамзатты энергетика тәуелді етіп қойды. Қазіргі заманды техника немесе энергетикасыз елестету мүмкін емес. Сонымен қатар, энергетиканы игеруге деген бағыттылығы күн өткен сайын артуда. Адамзаттың экологиялық таза және мәңгілік энергия көзін алуға деген талпынысының нәтижесінде, сутегі бомбасы жарылу кезіндегі синтез реакциясын басқару негізінде термоядролық реактор салу идеясы ұсынылғаннан бастап, осы заманғы плазма физикасының негізі қаланды. Қазақстандағы плазма физикасының негізін қалап, қазіргі таңдағы әлем мойындаған мектептің де бұл салаға қосып жатқан еңбегі ерен. Әрбір ашылып жатқан ғылыми жаңалықтар адамзат тарихындағы елеулі оқиға болуда.

Кілт сөздер: плазма, энергия, термоядролық реактор, ғылым, ғалым, идеал емес плазма, табиғаттың ерке кызы.

Кіріспе. 1952 және 1953 жылдары АҚШ-да және КСРО-да алғашқы сутегі бомбасының сынақ жарылысы болғаннан кейін, синтез реакциясын әлемдік деңгейде жүзеге асыру бойынша жұмыс басталды. Бұндай реакцияны іске асыру үшін, синтез реакциясына түсетін химиялық элементтерден тұратын затты бірнеше жүздеген миллион градусқа дейін қыздыру керек. Сондықтан да, бұл реакцияны ылғида термоядролық деп атайды. Бұндай жоғары температурада қандай зат болса да сөзсіз плазма күйіне өтеді. Плазманы қыздыру және осындай қызған плазманы ұстап тұру мәселесі - плазма физикасы саласындағы ғылыми зерттеу жұмыстарының тез дамуына түрткі болды.

Плазма деп оң және теріс зарядталған бөлшектермен қатар нейтраль бөлшектерден тұратын квазинейтраль жүйені айтамыз. 1929жылы Ленгмюр мен Тонкс зарядталған газ толтырылған электрондық лампаны зерттеу барысында енгізген. Ленгмюр өзі бақылаған

плазманы былайша сипаттады: «Электродтарды қоспағанда, онда электрондар өте аз болатын қабықшалар бар, иондалған газда иондар мен электрондар шамамен тең мөлшерде болады, нәтижесінде пайда болатын кеңістік заряды өте аз болады. Біз теңдестірілген зарядтар, иондар мен электрондардан тұратын осы аймақты сипаттау үшін плазма атауын қолданамыз». Плазманы заттың төртінші күйі деп те атайды. Оның газдан негізгі өзгешелігі электр және магнит өрістерімен күшті әсерлесуінде яғни, соның нәтижесінде плазмада басқа заттарда кездеспейтін ерекше құбылыстар жүреді. Мысалы, плазма бөлшектері жылулық қозғалыспен бірге реттелген «ұжымдық процестерге» де қатынасады. Плазма жасанды және табиғи болуы мүмкін. Табиғи плазма мысалдары: планетарлық тұман, планета аралық плазма, жер ионосферасы, күн мен жұлдыздардың хромосферасы, күн протуберанец, күн спикюлы, күн жел, күн тәжі, күн мен жұлдыздардың фотосферасы, хромосфералық жарқыл, найзағай. Сонымен қатар, жоғары температуралы және төмен температуралы болып бөлінеді. Төмен температуралы плазмада электрондардың орташа энергиясы атомның иондануына тән. Төмен температуралы плазма, әдетте, ішінара иондалған газ болып табылады, яғни бейтарап атомдар мен молекулалардың саны зарядталған бөлшектер – электрондар мен иондардың санынан едәуір асады. Төмен температуралы плазма үшін иондану дәрежесі аз –1% -ға дейінгі плазма тән. Жоғары температуралы плазма ыстық плазма деп аталады. Ыстық плазма әрқашан толығымен иондалған яғни иондану дәрежесі ~100% тең болады. Жоғары температуралы плазма күйіндегі заттың жоғары иондалуы және электр өткізгіштігі бар, бұл оны басқарылатын термоядролық синтезде пайдалануға мүмкіндік береді. Плазманың «квазибейтараптылығы» оның маңызды қасиеті болып есептеледі. Сонымен қатар, жоғары температуралы плазма - басқарылатын термоядролық синтездің негізгі зерттеу нысаны болып табылады. Төменгі температуралы плазма газразрядтық жарық көздерінде, газ лазерінде, МГД генераторларында пайдаланылады[1]. Плазма-оны иондау кезінде алынатын газдың өзіндік туындысы. Алайда, оларда белгілі бір айырмашылықтар бар. Ең алдымен, бұл электр өткізгіштігінің болуы. Кәдімгі газ мысалы, ауа ол нөлге ұмтылады. Газдардың көпшілігі-қосымша әсерлерге бұрылғанға дейін жақсы оқшаулағыштар. Плазма өте жақсы өткізгіш болып табылады. Газдарда олардың бөлшектері бірдей. Олардың жылу қозғалысы гравитациялық тартылу есебінен шағын қашықтыққа жүзеге асырылады. Плазма құрылымы электрондардан, иондардан және өз зарядымен ерекшеленетін және өзара тәуелсіз бейтарап бөлшектерден тұрады. Олардың жылдамдығы мен температурасы әртүрлі болуы мүмкін. Нәтижесінде толқындар мен тұрақсыздық пайда болады. Газдардағы құрамдастардың өзара әрекеттесуі екі жақты өте сирек үш бөлшекті болып кетеді. Плазмада ол ұжымдық: бөлшектердің жақын орналасуы барлық топтарға бірден және барлығымен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.

Теориялық бөлім. Заттың алғашқы үш күйінде яғни, қатты, сұйық, газ - электр және магнит күштері заттың тереңдігінде жатыр. Олар ядролар мен электрондарды атомдармен, атомдарды молекулалар және кристалдармен байланыстырады. Осы күйдегі зат электр бейтарап түрде болады. Ал плазмада –электр және магнит күштері бірінші орында тұрады және олардың барлық негізгі қасиеттерін анықтайды. Плазма үш күйдің де қасиеттерін өзіне біріктіреді: қатты (металл), сұйық (электролит) және газ. Плазма металдан жоғары электр өткізгіштікті алады, электролиттен - иондық өткізгішті, ал газдан - бөлшектердің жоғары қозғалғыштығын. Осы қасиеттер бір-бірімен өте тығыз байланыста болғандықтан, плазманың құрамын зерттеу көптеген қиындықтар тудырады. Дегенмен, ғалымдар жиіше физикалық құралдардың көмегімен керемет жарқыраған газды бұлтты көре алды. Оларды қызықтырған плазманың сандық және сапалық құрамы болып табылды және олардың бөлшектерінің бір-бірімен өзара әсері. Жанып тұрған плазмаға қолыңызды тигізе алмайсыз. Оны тек плазмаға енгізілетін өте жиіше электродтардың көмегімен ғана сезе аласыз. Бұл электродтарды зондтар деп атайды. Әртүрлі кернеуде зондқа қарай жүретін ток күштерін өлшей отырып, иондар мен электрондардың, концентрация

деңгейін, олардың температурасын және плазмаға тән басқа да сипаттамаларды білуге болады[2].

Жоғарыда айтылғандай плазманы зерттеу – ол ең алдымен сарқылмайтын энергияға қол жеткізетініміздің айғағы. Осы плазма «ұғымын» ең алғаш елімізге алып келген, әлемге аты танымал, Қазақстандағы плазма физикасы мектебінің негізін салған физик-ғалым Фазылхан Бәйімбетұлы Бәйімбетов болып табылады.

Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, физика-математика ғылымының докторы, профессор Фазылхан Бәйімбетов өте дарынды, еңбекқор, болған іске болаттай берік, алға қойған мақсатына жетпей тынбайтын қайсарлығы өскелең ұрпаққа өнеге. Новосібір университетінің тарихында бірінші - Лениндік стипендиат болған дарын иесі. Өз шәкірті академик Тілекқабыл Сәбитұлы Рамазанов: «Фазылхан Бәйімбетұлы физиканың өтіп бара жатқан алтын ғасырындағы соңғы қазақстандық энциклопедияшы-физиктердің бірі болды. Біріншіден, әрине ол әйгілі Новосібір физика-математика мектебінің ең жақсы дәстүрлерінде тәрбиеленген тамаша физик-теоретик еді, алайда ол эксперименттік физикаға әрдайым тебіреніспен әрі үлкен құрметпен қарап, «кез келген әдемі теория егер ол нақты сандар мен тәжірибелік қолданбаларда көрініс таппаса, тек теория болып қала береді» дейтін. Ол өз пікірлерін нақтылай отырып, өткен ғасырдың 80-жылдарының басында плазмалық ағындар мен радиацияның құрылымдық материалдармен өзара әрекеттесуіне арналған қуатты эксперименттік бағыт құрды. Кезінде Ресей Ғылым академиясының президенті, академик В.Фортов бір халықаралық конференцияда «плазма физикасында тек екі маңызды бағыт бар: идеалды емес плазма физикасы және плазма ағынының материалдармен әрекеттесуі. Біз, мырзалар, олармен жеке-жеке жұмыс істейміз, ал менің досым Ф.Бәйімбетов осының екеуімен де сәтті жұмыс істеуде» деген-ді.» -Ф.Бәйімбетовке арнап жазған мақаласында баяндайды [3].

Бәйімбетов – әлемдік деңгейдегі қазақстандық физика плазмасы мектебін қалыптастырған аса көрнекті физик-теоретик ғалым. Оның осы бағыттағы жұмыстарының нәтижелері «Идеалды емес физикадағы математикалық модельдеу» және «Жоғары температуралы тығыз плазманың псевдопотенциалдық теориясы» атты монографиялары мен алыс және шетелдердің ғылыми журналдарында жарық көрген 500-ден аса мақалаларында баяндалады. Плазма физикасы саласында білікті мамандар даярлау үшін Фазылхан Бәйімбетов оптика және плазма физикасы кафедрасын ашып, оны 20 жылдай басқарды. Көптеген мамандар, соның ішінде ғылым докторлары мен кандидаттары дайындалды. Ф.Бәйімбетұлының плазма физикасы мектебі әлемдік беделге ие болған, Қазақстан ғылымының бетке ұстар жетістігі болды. Бұл мектепте бүгінгі таңда 7 ғылым докторы және 60-ге жуық кандидаттар мен философия докторлары еңбегін жалғастырып келеді. Осы мектептің өкілдері өздерінің ғылыми еңбектерін АҚШ, Англия, Германия, Франция, Жапония, Ресей сияқты елдердің әлемдік рейтингі жоғары ғылыми журналдарында жариялап келеді. Сонымен қатар, көптеген халықаралық беделді форумдарға, конференцияларға қатысып, өздерінің осы салаға ғылыми көзқарастарын білдіріп жүр. Бәйімбетов пен оның шәкірттерінің авторлығымен жарияланған мақалаларды дүние жүзінің ғалымдары жиі пайдаланып, өз еңбектерінде сілтеме жасап отырады. Әлемнің бірқатар университеттері мен ғылыми мекемелерінде академик Фазылхан Бәйімбетов негізін қалаған модельдер негізінде жұмыстар жүргізіліп жатқаны Ф.Бәйімбетұлының ғылым саласына қосқан зор үлесін білдіреді. Жаңа бағыттар да, жаңа ғылыми еңбектер де бүгінгі қазақ ғылымын, соның ішінде плазма физика саласын жаңа белестерге көтеретіні даусыз.

Теориялық білімді тәжірибемен ұштау мақсатында тынбай еңбектенген Ф.Бәйімбетұлы көптеген эксперименталдық зерттеулер жүргізді. Соның арқасында еліміздің бетке ұстар оқу орны әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғана емес, жалпы жоғарғы білім беру орындарының тарихында бола бермейтін жаңалық болды. Ол «Оптика және физика» кафедрасында оптика және спектроскопия, плазма физикасы

мамандықтары бойынша студенттерді дайындау басталды. Айналасына үздік студенттерді жинап, өзінің тәжірибесімен бөлісе білген Ф.Бәйімбетұлы олардың талабын ұштап, ғылым жолына түсуіне бағыт-бағдар сілтеді. Өз ғұмырын жас мамандарды тәрбиелеуге арнап, қашанда керемет ойлар мен жаңа идеялардың кені болды[4].

Академик Бәйімбетовтің ең басты сіңірген еңбегі - әлемдік ауқымдағы ғалым бола отырып, ол жоғарыда атап өткеніміздей Қазақстанда физика плазмасы бойынша бүкіл әлем мойындаған ғылыми мектеп құрды. Әлемдік университеттері мен ғылыми институттарында академик Бәйімбетов ұсынған теңдеулер мен модельдердің негізінде «Бәйімбетов теңдеуі», «Бәйімбетов потенциалдары» сияқты ұғымдар әлемдік жетекші ғылыми орталықтар ғалымдарының ғылыми мақалаларындағы үйреншікті тіркестерге айналды. Академик Бәйімбетовтің шәкірттерінің ғылыми мақалаларының өзектілігімен, жаңа бағыттарды дамыту нәтижесінде, әлемдік ғалымдардың осы ғылыми мақалаларға сілтеме жасауы бойынша Қазақстанда ең жоғары көрсеткіш көрсетіп, 2015 жылы академик Т.Рамазанов бастаған Фазылхан Бәйімбетұлының шәкірттерінің ғылым мен техника саласындағы ҚР Мемлекеттік сыйлығын алуын ерекше атап өту керек. Теориялық физик Тілекқабыл Рамазанов бүгінде әлемдегі ең көп дәйексөз келтірілген отандық ғалым. Абайдан айырмашылығы, оның есімі нәзік материяға байланысты айтылған – идеал емес плазма. Алайда парадоксынада: Әлемде зат массасының 95% -ы плазма күйінде болады. Нақты адам сияқты, плазма да идеал емес [5].

Фазылхан Бәйімбетов қазақ тілінде физика пәні бойынша оқулықтар, ғылыми-танымдық мақалалар жазған. Оның «Плазма-табиғаттың ерке қызы» және «Плазма және оның практикада қолданылуы туралы» атты мақалалары оқытушылар мен студенттерге кеңінен танымал.

Қазіргі таңда плазмалық технологияларды қолдану арқылы алынған өнімдердің әлемдік нарығы жыл сайын 15-20%-ға артуда. Соның ішінде, көшбастап тұрған жартылайөткізгіштерде, оптикалық, наноматериалдарда, автомобиль және техникада кеңінен қолданылуда.

Нәтижелер мен талқылау. Плазма технологиясы 30 жылдан астам уақыттан бері микроэлектрондық құрылғылар жасауда маңызды құрал болып табылады. Плазма технологиясы дамып келе жатқанда, плазманың көмегімен әр түрлі беткі өңдеу басқа салаларда қолданылды, соның ішінде автомобиль, медициналық жабдық, тоқыма және аэроғарыш. Бүгінгі күні плазмалық технология үнемі қолданылатын тұстар автомобильдің ішкі және сыртқы бөлшектерінің беттерін тазарту және өңдеу, бояу мен басқа да жабынды материалдардың адгезиясын жақсарту, тоқымаға итергіштік қасиет беру, сүзгілерді, шприц инелерін, ангиопластика катетерлерін тазарту және өңдеу, линзалар, жоғары вольтты қуат қосқыштары болып табылады. Шындығында, оны өндірудің белгілі бір кезеңінде плазма технологиясынан пайда көрмейтін заманауи өнімді табу қиын. Плазмалық технологиялардың артықшылықтары өте көп. Плазма бірқатар ерекше қасиеттерге ие, бұл оны әртүрлі материалдар өндірісінде кеңінен қолдануға әкеледі. Күрделі 3D нысандары мен микроарналармен жұмыс істеу мүмкіндігі, экологиялық таза технология, химиялық заттардың қалдықтары жоқ, беттің ерекше қасиеттерін беру үшін процесті икемді түрде «баптау», сонымен қатар, температураға сезімтал материалдарды өңдеу мүмкіндігі, өткізгіштермен, жартылай өткізгіштермен және оқшаулағыштармен жұмыс істеу қабілеті өте жоғары [6].

Осы тұста плазманың жан-жақты салаларының зерттелуі әлемде көптеген мәселелерді шешуге алып келеді. Академик Ф.Бәйімбетовтің плазма физикасы бойынша ғылыми мектебі осы мәселелермен айналысып жүрген ғалымдар қауымдастығының әлемдік бренді болып табылады. Қазіргі таңда осы мектеп ғалымдары Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і, физика-техникалық факультетінде 4 ғылыми бағыттағы зертханаларда өз жаңалықтарымен Қазақстанды әлемге танытып, плазма физикасына үлкен үлес қосуда:

1. Плазма процестерінің математикалық модельдеу;

2. Плазмадағы бейсызық және корреляциялық құбылыстар;
3. Импульсты плазмалық үдеткіш;
4. Шаңтозанды плазма және плазмалық технологиялар.

Әрбір зертханада плазма физикасының негізгі жаңа бағыттағы жаңалықтары ашылуда. Плазма процестерінің математикалық моделдеу зертханасында негізгі компьютерлік бағдарламаларды қолдана отырып, нәтижелер алынады.

Қорытынды. Академик Ф. Бәйімбетовтің үлкен ғылыми мектебінде алынып жатқан нәтижелері-ең заманауи озық технологиялар мен алдыңғы қатарлы елдердің университеттерінің зерттеу орталықтарын қолданылуда. Және де болашақта олар өркениеттің өркендеуі жолында адамзаттың игілігі үшін пайдаланылатыны сөзсіз.

Термоядролық энергия жұлдыздардың ішінде жүретін процестерді көшіруге тырысады: сол жерде, өте жоғары температура мен қысым кезінде сутегі изотоптарының ядролары қосылып, орасан зор энергия бөледі. Бұған Жерде жету үшін ерекше жағдайлар қажет мысалы, температура Күннің өзегіне қарағанда 10 есе жоғары - олар термоядролық реакторда жасалады. Әлемде ең кең таралған схемаға сәйкес - тоқаш, пішіні пончик тәрізді, магнит орамдары бар вакуумдық камера - токамак жасалу керек. Дейтерий мен тритий токамакқа жіберіліп, 150 миллион градустан жоғары температураға дейін қызады. Газ плазмаға айналады және осындай температурадағы плазма айналаның бәрін күйдіріп алмауы үшін оны қабырғалардан магнит өрісі қашықтықта ұстайды, ток плазманың өзінен өтеді. Қуатты магнит өрісі өз кезегінде вакуумдық камерада абсолюттік нөлге - 268 ° С дейін салқындатылуы керек асқын өткізгіш магниттермен қамтамасыз етіледі. Алайда физикалық тұрғыдан олар плазмадан 150,000,000° С дейін қыздырылғаннан жарты метр қашықтықта болады. Осындай жағдайда жабдықтың ақаусыз жұмысын қамтамасыз ету - ең күрделі инженерлік міндет. Қазіргі токамактар жүйені жылытуға жұмсалатын энергиядан аз энергия шығарады, оларды өндіруге бейімдеу әлі мүмкін болмады. Бірақ, болашақта 2030жылдардан бастап әлем ғалымдарының айтуынша электр станциялары үшін термоядролық реактордың прототипі болады деп күтілуде.

Адамзат плазманы ұстап тұра алса, онда жерде шағын күнге ие болады. Көптеген мәселе шешімін табады. Себебі, термоядролық синтез - экологиялық таза энергия көзі және ол сарқылмайды. Әрине, ол үшін сутегі шығаратын ядролық технологияларға, жоғары температуралы реакторларға қол жеткізуіміз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Джумагулова К. Н. Архипов Ю.В., Давлетов А.Е., Рамазанов Т.С. Основы физики управляемого термоядерного синтеза 2016 г. 232 стр.
2. Джумагулова К.Н., Баимбетов Ф.Б., Рамазанов Т.С., Коданова С.К. Основы физики плазмы. Алматы: 2006. 190 с.
3. Архипов Ю. В. Давлетов А.Е., Рамазанов Т.С., Коданова С.К., Габдуллина Г.Л., Джумагулова К.Н., Габдуллин М.Т. Фазылхан Бәйімбетов «Өнегелі өмір» кітабының сериясында 2015 ж. 349 б.
4. Рамазанов Т.С. «Ұлы ұстаз туралы үзік сыр», «Айқын» газеті, 2019 жыл 20 желтоқсан.
5. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Электродинамика сплошных сред 2-е изд. М.: 1982. 621 с.
6. Мутанов М.Ғ. «Қазақты әлемге танытқан ғалым» 2019жыл - 19 желтоқсан.
7. Франк-Каменецкий Д.А. Плазма - четвертое состояние вещества. М., Атомиздат, 1963.
8. Смирнов Б.М. Введение в физику плазмы. М., 1990
9. Миямота К. Основы физики плазмы и управляемого синтеза. М.: 2007. 424с.
10. Ключарев А.Н., Мишаков В.Г., Тимофеев Н.А. Введение в физику низкотемпературной плазмы.М.: 2008. 224с.

11. Котельников И.А. Лекции по физике плазмы, 2017. 387 с.

References list:

1. Dzhumagulova K. N. Arkhipov YU.V., Davletov A.Ye., Ramazanov T.S. Osnovy fizicheskii upravlyayemogo termoyadernogo sinteza 2016 232 str.
2. Dzhumagulova K.N., Baimbetov F.B., Ramazanov T.S., Kodanova S.K. Osnovnaya fizicheskaya plazma. Almaty: 2006. 190 s.
3. Arkhipov YU. V. Davletov A.Ye., Ramazanov T.S., Kodanova S.K., Gabdullina G.L., Dzhumagulova K.N., Gabdullin M.T. Fazilkhan Baimbetov v serii knig «Unegeli zhizn'» 2015g. 349 str.
4. Ramazanov T.S. «Sekret o velikom uchitele», gazeta «Aykyn», 20 dekabrya 2019 g.
5. Landau L.D., Lifshits E.M. Elektrodinamika sploshnykh sred 2-ye izd. M.: 1982. 621 s.
6. Mutanov M.G. «Uchenyy, poznamivshiy mir s kazakhskim yazykom» 19 dekabrya 2019 g.
7. Frank-Kamenetskiy D.A. Plazma - eto chetvertoye sostoyaniye veshchestva. M., Atomizdat, 1963.
8. Smirnov B.M. Vvedeniye v fiziku plazmy. M., 1990 g.
9. Miyamoto K. Osnovy fizicheskoy plazmy i upravlyayemogo sinteza. M.: 2007. 424 s.
10. Klyucharev A.N., Mishakov V.G., Timofeyev N.A. Vvedeniye v fiziku nizkotemperaturnoy plazmy M.: 2008. 224s.
11. Kotel'nikov I.A. Lektsii po fizike plazmy, 2017. 387 s

Аннотация: Технический прогресс поднял человеческую цивилизацию на новые высоты, внес ряд улучшений в общественную жизнь, урегулировал потребности человечества и значительно облегчил жизнь. Однако последствия этих потребностей сделали человечество зависимым от энергии. Современное время невозможно представить без технологий и энергии. В то же время акцент на развитие энергетики растет день ото дня. Основы современной физики плазмы были заложены с момента создания термоядерного реактора, основанного на управлении реакцией термоядерного синтеза, когда водородная бомба взорвалась в результате человеческих усилий по получению экологически чистого и вечного источника энергии. Школа, положившая начало физике плазмы в Казахстане и получившая признание во всем мире, также внесла значительный вклад в эту область, каждое научное открытие - значимое событие в истории человечества.

Ключевые слова: плазма, энергия, термоядерный реактор, наука, ученый, неидеальная плазма, воля природы.

Abstract: Technological progress has raised human civilization to new heights, introduced a number of improvements in social life, settled the needs of mankind and made life much easier. However, the consequences of these needs have made humanity dependent on energy. Modern times cannot be imagined without technology and energy. At the same time, the emphasis on energy development is growing day by day. The foundations of modern plasma physics have been laid since the creation of a thermonuclear reactor based on the control of a thermonuclear fusion reaction, when a hydrogen bomb exploded as a result of human efforts to obtain an environmentally friendly and eternal source of energy. The school, which laid the foundation for plasma physics in Kazakhstan and gained recognition throughout the world, also made a significant contribution to this area, each scientific discovery is a significant event in the history of mankind.

Keywords: plasma, energy, thermonuclear reactor, science, scientist, non-ideal plasma, hero of nature.

УДК: 66.042.2

^{1,2}Ивахненко А.П., ³Надилов К.С.,* ³Бимбетова Г.Ж.

^{1,2}PhD, профессор, КБТУ, Алматы, Казахстан; ²IPES, Эдинбург, Великобритания

³д.хим.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³к.техн.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ РАЗРАБОТКИ УЧЕНЫХ ЮКУ ИМ. М.АУЭЗОВА В НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Автор - корреспондент: nadirovkazim@mail.ru

Аннотация: В статье приводятся результаты исследований ученых Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова, занимающихся подготовкой и транспортировкой нефти. Отмечается, что за прошедшие годы независимости наша страна благодаря дальновидной политике нашего Лидера Нации, Елбасы, Первого Президента Н.А. Назарбаева смогла преодолеть сложный экономический кризис, который достался нам после развала Советского союза. Ключевую роль в этом сыграли углеводородные ресурсы, которые в эти годы добывались, транспортировались и перерабатывались на уровне некоторых стран-импортеров нефти.

Приведены результаты разработанной технологии производства реагентов для обезвоживания сырой нефти на основе местного сырья. На основе выбранного сырья были получены реагенты для обезвоживания сырой нефти месторождений Южно - Торгайского прогиба. Показано, что полученный реагент-деэмульгатор на основе жирных кислот и алифатических спиртов позволяют при обезвоживании в сырой нефти снизить содержание воды до 0,5%, солей - до 5-8 мг/л.

Ключевые слова: нефть; реагент; подготовка нефти; жирные кислоты; эфиры; гудрон; эмульсия; обезвоживание.

Введение. За прошедшие годы независимости наша страна благодаря дальновидной политике нашего Лидера Нации, Елбасы, Первого Президента Н.А. Назарбаева смогла преодолеть сложный экономический кризис, который достался нам после развала Советского союза. Ключевую роль в этом сыграли углеводородные ресурсы, которые в эти годы добывались, транспортировались и перерабатывались на уровне некоторых стран-импортеров нефти. Надо сказать, что крупные проекты нефтегазовые в отрасли, такие как Тенгизшевройл, Кашаган и другие, которые сыграли ключевую роль и явились экономической основой при осуществлении масштабных реформ страны, были реализованы при непосредственном участии Нурсултана Назарбаева.

По инициативе ректора ЮКУ им.М.Ауэзова академика НАН РК Кожамжаровой Д.П. были созданы НИИ на базе университета, в которых исследования наших ученых проводятся на системной основе с целью доведения их до производства. Университет сегодня завершил все подготовительные стадии и имеет все условия для перевода его в Национальный исследовательский вуз. Исходя из этого наши достижения, инновации должны обеспечивать комплексное использование техногенных отходов и углеводородных ресурсов с целью создания новых технологий, которые будут доведены до конкретной скважины, а также предприятий по подготовке, транспортировке и переработке нефти и газа. В этом плане определяющую роль играет прикладная наука, которая призвана осуществлять доведение научных разработок ученых до конкретного производства.

Ученые Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова, который является крупным научным и образовательным центром Южного региона внесли неоценимый вклад в становлении эпохальных преобразований суверенной Республики Казахстан. Получены новые материалы для подготовки эмульсионной нефти к транспортировке. При поддержке Комитета Науки МОН РК за прошедшие годы учеными нашего университета были реализованы наиболее значимые проекты в нефтегазовой области. Коллектив ученых университета: Надилов К.С. - Лауреат Государственной премии РК, д.х.н., профессор;

Голубев В.Г. - д.т.н., профессор; Бондаренко В.П. - к.т.н., доцент; Жантасов М.К. - к.т.н., профессор; Бимбетова Г.Ж. - к.т.н., профессор; Орынбасаров А.К. - к.х.н., профессор; Сакибаева С.А. - к.т.н., профессор и другие принимали активное участие в реализации прорывных научных проектов, результаты которых были опубликованы в изданиях базы данных Scopus, TR. По результатам разработок были получены патенты РК.

С нашей точки зрения, в этих разработках сконцентрированы наиболее значимые результаты наших ученых, которые обеспечивают реализацию Плана нации - «100 шагов. Современное государство для всех».

Теоретический анализ. В современных условиях вопросы комплексной переработки вторичных ресурсов с целью получения конкурентоспособных химических реагентов является актуальными для нефтегазовой отрасли нашей Республики. Однако следует отметить, что в действительности, несмотря на важность и экономическую целесообразность комплексной утилизации вторичных ресурсов, объемы их использования в настоящее время весьма незначительны. Учитывая потенциал предприятий по переработке семян и масла г. Шымкента и Туркестанской области, задача эффективной переработки выше названных побочных продуктов переработки и получения на их основе ценных химических реагентов имеет особое значение.

В настоящее время серьезными проблемами, которые существуют в нефтедобывающей отрасли это вопросы разрушения устойчивых водонефтяных эмульсий при подготовке скважинной продукции. Присутствие эмульсионной воды в составе скважинной продукции значительно усложняет процесс транспортировки нефти по трубопроводам системы сбора и подготовки сырой нефти, усложняют работу нефтедобывающего оборудования, трубопроводных коммуникаций. Эти проблемы особенно актуальными являются для нефти, добываемой на месторождениях Южно-Торгайского осадочного бассейна, на которых добывают парафинистую нефть, например, для месторождения, Акшабулак, Ащысай, Нуралы и других [1].

Так как образовавшиеся эмульсии являются довольно устойчивыми во времени, то их разрушения на практике удастся только с помощью химических реагентов - деэмульгаторов. В связи с этим, следует напомнить, что большинство используемых в промысловой подготовке нефти деэмульгаторов приобретаются по достаточно высокой рыночной цене. Все это естественно, в результате ощутимо отражается на себестоимости конечной продукции при ее подготовке, как в промысловых условиях, так и при ее переработке на нефтеперерабатывающих заводах при первичной переработке нефти. Так как стоимость применяемых химических реагентов достаточно велика, то проблема снижения их расхода за счет повышения эффективности действия получаемых деэмульгаторов является весьма актуальной.

Основной составляющей вторичных ресурсов, получаемых в процессе переработки растительных масел, в частности, хлопкового масла, являются гудроны дистилляции жирных кислот. Свободные жирные кислоты, получаемые из гудронов и соапстоков, являются ценным исходным сырьем для получения ряда реагентов комплексного действия, которые используются для обезвоживания и обессоливания на установках комплексной подготовки нефти [2,3].

Для получения доступных и относительно недорогих реагентов для подготовки нефти в промысловых условиях необходимым являются источники сырья. Для этого нами были выполнены работы по выделению из гудронов жирных кислот, которые в дальнейшем являлись исходным сырьем для синтеза на их основе реагентов - деэмульгаторов для обезвоживания и обессоливания сырой нефти на установках комплексной подготовки нефти [4-6].

Нашими учеными было показано, что из побочных продуктов производства хлопкового масла, соапстока и гудрона на перерабатываемых предприятиях щелочной обработкой можно получить омыляемые фракций солей жирных кислот, различных

глицеридов, производных госсипола, которые затем при обработке разбавленным раствором серной кислоты выделяются в свободном виде. В первоначально проведенных нами экспериментальных работах по оксиэтилированию и этерификации полученную смесь жирных кислот, полученный при этом состав при испытаниях проявил свойства достаточно эффективного деэмульгатора. Надо сказать, что в современных условиях к реагентам, которые применяются для обезвоживания и обессоливания нефти предъявляются довольно специфические требования. Эти реагенты должны обладать максимально высокой деэмульгирующей активностью, кроме того они биологически легко разлагаться, нетоксичными, дешевыми и доступными. Важным является еще и то обстоятельство, что эти реагенты в нефти не должны приводит к коррозии оборудования.

В данной работе полученные нами из сопастокков и гудронов жирные кислоты подвергались этерификации алифатическими спиртами с целью получения сложных эфиров, которые были применены в качестве реагентов для разрушения водонефтяных эмульсии выше обозначенных нефтей. В качестве критерия оптимизации было определено качество конечного этерифицированного продукта на основе сырья, выделенного и очищенного разными методами.

Разработана технологическая схема получения реагента «Эфиры жирных кислот гудрона» (ЭЖКГ), которая представлена на рисунке 1.

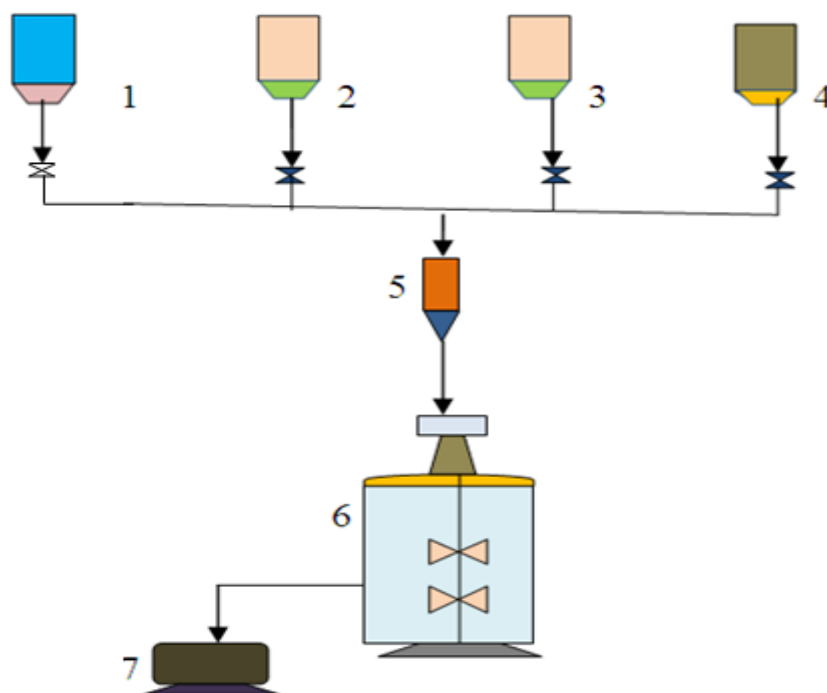

Рисунок 1. Принципиальная технологическая схема получения реагента «ЭЖКГ»:

1 - мерник жирных кислот; 2 - мерник метанола; 3 - мерник катализатора; 4 - мерник для 0,25% раствора гидроксида натрия; 5 - измерительно - дозирующее устройство; 6 - реактор-смеситель; 7 - емкость для готовой продукции.

В реактор 6 загружают жирные кислоты в толуоле в избыточном количестве в 1,2 раза по отношению к конечному составу получаемого продукта из мерника 1, смесь нагревают до 80°C и начинают подачу метанола из мерника 2. Количество компонентов проходить через дозатор 5. В целях предотвращения вспенивания реакционной массы метанол подают небольшими порциями в течение 2 часов, теплота нейтрализации отводится за счет охлаждения водой рубашку реактора. После подачи всего количества

метанола перемешивание продолжают в течение 0,5 часа, подают катализатор (5% раствор серной кислоты) из мерника 3, затем температуру повышают до 180°C. Для смещения равновесия реакции в сторону образования эфиров необходимо выводить из реакционной зоны воду, которая удаляется азеотропной смесью с частью растворителя. Конденсация образовавшейся воды ведется в течение 4 часов до снижения кислотного числа в реакционной смеси не более 5 мг КОН/г.

Далее готовый продукт сливается реактора 6 и поступает в емкость 7 для готовой продукции. Выход основного вещества составляет около 80%.

Обсуждение результатов. На основе выбранного сырья были получены реагенты для обезвоживания сырой парафинистой нефти месторождений Южно - Торгайского прогиба. Полученные реагенты были испытаны на нефтях, добытых на месторождениях Кумколь, Ащысай и Акшабулак Кызылординской области. Полученные деэмульгаторы позволяют при обезвоживании в сырой нефти снизить содержание воды до 0,5%, солей - до 5-8 мг/л.

На разработанную технологию был получен патент №3290 «Состав для глубокого обезвоживания и обессоливания нефти» (рисунок 2).

Рисунок 2. Промысловые испытания полученных реагентов для подготовки нефти в Кызылординской области

Полученные реагенты являются относительно не дорогими, являются эффективными деэмульгирующими веществами и могут быть использованы на месторождениях при сборе и подготовке нефти.

Выше приведенные данные свидетельствуют о том, что сырьевая база Туркестанской области обладает широким спектром побочных продуктов переработки растительных масел, техногенных отходов, различных глин, минералов, а также химических соединений. Использование выше перечисленных материалов как исходных компонентов при наличии соответствующих технологий позволяет получать импортозамещающую продукцию для химической промышленности, горнодобывающей и нефтегазовой отраслей.

Выводы. В нашей стране добывается более 90 миллиона тонн нефти, на ряде месторождений обводненность добываемой сырой нефти в нынешних условиях

составляет 88 - 90%. Более половины добытой нефти после промысловой подготовки доставляется потенциальным потребителям по трубопроводному транспорту. В связи с этим проблема подготовки этой нефти является весьма актуальной. Для процесса подготовки нефти, с целью доведения содержания воды и солей до необходимых значений для транспортировки и переработки нужны новые, более технологичные, экономически выгодные химические реагенты. Эти реагенты для химической обработки сырой нефти - деэмульгаторы являются, главным образом, привозными. В нашей стране их производят в незначительном количестве, на основе традиционного сырья. Предлагаемая технология производства деэмульгаторов для обезвоживания сырой нефти позволит наладить производство эффективных и выгодных с экономической точки зрения реагентов - деэмульгаторов для химической обработки сырой нефти, то есть обезвоживания.

Таким образом, за прошедшие 30 лет независимости нашей страны ученые ЮКУ им. М.Ауэзова внесли существенный вклад в становление, развитие и преобразований Казахстана как суверенного государства. Опыт прошедших лет показал, что в нефтегазовой отрасли при определении научных приоритетов нужны прагматичные подходы. Необходимы эффективные меры для увеличения Казахской составляющей в доле поставки оборудования и материалов при добыче, подготовке и переработке углеводородов. Отечественные разработки наших ученых могут стать основой создания вокруг отрасли предприятий малого и среднего бизнеса, которые будут способствовать подъему экономики нашего государства. Все эти достижения - результат дальновидной политики нашего Лидера нации, Н.А.Назарбаева, который уделяет большое внимание данной отрасли. Следует отметить, что в последние годы объемы финансирования отечественной науки ежегодно увеличиваются, что естественно будет способствовать подъему экономики и процветанию нашего государства.

Данные исследования выполнены при поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант AP08857586).

Список литературы

1. В.П., Надиров К.С., Голубев В.Г. Садырбаева А.С. Колесников Реагенты комплексного
2. действия на основе модифицированных гудронов хлопкового масла для нефтегазовой отрасли Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы. Алматы. Ғылым, 2001. 925 с..
3. Saltanat Elikbaevna Baibotaeva, Gulnaz Zhaksylykovna Moldabaeva, Kazim Sadykovich Nadirov and Kutzhanova Ashan Nurtayevna. Development of composition of complex to deal with complications at oil production // International journal of advanced research. 2016,4(10). P.831-837.
4. Бондаренко. Монография. Шымкент. Издательство ИП «Туркенич», 2017. 248с.
5. Kazim S.Nadirov, Gulnaz Zh. Moldabaeva, Saltanat E. Baibotaeva, Yury V. Zeygman and Aynur S. Sadyrbaeva. Reagent preparation for oil treatment and its use in the process of dehydration // Jr. of Industrial Pollution Control 33(1)(2017) P. 1075-1084.
6. Nadirov K.S., Otarbaev N.Sh., Kapustin V.M., Tanashev S.T., Dzhusenov A.U. The composition for welding preparation in the production of paraffinic oil // International Conference of Industrial Technology and Engineering (ICITE - 2017), T.I, P. 147-152.
7. Надиров К.С., Отарбаев Н.Ш., Капустин В.М., Бимбетова. Получение и использование эфиров жирных кислот хлопкового-соапстока-реагента для подготовки нефти // Нефть и газ. - Алматы, №4. 2018. С.78-86.
8. Nadirov K.S. Otarbaev N.Sh. Kapustin V.M. Bimbetova G.Zh. Zhantasov M.K. Nadirov R.K. New Potential Demulsifiers Obtained by Processing Gossypol Resin // Indonesian Jjournal of Cemistri, 2019. №19 (4), P.959 - 966.

9. К.С. Надиров, Н.Ш. Отарбаев, Р.К. Надиров, В.М. Капустин, А.С. Садырбаева, Г. Ж. Бимбетова. Выделение свободных жирных кислот из хлопкового гудрона // News of the academy of sciences of the republic of kazakhstan kazakh national research technical university named after K. I. Satpayev series of geology and technical sciences, 4 (436) July - August 2019. P.70-78.

10. Надиров К.С., Капустин В.М., Приходько Н.А., Сатаев М.И., Отарбаев Н.Ш., Садырбаева А.С., Надирова Ж.К., Бимбетова Г.Ж., Саипов А.А., Байботаева С.Е. Состав для глубокого обезвоживания и обессоливания нефти. Патент на изобретение №3290. Опубликовано 14.11.2018.

References list:

1. Nadirov N.K. Vysokov'yazkiye nefi i prirodnyye bitumy. Almaty. :Gylym, 2001. 925 s.
2. Saltanat Elikbaevna Baibotaeva, Gulnaz Zhaksylykovna Moldabaeva, Kazim Sadykovich Nadirov and Kutzhanova Ashan Nurtayevna. Development of composition of complex to deal with complications at oil production // International journal of advanced research. 2016,4(10). R.831-837.
3. Bondarenko V.P., Nadirov K.S., Golubev V.G. Sadyrbayeva A.S. Kolesnikov Reagenty kompleksnogo deystviya na osnove modifitsirovannykh gudronov khlopkovogo masla dlya neftegazovoy otrasli. Monografiya.-Shymkent. Izdatel'stvo IP «Turkenich», 2017. 248s.
4. Kazim S.Nadirov, Gulnaz Zh. Moldabaeva, Saltanat E. Baibotaeva, Yury V. Zeygman and Aynur S. Sadyrbaeva. Reagent preparation for oil treatment and its use in the process of dehydration // Jr. of Industrial Pollution Control 33(1)(2017) R. 1075-1084.
5. Nadirov K.S., Otambaev N.Sh., Kapustin V.M., Tanashev S.T., Dzhusenov A.U. The composition for welding preparation in the production of paraffinic oil // International Conference of Industrial Technology and Engineering (ICITE - 2017), T.I, R. 147-152.
6. Nadirov K.S., Otambaev N.SH., Kapustin V.M., Bimbetova. Polucheniye i ispol'zovaniye efirov zhirnykh kislot khlopkovogosoapstoka-reagenta dlya podgotovki nefi // Neft' i gaz. - Almaty, №4. 2018. S.78-86.
7. Nadirov K.S. Otambaev N.Sh. Kapustin V.M. Bimbetova G.Zh. Zhantasov M.K. Nadirov R.K. New Rotential Demulsifiers Obtained by Processing Gossypol Resin // Indonesian Jjournal of Cemistri, 2019. №19 (4), R.959 - 966.
8. K.S. Nadirov, N.SH. Otambaev, R.K. Nadirov, V.M. Kapustin, A.S. Sadyrbayeva, G. ZH. Bimbetova. Vydeleniye svobodnykh zhirnykh kislotiz khlopkovogo gudrona // News of the academy of sciences of the republic of kazakhstan kazakh national research technical university named after K. I. Satpayev series of geology and technical sciences, 4 (436) July – August 2019. R.70-78.
9. Nadirov K.S., Kapustin V.M., Prihod'ko N.A., Satayev M.I., Otambaev N.SH., Sadyrbayeva A.S., Nadirova ZH.K., Bimbetova G.ZH., Saipov A.A., Baybotayeva S.Ye. Sostav dlya glubokogo obezvozhvaniya i obessolivaniya nefi. Patent na izobreteniyе №3290. Opublikovano 14.11.2018

Түйін. Мақалада мұнай дайындау мен және тасымалдау проблемалары мен айналысатын М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ғалымдарының зерттеу нәтижелері келтірілген. Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің өткен жылдарында біздің Ұлт көшбасшымыздың, Елбасының, Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың көреген саясатының арқасында Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бізге қалған күрделі экономикалық дағдарысты еңсере алды. Мұнда негізгі рөлді осы жылдары мұнай импорттаушы елдердің деңгейінде өндірілген, тасымалданған және өңделген көмірсутек ресурстары атқарды.

Жергілікті шикізат негізінде шикі мұнайды сусыздандыру үшін реагенттер өндірудің әзірленген технологиясының нәтижелері келтірілген. Таңдалған шикізат негізінде Оңтүстік Торғай ойысындағы кенорындарының шикі мұнайын сусыздандыру үшін реагенттер алынды. Май қышқылдары мен алифатты спирттер негізінде алынған реагент-деэмульгатор шикі мұнайды сусыздандыру кезінде су құрамын 0,5% - ға дейін, тұздарды 5-8 мг/л дейін төмендетуге мүмкіндік

беретіні көрсетілген.

Кілт сөздер: мұнай; реагент; мұнайды дайындау; май қышқылдары; эфирлер; гудрон; эмульсия; сусыздандыру.

Abstract. The article presents the results of research by scientists of the South Kazakhstan University named after M. Auezov, who are engaged in the preparation and transportation of oil. It is noted that over the past years of independence, our country, thanks to the far-sighted policy of our Leader of the Nation, Head of state, the First President N. A. Nazarbayev, was able to overcome the most difficult economic crisis that we inherited after the collapse of the Soviet Union. The key role in this was played by the hydrocarbon resources that were extracted, transported and processed at the level of some oil-importing countries during these years.

The results of the developed technology for the production of reagents for the dewatering of crude oil based on local raw materials are presented. On the basis of the selected raw materials, reagents for dewatering crude oil from the fields of the Yuzhno - Torgaysky trough were obtained. It is shown that the resulting demulsifier reagent based on fatty acids and aliphatic alcohols can reduce the water content in crude oil to 0.5%, and the salt content to 5-8 mg/l.

Keywords: oil; reagent; oil preparation; fatty acids; esters; tar; emulsion; dehydration.

УДК: 004.9

Курманова К.Т.,* Айтбаева А.С., Досмуратова С.И.

ст.преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Казахстан

преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Казахстан

к.сел/хоз.н., профессор, ТашкентАУ, Ташкент, Узбекистан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЕСПИЛОТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА

Автор - корреспондент: khali1902@mail.ru

Аннотация: В результате растущего спроса на производство и потребление продуктов питания современное сельское хозяйство находится на перепутье из-за постоянного высокого уровня предложения по всему миру и падения цен на сырьевые товары. Фермеры и агрономы во всем мире нуждаются в более эффективном управлении ресурсами из-за ограниченного бюджета, и движение «от фермы к вилке» оказалось под давлением с целью улучшения надзора, поскольку потребители проявляют интерес к беспилотным технологиям. Какие продукты они покупают и как их выращивать. В то же время изменение климата создает новые трудности для сельскохозяйственной отрасли с точки зрения защиты безопасности цепочки поставок. Действительно, оптимизация показателей устойчивости для снижения воздействия на здоровье и благополучие общества и планеты останется приоритетом, особенно потому, что повышение устойчивости к внешним воздействиям также может принести дополнительные экономические выгоды для сельскохозяйственных специалистов, позволяя им более эффективно использовать ресурсы и усилия.

Ключевые слова: аппаратные средства, программное обеспечение, данные, исполнители и методы, воздушные аппараты.

Введение. При рекордно высоком уровне мирового предложения и рекордно низком уровне цен на сырьевые товары в результате растущего спроса на производство и потребление продуктов питания современное сельское хозяйство находится на перепутье. Фермеры и агрономы во всем мире как никогда нуждаются в улучшении управления ресурсами в ответ на ужесточение бюджетов, в то время как движение «от фермы к вилке» столкнулось с растущим давлением в сторону повышения прослеживаемости продукции, поскольку потребители все больше интересуются происхождением. о товарах, которые они покупают, и о том, как они были выращены. Кроме того, изменение климата продолжает создавать новые уровни сложности для сельскохозяйственной отрасли в

Продукты можно точно отследить от фермы до вилки, используя GPS-координаты для каждой точки пути, а не более традиционный сбор времени и трудоемкий сбор данных. БПЛА особенно полезны для тщательного мониторинга больших площадей сельскохозяйственных угодий с учетом таких факторов, как уклон и высота, например, для определения наиболее подходящих рецептов посева.

Эта технология также оказалась полезной для получения обширного обзора всхожести и популяции растений, поскольку более точные данные могут помочь в принятии решений о пересадке, а также при прореживании и обрезке, а также в улучшении моделей культур. Важно отметить, что данные с беспилотников с высоким разрешением могут использоваться для оценки плодородия сельскохозяйственных культур, что позволяет специалистам в области сельского хозяйства более точно вносить удобрения, сокращать потери, а также планировать и устранять неполадки в оросительных системах.

Эта технология также может быть особенно эффективной после стихийных бедствий, таких как наводнение, чтобы помочь фермерам оценить ущерб на местности, которая может быть труднодоступной для пеших прогулок. Потенциал беспилотных летательных аппаратов в улучшении устойчивого сельского хозяйства огромен. Согласно прогнозам, рынок сельскохозяйственных дронов уже оценивается в 32,4 миллиарда долларов США, что свидетельствует о том, что отрасль начинает осознавать преимущества перед более традиционными методами, такими как картографирование местности. Учитывая обширную местность, требующую съемки, дроны предлагают повышенную эффективность, позволяя пользователям получать изображения с высоким разрешением быстрее, чем альтернативные методы [2].

В информационном обществе фермер может подключаться к Интернету через мощные беспроводные каналы из любой точки области, контролировать необходимые рабочие концепции, устанавливать различные типы датчиков там, где это необходимо, и получать к ним доступ в любое время, поэтому он имеет доступ ко всем необходимым данным. (таблица 1).

Таблица 1. Использование информационных технологий фермами

Страна	Число с/х работников с полной занятостью	Количество с/х работников применяющих компьютеры		Количество с/х работников, пользующихся интернетом	
		Чел.	%	Чел.	%
Чехия	175000	30000	17,1	4000	2,3
Дания	60000	48000	80,0	30000	50,0
Финляндия	80000	50000	62,5	40000	50,0
Франция	330000	110000	33,3	25000	7,5
Германия	170000	75000	44,1	55000	32,4
Ирландия	40000	-	-	10000	25,0
Италия	260000	80000	30,8	10000	3,8
Япония	426000	144000	33,8	52000	12,2
Голландия	100000	60000	60,0	50000	50,0
Новая Зеландия	40000	22000	55,0	-	-
Норвегия	70000	52222	74,3	40000	57,1
Польша	2000000	100000	50,0	5000	2,5
Испания	1000000	45000	45,0	10000	10,0
Швеция	30000	24000	80,0	14000	46,7
Великобритани	80000	60000	75,0	30000	37,5

Я					
Россия	275000	9000	3,3	3000	1,1

Практический раздел. В нашей стране геоинформация широко используется в географии, почвоведении и лесоводстве, в том числе для экологической оценки и прогнозирования. Первые данные ГИС для анализа и рационального использования почв были опубликованы в 1991 г. (Рожков, Столбовой, 1991). Важнейшей задачей развития агропромышленного комплекса России является создание современной многоуровневой основы компьютерных интерактивных карт, различных баз данных агростатистики, различных пространственных изображений пространственного разрешения, интегрированных в единую геоинформационную систему. Предварительные исследования показывают, что «ГИС-Россия. Агрокомплекс - эффективный инструмент для организации пространственной информации о сельском хозяйстве, ее сбора, контроля управления сельским хозяйством на национальном и региональном уровнях.

Сегодня инновации успешно внедрены в ряде регионов Казахстана. Результат - высокая производительность и низкие производственные затраты. Одно из хозяйств Павлодарской области теперь дает стабильный урожай в любую погоду. Управление техникой, оснащенной навигационным оборудованием, приносит фермерам большие выгоды. В Карагандинской области внедрены новейшие технологии. Сейчас фермеры оцифровывают пашню и создают электронные карты сельскохозяйственных земель. Например, крупное хозяйство в Нурынском районе засеяло пшеницу на 500 гектарах и засеяло ее цифровым способом. Новый подход привел к увеличению производительности на 30%. Технологические инструменты пространственной оценки позволяют эффективно искать различные концепции сельскохозяйственной функциональности. Например, в растениеводстве:

- анализ состояния посевов на разных стадиях вегетации (рост биомассы, уровень влажности), в том числе анализ всхожести;
- планирование и управление агротехническими работами (рыхление, уборка урожая) (рисунок 3);
- выявление и прогнозирование неблагоприятных процессов и явлений (наводнения, вредители) с целью их учета при планировании природопользования. Космические исследования позволяют проводить инвентаризацию сельскохозяйственных угодий, эффективно управлять состоянием посевов на разных этапах, выявлять процессы деградации земель, выявлять угрозы посевам и решать многие другие проблемы агропромышленного комплекса.

Рисунок 3. Управление уборки урожая

Урожайность культур на разных участках одного поля неодинакова. На величину многоплодной урожайности влияют следующие факторы: качество почвы (плодородие,

кислотность, структура); дозы и виды применяемых удобрений; рельеф местности; наличие лесополос; посевная техника, уход и уборка урожая; качество семян; болезни и вредители сельскохозяйственных культур; погодные условия и многое другое. Сравнивая определенные характеристики поля с более продуктивными картами, специалисты по сельскому хозяйству могут определить причины неравномерной урожайности (одни части поля более продуктивны, чем другие).

Решение о внесении удобрений в конкретную область поля будет основано на глобальном позиционировании и ГИС, традиционных источниках информации и экспертных решениях практиков и консультантов. Зная урожайность полей, почву и другие характеристики, можно прогнозировать движение растений с помощью глобального позиционирования и ГИС, датчиков, исполнительных механизмов машин (например, для внесения удобрений) и известных полей с азотом, фосфором и др. калий. Внесите необходимое количество удобрений на каждую площадь [3].

Спрос на индустрию дронов будет продолжать расти за счет расширения сельскохозяйственного рынка - с 2,81 миллиарда долларов в 2014 году, который, по прогнозам, вырастет до 6,43 миллиарда долларов в 2022 году. Самолеты также играют важную роль в повышении производительности и прибыльности сельскохозяйственного сектора (рисунок 4).

Рисунок 4. Использование беспилотников

Беспилотные летательные аппараты (БПЛА) помогают улучшить орошение и выращивание сельскохозяйственных культур, предоставляя точные высокоточные 3D-карты для наземных и полевых наблюдений. Дроны, управляемые фермой, могут делать больше, чем просто контролировать посевы и оценивать их здоровье: беспилотные системы посадки могут снизить стоимость этого процесса до 85процентов благодаря своей исключительной точности.

Управляемые GPS, дроны могут опрыскивать посевы с беспрецедентной четкостью - использование пестицидов можно сократить до 30процентов. Сегодня продовольственная безопасность становится неотъемлемой частью национальной стратегии любой страны на будущее. По оценкам экспертов ООН, к 2050 году население мира достигнет 9,8 миллиарда человек, а мировое производство продуктов питания увеличится на 70%, чтобы обеспечить общество продуктами питания. По данным Всемирной организации здравоохранения, около 821 миллиона человек во всем мире страдают от голода и недоедания.

Однако ежегодно теряется около 1,6 миллиарда тонн продовольствия, около 1,6 триллиона долларов - треть мирового производства. Boston Consulting Group отмечает, что 500 миллионов тонн продуктов питания теряются или повреждаются во время

производства - на 47 процентов больше, чем 340 миллионов тонн, теряемых ежегодно по вине потребителей. Агробизнес уже сталкивается с глобальными проблемами, включая изменение климата, истощение земель, истощение водных ресурсов и высокие затраты на энергию. В преодолении этой ситуации «точность» может сочетаться с сельским хозяйством, агрономией и химическими исследованиями. На смену традиционным технологиям, которые использовались десятилетиями, приходят сотни новейших исследовательских центров мира, повышая производительность в различных секторах сельскохозяйственного сектора.

Выводы. Таким образом, новейшие информационные технологии станут основой перехода общественного развития от индустрии мирового уровня к информационной эпохе [4,5]. Современные сельскохозяйственные технологии прокладывают путь к устойчивому будущему, в котором фермеры могут повышать производительность и сокращать отходы (рисунок 5).

Рисунок 5. Умные технологии

Искусственный интеллект, анализ данных и даже дроны - одно из решений, которые изменят будущее сельского хозяйства, сделав его умнее, эффективнее и лучше для планеты [6].

Список литературы:

1. <http://ssa.ru/articles/entry/4397bc65d>
2. ГИС в сельском хозяйстве
https://studbooks.net/2167467/informatika/selskom_hozyaystve
3. https://www.iguides.ru/main/other/kak_umnye_tekhnologii_nakormyat_planetu/?sphras_e_id=7698084
4. <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=700053>
5. Ворожейкина Т.М., Игнатов В.Д. Логистика в АПК. М.: КолосС, 2005.
6. https://www.iguides.ru/main/other/kak_umnye_tekhnologii_nakormyat_planetu/?sphras_e_id=7698084

References list:

1. <http://ssa.ru/articles/entry/4397bc65d>
2. GIS v sel'skom khozyaystve
3. https://studbooks.net/2167467/informatika/selskom_hozyaystve
4. https://www.iguides.ru/main/other/kak_umnye_tekhnologii_nakormyat_planetu/?sphras_e_id=7698084
5. Vorozheykina T.M., Ignatov V.D. Logistika v APK. M.: KolosS, 2005.
6. https://www.iguides.ru/main/other/kak_umnye_tekhnologii_nakormyat_planetu/?sphras_e_id=7698084

Түйін: Азық-түлік өндірісі мен тұтынуға өсіп отырған сұраныстың нәтижесінде қазіргі заманғы ауылшаруашылығы бүкіл әлем бойынша ұсыныстың тұрақты жоғары деңгейіне және

тауар бағасының төмендеуіне байланысты тоғысында тұр. Дүниежүзіндегі фермерлер мен агрономдар бюджеттің шектеулі болуына байланысты ресурстарды басқаруды жақсартуды қажет етеді, ал тұтынушылар Провансқа қызығушылық танытқандықтан, қадағалауды жақсарту үшін фермадан форка қозғалысына қысым жасалды. Олар қандай тағамдарды сатып алады және оларды қалай өсіру керек. Сонымен бірге климаттың өзгеруі аграрлық индустрия үшін жеткізілім тізбегінің қауіпсіздігін қорғауда жаңа міндеттер туғызуда. Шынында да, қоғам мен планетаның денсаулығы мен әл-ауқатына әсерін азайту үшін тұрақтылық көрсеткіштерін оңтайландыру бірінші кезектегі мәселе болып қала бермек, әсіресе тұрақтылықты арттыру сонымен қатар ауылшаруашылық мамандарына ресурстар мен күш-жігерді тиімді пайдалануға мүмкіндік беру арқылы қосымша экономикалық пайда әкелуі мүмкін.

Кілт сөздер: аппараттық құралдар, бағдарламалық қамтамасыз ету, деректер, орындаушылар және әдістер, әуе аппараттары.

Abstract: As a result of the growing demand for food production and consumption, modern agriculture is at a crossroads due to persistent high levels of supply around the world and falling commodity prices. Farmers and agronomists around the world are in need of better resource management due to limited budgets, and the farm-to-fork movement has come under pressure to improve oversight as consumers take an interest in Provence. What foods do they buy and how to grow them. At the same time, climate change is creating new challenges for the agricultural industry to protect the security of the supply chain. Indeed, optimizing resilience metrics to reduce the impact on the health and well-being of society and the planet will remain a priority, especially as building resilience can also bring additional economic benefits to agricultural professionals by enabling them to use resources and efforts more efficiently.

Keywords: hardware, software, data, performers and methods, aerial vehicles.

ТҰЛҒАТАНУ ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ COGNITION OF PERSONALITY

УДК: 541.18

Бедебаев Т.А., Ергебекова А.О.*

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.

ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ - ӨТКЕН ЗАМАНДА ӨМІР СҮРГЕН БОЛАШАҚ АДАМЫ

Автор - корреспондент: alemti@mail.ru

Түйін. Мақала ұлы қазақстандық саяхатшы Шоқан Уәлихановқа арналған. 2021 жылы қарашада біздің ұлы ғалымымыздың туғанына 186 жыл толды. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын аты-жөні Мұхаммед Қанафия; 1835-1865) - қазақтың ұлы ғалымы, 19 ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда дүниеге келген демократиялық, ағартушылық мәдениеттің алғашқы өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклорист, этнограф, географ, мұғалім. Шоқан 1835 жылы қарашада қазіргі Қостанай облысы Сарыкөл ауданының Күнтіме ордасындағы Құсмұрын станциясында әйгілі аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың отбасында дүниеге келді. Оның әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы ол кезде Аманқарағай дуанасының аға сұлтаны болған. Шоқанның балалық шағы қыста Обаған маңындағы Орда Күнтізімде, жазда Ескенің оң саласы - Аққанбұрлық алқабындағы Ата-Жайлауда өтті. Ол сондай-ақ балалық шағы Айғаным әжесі тұрған Сырымбет хандығында өтті. «Жеті халықтың тілін білуге тиіс» ханның ұрпағы ретінде Шоқан Күнтіме ордасында әкесі ашқан ауыл мектебінде оқыды.

Кілт сөздер: Шоқан, ақын, еңбек, қазақ, халық, ұл, жыл.

Кіріспе. Ш.Ш.Уәлиханов - революцияға дейінгі кезеңдегі қазақ халқының ең көрнекті тұлғаларының бірі, ағартушы-демократ, саяхатшы, этнограф, филолог. Осындай жан-жақты ғалымның және прогрессивті тұлғаның тарихи аренаға шығуы қазақ халқының

тарихындағы маңызды кезеңге - Қазақстанның өндіргіш күштерінің дамуын жандандырумен және оның Ресеймен жүзжылдық экономикалық және мәдени байланысының тереңдеуімен сәйкес келді. 1835 жылы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (шын аты-жөні - Мұхаммед-Ханафия) Көкшетау (қазіргі Солтүстік Қазақстан) облысының Құсмұрын трактасында аға сұлтан - билеуші Шыңғыс Уалихановтың отбасында дүниеге келді, кейінірек полковник шенін алған, өз заманына оқыған беделді адамдардың бірі болды. Шоқанның әжесі бірнеше тілде сөйлейтін ақылды, білімді әйел болған. Ол Шоқан Уалихановтың рухани дамуына үлкен әсер етті. Шоқан өмірінің соңына дейін өзінің әжесі - тәлімгер туралы, халықтың ең жақсы дәстүрлерін, әдет-ғұрпын еске алып, жарқын естеліктерін сақтап келеді. Ол онымен бірнеше есте қаларлық кездесулер жазды. Батыс Сібір генерал-губернаторы жанындағы арнайы тапсырмалардың офицері бола отырып, Шоқан Айғанымның қайтыс болғаны туралы хабарлама алып, қоштасу және оны соңғы сапарға шығарып салу үшін арнайы Сырымбетке барды» деп жазды зерттеушілердің бірі ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының академигі А.Х.Марғұланнның өмірі мен қызметі. Әйгілі хан Абылайдың ұрпағы, кішкентай кезінен бастап қазақтың белгілі ақындарымен, әншілерімен және композиторларымен сөйлесіп, олардың шығармашылығына қызығушылық танытатын.

Бала кезінен әкесімен бірге «Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу», «Едіге», «Еркөкше» сияқты халық өлеңдерінің бірнеше нұсқаларын жазып алған болатын. Қазақ мектебінде ол қыпшақ-шағатай, араб және парсы тілдері туралы алғашқы білімдерді алды. Содан кейін 12 жастағы Шоқан 1847-1853 жылдары Омбыға, сол кездегі Сібірдегі ең жақсы оқу орны - Омбы кадет корпусында білім алды. Онда ол әскери пәндер, тарих, география, философия негіздері, әдебиет, зоология, ботаника, физика, математика, геодезия және сәулет өнері пәндерін оқиды. Ол жерде өткізген 5 жыл болашақ ғалым үшін өте маңызды болды. Жақсы кітапхана бар еді, курсант Уәлихановқа өзіне қызық болғанның бәрін алуға рұқсат етілді. Кадет корпусы - революцияға дейінгі, негізінен офицерлер балаларына арналған, 1730 жылдары құрылған жабық әскери оқу орны. Осы оқу орнының қабырғасында болашақ ғалым.

Ш.Ш.Уалиханов жеке тұлғаны қалыптастыруға көмектескен алғашқы білімді алды. Уалиханов, оның идеологиялық платформасы. Сол кезеңдегі қазақтар үшін оларды білуге деген табандылық өз алдына ерекше, мағыналы құбылыс болды. Корпуста жұмыс істеуге тәжірибелі оқытушылар шақырылды, олардың арасында капитан И.В.Ждан-Пушкин, Н.Ф.Костылецкий, жастардың досы Н.Г.Чернышевский, В.П. Лабодовский, Гансевский сияқты орыс озық әлеуметтік ойының ықпалында болған адамдар болды. Ш.Ш.Уалиханов Омбыда болғанда, ол қаланың білімді адамдарымен сөйлескен. Корпуста Уалиханов география, тарих, әдебиет сабақтарында қабілеттерін көрсетті. Ол өзінің замандастарының бірқатар естеліктерінде атап көрсетілгендей көп және ойлана оқиды. Содан кейін де ол қазақ фольклорының шығармаларын жазып алды, даланың кейбір аймақтарының тарихи топографиясын зерттеді, сәулет ескерткіштерінің суреттері мен эскиздерін жасады. Шоқан Уәлихановтың сүйікті жазушылары Николай Гоголь, Чарльз Диккенс, Уильям Такерей, ал ақын және прозаик Михаил Лермонтов оның ең сүйікті ақыны болған. Шығыстанушы Николай Костылецкий, тарих пәнінің мұғалімі Г.В.Гонсевский, жазушы Василий Лободовский болашақ этнографтың тәлімгері болды.

Теориялық талдау. Шоқан Уәлиханов небәрі он бес жаста болатын, ал мұғалімдер оған қазірден үміт күттіретін ғалым ретінде қараған болатын. Замандастарының есінде, Қазан және Санкт-Петербург университеттерінің профессоры, шығыстанушы Илья Березин курсант Уәлихановтан хан белгілерінде қолданылатын кейбір терминдердің мағынасын егжей-тегжейлі түсіндірмелермен бірге түсіндіріп беруін өтінген кезде, он жеті жасар Шоқан бұл тақырып туралы көптеген маңызды сұрақтарды көтерді, сондай-ақ қазақ халқының шығу тегі туралы өз пікірін білдірген болатын. Березиннің еңбектеріне шолу жасау - оның алғашқы ғылыми жұмысы болатын. Кадет корпусынан Шоқан корнет

шенімен босатылып, Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфортқа адъютант болып тағайындалды. Бұл уақытта ол Омбы мұрағатында көп жұмыс істеді, Орталық Азия туралы құжаттарды зерттеді. Сондықтан, әйгілі саяхатшы Семенов-Тянь-Шанский Омбыдан өтіп бара жатқанда, провинциялық қаладан ешқашан кетпеген бұл жігіттің алған біліміне таңданды. 1854-1857 жылдары Уалиханов Жетісу, Тарбағатай, Орталық Қазақстан, Қырғызстанды аралап, қазақ және қырғыз халықтары туралы бай географиялық, этнографиялық және тарихи материалдарды жинады, оны атақты саяхатшы-географ П.П.Семенов-Тянь-Шанский жоғары бағалаған болатын.

Ол сонымен бірге Ш.Ш.Уалихановты ғылыми орыс географиялық қоғамының мүшесі ретінде керемет қабілеттердің иесі ретінде ұсынды, ал Шоқан 1857 жылы оның толық құрамына сайланды. 1855 жылы Шоқан Уәлиханов өзінің жетекшісі Гасфорт губернаторымен бірге қазақ даласында инспекциялық сапарда жүреді. Ол аудармашы ретінде де, жай ғана дала заңдары мен әдет-ғұрыптарын білетін маман ретінде де пайдалы болады. Алғашқы аялдамалардың бірі - Семей, содан кейін шағын қала, бірақ керуен жолдарының орталығы болды. Осы сапар барысында олар Семейде әскери қызмет атқарған Достоевскиймен достасады. Олар Омбыда кездесті, түрмеден шыққаннан кейін Достоевский біраз уақыт Ивановтардың үйінде тұрды, ол жерге Уәлиханов та барды. Семейге келген жас офицер Достоевскийді табады. Олардың арасында жас айырмашылықтары үлкен болғанымен, бұрынғы сотталғанның өмірі қазақ ақсүйегінің тағдырымен ешқандай байланысы болмаса да, қарым-қатынас өте жылы басталды. Уәлихановтың Достоевскийге жазған жазбасы: «Мен сізбен Семейде болған бірнеше күнге риза болғаным үшін, енді мен сіздерге тағы қалай баруды ойлап отырмын. Мен сезім мен көңіл-күйді жазудың шебері емеспін, бірақ бұл қажет емес деп ойлаймын. Сіз, әрине, мен сізге қаншалықты байланғанымды және сізді қалай жақсы көретінімді білесіз». Федор Михайловичтің жауабы одан кем емес жылы болды: «Мен ешқашан ешкімге ондай тарту сезінген емеспін, тіпті ағамды қоспағанда, бұл қалай болғанын Құдай біледі». Олар Шоқан Уәлиханов Қашқардан оралғаннан кейін екінші рет кездеседі. Достоевскийге дәл осы уақытта Ресейге оралуға рұқсат етілді. Ақындар Аполлон Майков пен Яков Полонский, оны рухани жағынан өте жақын адам ретінде қабылдады. Шоқан 1856 жылы 28 маусымда Қапал маңындағы Семей керуеніне қосылды. Жолда саяхатшы күнделігін жүргізді, оны Қашқарияға кірер алдында тауға көмген. Олар қалаға жақында болған қайғылы оқиғалар әлі де сезіліп тұрған кезде кірді, ал бастары кесілген шындар қала қақпасына шығып тұрды.

Керуен алдында саудагерлердің арасында орыс офицері бар деген қауесет тарады, сондықтан барлығын өте мұқият тексерді. Шоқан экспозиция болған жағдайда оның басы бекініс қабырғасын безендіретінін түсінді. Ол бір жыл осы қалада болады, дүкенде сауда жасайды, эскиздер жасайды, тіпті жергілікті әдет-ғұрып бойынша уақытша некеге тұрады. Шоқан Уәлиханов жергілікті халықтардың тілі мен әдет-ғұрпын зерттейтін болады, тіпті ұйғыр тілінің сөздігін құрастырады. Кері жол да үрей тудырды, керуен лейтенант Уәлихановты білетін жерлерді аралап өтіп, Шоқанды Қоқан ханына береміз деп қорқытты. Егер уақытында келген орыс отряды болмаса, оның қалай аяқталатыны белгісіз.

Петербург сапар туралы есеп күтіп отырды, бірақ саяхатшы алдымен ол қайтыс болған жағдайда бағалы материалдар жоғалып кетпес үшін Қашқарияға сапар туралы толық есеп жасағысы келді. 1856 жылы сәуірдің басында 21 жаста болған лейтенант Шоқан Уәлиханов өзінің кезекті үлкен іс-сапарына Жетісу мен Ыстықкөлге аттанды. Бұл сапар оған этнограф ретінде өте қызықты болады. Ол өзінің туған даласының аңыз әңгімелеріне қызығушылық танытқан, сондықтан ол Қозы-Көрпеш пен Баян-Сұлу кесенелерінің эскиздерін жазып, олар туралы өлеңнің мәтінін жинап, бастырып шығарған. Тамғалы шатқалындағы тасқа салынған суреттер Шоқан Уәлихановты таң қалдырды.

Сондай-ақ ол өзінің туыстары қарақырғыз деп атаған қырғыздардың өмірімен қызығушылықпен танысты, өйткені олардың ақ және қара сүйектерге бөлінуі болмаған.

Міне, оның осы сапардағы эскиздерінің бірі. Онда ол алдымен ұлы батыр Манас туралы қырғыз аңыз туралы және аңыздың соншалықты керемет екендігі туралы естіген: «оны үш күн мен үш түнге дейін айтуға болады». 1856 жылдың тамыз айының басында Шоқан Уәлиханов Верное мен Алтын-Емел бекіністерін аралау жолында Кульджаға барды. Сапардың басты мақсаты Ресей мен Қытай арасында сауда қатынастарын орнату болды. Жол бойында терек егілген егістік алқаптарды көбірек кездестірдік. Ол кедей далалық жерлерде керемет егін өсіретін қытайлардың қыңырлығына таңданды. Бірақ қытайлық шенеуніктермен бітіспес келіссөздер зеріктіруді тудырды, оны жою үшін жас офицер сурет салды. Және 1857 ж. Санкт-Петербург университетінде дәрістерге қатысты. Ол Орта Азия мен Шығыс Түркістан карталарын құрастыру және басып шығару бойынша жұмыс жасады, ғалым К.Риттердің еңбектерін, география, этнография, Орта Азия мен Қазақстан тарихы бойынша жинақталған материалдарды баспаға дайындауға қатысты, Шығыс Түркістан, Тянь-Шань, Қырғызстан туралы дәрістер оқыды. Петербургте алпысыншы жылдардағы орыс революционер-демократтарының идеяларымен танысады. Шоқан орыс ғалымдарымен және жазушыларымен күнделікті байланыста бола отырып, олардың Орталық Азия мен Қазақстанға деген қызығушылығын оятып, осы шет аймақтардағы халықтарға деген достық ықыласты нығайтуға көмектесті.

Азиядағы әскери ғылыми экспедицияларға қатыса отырып, Шоқан Уәлиханов қырғыздың «Манас» эпосы туралы алғашқы ғылыми жазбаны жасай отырып, Шығыс Қазақстанның дәстүрлері мен аңыздарын жинауға мұрындық болды. 1858-1859 жылдары Уәлиханов өзінің әйгілі саяхаты мен көрнекті ғалымы ретінде даңққа бөленген Қашқарияға (Қытай) сапар жасады. Осы сапардың нәтижелері, Шығыс Түркістан халықтарының тарихы, географиясы және әлеуметтік құрылымы туралы еңбектер орыс, неміс, ағылшын және француз тілдерінде жарық көрді. Ресей Қашқарияға қызығушылық танытты, өйткені ол Орталық Азиядағы шай саудасының негізгі орталығы болатын. Үкімет ол жерде сауда кеңсесін ашу туралы байыпты ойлады, бірақ ол үшін саяси жағдаймен және осы қаланың сауда-саттығымен танысу керек болды, мұнда еуропалық келбеті бар адамның енуі мүмкін емес еді. Экспедиция қатаң құпия жағдайында дайындалды. Семейден Қашқарияға бара жатқан керуенге Шоқан Уәлиханов балалық шағында осы қаладан алынған көпес Әлімнің атын жамылып қосылуға мәжбүр болды. Сонымен бірге, Қашқарияда тағы бір төңкеріс болғаны белгілі болды; қалада күн сайын өлім жазасы орындалып жатты, бірнеше жүз бас кесілді. Бұл экспедицияны одан да қауіпті етті. 1859-1861 жж.

Соңында Ш.Уәлиханов Санкт-Петербургте тұрды, онда ол ең жоғарғы әскери мекеме - Бас штабта, Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінде, өзі сайланған орыс географиялық қоғамында жұмыс істеді. Шоқан Уәлиханов астанаға 1859 жылдың соңында келді. Петербургте ол үлкен жетістікке жетті. Ең маңыздысы оның 1860 жылы 4 мамырда Ресей Географиялық қоғамында сөйлеген сөзі болды. Содан кейін ол әлемдік география ғылымының шежіресінде мәңгі қалатын үкіметтік тапсырмамен Шығыс Түркістанға қауіпті және сонымен бірге жарқын саяхат жасады. Оның зерттеулері Орыс Географиялық Қоғамының еңбектерінде, Лондон мен Берлинде жарияланды. Ақындар шығыс өмірінен сюжеттер, тақырыптар ұсынды. Уәлихановпен әңгімелерінің әсерінен ақын А.Н.Майков «Далада», «Альпі мұздықтары», «Емшан» өлеңдерін жазды. А.Н. Майковтың хатында: «... біз біраз уақыт бірге болдық, бірақ мен сізді қатты жақсы көрдім...» деп оқыдық. Санкт-Петербургте болған кезінде Ш.Уәлиханов көшіп келген ғылыми және әдеби ортада ол үлкен құрмет пен сүйіспеншілікке ие болды. Көпшілігі кейін Уәлихановты еске алып, ол туралы жылы лебізбен және шынайы ізгілікпен жазды.

1861 жылдың көктемінде ауыр ауру Ш.Уәлихановты Петербургтен кетуге мәжбүр етті. Ауылда тұрып, күнделікті өмірді, халықтың тарихын зерттеп, ауызша поэзия үлгілерін жинады. Ол артта қалушылық, орта ғасырлар, шенеуніктердің - отарлаушылар мен феодалдардың екіжақты езгісінде азап шегіп отырған, құқықсыз бұқараның азап

шеккені, олардың озбырлығы мен зорлық-зомбылығы туралы көп жазды. Ол қысым мен әділетсіздікке қарсы көпшіліктің құқығын қорғайды. Уәлихановтың есімі көрнекті этнографтардың есімдері арасында мәңгі қалады. Орталық Азия тарихы мен археологиясының белгілі зерттеушісі, академик Николай Веселовский біздің кейіпкеріміз туралы былай деп жазды: «Шоқан отыз жылға жетер-жетпес уақытта өзгелердің өмір бойы жасай алмайтынын жасады». Мысалы, орыс географы және саяхатшысы Петр Семенов-Тянь-Шанский «Шоқан өз еліне деген адалдығын сақтады, ол қазақ өмірін жақсы көрді, бірақ соған қарамастан Батыс өркениетін қалай жоғары бағалай білетінін» айтты. Орыс энтомологиялық қоғамы президентінің зерттеу жұмыстары Уәлихановтың жарқын тұлғасын өзінің прогрессивті философиялық көзқарастарымен толық бейнелейді, Семенов-Тянь-Шанский фактілерді келтірумен шектелмейді, байқауларын терең ойлармен сүйемелдейді. Осындай сәттерде Шоқан біз үшін тірі және жақын, дос және әңгімелесушіге айналады. Шоқан Уәлиханов өз халқын жақсы көрді, оларға қызмет еткісі келді.

Бірде ол Федор Достоевскийге: «Мен өзімді отандастардың пайдасына жұмыс істеуге, оларды шенеуніктерден және қазақ байларының деспотизмінен қорғауға арнау үшін сұлтан боламын деп ойладым», - деп жазды. Сонымен бірге ол өзінің үлгісімен жерлестеріне білімді сұлтан-билеушінің қалай пайдалы болатынын көрсеткісі келді. Қазақтың сот реформасы мәселелері бойынша заң комиссиясының жұмысына қатысып, әрине, қазақтың ежелгі заңдары мен кодекстерінің сарапшысы бола отырып, Уәлиханов барлық мәселелерде дербес позицияны ұстанды. Даладағы феодалдық-патриархалдық тәртіпті сынға алып, реакциялық патша шенеуніктерінің теріс қылықтарын айыптай отырып, Шоқан Уәлиханов еуропалық және орыс мәдениетінің прогрессивті әсерін мойындады. «Оның армандары - еуропалық ағартушылықты біріктіру және ұлтын сақтау», - деді ол туралы орыс публицисі және Сібірді зерттеуші Николай Ядринцев. Достоевский өзінің қазақ жолдасына былай деп жауап берді: «Бұл ұлы мақсат емес пе, Ресейде дала деген не екенін, оның маңызы мен сенің адамдарыңды кім түсіндіретін өзіміздің бірінші болуымыз қасиетті нәрсе емес пе? Ресеймен қарым-қатынаста болыңыз, сонымен бірге өз Отаныңызға ол үшін ағартушы шапағатшы ретінде қызмет етіңіз. Сіз - еуропалық жолмен білім алған алғашқы қазақсыз. Сонымен қатар, тағдыр сізді жанға да, жүрекке де сыйлайтын керемет адам етті».

Нәтижелер және талқылау. Тұлғаның биік ойлары, асыл мақсаттары мен жан-жақтылығы оның бейнесін қазіргі қазақстандықтар үшін тартымды етті. Уәлихановтың досы, географ Григорий Потанин Шоқан Уәлихановтың өзінің демократиялық көзқарастарының қалыптасуына, оның бойындағы ғылыми құмарлықтардың оянуына қаншалықты пайдалы әсер еткенін ризашылықпен еске алды. Шоқан Уәлиханов өмір сүрген және білім алған Омбы қаласын, алғашқы білім мен оқуды алған Омбы кадет корпусының ғимаратын көру мүмкіндігіне ие болғаныма қуаныштымын. Осы кадет корпусын бітірген түлектердің, көрнекті ғалымдар Шоқан Уәлиханов пен Григорий Потаниннің есімдері Омбы этнография ғылымының қалыптасуымен байланысты. Бүгін де Омбы этнографиясының бірінші кезеңі Уәлиханов деп аталады, бұл оның шығармаларының тұрақты мәні мен Шоқан Уәлиханов тағдыры мен оның бай мұрасы қазақ және орыс халықтарының тарихында лайықты орын алатындығын айғақтайды. Шоқан Уәлиханов шебер суретші болды, ал әлі фотосуреттер болмаған кезде, бұл талант саяхатшы және оның халқының дәстүрлерін зерттеуші үшін маңызды болды. Олардың досы, Орталық Азияның болашақ керемет зерттеушісі Гриша Потанинмен бірге олар саяхат кітаптарын ерекше жақсы көрді. 1861 жылдың көктемінде ол өз Отанына дайындала бастады. Созылмалы ауру өзін сездірді. Ол қымыз бен дала ауасының емдік қасиетінен үмітті. Бірақ бұл тек ауру емес шығар. Ол көптеген прогресшіл адамдар «адамдарға көмектесу керек, қарапайым адамдардың жағдайын жеңілдету керек» деп айтқан реформалар кезеңі болатын. Уәлиханов өз халқы үшін араша болу мақсатымен

Атбасар ауданының аға сұлтандарына үміткер болып, бұл қызметке үлкен айырмашылықпен сайланды. Бірақ оның қарсыласы Омбыға бай сыйлықтармен барды, ал генерал-губернатор оның сайлануын құптамады. Уәлиханов өзін жалғыз сезінетін болады. Көңілі түсіп, күйзелген Шоқан Алтын-Емел тауындағы алыс ауылда қыстаққа кетті. Онда ол Сұлтан Тезектің қарындасы Айсараға үйленді. Ол Шыңжандағы дүнгендер көтерілісі туралы соңғы мақаланы жаза алды, бірақ оның созылмалы ауруы асқынып, көп ұзамай ол тұтынудан қайтыс болды. Шоқан Уәлиханов өте ерте, 30 жасында қайтыс болды. Ол Алматыдан 250 шақырымдай жерде, Алтын-Емел жотасының етегіндегі жолдың жанында жерленген. Біздің ұлы жерлесіміз жастарды тәрбиелеуде, жас ұрпақты қазақ тілін, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге баулуда маңызды рөл атқарады. Ақын және дипломат Олжас Сүлейменов ол туралы лаконизммен және қысқаша айтқандай: «Ол - болашақ адамы, бұрын өмір сүрген».

Қорытынды. Менің Шоқан Уәлиханов туралы айтқаным - оның білімге деген құштарлығына және энциклопедиялық көзқарасына сүйсіну, бұл оның әдеби таланты бар ғалым ретінде шыққан кітаптары үшін алғыс сөздер. Уәлихановтың шығармалары біздің Отанымыздың тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылығымызды оятады. Оның туған жерінің бай және ежелгі мәдениеті оқырмандар алдында пайда болады, ол оны орыс және еуропалық зерттеушілердің меншігіне айналдырды. Шоқан Уәлихановтың ұлы мұрасы және оның таңғажайып, мөлдір тағдыры әсер етіп, шабыттандырады, бәрімізге өмір сүруге күш береді. Оның өмір жолы жас ұрпаққа тамаша үлгі, тәрбиелік миссияны жүзеге асырады, азаматтық сананы оятады. Ол Азия адамының рухани әлеміне жақын және түсінікті болды, бірақ сонымен бірге ол кең көзқарасты адам болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бегалин, С. Чокан Валиханов: повесть: /Сапаргали Бегалин. Москва. Дет.лит., 1976. 176с.
2. Ивлев, Н. П.И оживают биографии /Николай Петрович Ивлев. Алма-Ата: Казахстан, 1983. 204с.
3. Кумеков, Б. Чокан Валиханов/Б. Кумеков,С. Утениязов. Алматы: Аруна, 2006. 100с. (Знаменитые люди Востока).
4. Попов, Ю.Г. Их помнит Сарыарка/Юрий Григорьевич Попов. Алма-Ата: Казахстан, 1989. 200с. (Летопись дружбы).
5. Сатпаева, Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература:ист.филологические очерки/ Щамшиябану Канышевна Сатпаева. Алма-Ата: 1987. 184с.
6. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005.
7. Абай.Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.
8. Отырар. Энциклопедия. Алматы. 2005.
9. Жетісу энциклопедия. Алматы: 2004. 712бет+48 бет түрлі түсті суретті жапсырма.
- 10.Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. Алматы 2009.
- 11.Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы: 2006. 384б.

References list:

1. Begalin S. Chokan Valikhanov: rasskaz: / Sapargali Begalin. M.: Det.lit., 1976. 176 s.
2. Ivlev N. Biografiya P. I. Ivleva / Nikolay Petrovich Ivlev. Alma-Ata: Kazakhstan, 1983. 204 s.
3. Kumekov B. Chokan Valikhanov/B. Kumekov, S. Uteniazov: Almaty: Aruna, 2006. 100 s. (Znamenityye lyudi Vostoka).

4. Popov, YU.G. Ikh pmnit Sary-arka/Yuriy Grigor'yevich Popov. Alma-Ata: Kazakhstan, 1989. 200 s. (Khronika druzhby).
5. Satpayeva SH.K. Chokan Valikhanov i russkaya literatura: istoriko-filologicheskiye ocherki/ Khamshiyabanu Kanyshevna Satpayeva. Alma-Ata: 1987. 184 s.
6. Kazakhskaya kul'tura. Entsiklopedicheskiy spravochnik. Almaty: OOO «Aruna» OOO, 2005.
7. Abay Entsiklopediya. Almaty: Obshchaya redaktsiya «Kazakhskoy entsiklopedii», izdatel'stvo «Atamura».
8. Otirar Entsiklopediya. Almaty. 2005.
9. Polnaya entsiklopediya. Almaty: 2004. 712 stranits + 48 stranits s razlichnymi tsvetnymi fotonakleykami.
10. Istoricheskikh lichnostey. Znaniya yavlyayut'sya obshchedostupnoy publikatsiyey. Prednaznachen dlya uchashchikhsya shkol'nogo vozrasta i shirokoy publiki. Sostavitel': Togisbayev B. Suzhikova A. Almaty 2009.
11. Tolkovyy slovar' imen Dzhananu. Almaty: 2006. 384 s.

Аннотация: Статья посвящена великому казахстанскому путешественнику Чокану Валиханову. В ноябре 2021 года исполнилось 186 лет со дня рождения нашего великого ученого. Чокан Чингизович Валиханов (настоящее имя Мухаммад Канафия; 1835-1865) - великий казахский ученый, один из первых представителей демократической, просвещенной культуры, родившийся в Казахстане во второй половине XIX века, востоковед, историк, фольклорист, этнограф, географ, педагог. Чокан родился в ноябре 1835 года на станции Кушмурун в орде Кунтимес нынешнего Сарыкольского района Костанайской области в семье известного старшего султана Чингиса Валиханова. Его отец Чингиз Валиханович был тогда старшим султаном Аманкарагай дуана. Детство Чокана прошло зимой в Орде Кунтимес близ Обагана, а летом в Ата-Жайляу в долине Акканбурлык, правом рукаве Ишима. Также он провел детство в Сырымбетском ханстве, где жила его бабушка Айганым. Будучи потомком хана, который «должен знать язык семи народов», Чокан учился в деревенской школе, открытой его отцом в орде Кунтимес.

Ключевые слова: Чокан, поэт, работа, казах, народ, сын, год.

Abstract. The article is dedicated to the great Kazakhstani traveler Chokan Valikhanov. November 2021 marks the 186th anniversary of the birth of our great scientist. Chokan Chingizovich Valikhanov (real name Muhammad Kanafiya; 1835-1865) is a great Kazakh scientist, one of the first representatives of a democratic, enlightened culture, born in Kazakhstan in the second half of the 19th century, an orientalist, historian, folklorist, ethnographer, geographer, teacher. Chokan was born in November 1835 at the Kushmurun station in the Kuntime horde of the present Sarykol district of the Kostanay region in the family of the famous senior sultan Chingis Valikhanov. His father Chingiz Valikhanovich was then the senior sultan of Amankaragai duana. Chokan's childhood passed in the winter in Horde Kuntimes near Obagan, and in the summer in Ata-Zhailau in the Akkanburlyk valley, the right branch of the Ishim. He also spent his childhood in the Syrymbet Khanate, where his grandmother Aiganyam lived. As a descendant of the khan, who "must know the language of the seven peoples," Chokan studied at the village school opened by his father in the Kuntime horde.

Keywords: Chokan, poet, work, kazakh, people, son, year.

ӘӨЖ: 930.1:323.27

Сапарбекова Б.Р. *

магистр оқытушысы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан, Шымкент

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ - САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Автор – корреспондент: a.a.saparbekova@mail.ru

Түйін: Мақалада Т.Рысқұловтың қазақ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық, білім беру дамуына өлшеусіз үлес қосқан және қысқа және қиын өмір жолында өз халқы үшін өз өмірін құрбан еткен ең құрметті және асыл адамдардың бірі болып саналатындығы туралы айтылады. Ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, саяси сауатты Т.Рысқұлов бүлікшілердің беделі мен сеніміне тез ие болды және көп ұзамай саяси көшбасшы болды. Т.Рысқұлов өзінің саяси қызметімен танымал. Рысқұлов депутаттардың ұсынысы бойынша 1918 жылы сәуірде Әулиеата уездік кеңесі атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланды. Билікке келген Т.Рысқұлов енді аштықтың алдында тұрған қазақ халқын құтқару және кеңесті жергілікті басшылармен толтыру үшін күресті. Т.Рысқұлов қызметіне байланысты Қазақстан мен Орта Азияда жоғары беделге ие болды. М.В Фрунзенің өзі Ленинге «Орта Азияда Рысқұлов пен Ходжаев үлкен беделге ие, олардың көпшілігі оларға еріп жүр. Т.Рысқұлов - батыл, ашық жас саясаткер.

Кілт сөздер: билік, бостандық, теңдік, революция, орталық комитет, экономика, отаршылдық, партия, автономия.

Кіріспе. Ғасырлар бойы қазақ халқы отарлы езгі жағдайында күн кешіп, ұлттық кемсітілік пен құқықсыздық жағдайында өмір сүрді. «Бостандық», «теңдік», «азаттық» сияқты қасиетті ұғымдарын ұран етіп алып, тәуелсіздік үшін күресіп қыршын кеткен қазақстың ұлы азаматтары аз болған жоқ. Сол жолда жанын құрбан еткен қазақ зиялылары, мемлекет қайраткерлері арасында Тұрар Рысқұловта болды.

Теориялық талдау. Т.Рысқұлов 1894 жылы 26 желтоқсанда Верный уездінде дүниеге келеген. Теңдік пен бостандық жолында тайсалмай күрес жүргізген Тұрардың әкесі Жылқыайдарұлы Рысқұл 1904 жылы халыққа күн бермегені жергілікті болыс Саймасай Төрткемпіровты атып өлтіргені үшін 10 жылға Сібірге айдалған болатын. Сол себептен Тұрар Меркеде туысқаны Қырғызбайдың тәрбиесінде болған. Арқа сүер әкесі болмағанына қарамастан Тұрар жақсы білім алды. Мектепті бітіргеннен соң Пішкектегі (қазіргі Бішкек) ауыл шаруашылық училищесіне түсіп, үздік бітіреді. Білімін одан әрі шыңдату мақсатында Ташкенттегі мұғалімдер институтына түседі. Дегенмен революциялық қозғалыстарға қатысып, жасырын қоғамдық үйірмелердің жұмыстарын атқарып жүріп, оқуын бітіре алмайды [1].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске Т.Рысқұлов белсене қатысты. Т.Рысқұлов өз мақалаларының бірінде көтеріліс туралы: «Жергілікті жұмысшыларды тыл жұмыстарына алу 1916жылы Өлкедегі көтерілістің орын алуына тек түрткі сылтау ғана болды, бірақ көтерілістің негізгі себебі болған емес. Өлкенің тұрғындарын патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы шығуының себебінің салмақты негізі бар екендігі даусыз. Ондай себептерге патшалық Ресейдің тереңдей түскен отаршылдық саясатында деп түсіну керек, нәтижесінде әбден төзімі таусылған жергілікті халықтың әкімшіліктің жан төзгісіз езгісіне жаппай қарсы шығудан басқа амалы қалмады».

Тәжірибесі мол қайраткер Т.Рысқұлов патша үкіметінің саясатына наразы халықтың арасында үлкен сенімге ие болып, көп кешікпей саяси басшыға айналды. Меркедегі көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі деген айыппен, ол түрмеге де жабылған болатын [2].

Алайда кінәсі дәлелденбеген Т.Рысқұлов босатылғаннан соң Ташкентке кетуге

мәжбүр болды. Ендігі жерде қайраткер Рысқұлов өзінің күш қуатын патшалық самодержавиенің жүргізіп отырған саясатына, отаршылдық езгідегі туған елінің қоғамдық-саяси өмірін тереңірек білуге, халқының әлеуметтік, мәдени ахуалын жан-жақты түсінуге арнады. Ал 1917 ж. Меркеге оралып «Қазақ жастарының революциялық одағын» құрды.

1917 жылы қайраткер Ташкент қаласында құрылған қазақ депутаттарының Түркістан өлкелік кеңесінің жетекшісі болды. Сол жылы 30-тамызда шаруа депутаттары кеңестері мен қазақ депутаттары кеңестері бірігіп, орталық атқару комитетін құрды. Комитет құрамына Т. Рысқұловта кірді. 1917ж. РСДРП құрамына да кірді. Оның себебі ол большевиктер арқылы қазақ халқы бостандық пен теңдікке жетеді деп сенді. Алайда 1917-1918 жылдары қазақ даласын ашаршылық жайлады. Кеңес үкіметінің қазақ халқын езуі соншалықты, қазақ жерінде ашыққандар өзінің туған мекендеуші, сол жердің қожайыны қазақтар болды. Ал орыс шаруалары мен әскери бөлімшелер астықпен толық қамтамасыз етіліп отырды [3].

Тәжірибелік бөлім. Өлкедегі қоғамдық-саяси істерімен таныла алған қайраткер Т.Рысқұлұлы жергілікті депутаттардың ұсынысымен 1918 жылы сәуірде Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитетінің төрағасының орынбасары болып сайланды. Билікке қол жеткізген Т.Рысқұлов ендігі кезекте ашаршылық қаупінен қырылудың алдында тұрған қазақ халқын құтқару, кеңес мүшелерін жергілікті басшылармен толықтыру үшін күресті. Бұл Т.Рысқұловқа оңай болған жоқ.

1918ж. Қыркүйек айында Түркістан Республикасының саяси жағдайы шиеленісе түсті. Биліктен шеттетілген солшыл-эсерлер арандатушылық әрекеттер жасай бастады. Соның алдын алу мақсатында уездік большевиктер Т.Рысқұловты 1918 ж. 2 қыркүйекте Ташкент қаласына жіберу туралы шешім қабылдайды және билік тарапынан сенімге иеленіп қызмет беріледі

Қайраткердің XXғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы мемлекеттік қызметін төмендегідей үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. 1920 жылдың екінші жартысы Т. Рысқұловтың саяси қуғындалу кезеңі;
2. Халық комиссариатының Әзірбайжандағы өкілетті өкілі қызметін атқарған;
3. РСФСР Ұлт істері халық комиссариатының Москвадағы орталық аппаратындағы қызмет жасауы.

Қазақтың ардагер азаматы, белгілі қоғам қайраткері Т. Рысқұлов 1924-1925жж. Аралығында Монғол Халық республикасында Коммунистік Интернационалдық уәкілі қызметін атқарған. Бұл жолы ол Монғолиядағы солшыл эсер партиясының мүшесі, белсенді қайраткері, арандатушы атышулы Элбэгдоржбен күресті [4].

Т.Рысқұлов аталған мемлекеттің болашағы үшін айтарлықтай қызмет атқарды. Сондай-ақ, Қазақстанның 1926 жылғы астанасы болған Қызылорда қаласындағы «Еңбекші қазақ» газетінің басшысы қызметін де абыроймен атқарады. Ал, 1926-1937жж. аралығында 11 жыл РСФСР Халық Комиссары кеңесінің төрағасының орынбасары қызметін атқарды.

Қазақ халқы үшін оның жасған еңбегі өлшеусіз. Мысалы: оның бастауымен Қарағанды көмір зауыты игерілсе, Балхаш мыс балқытушы комбинатының ашылуына да өз үлесін қосты. 1927 жылы басталған Түркістан-Сібір темір жолы құрылысына мемлекет тарапынан 200млн. сом бөлінді және де ол 1930 жылы 27-сәуірде іске қосылған. Бұл құрылысқа Тұрар Рысқұловпен бірге темір жол инженері М. Тынышбаев ат салыса қатысты. Бұл жұмыстың басқаруын Т. Рысқұловқа тапсыру тегін емес еді. Өйткені Т. Рысқұлов бұл құрылыстың жақтаушысы еді. Ол туралы өз мақаласында (Правда, 1926ж. 30-қазан «Проблема Семиречинской дороги и др.») жазған болатын.

Т.Рысқұлов білім мен мәдениет саласына да немқұрайлы қараған жоқ. Оның бастауымен Ташкент қаласындағы Орта Азия университетін ашылса, қазіргі таңда Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік Ұлттық Университетінің (бұрынғы С.М. Киров

атындағы Қазақстан Мемлекеттік Университеті) ашылуына негіз болған өзі еді.

Т.Рысқұловтың атқарған қызметі мен лауазымына байланысты Қазақстан мен Орта Азияда беделі жоғары болды. М.В. Фрунзенің өзі Ленинге «Орта Азияда Рысқұлов пен Ходжаев үлкен беделге ие, олардың соңынан көпшілік ереді. Т. Рысқұлов қайсарлы, өз ойын ашық айта білетін жас саясаткер» деп ерекше атап баяндаған [5].

Т.Рысқұлов Түркістан халқының бірігуін қолдаған жан. Ол үшін бірқатар қадамдарға да барды. Сол себептен партия басшылығы оның қызметін әрдайымбір жерден екінші жерге ауыстырып отырды.

1926 жылы Сталиннің басқаруындағы Кеңестік өкіметке қарсы шыққан З.Валиевжәне М. Султанғалиев қамауға алынған болатын. Дегенмен орталықтың озбырлығына наразы күштер әлде де аз емес еді. Бұл наразылықты өз дәрежесінде жеткізуге қабілетті жеке қайраткерлерде аз емес еді. Солардың бірі Т. Рысқұлов болды.

Орталық биліктің ұлттық ізгісіне шыдай алмаған автономиялық құрылым басшылары Т. Рысқұловтың бастауымен 1926 жылы 12-14 қараша аралығында кеңес өткізді. Кеңестің күн тәртібіне негізгі мәселе –ұлт мәселесі қаралды. Қазақ зиялыларының арасынан С. Асфендияров, С. Меңдешев, Ж. Мыңбаев, С. Қожанұлы, С. Досов т.б. кеңесте белсенділік көрсете білді. Кеңесте қаралған мәселелер Сталинге баяндалып, оның алдына ұлт мәселесі бойынша бесінші кеңесті өз уақытында өз уақытында шақыру туралы мәселе қойды.кеңес сонымен бірге барлық ұлтты республикалараға өзінің 130 беттен тұратын материалын таратты [6].

Қорытынды. Бұл Сталиннің тарапынан үлкен наразылық тудырды. Оның тапсырмасымен «Рысқұловшыларды» айыптайтын жиналыстар өткізілді. Соның бірі 1926 жылы 18 желтоқсанда Қызылордада Ф. Голощекиннің басшылығымен өткізілді. Бұл шара Рысқұловшыларды қудалаудың бастамасы ғана еді. 1937-1938 жылдардағы бүкіл Кеңес Одағын қамтыған құғын-сүргін науқаны кезінде жоғарыда аталған кеңеске қатысқан қайраткерлердің барлығы дерлік жазаланды. Тоталитарлық жүйе Т. Рысқұловпен оның пікірлес серіктерінің қарсылығын кешірген жоқ.

Кеңес өкіметінің сұрапыл саясатының салдарынан жойлып кетуге жақын қалған 1932-1933жж. ашаршылықты өз көзімен көріп отырған сол кездегі РСФСР халық комиссары Кеңес төрағасының орынбасары қызметіндегі Т. Рысқұлов қазақ халқының зарын Сталинге хат арқылы жеткізе білді. Тек осы хаттан кейін ғана Қазақстан халқына аштық пен індеттен құтылу мақсатында орталықтан көмек беріле бастады. Осылайша ол Сталиндік зұлымшылардың жүргізген саясатына қарсы күресіп, миллиондаған қазақстандық халықты аман алып қалуға тырысты. «Халқым» деп шырылдағын Т. Рысқұлов әділеттілік үшін күрес жолында артына өшпес із қалдырды. Халқының тәуелсіздігін арман еткен Т. Рысқұлов 1937-1938 ж.ж. сұрапыл Сталиндік құғын-сүргіннің құрбаны болып, халық жауы, шетелдің тыңшысыдеген жаламен ату жазасына кесілген еді [7].

Т.Рысқұлов қазақ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық, білім, оқу-ағарту ісінің дамуына өлшеусіз үлес қосып, өмірінің қысқа да ауыр жолында ұлты үшін жанын құрбан еткен ардақты да асыл жандардың ішіндегі ірі тұлғалардың бірегейі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұртаза Ш. Қызыл жебе, Алматы, Қазғұрт. 2005, 85 б.
2. Абдаимов Ә. История Казахстана, Алматы. 2003, 56 б
3. Қоңыратбаев О. Т.Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі, Алматы.1994, 97 б.
4. Әбілтайұлы М., Әбілдаев Н., Рысқұлов Т. Монголияда, Алматы. 1994, 208 б.
5. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Алматы. 2004, 198 б.
6. Қазақ қалай аштыққа ұшырады, Алматы. Қазақ университеті 1991, 47 б.
7. Күзембаев Е.Тұрар. Шымкент. 1992, 152 б.

References list:

1. Murtaza SH. Qızıl jebe, Almatı, Qazğurt. 2005, 85 b.
2. Abdaimov A. Istoriya Kazahstana, Almatı. 2003, 56 b
3. Qoñıratbaev O. T. Rısqulotıñ qoğamdıq-sayasi jane memlekettik qızmeti, Almatı. 1994. 97 b.
4. Abiltayulı M., Abildaev N., Rısqulov T. Mongoliyada, Almatı. 1994, 208 b.
5. Qoygeldiev M. Ultıq sayasi élıta. Almatı. 2004, 198 b.
6. Qazaq qalay ashtıqqa ushıradı, Almatı. Qazaq universiteti 1991, 47 b.
7. Kuzembaev E. Turar. Shımkent. 1992, 152 b.

Аннотация: В статье исследуется личность Т. Рыскулова, который считается одним из самых уважаемых и благородных людей, внесших неизмеримый вклад в социально-экономическое, образовательное развитие казахского государства и пожертвовавших своей жизнью ради своего народа на коротком и трудном жизненном пути. Отличные организаторские способности, политически грамотная личность Т. Рыскулова быстро завоевала авторитет и доверие повстанцев и вскоре стал политическим лидером. Т. Рыскулов известный своей политической деятельностью. Рыскулов был избран заместителем председателя исполкома Аулиеатского уездного совета в апреле 1918 г. по предложению депутатов. Т. Рыскулов, пришедший к власти теперь боролся за спасение казахского народа, находившегося на грани голода, и за то, чтобы заполнить совет местными лидерами. Т. Рыскулов благодаря своему положению имел высокую репутацию в Казахстане и Средней Азии. Сам М.В. Фрунзе сказал Ленину, что «в Средней Азии Рыскулов и Ходжаев имеют большую репутацию, за ними следуют многие. Т. Рыскулов - смелый, открытый молодой политик».

Ключевые слова: власть, свобода, равенство, революция, центральный комитет, экономика, колониализм, партия, автономия.

Abstract: The article discusses T. Ryskulov is considered one of the most respected and noble people who made an immeasurable contribution to the socio-economic, educational development of the Kazakh state and sacrificed their lives for the sake of their people on a short and difficult life path. Excellent organizational skills, politically literate T. Ryskulov quickly won the authority and trust of the rebels and soon became a political leader. T. Ryskulov known for his political activities, Ryskulov was elected deputy chairman of the executive committee of the Aulieat district council in April 1918 at the suggestion of the deputies. T. Ryskulov, who came to power, now fought to save the Kazakh people, who were on the verge of starvation, and to fill the council with local leaders. T. Ryskulov, due to his position, had a high reputation in Kazakhstan and Central Asia. M. V. himself Frunze told Lenin that «in Central Asia, Ryskulov and Khodzhaev have a great reputation, many are following them. T. Ryskulov is a brave, open young politician».

Keywords: power, freedom, equality, revolution, central committee, economics, colonialism, party, autonomy.

ФИЛОСОФИЯ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

ӘОЖ: 787.55

Исмаилов А.А.,* Омарбаева Л.К.

заң.ғ.к., ЮКУ им М. Ауезова, Шымкент, Қазақстан
магистр,аға оқытушы., ЮКУ им М. Ауезова, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ САЛТ-САНАСЫ МЕН
ДҮНИЕТАНЫМЫН ӨЗГЕРТЕТІН ҚОЗҒАУШЫ КҮШ - РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ**

Автор - корреспондент – ismaiлов-33@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы кезеңіндегі рухани жаңғырудың маңызы қарастырылады. Қоғам санасын рухани жаңғырту адамзаттың рухани құндылықтарына негізделеді, бұл ретте ұлттық сана мемлекет алдындағы бірінші кезектегі міндет ретінде тұр. Адам құқықтары, оның өмірі мен бостандықтары құқықтық мемлекеттің негізі болып табылады. 21 ғасырда ұлттық сана өнім ретінде бәсекеге қабілетті болуға, ұлттық прагматизмге ие болуға, ұлттық ортақтықты, адам мен қоғамның рухани өмірінде білімнің салтанат құруын сақтауға және тұтастай алғанда қоғамның дамуына тиіс. Кезінде қазақ қоғамының даму ерекшеліктері туралы өз еңбектерінде Ш.Уәлиханов, Ж. Ақпаев және басқа да көрнекті қоғам қайраткерлері жазған. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дәстүрлер адам мен қоғамның рухани санасының дамуын қалыптастырудың қуатты оң факторы болып табылады.

Кілт сөздер: демократия, рухани құндылықтар, ұлттық сана, бәсекелестік, ұлттық прагматизм, ұлттық бірегейлік, азаматтық қоғам

Кіріспе. Қазақстанның мемлекеттік егемендігінің жариялануы - республика өміріндегі аса маңызды саяси оқиғалардың бірі. Бұл кезең Республиканың толық тәуелсіздікке бастап апаратын шынайы қадамы еді. Тәуелсіздік Қазақстанға қазақ халқының екі жарым ғасырдан астам уақыт бойы үзбей жүргізген күресі арқылы келді. 1991 жылғы 16 желтоқсан - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігінің жариялануы, Тәуелсіздік күні деп аталып, қазақ халқының тарихындағы шын мәніндегі ұлы оқиға болды.

Тәуелсіз Қазақстан - демократиялық даму жолын қалаған, зайырлы, әлеуметтік және құқықтық мемлекет болып құрылды. Құқықтық мемлекеттің ең басты белгісі - Заң бәрінен де жоғары тұр. Мемлекетіміздің қоғамдық өмірінің барлығы да заң арқылы реттеліп, барлық мемлекеттік органдарға, лауазымды тұлғаларға заң талаптарының орындалуын міндеттейді. құқықтық мемлекет - жеке тұлғаның және бүкіл қоғамның құқықтарын қорғауды басты мақсат етіп қойған мемлекет. Бұл жерде адам және оның құқығы, өмірі мен оның еркіндігі басты құндылық деп табылады. Барлық азаматтардың теңдігі барлығының заң алдындағы бірдей жауапкершілігі, кімнің қай ұлтқа жататындығына қарамастан, бірдей екендігі әуелден-ақ нақты көрсетілген. Құқықтық мемлекет құру жолында Қазақстан Республикасының Президентінің 2007 жылғы Қазақстан халқына арнаған жолдауында жаңа кезеңнің ығына қарай саяси және әкімшілік жүйелерді дамыту қажеттілігі туралы айтылған және өзіміздің көп ұлтты және көп конфессиялы қоғамымыздың дәстүрлі үйлесімді ұштасатын ашық, демократиялық және құқықтық мемлекет негіздерін одан әрі нығайта беруі талап етіледі [1].

2017 жылғы 12 сәуірде Мемлекет басшысы «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласын жариялап, онда қоғамдық сананы жаңғыртудың нақты бағыттарын айқындап берген еді[2].

Теориялық талдау. Кез келген халықты өзінің төлтума рухани құндылықтары мен ізгі қасиеттері ғана біріктіре алады. Елбасы мақалада осы ұстанымды айқын көрсетіп берді. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласында ұлттық

сана мәселесі мемлекет алдына қойылған. Адамзат өркениетінің бағыты өзгерген сайын ұлттық сананың да өрісін кеңейту мәселесі қоғамға жүктелуде. Осындай жаңа уақыт жағдайында, адамзат әлемінде дамудың (ғылыми техникалық, ақпараттық, технология) жаңа дүниелері ұлттық санаға жаңа мәселелерді ұсынып, жаңа міндеттерді жүктеп отырады. Қазіргі таңда ұлттық мүддеге күш беретін, оны сақтап отыратын жаңа дүниелерді меңгеру жолында қоғамға қайшы келетін нәрселерді күні бұрын ажырата білу бүгінгі қоғамның ұлттық санасының айшықты белгілерінің біріне айналуы тиіс мәселелердің бірі.

XXI ғасырда қазақ халқының ұлттық санасының өніміне айналуы тиіс нәрселерге тоқталсақ, олар бәсекеге қабілетті болу, ұлттық прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, қоғам мен жеке адамның рухани өмірінде білімнің салтанат құруы, қоғамның өз жолымен дамуы. Бұған дейінде айтылып отырғандай, ұлттық сана жеке адамды мемлекетімен, қоғамымен біріктіріп отыратын рухани феномен. Сондықтан да, қоғамның тұрақтылығы, тұрақты түрде дамуы оның өкілі жекелеген адамдардың іс-әрекетіне, рухани құндылықтарына және барлық қоғамдық сана түрлерін бойына біріктіре алған рухани деңгейіне келіп тіреледі. Осы себептен, қай уақытта да қоғамның болашағына, дамуына қажет нәрсе бәсекеге қабілеттілік. Бәсекеге қабілеттілік болмай қоғамның тәжірибелері оның (қоғамның) болмысына жақындамайды.

Бәсекеге қабілеттілік мәселесінен бұрын, қоғамның ішінен бәсекеге қабілетті болуға күштар талантты жастардың, білімді адамдардың қоғам алдына шығуына кедергі болатын мәселелер де тұрады. Олар жемқорлық, білім мен ғылым жүйесіндегі парақорлық және т.б.

Тәжірибелік бөлім. Қазақ қоғамының ерекшеліктерін білетін Ш.Уәлиханов қазақтардың әдет құқығы туралы бірсыпыра еңбектерді жазды. Қазақ құқығының мәселелерін ол кең шеңберде, яғни тарихи дамуында және өзіне замандас уақыт жағынан қарады. Қазақстанның құқық ғылымы үшін Ш.Уәлихановтың қазақ құқық тарихы туралы, оның әлеуметтік мазмұны мен келешегі туралы айтқан пікірлерінің маңызы зор. Уәлихановтың пікірінше, «қазақ құқығы рулық құрылыс дәуірінде қалыптаса бастады және ұзақ тарихи дамудың нәтижесі болып шықты. Жалпы бізге дейін жүз жылдар бойы, мүмкін, мың жыл өмір сүрген әдеттік құқылық нормалар туралы Ш.Уәлиханов өзінің белгілі «Сот реформасы туралы жазбалары» атты еңбегінде жан-жақтан талқылап жазған [3].

Ш.Уәлихановтан кейін 50 жылдан соң кәсіби заңгер Ж.Ақпаев қазақ құқығын түсіндіруге өз үлесін қосуға талпынды. Ж.Ақпаев тұжырымдап берген құқық туралы анықтаманың ерекшеліктері мен мән-мағынасына тоқталатын болсақ, келесі ойларды айту қажет. Біріншіден, Ж.Ақпаевтың күмәнсіз пікірінше, қазақтар құқықты «жол» термині арқылы түсінген, яғни қоғамдық қатынастарды реттейтін, адамдардың құқықтық ара қатынастарындағы мәселелерді шешудің жолын көрсететін құрал ретінде көрген. Оның пікірінше, қазақ құқығы бүкіл халықтың еркін білдіреді, өйткені халықтың психологиясы құқықты әділ, дұрыс нәрсе деп таниды - дейді М.Құл-Мұхаммед. [4].

Елбасы өз мақаласында көрсеткендей, «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекеге қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз - ұлттың аймақтың немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы». Бәсекеге қабілеттілікті ұрпаққа жүктеп отыратын уақыт, уақыт өрісіндегі жаңа өзгерістер. Қоғамның дамуы ғылымдағы жаңа дүниелер арқылы көрінген сайын, бәсекеге қабілетті болу міндеті де күшейе түседі. Сондықтан, бұл мәселе кез келген елдің қоғамы мен сол қоғамның ішіндегі ұлттық сананың шеңберінде тұратын құндылықтардың бірі болуы тиіс. Өткен дәуірде біздің бабаларымыз атамекенді жаудан білектің күшімен қорғап отырса, батырларымыз қорғаған дүниесін (ұлттық мүддені) ғылым, білім және өнер арқылы игеріп, оны одан әрі нығайтып отыратын ғылыми дүниелерге қол жеткізу бүгінгі ұрпақтың алдында тұрған бәсекеге қабілеттіліктің негізгі бағыты болып табылады.

Бәсекеге қабілеттілік қазіргі уақыт шеңберінде мәдениеттіліктің бір үлгісі болып табылады. Бүгінгі уақыт кеңістігіндегі дамудың жаңа талабына бейімделуде әлемдік

өркениеттің адамзатқа ортақ дүниелерін меңгере білу бәсекеге қабілетті болудың негізгі ұстанымы. Ғылымның қарқынды түрде күш алған уақытынан бастап адамзат әлемінде өркениеттіліктің үдерісі тез жүріп келеді. Адамзаттық өркениеттің көшінде орын алып отырған жаңа өзгерістер әрбір мәдениет иесі ұлттарға, оның мемлекетіне жаһанданудың жаңа талаптарына сай ерте қамдануды, ізденуді, ғылымның жаңа дүниелерін игеруге бейімделу мен икемді болуды жүктейді. Бұны философияда прагматизм дейді. Ұлттық прагматизм дегеніміз өзінді, ұлтыңды, халықты, еліңді сақтайтын, елдің өмірін жалғайтын дүниелерді тани білу, уақытылы қорғап отыру. Үлкенді сыйлау, күтімдарлық, ырыс, несібе ұғымдары, ізгілікті туыс, ағайын, ел болып бөлісудің өзі қазақ дәстүріндегі осы құбылыстың мәнін тереңнен аңғартады. Елбасы айтқандай, «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек».

Ұлттық прагматизм бабаларымыздың қол жеткізген, қалыптастырып кеткен үлкен жетістіктерінің бірі. Шыныменде тарихқа қарайтын болсақ, қазақ қалыптастырған ұлттық дәстүрінен ұтылған жоқ, керісінше дәстүр арқылы қоғамдағы қиыншылықты жеңіп отырған. Соның нәтижесінде ел тәуелсіздіктен қол үзгенімен, тарихтағы қазақтың әрбір адамы ұлттық қасиеттері мен құндылықтарынан қол үзбеген. Жер мен елді қорғау ісіне ұлттық сананың күшімен бірікті, яғни, даналығы, тектілігі арқылы дәстүрлі қоғамның мәдени өрісі сақталып отырды. Осының нәтижесінде ұлт жойылмаған. Мемлекет басшысының мақаласында ұсынылып отырған ұлттық прагматизмді нығайтудың басты мақсаты, осы бір тарихи уақыт кеңістігіндегі ұлттың болмысымен, ұлттың мүддесімен ұрпақтың рухын, болашағын біріктіретін құндылықтарды зерделеу, бағыт-бағдар беру.

Елбасының мақаласында, «қазақ халқының атамекенді қорғау, күту, таза ұстаудағы дәстүрі ұлттық прагматизмнің жарқын үлгісі болып табылады: «Төл тарихымызға, бабаларымыздың өмір салтына бір сәт үңіліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады. Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді».

Қорытынды. Қазіргі қоғам алдында тұрған мәселелердің бірі ұлттық бірегейлік. Ұлттық бірегейлікті сақтау бүгінгі жаһандану дәуірінде елдікті сақтаудың ұстанымы болып саналады. Себебі, бұл мәселе ұлттың болашағына үнемі тікелей қатысты. Адамның бойында, өмірінде, қоғамда ұлттық бірегейлік болмаса бұндай адамның қоғамының ертеңі бұлыңғыр. Қоғамда ұлттық берегейлік болмаса, ұлттық бірегейлік ұлттық санаға айналмаса бұндай ортаның адамы өскен ортасынан, қоғамынан қашықтайды. Ұлттық бірегейліктің негізіне жеке адам мен ұлттың рухын біріктіре түсетін ақыл-парасаттылық, сезімталдық, зеректік сынды рухани қасиет үлгілері жатады. Өткенге құрметпен, болашаққа биік зердемен қарайтын ұрпақ ұлттық бірегейлігі күшті ортадан шығатындығын тарихымыз да, бүгінгі уақыттың шыныдығымен қатар көрініп отырған уақыттың талабы да дәлелдеуде.

Қазақстандағы азаматтық қоғамның қалыптасуы қоғам өмірін демократияландыру мен құқықтық мемлекет қалыптасуының алғы шарты екенін ескерсек, оны мемлекеттік саясат деңгейінде көтеретін уақыт келген сияқты. Бұл кезекте Президент жанындағы Демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық комиссияның орны ерекше деген пікір баршылық. Зерттеушілердің айтуы бойынша: «Оның өкілеттілігін кеңейтіп, азаматтық қоғамды қалыптастыру мен оның институттарын шынайы дамыту мемлекеттік саясаттың бір бұтағына айналуы тиіс. Мұндай кешенді іс-шаралар тәуелсіз Қазақстан Республикасының Ата Занда көрсетілген мұратқа сай құқықтық мемлекет жолында дамуына игі ықпалын тигізері хақ» [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: Президенттің Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2007 ж. 2-б.

2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» атты бағдарламалық мақаласы, 2017 жыл 12 сәуір
3. Уалиханов Ш. Сот реформасы туралы жазбалар / Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас ред., 1985. 83-б.
4. Кул-Мухаммед М.Патриот, политик, правовед. Алматы: 1995.
5. Арғынбаев Д.Құқықтық мемлекет қалыптасуы, дамуы // 2005. № 2. 11-б.

References list:

1. Nazarbaev N.Ә. Jaña alemdegi jaña Qazaqstan: Prezidenttiñ Qazaqstan halqına joldauı // Egemen Qazaqstan. 2007 j 2 b.
2. Nazarbaev N.A. «Bolashaqqa baғdar: qoғamdıq sananı jaңǵırtu» attı baғdarlamalıq maqalası, 2017 j
3. Ualihanov SH. Sot reforması turalı jazbalar / Almatı: Qazaq sovet énciklopediyasınıñ bas red., 1985. 83-b.
4. Kul-Muhammed M.Patriot, politik, pravoved. Almatı: 1995. 5 Arǵınbaev D.Quıqtıq memleket qalıptasuı, damuı // 2005. № 2. 11-b.

Аннотация: В статье рассматривается значение духовной модернизации в период становления Казахстана как независимого государства. Духовная модернизация сознания общества основывается в духовных ценностях человечества, при этом национальное сознание стоит как первостатейная задача перед государством. Права человека, его жизнь и свободы являются основой правового государства. В 21 веке национальное сознание как продукт должна быть конкурентоспособной, иметь национальный прагматизм, сохранить национальную общность, торжество знания в духовной жизни человека и общества и развитие общества в целом. В свое время об особенностях развития казахского общества в своих трудах писали Ч.Валиханов, Ж.Ақпаев и другие видные общественные деятели. Национальные традиции сформировавшиеся веками, являются мощным позитивным фактором формирования развития духовного сознания человека и общества.

Ключевые слова: демократия, духовные ценности, национальное сознание, конкуренция, национальный прагматизм, национальная идентичность, гражданское общество

Abstract: The article discusses the importance of spiritual modernization during the formation of Kazakhstan as an independent state. The spiritual modernization of the consciousness of society is based on the spiritual values of humanity, while the national consciousness stands as the first priority task for the state. Human rights, his life and freedoms are the basis of the rule of law. In the 21st century, national consciousness as a product must be competitive, have national pragmatism, maintain a national community, the triumph of knowledge in the spiritual life of man and society and the development of society as a whole. At one time, C. Valikhanov, Zh. Akpayev and other prominent public figures wrote about the features of the development of Kazakh society in their writings. National traditions formed over the centuries are a powerful positive factor in shaping the development of the spiritual consciousness of man and society.

Keywords: democracy, spiritual values, national consciousness, competition, national pragmatism, national identity, civil society.

ӘОЖ: 165.9

Есимова А.Е.,* Ибраева Н.А.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
философ. ғ.к.аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЕГЕМЕН ЕЛ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТҰЛҒА БАПТАУШЫЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Автор - корреспондент: 324014@mail.ru

Түйін: Мақалада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының «Бабалар сөзі» сериясының 65-66, 68 томдарында көрген мақал - мәтелдер 15.848 арнайы сараптама объектісі болып табылды. Мақал-мәтелдер қазақ фольклорының жоғары ағартушылық, тәрбиелік, тұлғалық қабілетін айғақтайды. Өйткені, олар танымдық, коммуникативті, аксиологиялық, акмеологиялық энергиясымен заманауи талаптарға жауап беретін бәсекеге қабілетті, шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдерді жариялау ерекшеліктері арнайы қарастырылған, оларды топтау, жіктеу сапасына баға берілген. Шынында да, бұл томдарда бұрыннан белгілі мәтіндер бар, сонымен қатар олар тек жарыққа шығады. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәніне ерекше назар аударылады: ата-ана, Отан, бала тәрбиесі, тіл, дін, мәдениет, ұрпақтар сабақтастығы, толеранттылық, ел бірлігі, денсаулық, еңбекке бейімділік, біліктілік, физикалық және ақыл-ой еңбегінің бірлігі. Білім, ақыл, ғылым туралы мақал-мәтелдер арнайы сараптама береді.

Кілт сөздер: рухани мұра, мақал-мәтелдер, дүниетаным, зияткерлік энергия, шығармашылық тұлға.

Кіріспе. Көне дүние даналығы мен қауышу тарихи көздермен тікелей танысудан бастау алатындығын бәріміз білеміз. Сондай тарихи көздер - қысқа әрі нұсқа жазылған ведалық мәтіндер, философиялық афоризмдер. Көне грек ойшылдары Фалес, Анаксимен, Гераклит шығармашылығынан бізге жеткені бірнеше сөйлемдерден тұратыной - тұжырымдары. Бірақ олар үлкен мағыналық жүкті арқалаған, тылсым дүниенің тұңғығына жол ашатын шамшырақтар. Қазақтың мақал - мәтелдеріде солар сияқты қысқа әрі нұсқа ой иірімдері, ата-бабадан қалған ұлағатты сөз, даналық жемісі. «Бабалар сөзінің» 65 - 66 - 68 томдарында жарық көрген 15.848 мақал - мәтелдер - қазақ болмысынан жан - жақты ақпарат бере алатын кешенді, құнарлы тарихи көздер. Олар - қайталанбас ерекше тағдыры, сипаты, белгісі бар мәдени, тарихи, рухани жәдігерлер, ұшқырой мен ұлағаттың түрлері. Осы жобаны орындау барысында анализ, синтез, тарихилық, салыстыру, баяндау, жинақтау сияқты қарапайым ғылыми әдістерді қолдандық. Сөз талдау, сараптау көбірек болғандықтан герменевтикаға да жүгіндік. Мақал - мәтелдер - қазақ сөз өнерінің ерекше сүрлеуі.

Теориялық талдау. Мақал - мәтелдерде әуелден-ақ даналықтың шыңына шыққан, көргендерін дереу өлеңге айналдыра алатын қазақ халқының дүниетанымы, ділі, тілі, діні, әлемге қоршаған ортаға, адамға қарым – қатынасы, дәстүрі мен тіршілігі жан - жақты бейнеленген. Олар-ғасырлар бойы адамның өзімен бірге жасалып, екшеліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан ауыз әдебиетінің бай саласының бірі. Көлемі шағын болғанына қарамастан, мақал - мәтелдер сөз құдіретінің барлық мүмкіндіктерін бойына сіңірген ерекше жанр. Оның білім алушылардың ой-өрісін, қиялын, тіл байлығын жетілдіруде, мәдениет аралық қарым-қатынас жасауда, тұлға құзыреттілігін қалыптастыруда маңызы зор.

Олар - ешкімді де бейжай қалдыра алмайтын сұлулықтың әдеміліктің иесі - сылқым сөздер. Мақал - мәтелдер - мірдің оғындай атылып шығып, айналасын тып-типыл етіп, жоқ қылып жіберуге қауқарлы семсер сөздер. Сонымен қатар, адамның ішкі жан дүниесін күл - талқан етіп, байлап тастауға да, керек уақытында лепірген, алқынған, бұлқынған

көңілді басып тастауға да құдіреті жететін сиқыр сөздер. Сондықтан олар саф алтындай асыл, мірдің оғындай өткір. Көлемі ықшам болғанына қарамастан қиып түсер қылыштай өткірлігі мен тапқырлығы үшін халық оны қадірлеп, қастерлейді. Мақал - мәтелдер - тіршілікағыныныңкөпжақты, көпқабатты, қырыменсырымол, ұшы - қиыры жоқ дариядай кең болмысынан тек керек нәрсені, қажеттілікті дөп басып, дәл табуға жолашатын «саңлақ» сөздер. Мақалмен мәтелдің мәнімен мағынасын ашатын қажетті анықтамалар халық мұрасының өзінде молынан кездеседі. «Сөздің көркі - мақал» [1, 248 б] деп анықтап, оны - «мақал - сөздің атасы, мәйегі, қатығы, тұздығы» деп одан әрі толықтыра түседі. Ата, мәйек, қатық, тұздық кезкелген қазақ үшін қасиетті ұғымдар. Тұздық - ішілетінастың дәмін кіргізіп, құнарлылығын арттыра түседі. Өзін - өзі сыйлайтын азпазшы әр уақытта керемет тұздық жасауға ұмтылады, өйткені осы бір ғана деталь, қыртамақтың дәмін келтіреді, оған өзіндік сипат береді.

Ал қатық арнайы ашытылған сүттің сарысуынан тазартылған тоспасы. Өте дәмді, пайдалы тағам, қатықтан құрт жасалады. Құрт адамның қарнын ашырмайтын, өзегін талдырмайтынастың біртүрі.

Ал - түпнегіз, бастау, мәйек бір нәрсенің әбден сығылған, жетілдірілген нәтижесі. Ендеше, мақал - мәтелдер - қазақ ауыз әдебиетінің шоқтығы биік туындысы, өзекті өнері, ерекше ырғағымен үні. Олардың бітім - болмысында қазақ халқының барлық сырымен қыры, рухани - мәдени құндылықтары, сырт көзге түсе бермейтін тылсым мүмкіндік тері жан - жақты айшықталған. Олар әсерлі, көңілге қонымды, ұтымды, әрі ықшам бірақ мазмұны терең, кең. Оқушыға ойсалады таным-түсінігін молайтады, көркемдік көкжиегін кеңейтеді.«Бабалар сөзіндегі» 65-66-68 томдарда көпшілік назарына 15848 мақал-мәтелдер ұсынылған. Оларды жинақтаған ғылымдар, ұлт жанашырлары туралы мәліметтерді мынадай кестеде көрсетеміз.

№	Аты, жөні, тегі	Өмір сүрген жылы	Мәліметтер
1	Әл-Фараби	870-950	Философ, жаратылыстанушы
2	Жүсіп Баласағұн	1015-1016	«Құтты білікті» жазған философ
3	Махмұд Қашқари	1029-1038	«Диуани лұғат ат түрікті» жазған философ
4	Әлі (Құл Ғалы)	1212	«Жүсіп-Зылиханың» авторы
5	Рашид-әд-дин	1247-1318	Иранның тарихшысы. Шежірелер жинағын жазған
6	Палуан М.	1248-1326	«Ақиқаттар қазынасы» жинағын шығарған
7	Сараи С.	1321-1396	Алтын орда мемлекетінің ақыны
8	Лутфий	1367-1466	Зафарнаменің авторы
9	Ә.Науаи	1441-1501	Өзбек әдебиетінің негізін салушы
10	Бабыр (Закир-әд-дин Мухаммед Бабыр)	1483-1530	«Бабырнаманың авторы»
11	Жалайыр Қадырәли	1503-1605	Шежірелер жазған, жалайыр руының өкілі, «Жами ат тауарих жылнамалар жинағы» жазбасының авторы
12	Әбілғазы	1602-1664	Тарихшы, қоғам қайраткері
13	Березкин Илья Николаевич	1818-1896	Орыс шығыстанушысы
14	Катаринский В.	1846-1902	Ориенталист- ғалым
15	Радлов Василий Васильевич	1837-1918	Шығыстанушы, этнограф, археолог
16	Пантусов Н.	1849-1909	«Древности Средней Азии» (1902)-дің авторы
17	Уәлиханов Шоқан	1835-1865	Қазақ ғалымы, ориенталист

18	Алтынсарин Ы.	1841-1889	Қазақ ағартушысы
19	Крафт Иван Иванович	1859-1914	Шығыстанушы, қазақ азаматтық және құқық тарихын зерттеуші
20	Диваев Әбубакир Ахметжанұлы	1856-1932	Көрнекті этнограф, фольклортанушы
21	Васильев Александр Васильевич	1861-1943	Қозы Көрпеш, Бөзжігіт, Бидай батыр туралы халық мұраларын жинаған
22	Мелиоранский Платон Михайлович	1868-1906	Шығыстанушы, қазақ тіліне қатысты еңбектері бар
23	Сарыбатыров Бөлебай	1860-1970	Ағартушы-мұғалім, халық әдебиет үлгілерін жинаушы
24	Меңдіханов Инлигали	1872-1918	Қазақтың алғашқы драматургтерінің бірі
25	Балғымбаев Ғабдолғали Балғыбайұлы	1866-1942	Ағартушы, зерттеуші
26	Қаратаев Арап Бейсәліұлы	1870-1930	Халық мұраларын жинаушы
27	Адамбаев Балтабай	1909-1996	Белгілі фольклор-танушы
28	Құрышжанов Ә.	1930-2007	Түркітанушы ғалым

Осы мәліметтерді талдасақ, қазақтың мақал-мәтелдерін жинақтау, санау орта ғасырлардан басталып, осы уақытқа дейін жалғасып келе жатқандығын көреміз. XX ғасырда өмір сүрген атақты қолбасшы, жазушы, қоғам қайраткері Бауыржан Момышұлының әдеби мұрасында мақал-мәтелдердің біршама топтамасы бар.

Қазақ мақал-мәтелдерін жинақтап, оны болашақ ұрпаққа тапсыруға ниет қылған ғалымдардың ішінде әр түрлі ұлт өкілдері бар. Орыс та, еврей де, неміс те, башқұр да осы ерекше мұраға бейжай қарамаған. Бұған басты-себеп-қазақ мақал-мәтелдерінің қарапайым, түсінікті, сонымен қатар, әдемі, орынды тауып айтылған сөздер арқылы берілуінде. Мақал-мәтелдер-қысқа, бірақ мағынасы жүйелі, сананы селт еткізерлік қуаты мол сөздер. Ақпараттық қоғамда өмір сүріп отырған қазақтың қазіргі ұрпағы халқының рухани мұрасына адалдық танытып, оны жинақтап, тиісті адамдардың қолына табыстап, тамаша адами ерлік жасаған осы адамдарға әруақытта алғыс айтып, олардың әруағына бас июі қажет. 65 томда жарияланған Ж.Тлеповтің «Халықпен ғұмырлас рухани мұра» атты мақаласы тым жалпы әрі жалаң жазылған. Өкінішке орай, мақал-мәтелдер қандай тәртіппен, қалай жарияланғандығы туралы айтылмаған. 65 томдағы 6052 мақал-мәтел мынадай ретпен жарияланған

№	Тақырыптары	Көлемі
1	Атамекен. Ел. Халық.	1-566
2	Азаматтық-кісілік, жастық, кәрілік.	567-1238
3	Отбасы, ағайын-туыс, әлеумет	1239-1764
4	Ар. Ождан. Мінез	1755-2142
5	Сабырлық. Пейілділік. Адалдық. Әдептілік	2143-2366
6	Ақыл. Білім. Парасат.	2367-2642
7	Өмір-өнеге	2643-3192
8	Өнер алды-қызыл тіл	3193-3491
9	Қонақ. Қонақ асы. Ас. Тамақ.	3492-3874
10	Дүние-мүлік. Киім-кешек. Жол жолаушы.	3875-4071
11	Татулық. Достық. Араздық-өштік	4072-4665
12	Алыс-беріс. Сауда-саттық	4666-4774
13	Еңбек. Егіншілік. Ерлік. Шеберлік	4775-5438
14	Төрт түлік. Үй жануарлары	5439-6052

Жарияланған мақал-мәтелдердің мағынасы, мәні бұл топтастырудың қисынды

ойластырылмағандығын көрсетеді. Этикалық ұғымдарға қатысты мәтіндер өзара байланысбай, бүкіл жарияланым бойына шашылып кеткен. Мысалы, 4,5 қатардағы этикалық мәселелердің қисынды жалғасы 11,13 қатардағы ұғымдар болатыны сөзсіз. Ал 66,68 томдарда мақал-мәтелдер алфавиттік реттен орналастырылған. Мұндай шешімнің себебі түсіндірілмеген. Жүздеген мақал-мәтелдер үш-төрт, ал кейбіреулері 10-15 реттен қайталанған. Ол мүлдем күтпеген жерден ұшырасып отырады. Мұның бәрі құрастырушылардың мақал-мәтел мәтіндерімен алдын-ала сұрыптау, талдау жұмыстарын жүргізбегендігін көрсетеді. Бұрын жарық көрген және енді ғана жинақталған мақал-мәтелдер ғылыми тұрғыдан сарапталса, олардың қалыптасу, пісіп-жетілу уақыттары бірден айшықталып, оқушыға түсінікті әрі қызықты болар еді.

Тәжірибелік талдау. Өйткені, мақал-мәтелдер- ұдайы дамып, толықтырылып, аясы кеңейіп отыратын, диалектикалық принциптерге негізделетін өскелең жанр. Сонымен қатар, көне дүние жүгін арқалаған, халықтың кешегі күнінен хабар бере алатын тарихи танымдық мүмкіндігі жоғары дәстүрлі жанр. Яғни, мақал-мәтелдер-дәстүр мен сабақтастықты инновациялық даму нышандарымен ұшырастыра алатын рухани сұхбат алаңы. Мақал-мәтелдер болмыстың барлық қабатын қамтиды, олар болмыс сияқты шексіз, шетсіз, ұдайы даму үстінде, жаңару, жаңғыру үдерісінде. «Олар-болмыс пен заманның, адам атты әлемнің бұрын ешкім бармаған-бара алмайтын, ашпаған-аша алмаған тылсым пірімдерінен, қалта қияларынан сыр тартқан» [2] киелі сөздер. Мақал-мәтелдер дүниенің біртұтастығын, онда елеусіз, қалтарыста қалып қойған ештеңе жоқтығын, әр нәрсенің өз орны, ғұмыры бар екендігін ескертеді. Бас аяғы теп тегіс, тап түйнақтай, жып-жинақы қиылысып, үйлесіп тұрған тиянақты біртұтастықты бөлшектеп, өз әрекетінің қисыны мен мақсатына бейімдейтін адамның практикалық қажеттілігі, мұң-мұқтажы мен пиғылы екендігін қысқа әрі нұсқа айқындайды.

Мақал-мәтелдермен етене танысып олардың мәні мен мағынасына бойлаған сайын иен далада аңызаған жел өтінде, аптап ыстықта, үскірік аязда өзіндік жарастықпен, ішкі үйлесімділікпен тіршілік еткен, жаратылыстың тылсым қасиеттеріне үңілген, «күлдір-күлдір кісінетіп күреңді мінген, ешқашан мойымаған, жаулаушыларының уысынан ұдайы сырғып кетіп отырған қазақтың өр, қайсар рухымен қауышасың, оның еркіндігіне тәңті боласың. Халық даналығы сезімдік-заттық іс-әрекеттен өсіп шыға отырып, одан ешқашан да байланысын үзбеді. Әрбір нақыл сөз, мақал-мәтелдер контекстен тыс өмір сүре алатын болғанымен, оның белгілі бір мағынасы ол өзі айтылған жағдайдағы байланыста көрінеді. Мақал-мәтелдер кейінгі ұрпаққа қарт адамдар арқылы жетіп отырады.

Қазақ халқы өзінің мағынасы мен мәні жағынан өте таңғаларлық арқа сүйеу деген сөзді қолданады «Арқа сүйеу деген сөздің қарапайым, күнделікті тіршілікте қолданылатын мағынасы да бар, мысалы, оның арқасы, арқа сүйеуі бар» деп айтылады.

Қартайып отырған ата мен әже немесе әке мен шеше - әр отбасының қуаты, дәулеті, берекесі. «Атасыз үй батасыз, Анасыз үй панасыз». Міне, халық осылай ой толғаған. Жасы үлкен адамдардың мерейі биік, абыройы асқақ, сондықтан рухани көсем деп есептеп, олардың сөзін пір тұтқан, ісін үлгі көрген.

Қазақ халқы дана қарттарды қалай қадірлесе, сондай сый-сияпат жас балаларына да көрсетілген. «Балалы үй базар», «Бала-көңілдің гүлі, көздің нұры», «Алты жасар бала атқа мінсе, алпыстағы шал алдынан шығады», «Алыстаң алты жасар бала келсе, алпыстағы шал сәлем бере барады». Бұл мақалдарды одан әрі көбейтіп айта беруге болады. Бірақ олардың бәрі халық тағылымында ерекше орын алған. Ата-ананың бар тілеуі баласына бағытталған: баласының аман-есен өсіп, үрім-бұтақты, бақытты, атақ-абыройлы болуын қалаған. Бала адам өмірінің жалғасы, үміт-арманының тоғысар өзегі. Ата-ананың ең қастерлі арманы бұл фәниден өтерде де бала-шағаның алдында өтіп, солардан топырақ бұйырса дейді. Жанұяда жасы кіші балаларға әке-шешесімен қатар аға-әпкелері де ілтипат көрсетіп, оларды өз қамқорлығына алып отырады. Бұл - олардың негізгі адамдық парызы.

Міне, осындай туыскандық қарым-қатынастар - ата дәстүрінен қалған өлмес мұра.

«Атаның ақ жолы», «Есім салған ескі жол», «Қасым салған қасқа жол»-осы тіркестерді жиі-жиі естиміз. Оның үстіне әрбір қазақ жанұясында маңызды оқиғалар болғанда үлкендерге, басқа да сыйлы қадірлі адамдарға «оның жолы үлкен» деп жатады. Сапарға шығарда «жолың болсын» деген тілек айтылады. Адамның ақыл-ойы мен мінез-құлқының қалыптасуы оны қоршаған ортасына, жанұяда алған тәлім-тәрбиесіне тікелей тәуелді болған. «Ұяда нені көрсең ұшқанда соңы ілесің» - деген халық даналығында үлкен мағына жатыр. Біреудің баласы жақсы, өнегелі азамат болса, оның әкесі жақсы кісі еді, өнегелі жерден шыққан ғой» деп мақтайтыны сондықтан.

Жанұя, қарттар мен балалар төңірегіндегі мақал-мәтелдің негізінен көп айтылатын, естілетін бірнешеуін атап көрсеттік. Бұл бағыттағы мақал мен мәтелдер көп талқыланған. Адамның интеллектуалдық қуаты оның ұядағы тәрбиесіне, табиғи мүмкіндіктеріне сүйенеді. Дегенмен оны жетілдіретін, дамитатын тетіктер-адамаралық қатынастардың молдығы, білім, ғылыммен, белгілі бір кәсіппен айналысу, осы бағытта тұрақтылық таныту. Осы маңызды қажеттілікті мақал-мәтелдерде растайды. Білім-жамандықтан қашып, қайырымдылыққа қарай қадам бастырады, білім-адамның саналы әрекет аясын кеңейтеді. Сөйтіп, білім парасаты толысқан жеке адамның қалыптасуының негізі болып табылады. Жеке адам жоғары парасаттылыққа рухани даму нәтижесінде, бәрінен де бұрын ақыл-ойдың аясы кеңейіп, ілім-білімге ие болу арқылы қол жеткізе алады. Білім адамды қайырымдылыққа жетелейді, ол ұдайы жаттықтыру арқылы қайырымды іс-әрекетке де баули алады. Адамзат қоғамы өз дамуының төртінші сатысы-ақпараттық қоғамға аяқ басты. Оның басты саласы-теориялық білім. Өмір бойы білім жинау, өмір бойы өзін-өзі жетілдіру-қалыптасып келе жатқан жанға еңбек нарығының қоятын басты талаптарының бірі. «Білім адам баласының ортақ қазынасы», «Білім-адамның байлығы», «Білім - байлық таусылмайтын, бітпейтін», «Білім теңіз түбі де тегі де жоқ», «Білім ал, ол өмірдің жолын ашар», «Білім мен ізгілік қана мұратқа жеткізеді», «Білім сананы ағартады» [3,105 б]-деген мақал-мәтелдер білімнің маңызын тайға таңба басқандай етіп көрсетеді. «Оқу-білім азығы, білім-ырыс қазығы», «Оқу-білім бұлағы, білім өмір шырағы» деген мақал-мәтел оқу мен білімнің біртұтастығын алға тартады. Ұдайы жол көрсетіп тұратын шырақтың болуы-тұрақты іс әрекеттің кепілі. «Ғылымның басы-ақыл - Ақылдың басы төзімділік» [3,197 б].

Осы мақал ғалым мен ақылдың тығыз байланыстығына көңіл аударады. Ал ақыл туралы да көптеген мақал-мәтелдер бар. Ақылдың қасиетін көпті көрген қариялар бағалай білген. «Ақыл азбайды, білім тозбайды» деп ақылдың адам өміріндегі, іс-әрекетіндегі алатын орнын өз ұрпақтарының санасына құйған, өйткені білім түйінінің ақылдан шығатынын сезген. Ақылдың көзі-ой. Дұрыс ойлай білу, дұрыс жүйелеп сөйлей білу мәдениетін қалыптастырады. Адамның басында қандай ой туса да, егер оны жинақтап, қорытып, жүйелеп, лайықты сөзбен бере алмаса, ол айтушыға да, тыңдаушыға да түсініксіз, күнгірт болады. «Ақылдың сөзі қысқа, айта қалса-нұсқа». Сөйлеу мәдениетіне жетілмейінше ақыл-ой мәдениетіне жетілу қиын. Яғни, дұрыс сөйлей білу дегеніміз-дұрыс ойлай білу. Сондықтан да болар халқымыз шешендік өнерді құрметтеп, сөз бастаған шешенді қол бастаған батырмен пара-пар қойған. Ойын-сауық, әр түрлі жағдайдағы ұжымдық кездесулер әруақытта асыл сөз, оралымды ой, өткір шешендік сайысына айналып отырған. Айтыс, терме сияқты сөз өнерінің жетілген түрлерінің халқымыздың рухани мұрасында қомақты болуы кездейсоқтық емес. Сөздің де сөзі бар, айтылып сол жерде ғана қалатын өткінші сөз бар. Сонымен қатар, ауыздан шыға сала ел аузына ілігіп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып сақталып, талай ғасырлар жасайтын ұлағатты сөз бар.

Соңғысы көзделген нысанаға дөп тиіп, жүрекке қозғау салып, іске түрткі болып, адамды белсенді тіршілікке жетелейді. Тек болмыс шындығы мен ақиқатты, халық арманы мен тілегін білдіре алса ғана сөз құнды болады. Адамдардың күнделікті қарым-қатынасында олардың көңіл күйіне, жан дүниесіне орайлас сөйлей білу өте үлкен өнер. «Сөз сүйектен өтеді» деп ой түйген де халық қой. «Ойдың түбі-терең- Адалдың түбі

ерен». Ойлай берсең, ой да көп, сана да көп [3,201 б] деген мақал ой мен ақылдың айсберг сияқты біресе көрініп, біресе жасырынып, мен мұндалап тұратын мәңгілік мәселе екендігін, айшықтайды. Адамның зияткерлік болмысы ойсыз болмайды. Қоғамдағы жасампаз жетістіктер де, оны құрдымға апаратын суркия әрекеттер де ойдың қатысуымен болады. Ойсыз істе жоқ, әрекет те жоқ.

Төзімділікті ақылдың басы, ал ақылдың өзі ғылымның басы деген халық даналығында үлкен мағына жатыр. Ғылым қызығы да, қиындығы да мол адами іс-әрекет. Адам ғылымға айналадағы ортаны, әлемді, өзін-өзі танып білу үшін ұмтылады. Ешнәрсе мен мұндамын деп айқайламайды, өзімен өзі тып-тыныш тіршілік ете береді. Ал оны дәл тауып, дөп басу үшін ізденіс, қажымай, талмай еңбектену қажет. Мұның өзі төзімділікті қажет етеді. «Ғылым ақылға қанат бітіреді» деген мақал ғылыми дамудың әрбір қадамы онымен айналысатын адамды жаңа биіктерге жетелеп, бастап отыратындығына меңзейді. Тың сұрлеу ақылдың аясын кеңейтеді. «Ақылды үйретуге құмар». «Ақылды адам ерінбейді» [2, 188 б].

Ерінбей-жалықпай өзің тандап алған кәсібімен айналыса берсең өмірің тұрақты, бақыты баянды болады. Өзінді-өзің әруақытта еркін сезінесің. Ал еркіндік - көңіл көншігендік пен ішкі жан дүние үйлесімділігінің кепілі. Дана қазақ мұны «ақылды адам жай-жай келеді, жан-жағын байқай келеді» деп аз сөзбен айшықтай салады. Ақыл-ой капиталы- елді ілгерілетуші локомотив. Білім беру мен ғылымға, ұлттың интеллектуалдық потенциалын дамыту мәселесіне ерекше көңіл бөлу Н.Ә.Назарбаевтің Әл-Фараби атындағы Қаз МУ-да 2009 жылы 13 қазанда жасаған «Дағдарыстан кейінгі әлемдегі Қазақстан: болашаққа зерделі ұмтылыс» деген баяндамасынан кейін басталды.

Білімнің тұлға қалыптастыру әлеуеті жоғары. Өте үлкен жылдамдықпен дамып жатқан қазіргі ақпараттық өркениетте, төртінші технологиялық революцияның баспалдағына аяқ басу жағдайында білімнің беделі одан әрі өсе түспек. Өйткені жедел өркендеген үдеріс жаңа идея мен әрекетке шығармашылық бейімділікті, сыни ойлауды, бір мақсат жолында бірігіп әрекет етуді қажет етеді. Орта мектептің физика пәнінің оқытушысы О.Қадірбаев «Физика сабағында мақал мәтелдерді пайдалану» тақырыпты мақаласында өзі мақал-мәтелдерді қалай қолданатынын баяндаған. [3].

Мысалға, «Жетінші класта «Үйкеліс» тақырыбын өткенде келесі мақал-мәтелдерге талдау жасауға тырысқан. «Саусақ бірікпей-ине ілікпейді» деген мақалдың тәрбиелік мәні, алға қойған іс-әрекеттің ойдағыдай, табысты орындалуы үшін, міндетті түрде біртұтастықтың, бірліктің, ынтымақтастықтың қажеттілігі туралы. Ал физикалық тұрғыдан қарағанда, шын мәнінде ине қолға ілігу үшін саусақ пен ине қажет, арасында үйкеліс болу қажет. Саусақтарды біріктіру арқылы инемен тиісу ауданы арттырылады. Енді төменде 7-8 кластарда физиканы өткен кезде қолдануға болатын мақал-мәтелдерді, тақырыпқа сай тізімін беріп отырмыз.

Рет номері	Тақырыптың мазмұны	Талдауға арналған мақал-мәтелдер
	7-класс	
1	Физикалық шамалар. Физикалық шамаларды өлшеу.	«Қарыстан сүйем жуық» «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» «Гауһарды мысқылдап өлшейді»
2	Заттың құрылысы	«Сынған кесеуді жамауға болмайды» «Отқа түссе тасқа да сызат түседі»
3	Диффузия. Дене температурасы	«Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» «Жұпарды жасырғанмен исі білінеді»
4	Заттың үш күйі	«Ақымаққа үйрету суға жазу жазғанмен бірдей» «Бос қап тік тұрмас»

Осындай өз ісіне адал, ізденгіш ұстаздардың қатары көбейе берсе, шын мәнінде

интеллектуалдар өсіп шығар еді. Өйткені ғылыми білім оқушыға түсінікті, күнделікті өмір тәжірибесімен тығыз байланыста түсіндірілген. Мақал-мәтелдерді мектеп бағдарламасындағы барлық пәндерде пайдалануға болады. Бұл нақты пәнді оқытатын мұғалімнің адамгершілігі мен білім деңгейіне байланысты. Шын мәнінде білім беруге ұмтылған мұғалім мұндай ізденістерді жасап тұрады. Өз ісіне немқұрайды қарайтып педагог мұндай жолдарды білмеуі де мүмкін сондықтан қоғамда ұстаздарға олардың тікелей міндетіне жауапкершілікпен қарауды талап ететін тетіктер болуы қажет.

Қорытынды. Үш тілде білім беру, батыс еуропалық үрдістерге баса көңіл бөлу тым бір жақты сарында ұранға айналып үлгерді. Әрине бұл нәтижелі үдеріс емес. Осы тұста қандай адамды интеллектуал деп айта аламыз деген заңды сұрақ туындайды.

Әрине, білімді, білікті, креативті т.п. Ары қарай айта беруге болады. Шын мәніндегі интеллектуал-ол, ең алдымен, белгілі бір ұлттың, елдің өкілі, еліне, жеріне жаны ашитын, өз ұлтын құрметтей алатын, қажет уақытында оның мүддесін қорғай алатын, заман талабына сай білім алған, кәсіп игерген азамат. Мектеп, бала бақшасынан бастап сондай адамды тәрбиелеуге бет бұру керек. Соңғы кезде көп айтып жүрген сабақтарды қысқарту, бірнеше пәндерді біріктіру деген үрдістерді жан-жақты ойластырып жүзеге асырған дұрыс. Төменгі сынып оқушыларына әліппе, ана тілі, математика пәндері терең және көп көлемде оқытылуы тиіс. Кез келген адам ең алдымен ана тілін жан-жақты меңгеруі керек. Мақал-мәтелдердің, жалпы ауыз әдебиетінің мол мүмкіндігі осы уақытта ашылады. Қазақ ертегілері, жаңылтпаштары, термелері адам болмысындағы көптеген интеллектуалдық мүмкіндіктері оятуды ықпал етеді. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын іске асыруға мүмкіндік беретін құндылықтар мыналар: ата-анасының, тұған елінің, Отанының қадірін білетін баланы күтіп, баптау, қазақ тілін, мәдениетін, тарихын түсінетін, оны дамытуға ұмтылатын ұрпақты қалыптастыру; толерантты, кез келген адамды сыйлайтын, ел бірлігін сақтайтын өскелең жасты, дені сау, ішкі жан дүниесі бай, еңбекке бейім азаматты тәрбиелеу. Осы құндылықтардың бәріне қазақ мақал-мәтелдері жауап беріп қойған, тек оны сана сезімге құйып, ішкі рухани байлық иіріміне айналдыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бабалар сөзі. Жүз томдық .Астана. 2010 т. 66 408 б.
2. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Астана. 2010 т 65 488 б.
3. Қадірбаев О. Физика сабағында мақал-мәтелдерді пайдалану. 2016 № 3-31-32 б.
4. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. Алматы. 2004. 224 б. 3 кітап 9 б.
5. Бабалар сөзі: жүзтомдық. Астана. Изд-во, «Фолиант» 2011.Т.78.: 448 б.
6. Бинашиев Т. Көкбөрі. Алматы. Егемен Қазақстан. 24.04.2016, 9 б.
7. Дербисалиев А. Звезды казахской степи (историко-филологическое исследование). Алматы. 1995. с.12.
8. Келимбетов Н. Древние литературные экспонаты тюркских народов. Алматы. 2011. 432 с.

References list:

1. Babalar sozi. Juz tomдық. Astana. 2010 t. 66 408 b
2. Babalar sozi. Juz tomдық. Astana. 2010 t 65 488 b
3. Qadirbaev O. Fizika sabağında maqal-matelderdi paydalanu. 2016 № 3-31-32 b.
4. Qondıbay S. Arğı qazaq mifologiyası. Almatı. 2004. 224 b. 3 kitap 9 b.
5. Babalar sozi: juztomдық. Astana:, Izd-vo, «Foliant» 2011.Т.78.: 448 b.
6. Binashiev T. Kokbori. Almatı. Egemen Qazaqstan. 24.04.2016, 9 b.
7. Derbisaliev A. Zvezdı kazahskoy stepi (istoriko-filologicheskoe issledovanie). Almatı. 1995. s.12.
8. Kelimbetov N.drevnie literaturnie ékspوناتı tyurkskih narodov. Almatı. 2011. 432 s

Аннотация. Объектом специальной экспертизы в статье явилось 15.848 пословиц и

поговорок, увиденных в томах 65 - 66, 68 серии «Бабалар сөзі» государственной программы «Культурное наследие». Пословицы и поговорки свидетельствуют о высокой просветительской, воспитательной, личностной способности казахского фольклора. Ведь они своей познавательной, коммуникативной, аксиологической, акмеологической энергией способствуют формированию конкурентоспособной, креативной личности, отвечающей современным требованиям. Специально рассмотрены особенности публикации пословиц и поговорок, дана оценка качества их группировки, классификации. Ведь в названных томах есть тексты, которые уже известны, а также только выходят в свет. Особое внимание уделяется воспитательному значению пословиц и поговорок: родитель, Родина, воспитание детей, язык, религия, культура, преемственность поколений, толерантное отношение, единство страны, здоровье, трудовая предрасположенность, квалификация, единство физического и мыслительного труда. Пословицы по знанию, разуму, науке дают специальную экспертизу.

Ключевые слова: духовное наследие, пословицы, мировоззрение, интеллектуальная энергия, творческая личность.

Abstract: In the article the subject of a special analysis becomes 15,848 proverbs, published in 65,66,68 volumes of the cultural heritage "Babalar sozi", implemented under the state program. Proverbs and sayings testify the enormous educational, enlightenment, personal-oriented potential of Kazakh folklore. Worldview, communicative, meaning of proverbs and sayings contributes to a creative, competitive personality, which is able to confront the globalization and the challenges of the modern civilization. Analyzing the principles of quality and publication of proverbs and sayings. In these volumes familiar proverbs and sayings are placed along with them there are some unknown proverbs are offered to the readers as well. Paying special attention to educational opportunities of proverbs and sayings. Specifically analyzing the theme of parents, motherland, nativeland, the upbringing of children, the succession of generations, a tolerant relationship, adaptation to work, the unity of physical and mental labor, education, science and intelligence.

Keywords: culture heritage, proverbs and sayings, worldview, intellectual capacity, creative person.

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

UDC: 330.1.608

Kulanova D.A.,* Abdikerimova G.I., Daribayeva A.S.

candidate of Economics, Associate Professor, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
candidate of Economics, Associate Professor, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
masters of Marketing, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**DIGITALIZATION IN THE CONTEXT OF THE PANDEMIC:
WORLD EXPERIENCE AND KAZAKHSTAN**

Author-correspondent: k_dana_a@mail.ru

Abstract: The aim of the study is to study and investigate the economic efficiency of digitalization development in the context of the pandemic.

Methodology. The goals and objectives set in the work were achieved using the methods of economic-statistical, abstract-logical, dialectical and historical analysis and synthesis, as well as macro - and micro-economic analysis of economic phenomena and processes. The study also used the works of classics of economic theory, well-known scientists and economists, legislative acts, statistical materials and materials published in the mass media, as well as Internet resources.

The originality of the research. Ongoing social exclusion measures in most countries of the world have forced a significant part of the global trade in goods and services to go online. It is likely that in the near future the world will see further explosive growth in the capitalization of online service providers against the background of falling positions of companies in the commodity industries. Consumption patterns will change dramatically. A significant share of work and education will also go to the distance

Keywords: pandemic, digitalization, Internet resources, sustainable development, competitiveness, development mechanism, efficiency.

Introduction. COVID-19 has become a global challenge and has spawned a new economic order both internationally and nationally. Contrary to pessimistic forecasts, the economy of the Republic of Kazakhstan is gradually recovering. Thanks to the low level of public debt and previously accumulated financial reserves, Kazakhstan has managed to significantly increase public spending, support citizens and the economy.

Theoretical analysis. The new coronavirus infection has already become a threat to the life and health of all mankind. Now it is very important to stop the spread of the virus as soon as possible and gradually restore economic activity. The pandemic has once again reminded us that we live in a closely connected world, and only joint efforts will allow us to find a way out of this situation.

The quarantine has dealt a heavy blow to the global economy. According to experts, in 2020, the global economy lost 8-13%. According to the most optimistic forecasts, only in the fourth quarter the growth rate can return to pre-quarantine levels. Air travel and other industries most affected by the epidemic will not recover until mid-2021. It is clear that the global economy has already entered a phase of recession.

However, at the height of the epidemic, we are seeing a clear increase in the demand for digital services everywhere [1]. Digitalization is particularly needed in healthcare, education, finance, the entertainment industry, as well as companies that continue to work remotely.

One of the most relevant topics for companies today is the organization of employees' work at home. To ensure continuous operation, many companies began to actively use video conferencing services. All external and internal meetings and trainings are held online. Thanks to this, everyone continues to work normally.

Schoolchildren and students are also transferred to «remote». Online learning used to be quite a controversial topic. Only a few educational institutions have tested such solutions. Now, the majority of Kazakhstani students attend classes online. For example, the number of users of Yandex educational services has increased 2-3 times, and about 1 million people use them daily.

Residents of Kazakhstan are also getting more opportunities to use financial services online. Large banks have expanded the scope of services provided via the Internet. The opening of deposits, the issuance of loans, the registration of insurance products and much more takes place remotely.

The experimental part. Under the quarantine, a number of free digital resources became available to users. You can watch videos and movies, read books, attend sports training and much more. Online meetings and online concerts are held in social networks. You can even cook food online. All this enriches the lives of people in isolation.

In the long term, the explosive growth in demand for such digital solutions will be a catalyst for the development of the «contactless economy», a new economic model based on such emerging technologies as 5G, artificial intelligence, and cloud services. Kazakhstan also needs to focus on building the appropriate capacity, which will allow to raise the industry development to a new level and move to intellectualization.

Perhaps the coronavirus is a wake-up call for the world to re-unite around one platform for free trade and accelerating globalization.

With the advent of the coronavirus, the rate of digitalization of the economy has increased 10-fold. Crises come and go. But we need to understand that the situation that we are currently experiencing will fundamentally change our future.

The digital divide that divided people into those who are connected and those who are not, will disappear very quickly.

«Digit» under the influence of the crisis phenomena completely changes the approach of

companies to their work. 95% of respondents believe that for successful competition in the new conditions, the business must improve the quality of relations with the customer base, turning consumers into full-fledged partners (in the world-85%) [2].

One of the main technological trends today is the desire of market leaders to use artificial intelligence tools to transform business methods and change the very essence of work. 92% of Russian executives (79% globally) recognize that human-machine collaboration will be crucial for future innovation. At the same time, Kazakhstan lags behind the world indicators for the use of artificial intelligence. 60% of companies and organizations in our country pilot or adapt artificial intelligence (73% in the world).

Today, the usual understanding of who is the manufacturer of the product and is responsible to the consumer for its quality is blurred. Solutions are increasingly in a state of «permanent beta». This is due to the ever-growing volume of software updates. 63% of Russian company executives expect a significant increase in the volume of software updates for so-called «connected products and services» in the next three years (74% in the world). 83% of the top managers surveyed believe that customers generally do not mind or even welcome software updates to work with connected products and services that they use in their practice (in the world-68%) [3].

Robotics is one of the main directions of technological development today. This trend is perceived as a key one in Kazakhstan. 91% of managers of Kazakhstani companies believe that robotics will allow them to provide a new generation of services (73% in the world). 34% of Russian companies already implement robotics technologies in their practice or plan to launch such a project within a year (30% in the world). 31% will launch such a solution within the next two years, which corresponds to the world level.

83% of Kazakhstani managers believe that the rate on innovation has never been as high as it is today (76% in the world). Getting the most out of new technologies will require new ways to develop and implement together with digital ecosystem partners and third-party organizations. 84% of Kazakhstani executives believe that the next wave of innovation will be based on scientific research aimed at sustainable development, climate change and energy (77% in the world).

The spread of COVID-19 contributes to changing economic and social life in many countries. One of the most striking consequences of the current pandemic can already be called the accelerated introduction of digital technologies in a variety of areas.

As part of government-imposed travel restrictions and social distancing measures, businesses and consumers are actively embracing digital solutions to continue operating remotely. Digitalization contributes to the transition to the online environment of medicine, work, education, allows you to make online purchases, get more data on the spread of the virus and share information about research. The development of this trend speaks not only about the urgent need, but also about the material base created for the widespread use of digital technologies.

In comparison with the situation of the global financial crisis of 2008, over the past 12 years, the number of Internet users has grown from 1.6 to 4.1 billion, and the number of smartphones used in the world has reached 3.2 billion. At the same time, the share of Internet users among the global population increased from 23% to 54%, the number of people using online shopping services doubled, and the volume of retail trade on the Internet increased from 1 to 3.8 trillion US dollars [4].

Of the six main trends in digitalization that UNCTAD notes in the context of the COVID-19 crisis, three are directly related to the widespread acceleration of the transition to the digital economy:

- Remote work and use of communication technologies

Due to the spread of COVID-19 in the world, more and more people work remotely, using video conferencing services and messengers. Increased demand for the use of programs such as

Microsoft Teams, Skype, Cisco's Webex and Zoom.

In China, the use of remote work services from WeChat, Tencent and Ding increased significantly in late January 2020, when restrictions related to COVID - 19 came into force.

The use of online platforms encourages the development of cloud technologies for data storage and analysis, and increases the demand for renting such services from technology companies (Amazon Web Services, Microsoft, Tencent and Alibaba).

The crisis also contributed to the transition of schools and universities to distance learning. Digital tools and online training allow teachers and tutors to stay in touch with students.

- Негативное воздействие на некоторые цифровые платформы

The crisis caused by the spread of COVID-19 has had a negative impact on digital platforms, mainly in the field of movement and travel. This group includes services related to transportation (Uber, Lyft, Didi Chuxing), as well as services for renting housing (Airbnb, Booking.com). This trend reflects the overall decline in the travel and tourism industries during the pandemic.

- Changing consumer habits

At the same time, the spread of COVID-19 has led to an increase in electronic sales. For example, in the United States, there is an increase in online sales in the field of food delivery, pet food. A significant increase affected some items of medical products. According to the company Pacvue, there is a surge in requests related to the purchase of hand antiseptics and antibacterial soap.

The world's largest online retailer Amazon has decided to hire an additional 75 thousand employees in connection with the increase in the number of orders during the COVID - 19 pandemic. Have creeden special Fund of \$ 25 million. The United States, «designed to ease the situation of the partners, such as truck drivers, seasonal and freelance workers» [5].

Chinese online retailer JD.com reported an increase in sales of food products by 215% d about 15 thousand tons for the period of ten days in late January – early February 2020 (compared with the same period last year).

The European Union Agency for Cybersecurity believes that the growth of electronic sales contributes to the acceleration of the digital transformation of enterprises, especially medium and small businesses, which are forced to expand their online presence in order to survive in the current environment. Medium and small businesses account for 99% of all companies in Europe. Although 77% of these businesses have their own websites, only 17% sell products over the Internet. At the same time, about 41% of Europeans are concerned about the security of online payments.

Another area where there is an increase in user activity is represented by streaming services. The closure of theaters and movie theaters attracted a new audience for streaming services and video hosting services Netflix, HBO, Youtube, etc. School closures are also contributing to increased demand in the area, as children and teenagers spend more time at home.

Results and discussion. Most digital solutions are offered and supported by a fairly small number of the largest platforms created in the United States or China. For example, the UNCTAD Digital Economy 2019 report notes that Google accounts for 90% of the total Internet search market, Facebook accounts for two-thirds of the social media market, and Amazon accounts for 40% of the global retail market [6]. Accelerating the pace of digitalization contributes to strengthening their positions in the markets. The network benefit effect, as well as their ability to track, extract, and analyze information, has allowed such companies to gain an advantage. Subsequently, the data obtained can be transformed into digital knowledge and monetized in various ways.

Changes in public behavior that occurred during the spread of COVID-19 will have long-term consequences. Many organizations and users will use digital solutions more actively, as they will develop a certain habit of doing so during a crisis.

The use of data and digital platforms provides additional opportunities for countries to

overcome development challenges. At the same time, despite the rapid adoption of technologies, significant digital gaps remain - significant differences in the speed of implementation and adoption of digital technologies. The crisis caused by COVID-19 has demonstrated the existing stratification both between and within countries.

UNCTAD publications show that the least developed countries have significant limitations in various areas related to digital technologies, from information and communication technology infrastructure and payment services to the skills of workers and the formation of a regulatory framework. Responding to these challenges, they are trying to use the available digital capabilities to overcome the crisis caused by the spread of COVID-19.

In Senegal, the Ministry of Trade, Small and Medium-sized Businesses plans to create a platform to bring together businesses with digital capabilities to deliver essential goods.

The digital divide between States is particularly evident in the field of education, where the ability of students to use online learning services can vary significantly depending on the availability of a home computer and access to the Internet, the level of family income and the degree of readiness of schools.

According to the OECD Program for International Student Assessment, 5 in countries such as Denmark, Slovenia, Norway, Poland, Lithuania, Iceland, Austria, Switzerland and the Netherlands, 95% of students can use a home computer, while in Indonesia this figure is only 34% [1].

Among low-income States, more than 75% do not offer any form of distance learning. But even when the Governments of such countries take measures to provide online education, they do not cover the majority of students, since only 36% of the inhabitants of these countries have access to the Internet.

The digital divide also exists within countries: in the United States, every student from an economically advantaged school has access to a home computer, but only 3 out of 4 students from disadvantaged schools have this option. In Peru, these figures are 88% and 17%, respectively. In Mexico, 94% of students from well-off families have access to the Internet, while in disadvantaged families this figure is 29% [7].

Obviously, the isolation conditions have exacerbated these problems. For the 18 million American households with no Internet access at all, the digital divide has only become more painful and obvious over the past few weeks, whether it's schoolchildren who can't participate in online classes, adults who can't work remotely, or just a family who can't order grocery deliveries to their homes.

Given the increasing role of high-quality Internet access as society and the economy continue to digitalize, the COVID-19 pandemic will no doubt prompt governments to take new measures to close the digital divide in the form of public investment in infrastructure or tighter regulation (similar to the electricity sector), as well as trigger another surge in programs to increase the number of connections and the proliferation of Internet access devices.

One recent Congressional bill to help recover from the effects of the COVID-19 pandemic provides \$ 125 million in loans to telecommunications companies to build Internet access infrastructure in rural areas.

The crisis caused by the spread of COVID-19 will contribute to the transition to «digital capitalism» in many areas of life. However, according to OECD experts, this trend may not affect the education sector.

Education is still not associated with the sphere of significant profit - making. At least in comparison with healthcare, where many new drugs and treatment technologies are invented and produced. The OECD estimates that the capitalization of the health sector (the market value of companies) represents about 50% of the total amount spent worldwide on health (5 out of 10 trillion US dollars). In education, this figure is less than 2% (0.15 out of \$ 6 trillion). Therefore, there are concerns that investment in education may not be sufficient to develop the tools and resources that will help improve it [3].

However, due to the coronavirus, the field of education has already undergone significant changes due to the transition of educational institutions in many countries to a distance learning format. Students and teachers strive to use modern technological capabilities. For example, according to the WEF, students in Hong Kong have switched to distance learning using interactive applications, and in China, access to educational resources for 120 million citizens is carried out, including through live broadcasts on television. A detailed list of digital educational platforms used in different countries is published on the UNESCO website.

In one school in Nigeria, standard non-synchronous learning tools (such as reading using Google Classroom) were supplemented with synchronous face - to-face instructions on video.

Students in Lebanon to «visit» the lessons of physical education online: they record and send videos of their training sessions to teachers as homework. However, from a technical point of view, the process is not yet optimized. Parents of one of the students reported that sports activities take several minutes, while the process of recording, processing and sending videos requires additional time.

There is an increase in public-private cooperation on education issues. Within a few weeks, educational consortia were formed with the participation of various stakeholders, including governments, publishers, educators, technology developers and suppliers, and telecommunications network operators. Their goal was to provide temporary technological solutions, including for the education sector.

However, as the transition to online learning is forced, the scale of the digital divide and the disproportionately large number of schoolchildren who do not have home broadband Internet access are becoming increasingly apparent.

Conclusions. According to the US Federal Communications Commission (FCC), in 2019, more than 21.3 million Americans did not have access to the Internet, especially in rural areas, which even led to the emergence of such a concept as the «homework gap» (English – homework gap), when students with lower incomes lag behind their more affluent classmates precisely because of the inability to complete some tasks in an online format. Taking into account the priority of education in modern society, as the impact of the COVID-19 pandemic on global processes is realized and studied, the elimination of the digital divide in school education should be given priority.

Another problematic issue of digitalization of education was the readiness of teachers themselves for the new format and the need for their training. For example, in Europe and South Asia, 50% of States instruct teachers on remote interaction with students during a crisis. At the same time, in sub-Saharan Africa, a third of States have introduced distance learning, but none of them conduct training in this area.

According to the WEF experts, in the future, the use of new technologies, especially in the field of 5G, will make it possible to implement the concept of «learning anywhere, anytime» in different formats. Traditional types of classroom learning will be supplemented with new methods-from live broadcasts to virtual reality. Learning can become a habit that is integrated into normal life activities.

The OECD sees three scenarios for the development of situations after overcoming the COVID-19 crisis.

The first involves a return to pre-crisis times, as far as possible.

The second scenario looks at trends through the lens of sovereignty: will countries be willing to use online learning services and tools provided by companies from a limited number of countries (given that the world's largest digital platforms are located in the United States and China).

The third scenario sees the crisis as a new opportunity for international cooperation. Closer collaboration - both between companies and through international public-private partnerships- can help create more accessible digital learning tools. It is this approach that is in demand in the healthcare sector to find a quick solution to the problem of coronavirus.

In carrying out the digitalization of the state, in Kazakhstan, the first stage was the creation of state databases of bathhouses, then the formation of the right field. After that, an interface is created, on the basis of which all public services that were carried out physically are transferred online.

Digitalization also requires that the population is ready for it. For a successful transition, the penetration of Internet users must be close to 50%, otherwise, Internet services will be unclaimed.

Another important aspect is financial instruments: banks, payment organizations that carry out their activities with the electronic money system should work.

It is necessary that the business community is actively involved in these processes and is the «locomotive» of digitalization. But, unfortunately, now this role is performed by the state, and business is still behind.

Speaking about financial independence, it is worth noting that, according to data for 2020, the population of Kazakhstan in 18 million people has 24-26 million bank cards. This means that many Kazakhstanis are clients of two banks at the same time. Of course, this is a serious incentive for digitalization.

We also have good indicators of the financial capacity of the market. In 2019, the volume of transactions through bank cards in December amounted to 1.8 trillion tenge – about \$ 5 billion.

This suggests that the population has money, it can and likes to pay online.

Despite the crisis, the tenge exchange rate increased more than twice, and the volume of transactions increased steadily: every month by \$ 200 million. The numbers speak for themselves.

In general, the quarantine in Kazakhstan showed that there are almost no crisis managers among the officials. All the things that needed to be done in advance, we decided in the fire order. Before the pandemic, of course, we had almost no significant system failures.

So far, online education is absent in both the legal and actual field of the country. We have the concept of distance education, but online education is fundamentally different from distance education.

Pupils and students who graduated from the relevant educational institutions in the last academic year received documents issued under the bylaw, while this state paper still needs to be approved and legalized in the digital space.

As for the actual field, only in large centers and large cities could children use online playgrounds, fully study in an online format. In the regions, there were often problems with communication, many children were deprived of the normal educational process.

Accordingly, there is reason to believe that the generation that is now faced with a pandemic online education will be much weaker than what was produced earlier. Since the quality of knowledge today's children definitely lose.

Interestingly, all commercial resources worked without interruptions. This is another confirmation of the fact that today's digital state lives separately from the business.

Steps in the field of cybersecurity are carried out systematically. Previously, for example, there was no software registry, there was no authorized body in the field of cybersecurity.

Today, these functions are performed by the Information Security Committee of the Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan.

Previously, R & D and R & D were at a low level of development in the country, today the development is beginning to develop more rapidly, grant funding is allocated.

In the context of a pandemic, the following points are important:

First, the mutual recognition of electronic documents of businesses, individuals and legal entities of the EAEU member states without any barriers on a par with regional ones.

Secondly, the integration of state systems and the identification of legal entities and

individuals. For example, the opportunity to get acquainted with the identification numbers of any organization from the EAEU country, the date of registration, tax certificates, etc.

Third, in principle, the implementation of the digital transformation of the economy, business and society.

References list:

1. Cybercriminals targeting critical healthcare institutions with ransomware / Сайт Интерпол / <https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2020/Cybercriminals-targeting-critical-health-care-institutions-with-ransomware>
2. <https://www.brookings.edu/blog/techtank/2020/04/02/why-the-internet-didnt-break/>
3. The COVID-19 Crisis: Accentuating the Need to Bridge Digital Divides / Сайт ЮНКТАД / https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/dtlinf2020d1_en.pdf
4. Бхаксар Чакроворти, приглашенный старший исследователь отделения Брукингского института в Индии. <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/social-media-distancing-coronavirus-fake-news-bhaskar-chakravorti-6350425/>
5. WhatsApp ограничил пересылку сообщений до одного раза из-за угрозы фейков о COVID-19 / Сайт Интерфакс / <https://www.interfax.ru/world/702974>
6. Google, Facebook и Twitter объявили о совместной борьбе с фейками о коронавирусе / Сайт Новой газеты / <https://novayagazeta.ru/news/2020/03/17/159857-google-facebook-i-twitter-ob-yavili-o-sovmestnoy-borbe-s-feykami-o-koronaviruse>
7. Эхо карантина: Netflix и Youtube снизили разрешение видео в ЕС / Сайт Gazeta.ru / https://www.gazeta.ru/culture/2020/03/20/a_13014301.shtml

Аннотация. Целью исследования является изучение и исследование экономической эффективности развития цифровизации в рамках пандемии.

Методология. Поставленные в работе цели и задачи были достигнуты с использованием методов экономико-статистического, абстрактно-логического, диалектического и исторического анализа и синтеза, а также макро - и микроэкономического анализа экономических явлений и процессов.

В исследовании также использовались труды классиков экономической теории, известных ученых и экономистов, законодательные акты, статистические материалы и материалы, опубликованные в средствах массовой информации, а также интернет-ресурсы.

Оригинальность исследования. Продолжающиеся в большинстве стран мира мероприятия по социальной изоляции заставили перейти в онлайн существенную часть мировой торговли товарами и услугами. Вероятно, в скором времени мир будет наблюдать дальнейший взрывной рост капитализации поставщиков онлайн-услуг на фоне падения позиций компаний сырьевых отраслей. Кардинально изменятся модели потребления. Заметная доля работы и образования также уйдет в дистанционный формат.

Результаты исследования. С одной стороны, эти изменения сделают жизнь человека еще более удобной. Широкие горизонты для развития человечества открывает возможность, не выходя из дома, обеспечивать себя необходимыми потребностями, задействовать для выполнения ряда «непрестижных» или опасных задач робототехнику, получать необходимую информацию об основных социально-экономических тенденциях в формате открытых данных, лечить заболевания и противодействовать их распространению с помощью технологий дистанционного взаимодействия, использования искусственного интеллекта и анализа больших данных.

Ключевые слова: пандемия, цифровизация, интернет ресурсы, устойчивое развитие, конкурентоспособность, механизм развития, эффективность.

Түйін: Зерттеудің мақсаты пандемия шеңберінде цифрландыруды дамытудың экономикалық тиімділігін зерттеу және зерттеу болып табылады.

Әдіснамасы. Жұмыста қойылған мақсаттар мен міндеттерге экономикалық-статистикалық, дерексіз-логикалық, диалектикалық және тарихи талдау мен синтез әдістерін, сондай - ақ экономикалық құбылыстар мен процестерді макро-және микроэкономикалық талдау әдістерін қолдана отырып қол жеткізілді.

Зерттеуде сонымен қатар экономикалық теория классиктерінің, белгілі ғалымдар мен экономистердің еңбектері, заңнамалық актілер, статистикалық материалдар мен бұқаралық ақпарат

құралдарында жарияланған материалдар, сондай-ақ интернет-ресурстар пайдаланылды.

Зерттеудің бірегейлігі. Әлемнің көптеген елдерінде жалғасып жатқан әлеуметтік оқшаулау шаралары тауарлар мен қызметтердің әлемдік саудасының маңызды бөлігін ғаламторға көшуге мәжбүр етті. Таяу уақытта әлем шикізат саласындағы компаниялар позицияларының төмендеуі аясында онлайн-қызметтерді жеткізушілерді капиталдандырудың одан әрі қарқынды өсуін байқайтын шығар. Тұтыну үлгілері түбегейлі өзгереді. Жұмыс пен білім берудің айтарлықтай үлесі қашықтықтан форматқа көшеді.

Зерттеу нәтижелері. Бір жағынан, бұл өзгерістер адамның өмірін одан да ыңғайлы етеді. Адамзаттың дамуы үшін кең мүмкіндіктер үйден шықпай-ақ өзін қажетті қажеттіліктермен қамтамасыз етуге, робототехниканы бірқатар «беделді емес» немесе қауіпті міндеттерді орындау үшін іске қосуға, негізгі әлеуметтік-экономикалық үрдістер туралы ашық деректер форматында қажетті ақпарат алуға, ауруларды емдеуге және қашықтықтан өзара іс-қимыл жасау технологиялары, жасанды интеллектті пайдалану және үлкен деректерді талдау арқылы олардың таралуына қарсы іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: пандемия, цифрландыру, интернет ресурстары, тұрақты даму, бәсекеге қабілеттілік, даму тетігі, тиімділік.

ӨОЖ: 338:512

Атенова К.А., Ахметова С.С.,* Саркулова Н.К.

қаржы магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
қаржы магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БЮДЖЕТТІК МЕКЕМЕЛЕРДЕ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЕСЕП АЙЫРЫСУ МЕН ЕҢ БЕКАҚЫ БОЙЫНША ОПЕРАЦИЯЛАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ

Автор корреспондент – salima.ahmetova@inbox.ru

Түйін. Мақалада бюджеттік мекемелерде төлемдерді есепке алу ерекшеліктері қарастырылады. Бюджеттік мекемелерде жалақы есебін ұйымдастыру жұмыс берушілердің сыйақы төлеудің негізгі функцияларын жүзеге асыратын және бір жағынан сандық, сапалық (біліктілік, күрделілік, қарқындылық) және ең бек өнімділігі мен сыйақының басқа деңгейлерінің арасындағы қарым-қатынастардың жиынтығы болып табылады. Жалақы төлеуді ұйымдастыру - ең бек ұйымын ұйымдастырудың маңызды бөлігі. Бұл әр елдің, ұйымның және жеке тұлғаның әлеуметтік-экономикалық өмірінің маңызды факторларының бірі, сондай-ақ кез келген ұйымның шығындарының маңызды элементі. Тиімді жалақы тауарлар мен қызметтерге сұраныстың артуына байланысты экономикалық өсімге оң әсер етеді.

Кілт сөздер: ең бек ақы, ҚСХҚЕС, қаржылық есептілік, шоттар, дебет, кредит, стандарт, сыйақы, міндеттеме, дебиторлық берешек, есеп айырысу

Кіріспе. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауында «Адам ең беккер болып, өз кәсібін жақсы меңгергенде және лайықты жалақы алуға немесе жеке кәсіп ашып, оны дамытуға мүмкіндік болған кезде табыс артады» деген [1]. Ендеше жалақы қызметкерлердің негізгі табыс көзі болып отыр.

Ол жалақыны ынталандырудың алдыңғы қатарлы жүйесінде. Дәнекерлеу ұйымдарының қызметкерлері мен қызметкерлерінің жалақысы жеке тұтынудың ұлттық кіріс қорындағы үлесті құрайды. Тозған бұйымдардың негізгі нысаны ретінде олардың көлемі мен жұмыс сапасы, сондай-ақ жеке және ұжымдық нәтижелері ерекшеленеді. Бір жағынан, ол қызметкерлер үшін негізгі табыс көзі болып табылады және өмір сүру деңгейін көтеру үшін маңызды - материалдың негізгі тұтқасының өсуін ынталандыру және өндірістің тиімділігін арттыру. Төлем бухгалтерлік саладағы маңызды кәсіпорындардың бірі болып табылады және бухгалтерлердің жеткілікті біліктілігін талап етеді.

Қызметкердің қызығушылығы мен қызметтік міндеттерінің сапасы бизнестің бухгалтерлік есебін дұрыс реттеуге, объектілер мен жалақыны ұтымды қалыптастыруға байланысты. Қолданыстағы ең бек заң намасын сақтау және төлеу ведомствоға салықтық айыппұлдарды болдырмауға мүмкіндік береді. Жалақыны есептеу кез келген мекеменің шоттар жүйесіндегі орталық орындардың бірі болып табылады. Жалақы қызметкерлердің негізгі табыс көзі болып табылады, ең бек пен тұтынуды бақылау үшін пайдаланылады, экономиканы басқарудың маңызды тетігі ретінде пайдаланылады. Әрбір қызметкерге жеке төлеммен белгіленетін сыйақы салықпен реттеледі және заң мен шектелмейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жүйелі және салыстырмалы талдау, себеп-салдарлық талдау, бақылау, салыстыру және топтастыру сияқты ғылыми білімнің индуктивті және дедуктивті әдістері пайдаланылады.

Нәтижелер және талқылау. Мекемелерде жалақы есептеуді ұйымдастыру - жұмыс берушілерге ең бекақы төлеудің негізгі функцияларын бір жағынан орындауға және жұмыс нәтижелері арасындағы сандық, сапалық (білікті, күрделі, қарқынды) және ең бекақы төлеудің өзге де деңгейлерін анықтауға мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы.

Ең бек және жалақы есебі - қызметкерлердің саны, жұмыс құны, қызметкерлер санаты және өндіріске жұмсалған шығындар туралы барлық ақпаратты қоса алғанда, дәйекті деректерді талап ететін маңызды және шаруашылық ең бек. Жұмыс және жұмыс күші туралы деректер өндірісті жедел басқару үшін қажет.

5. Ең бекшілер мен ең бекшілер арасындағы ең бек қатынастары ең бек заң намасына сәйкес бекітілген ұжымдық шарттармен және нормативтік актілермен реттеледі [2].

Ең бекақы төлеуді ұйымдастырушы кәсіпорын меншік иесінің бизнес-ұйымының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл әрбір мемлекеттің, ұйымның, жеке тұлғаның әлеуметтік-экономикалық өмірінің маңызды факторларының бірі және кез келген ұйымның шығыстарының маңызды элементі. Оның ең бек сіңірген жалақысы экономикалық өсімге оң әсер етеді және тауарлар мен қызметтерге сұранысты арттырады.

Мемлекеттік органдардың қызметкерлермен есеп айырысу кезіндегі дебиторлық және кредиторлық берешегі активтер мен міндеттемелерді тану өлшемдері сақталған жағдайда мүлік немесе міндеттеме болып есептеледі.

UFRS бойынша төлемдер 19 Luminare Prize стандарттарымен реттеледі. Қызметкерлер мен қызметшілердің әлеуметтік сақтандыру бойынша жалақысы мен жарналары, жыл сайынғы ақылы демалыс және науқастануы бойынша демалыс, жалақылар мен айлықақылар (егер олар мерзім аяқталғаннан кейін 12 ай ішінде төленсе) және осы қысқа мерзімді жалақылар (мысалы, медициналық қызметтер, көлік және тұрғын үй, тегін тауарлар мен қызметтер)

- зейнетақы алдындағы субсидиялар, өмірді сақтандыру және медициналық қызмет көрсету;

- Ұзақ жұмыс өтілі бар, ақы төленетін демалыс және шығармашылық демалысы бар қызметкерлер үшін бұл төлемдер, егер олар мерзім аяқталғаннан кейін 12 айдан астам уақыт өткен соң қызметкерлерге төленетін басқа да ұзақ мерзімді төлемдерді қамтиды [3].

Қызметкерлердің кәбілдерін есепке алу үшін мынадай есептеулер пайдаланылады:

1260 - «Қызметкерлермен қысқа мерзімді борыштық шоттар»;

320 - «Қызметкерлермен кредиттер бойынша қысқа мерзімді төлемдер».

1261 - «Қызметкерлердің қысқа мерзімді борыштарында көрсетілген сомалар үшін» қосымша шоты бюджет қаражатынан төленбеген шығыстар, іссапар шығыстары, аванстар үшін есеп берген тұлғалармен нақты қолма-қол ақшасыз төлемдер және төлемдер көзделген [4].

Мемлекеттік мекемелерде жұмыс істейтін адамдар әкімшінің өкімі бойынша алдын ала төлем сомасымен қамтамасыз етіледі. Бухгалтер аванстық есепті ұсынғаннан кейін бұл қызметкер алдыңғы аванстарды, яғни есеп беретін тұлғаға берілмеуі тиіс екенін көрсетеді.

Сона тек белгіленген мақсаттарға ғана жұмсалуды мүмкін. Ұсынылатын сомалардың

ішінде - жауапты тұлғалардың шығыстарын көрсете отырып, алдын ала төлеу сомасын пайдалану туралы аванстық есеп. Алдын ала есепте қамтылған құжаттарды бұл туралы тіркеу рәсімінде хабарлаған адам нөмірлейді.

Келген қызметкерлер сапардан қайтқаннан кейін бес жұмыс күні ішінде алдын ала есеп беруге тиіс. Өнім беруші пайдаланылмаған соманы алдын ала хабарламадан кейін үш жұмыс күнінен кешіктірмей хабарлама үшін қайтаруға міндетті. Жаңа аванстар бухгалтерге аванс төленген жағдайда ғана жасалуы мүмкін.

Өзінің ағымдағы шотынан корпоративтік төлем картасы арқылы қаражатты пайдалану туралы есеп беретін жеке тұлғалар корпоративтік төлем картасын пайдалана отырып төлемдерді көрсететін құжаттары бар аванстық есепті ұсынады.

Мемлекеттік мекеменің бухгалтері аванстық есептерді арифметикалық тексереді және құжаттарды толтырудың дұрыстығын және қаражаттың мақсатты пайдаланылуын тексереді. Мемлекет басшысы тексерілген аванстық есептерді растайды.

Егер мекемедегі жауапты қызметкерге аванстық ақша берілсе, онда 1261 - «есептілік сомасы бойынша қызметкерлердің қысқа мерзімді берешегі», ал 1000 - «Ақша қаражаты мен баламалары» есептеледі.

1010 - «Кассадағы қолма-қол ақша», 7070 - «Іссапар шығыстары», 740 - «Сәулелер бойынша өзге де шығыстар», 1310 - 1261 - «Қысқа мерзімді борыштар».

Есеп беретін тұлғаның аванстың біржолғы қалдығын өтеу қайтарылмайтын қалдықты кейіннен тіркеу кезінде ескеріледі.

Көрсетілген кезең де берілетін сомаларды пайдалану туралы аванстық есеп ұсынылмаған немесе төленбеген жағдайда есептелген сомалар кассаға қайтарылмайды, бюджеттік мекеме мен бизнес бұл қарыздарды аванс алушылардың жалақысынан ұстап қалуға құқылы.

Жалақыны есептеу айына бір рет жүргізіледі және айдың соңғы күні орындалады.

Мемлекеттік мекемелер қызметкерлерінің ең бегіне ақы төлеу Үкіметтің 2009 жылғы 26 ақпандағы № 220 қаулысымен бекітілген Ақшалай-кассалық қызмет көрсетуді орындау туралы бюджеттік ережеге сәйкес жүзеге асырылады. Енді ол билігін жоғалтып жатыр.

Айдың бірінші жартысында қызметкерлерге Қазақстан Республикасының салық заңнамасында белгіленген аванс сомасынан төмен азайтылуы мүмкін жалақының елу пайызы мөлшерінде аванс берілуі мүмкін. Бердік.

7010 «Ең бекке ақы төлеуге бойынша шығыстар» шотының дебеті бойынша көрініс табады.

Қызметкерлерге демалысақы төлеу 3241 «Қызметкерлерге ең бекке ақы төлеу бойынша қысқа мерзімді берешек» қосалқы шотының дебеті және 1010 «Кассадағы қолма қол ақша қаражаты», 1042 «Ақылы қызметтер ҚБШ» шоттарының, 1080 «Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1090 «Жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру» шоттары қосалқы шоттарының кредиттері бойынша көрсетіледі.

Пайдаланылмаған ең бек демалыстары бойынша құрылған резерв сомасы жетпеген кезде демалыс ақыны есептеу 7010 «Ең бекке ақы төлеуге бойынша шығыстар» шотының дебеті мен «Ең бек шығыстары», 8012 «Ең бекке ақы төлеу» шоттарының мемлекеттік мекемедегі банк шотында есептелген төлем сомасы 3241 «Шамдарға қысқа мерзімді кредиттер» қосалқы шотының кредиттік картасында көрсетілген.

3241 «Жалақы бойынша қысқа мерзімді борыштар», 1010 «Кассадағы ақша», 1080 «Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1090 «Жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1042 «Ақылы қызметтер» тұрады.

Көрсетілген кезең де түспеген сома 3241 «Қызметкерлердің қысқа мерзімді борыштары» шотының банк шотында, 3243 «Кредиторлардың қызметкерлер алдындағы

қысқа мерзімді борыштары» шотының кредиттерінде болады.

Салымшыға төлем сомасы 3243 «Қызметкерлерге салымдар бойынша қысқа мерзімді берешек», 1010 «Кассадағы қолма-қол ақша», 1080 «Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1090 «Жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1042 «Ақылы қызметтер KSN.

Төлем мерзімінің соңында қалаусыз сақталатын борыш сомасы түгендеу кестесі, сертификат және шоттардағы түгендеу есебі негізінде басқа табыс болып есептеледі, ал 3243 «Қызметкерлер ұстайтын сома, қысқа мерзімді кредиттік берешек» есебі кезінде 6360 шотта кредиттеледі және көрсетіледі.

Салық туралы заңға және мемлекеттік мекемелер қызметкерлерінің зейнетақылары туралы Заңның талаптарына сәйкес мынадай есептеулер мен жеңілдіктер жүргізіледі: жеке табыс салығы - есеп айырысу; 3241 «Қызметкерлердің жалақы бойынша қысқа мерзімді берешегі» және 3121 «Жеке тұлғалардың табыс салығы бойынша қысқа мерзімді берешегі»; 3241 міндетті зейнетақы жарналары Қызметкерлерге берілетін қысқа мерзімді жәрдемақылардың банк шотында және 3142 Жинақтаушы зейнетақы қорының Қысқа мерзімді кредиттер шотында көрсетілуі тиіс. 3241 «Қызметкерлер алдындағы қысқа мерзімді берешек» және 3248 «Қызметкерлер алдындағы өзге де қысқа мерзімді берешек»; 3241 шотқа, жалақы бойынша қысқа мерзімді берешекке және 3245 шотқа, кәсіподақ жарналарын қолма-қол ақшасыз төлеу бойынша қысқа мерзімді берешекке; 3241 банк шоты, қызметкердің қысқа мерзімді борыштары және 3248 шоттар, қызметкердің өзге қысқа мерзімді борыштары; Қазақстан Республикасының Банк заңына сәйкес банк алған кредитті өтеу үшін 3241 «Қызметкерлердің қысқа мерзімді берешегі» шоты және 3248 «Қызметкерлердің өзге қысқа мерзімді берешегі» шоты төленеді.

3121 «бойынша қысқа мерзімді берешек» мемлекеттік жалақыдан ұстап қалуды аудару кезінде, 3142 «Құтқарылған зейнетақы қорлары алдындағы қысқа мерзімді кредиттік берешек» 3245 Мүшелік жарналарды кәсіподақтарға қолма-қол ақшасыз аударғаны үшін қысқа мерзімді берешек, 3247 «Қызметкерлердің банк шоттарына аударылған қысқа мерзімді борыштары» 3248 «Қызметкерлердің өзге қысқа мерзімді борыштары» 1040 «Кірістерді есепке алу және есептеу» бастапқы шоттарын алып тастау» 1080 «Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру» 1090 шоттарына есепке алу.

Құжаттарды және өзге де құжаттарды ресімдеуге сәйкес Қаржы министрлігінің № 2014.10.30 465 № 3241 бұйрығымен. 3242 «Кредиторлардың құжаттар бойынша қызметкерлер алдындағы қысқа мерзімді борыштары» шоты банктік шот аударылатын соманы көрсетеді. Осыған сәйкес 1040 «Кірістерді есептеу және есептеу», 1080 «Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1090 «Жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекеменің міндеттемелеріне сәйкес жеке қаржы жоспары бойынша міндеттемелердің түсуі» кредиттік шоты талап етіледі [6].

11 ай үздіксіз қызмет көрсету. Егер қызметкерлер ағымдағы кезең ішінде жинақталған төленген рұқсаттарды толық пайдаланбаған жағдайда, қызмет көрсету уақыты неғұрлым кейінгі кезең дерге ауыстырылады және келесі кезең дерде қолжетімді болады. Біз қаржыландырылған, төленген рұқсаттарды, яғни өтемақы төленетін жағдайларды (қызметкерлердің пайдаланылмаған рұқсаттардың орнына қолма-қол төлеуге құқығы бар) өтеуге болмайды деп санаймыз. Төлемақы қызметкерлердің қалай жұмыс істейтініне және олардың болашақта ақылы демалысты қалай ала алатынына байланысты. Қызметкерлер үшін ақы төленбейтін жинақтаушы рұқсат құқығын пайдаланғанға дейін кетуге болады және егер бұл міндетті бағалауға ықпал етсе, ақы төленетін рұқсат өтелуге тиіс болса да, бұл жойылмайды. Мемлекеттік орган есепті кезеңнің соңына қызметкерлердің пайдаланылмаған резервін қабылдайды [7].

Резерв мөлшері ағымдағы жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша пайдаланылмаған мереке күндеріндегі демалыс құнын қайта есептеу жолымен айқындалады. Демалыс резервінің сомасы 3246 «Пайдаланылмаған қызметкерлер алдындағы қысқа мерзімді кредиттік берешек» шотында және 7010 «Жалақы шығыстары» шотында көрсетілген.

Кескіштердің рұқсат беру төлемдері 3241 «Қызметкерлерге қысқа мерзімді борыштар» шотына және 1010 «Кассадағы қолма-қол ақша», 1042 «ККО ақылы қызметтері», 1080 «Республикалық бюджеттен қаржыландырылатын бюджеттік мекемелерді қаржыландыру», 1090 «Жергілікті бюджеттен қаржыландыру» шоттарына кредит беруге енгізілген.

Егер пайдаланылмаған жұмыс күндері үшін құрылатын резерв сомасы жеткіліксіз болса, демалыс бойынша инкассо еңбек шығындары бойынша 7010 шотының кредиттік карточкасына және 3241 қызметкердің жалақысы бойынша қысқа мерзімді берешегіне жазылады.

Түгендеу нәтижелері бойынша есепті кезеңнің соңында резерв жүргізу немесе жинақталған өкілеттіктердің тым көп көлемін жою орындалады. Бұл жағдайда есептеу үшін 7010 жалақы бойынша шығыстар шоты және 3246 «Қызметкердің пайдаланылмаған демалыс үшін қысқа мерзімді міндеттемелері» қосалқы шотының кредиті пайдаланылады. Өз кезегінде бұл Қаржы министрінің 2012.07.24 348 (2013.01.01 бастап күшіне енеді) бұйрығына сәйкес жасалады.

Егер қызметкер кетсе, 3272 «Үлкен сомаларды алу шоттары» шоты, егер басқа құжат аяқталса, есепті ақпаратта төленбеген немесе төленбеген ақша сомасын көрсету үшін пайдаланылады. Төленбеген айлықақылар мен стипендиялардың қалдығы, сондай-ақ құқық беретін тұлғаға тиесілі сомалар 3272 «Айналымнан қолма-қол ақша сатып алу» шотында және мынадай шоттардың банк шотында көрсетіледі: 3241 «Қызметкерлер үшін қысқа мерзімді қарыздар», 3248 «Қызметкерлер алдындағы өзге қысқа мерзімді борыштар», 3230 «Стипендиялар бойынша қысқа мерзімді борыштар» Бұрын 3241 «Қызметкерлердің қысқа мерзімді борыштары», 3230 «Стипендиаттар алдындағы қысқа мерзімді қарыздар», 3248 «Қызметкерлердің өзге қысқа мерзімді борыштары және 3272»

Осы проблеманы шешу үшін өтелмеген сома мен соманы арифметикалық дөңгелектеу нәтижесінде төленген ақшаның үлкен сомасы арасындағы айырмашылық жағдайында жоғарыда көрсетілген төлемдерге сәйкес құрылған 3272 «Айналымнан түскен ақшалай кірістер» қосалқы шотының кредитінің қалдығы жоғарыда көрсетілген төлемдерге сәйкес жыл соңында бюджетке есептелуге тиіс. Осылайша, кредит сатудан түскен ақшалай төлемдердің 3272 шоттары және басқа тұлғаларға қысқа мерзімді кредиттердің 3133 шоттары арқылы жүзеге асырылады. Бюджетке қаражат аудару кезінде «Өзге сәулелер» банк шотында 3133 және «Республикалық бюджеттен бюджеттік мекемелерді қаржыландыру» кредиттік шотында 1080 және «Жергілікті бюджеттен қаржыландыру» бюджетінде 1090 көрсету қажет деп санаймыз. 3272 сауда шотының қосалқы шотындағы қалдық келесі есепті кезеңге аударылады және 1280 «Өзге қысқа мерзімді берешек» шотына аударылады. Одан кейін 1280 Басқа қысқа мерзімді дебиторлық берешек шотына көшірілген балансты ескере отырып, қолма-қол ақшаға айналдырудың 3272 қосалқы шоты құрылады.

Егер Уылдырық қағазының және басқа құжаттардың қолданылу мерзімі аяқталса, төленбеген немесе керісінше төленбеген ақшаның қалған бөлігі 3272 «Есептен шығару» шотындағы арифметикалық дөңгелектеу әдісі нәтижесінде есептеледі.

1261 Қызметкерлердің 3241 қысқа мерзімді жалақысы және қызметкерлерге есепті жылдың соңында өтелмеген қалған сомаға есептелген берешектің қосалқы шотына 1261 несие

3272 «Айналымнан түскен ақшалай кірістер» шотына мемлекеттік мекеменің жауапты тұлға алдындағы ақшалай берешегі сомасын және 1261 «Қызметкерлер

берешегінің және басқа да қысқа мерзімді кредиттердің қысқа мерзімді есептелген сомалары) 3248 «шотын есептен шығару туралы»

Нәтижелер мен талқылау. Бюджет қаражаты қолжетімді және тиімді болуы үшін жоғарыда айтылғандарды түйіндей отырып, бюджет мекемелеріндегі есеп айырысу және жеңілдіктер қызметкерлерімен есеп айырысу мәмілелерінің дұрыс реттелуі маңызды. Егер Уылдырық қағазының және басқа құжаттардың қолданылу мерзімі аяқталса, төленбеген немесе керісінше төленбеген ақшаның қалған бөлігі 3272 «Есептен шығару» шотындағы арифметикалық дөңгелектеу әдісі нәтижесінде есептеледі.

Қорытынды. Осы проблеманы шешу үшін өтелмеген сома мен соманы арифметикалық дөңгелектеу нәтижесінде төленген ақшаның үлкен сомасы арасындағы айырмашылық жағдайында жоғарыда көрсетілген төлемдерге сәйкес құрылған 3272 «Айналымнан түскен ақшалай кірістер» қосалқы шотының кредитінің қалдығы жоғарыда көрсетілген төлемдерге сәйкес жыл соңында бюджетке есептелуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауы.
2. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.
3. Қоғамдық сектор үшін қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары
4. ҚР Қаржы министрінің 2012.07.24 № 348 (2013.01.01 бастап қолданысқа енгізіледі) Бұйрығы.
5. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 26 ақпандағы № 220 қаулысымен бекітілген Бюджеттің атқарылуы және оған кассалық қызмет көрсету ережесі
6. ҚР Қаржы министрінің 2014.10.30 № 465 бұйрығы
7. Қазақстан Республикасындағы мерекелер туралы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 желтоқсандағы N 267-II Заңы
8. Экономикадағы нақты секторындағы бухгалтерлік есеп: оқу құралы / А.А. Сапарова, А.Р. Қалымбетова. Шымкент. 2016. 200 с.
9. Калденбергер А. Учет заработной платы в 2019 году.

References list:

1. Tortinshi onerkasiptik revolyuciya jaǵdayındaǵı damudıń jańa mumkindikteri. Qazaqstan Respublikası Prezidentiniń 2018 jılǵı 10 qań tardaǵı Joldaıı.
2. Qazaqstan Respublikasınıń Eńbek Kodeksi. Qazaqstan Respublikasınıń Kodeksi 2015 jılǵı 23 qarashadaǵı № 414-V QRZ.
3. Qoǵamdıq sektor ushin qarjılıq eseptiliktiń halıqaralıq standarttı
4. QR Qarjı ministriniń 2012.07.24 № 348 (2013.01.01 bastap qoldanısqı engiziledi) Buyrıǵı.
5. Qazaqstan Respublikası Ukimetiniń 2009 jılǵı 26 aqpandaǵı № 220 qaulısımen bekitilgen Byudjettiń atqarılıı jane oǵan kassalıq qızmet korsetu erejesi.
6. QR Qarjı ministriniń 2014.10.30 № 465 buyrıǵı.
7. Qazaqstan Respublikasındaǵı merekeler turalı Qazaqstan Respublikasınıń 2001 jılǵı 13 jeltoqsandaǵı N 267-II Zańı
8. Ékonomikadaǵı naqtı sektorındaǵı buhgalterlik esep: oqu quralı / A.A. Saparova, A.R. Qalimbetova. Shımkent: JSHS «Nursat-2 NS» baspası, 2016. 200 s.
9. Kaldenberger A. Uchet zarabotnoy platı v 2019 godu

Аннотация. В статье рассматриваются особенности учета оплаты в бюджетных учреждениях. Организация учета заработной платы в бюджетных учреждениях представляет собой совокупность действий работодателей, которые выполняют основные функции оплаты труда и, с одной стороны, взаимосвязь между количественными, качественными (квалификация,

сложность, интенсивность) и производительностью труда и другими уровнями оплаты труда. Организация выплаты заработной платы является важной частью организации бизнеса организации труда. Это один из ключевых факторов социально-экономической жизни каждой страны, организации и отдельного лица, а также важный элемент статьи расходов любой организации. Достойная заработная плата окажет положительное влияние на экономический рост за счет увеличения спроса на товары и услуги.

Ключевые слова: заработная плата, МСФООС, Финансовая отчетность, дебет, кредит, стандарт, премия, обязательства, дебиторская задолженность, расчеты

Abstract. The article provides for peculiarities of payment in the budgetary institutions. Organization of salary accounting in institutions is a combination of employers' actions, which fulfill the main functions of remuneration and, on the one hand, the relationship between quantitative, qualitative (qualification, complexity, intensity) and labor performance and other remuneration rates. Organization of wages payment is an important part of the labor organization's business organization. It is one of the key factors of the socio-economic life of each country, organization, and individual, as well as an important element of the expenditure item of any organization. Decent wages will have a positive effect on the economic growth by increasing demand for goods and services.

Keywords: salary, IPSAS, financial statements, accounts, debit, credit, standard, remuneration, liabilities, receivables, settlements

ӨОЖ: 6.31.371

Сахметова Г.Е.,* Уралов Б.К., Корабаева К.З.

доктор PhD, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

техника ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЭЛЕКТР ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ СЕКТОРЫН РЕФОРМАЛАУ ЖОЛДАРЫ

Автор-корреспондент: 17-07-70@mail.ru

Түйін: Мақалада дәстүрлі емес энергия көзі - бұл қазіргі таңның өзекті мәселелеріне және болашақтағы шешімдерді болжауға қатысты міндеттерді шешуге бағытталған болып, жас буынды ойландыратындай ауқымды тақырып болып отыр. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласын жүзеге асыруға ғылыми қолдау көрсету және көтерілген мәселелер мен зерттеулерді шешу мақсатында Қазақстан энергетикасының электр энергиясының қуатын өндіру және электр энергиясымен жабдықтау жүйесі, ұлттық экономикамыздың әлеуметтік инфрақұрылымы және өндірістік саласындағы маңызы бар және өнеркәсіптердің басқада бағыттарын дамытудың басты базасы қарастырылған.

Қазіргі таңда дәстүрлі емес энергия көздерін игеруге деген ұмтылыс көңіл қуантады. Оны кейбіреулер жерасты кен қазбалары көлемінің азаюымен байланыстырып жүр. Негізінде, мүлде олай емес. Жер қойнауы табиғи қазбаларға бай болғандықтан, елімізде энергия тапшылығы айтарлықтай байқалмайды да. Дегенмен қоршаған ортаны таза сақтап, жаңартылмайтын энергия көздерінің мол қорын келер ұрпаққа аманаттап қалдыру - әрқайсымыздың міндетіміз. Шын мәнінде, жаңартылған және дәстүрлі емес энергия көздерін өндіруге әлеуетіміз мол.

Кілт сөздер: Энергия, станция, қуат, экономика, электр желілері, су энергиясы, жел энергиясы, күн энергиясы, тариф, энергетика.

Кіріспе. Еліміздің егемендікке дейінгі периодта өндіргіш күштерінің даму деңгейі төмен болғаны өйткені олардың энергетикалық базасы Қазақстанда тым артта қалды. Мәліметтерге сүйене отырып, еліміздің барлық электрлік станциясы қуаты 2500 кВт/сағаттан аспаған, мұнда жыл бойына 1 млн 300 мың кВт/сағат электр қуатын өндірген.

Кенді кәсіпорындарға қызметтердің көрсетілуі үшін майда локо-мобильді яки екі тактілі мұнайдың электрлік станцияны қолданды. «Успенск» секілді кеніштің барша электр қуаты 32 кВт болған, «Спаск» зауытында болса 455 кВт-тан аспаған. Бар болғаны

алты қалаларда ғана қуат күші кішігірім қала электр станциялары болған.

Қарағанды қаласындағы таскөмір кенішінде алғашқы көмірдің өндірілуі XIX ғасырдың екінші жартысында басталғанымен қазақ елінде отынның өнеркәсіп саласы да қарқынды дамыған жоқ. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы «Қазан» төңкерісі болғанға дейінгі кезеңдерде 1 мың 182 тонна көмір өндірілді. XIX ғасырдың 69 жылынан «Ленгир» қоңыр-көмір кеніші, XIX ғасырдың 98 жылынан «Екібастұз» таскөмір кенішінен бөлек кеніштердіде қосқанда қазақ елінде төңкеріліске дейінгі алпыс жеті жылда 1 млн 600 мың тонна көмір өндірілді. XX ғасырдың бірінші жартысында «Ембі» мұнайды өндіру кенішінде 1 мың 377 тонна мұнай, солардың ішіндегі «Доссор» кеніште 1 мың 332 тонна мұнайды өндірген[1].

XX ғасырдың 24 жылы қабылданған ГОЭЛРО жоспарының елді электрлендіруге экономикалық, саяси маңызы орасан зор болған. Бұл жоспарлардың қазақ еліне де әсері болды. «Сібір» теміржол бойындағы үлкен өнеркәсіп және сауда орталықтарының арасында Петропавлды, Ертіс өзеннің жағалауындағы Павлодарды бірінші болып, сосын Дала өлкесін электрлендіру, Павлодар ауданында қуаты 15000 кВт электр станцияларын құру жоспарланған. Осы межеге орай XX ғасырдың 25 жылы Қарсақбай электр станцияларының құрылысы басталып, XX ғасырдың 28 жылы мысты қорыту зауыты іске қосылды. Осы жылы Жоғ. «Харуиз» СЭС-і пайдалану үшін берілген және сол негізде «Риддер» қорғасын өндіретін зауыт іске қосылды.

XX ғасырдың 25 - 26 жылдар аралығында «Доссор»да мұнай 41,2%, «Мақат»та 87,8% электрлік қуатты қолданылып, өндірілген. Бұл жылдарда мұнай оқпанын бұрғылау мен мұнайды барлау үшін кеңес одағында тұңғыш рет электр қуаты қолданылды. Қазақ елінде отын-энергетика қорларының іздестірілу жұмыстары нәтижесі бойынша мұнай мен көмірдің үлкен кеніштер табылған болатын. Қазба жұмысы отын қоры бойынша қазақ елінде екінші орынға шықты.

Теориялық талдау. Жалпы электр станциялары қуатының артуына, электр қуатының өндіруіне, кеңестік дәуірдегі қазақ елі экономика саласын электрлендіру деңгейіне жасалған талдау негізінде электр энергетикасының дамуы негізгі үш кезеңнен тұрады: I. XX ғасырдың 18-45 жылдар аралығын қамтиды, бұл аралықта сол кездегі өлшем бойынша үлкен электр станциялар салынды және алғашқы энергетикалық желілер пайда болды. II. XX ғасырдың 46-58 жылдар аралығында региондық электр станцияларында электр қуатын орталықтан өндіру жедел артып алғашқы энергетикалық жүйелер құрылды. III. XX ғасырдың 59-90 жылдар аралығында еліміздің энергетикалық базасы жедел қарқынмен дамыды және региондық энергетикалық жүйе қалыптасты [2].

Сонымен, қазақ елі өз электрлік қуаттар жайындағы қажеттілігін толығымен қамтамасыз етілетін және оны басқа мемлекеттерге шығаратындай жағдайға жеткен болатын. Бұл кезеңде Шымкентте, Қарағандыда, Алматыда, Павлодарда, Жамбылда, Петропавлда ірі региондық су электр станциялары салынды. Ертіс өзенінде Бұқтарма және Өскемен су-электр станциялары, Іле жағалауында «Қапшағай» СЭС-і жұмысын атқарды. Ең үлкен Екібастұз кенішіндегі «Ақсу» АСЭС-ы тиімді көмірлерін пайдаға жаратып отырған болатын.

XX ғасырдың 90 жылы Кеңес одағы экономикасының құлдырауы қарсаңында елімізде электр станцияларының қуат мөлшері 18 миллион кВт-тан асып, қазақ елінің біріңғай электрлік энергиясын тұтыну 104 млрд 8 млн. кВт/сағататты құрап, олардың 87,4 кВт/сағататы меншікті электрлік станциясында өндірілген.

XX ғасырдың 90 жылы елімізде 131 млн 500 мың тонна көмір, 25,5 млн. т газ бен мұнай конденсаттары мен 6 млрд 8 млн м³ газ өндірілген. Мұнай мен көмірдің көп бөлігі елімізден тысқары шығарылды.

XX ғасырдың 90 жылы өзге мемлекеттерге 10 млн. тонна кокстелетін, 46 млн 600 мың тонна энергетикалық көмір, 21 млн. тонна газ бен мұнай конденсаттары шығарылған. Қазақ елі отынының балансында газ үлесі 15% болған.

XX ғасырдың 90 жылы еліміздің ұлттық табыстағы энергияның сыйымдылығы бір сомға шаққан кезде 4,01 кг болған, бұның өзі одақтас елдермен салыстырған кезде 28%-ға көп өндірген[3].

Қазақ елінің электр энергетикасы XX ғасырдың 91 жылынан дағдарыс жағдайын бастан өткерген. Республика қолданысындағы энергетика қуаты XX ғасырдың 90 жылының бастапқыда 17000 мВт болса, XX ғасырдың 98 жылда бұл қуат 10 мың мВт-қа дейін қысқарған.

XXI ғасырдың алғашқы жылының қорытындысы бойынша электрлік қуатты пайдалану көрсеткіші 8мың 560 мВт-қа бәсеңдеген. Еліміздің энергия өндіруші қуаттардың тапшылығы мен артық электрлік қуаттары бар региондардан оны жеткізетін электрлік желінің жоқ себептігі батыс пен оңтүстік региондар үшін электрлік қуатты сырттан алып отырған.

Нәтижелер. ҚР Үкіметі XX ғасырдың 96 жылы электрлік энергетиканың қуатты өндіру мен электрлік желісі активке мемлекеттік монополияларды реформалау, электрлік қуаттың бәсекелілік рыноктарын жасау қажеттілігі жөнінде қорытынды қабылдаған. Сол жоспарда электрлік энергетиканы құрылым жағы бойынша қайта құруды үкіметтік бағдарламалары әзірленген. Бұл бағдарламаларды жоспарға асыру электр энергетиканың бәсекелік бөлікті (электр қуатты тұтыну мен оны өндіру) табиғи монополистен бөліп алу (электр энергиясын бөлу және беру) қамтамасыз етілген. Үлкен электрлік станциялар инвесторларға сатылды, ал региондық жылу электр станциялары жергіліктегі басқарылатын органдардың меншіктеріне берілген. 1мың 120 және 500 кВ кернеу негізгі желілердің активтері негізінде Электрлік желісін басқару жайындағы еліміздің компаниясы, 6 - 10, 0,4, 110 - 35 кВ кернеулі региондық электрлік желісі негізде бөлу электр желілік акционерлік компаниялар құрылған.

Бұндай бағытты әрмен қарай дамыту 2000 - 2020 ж. арналған бағдарламада электрлік қуатты рыногін ұйымдастыруға бірнеше үлгілері көзделген:

- соңғы тұтынушыға жіберілетін электрлік қуаттың бағасы жөнінде бәсеке;
- бірінғай электрлік қуаты рыногтың екі деңгейде (бөлшек сауда және көтерме сауда) болу;
- электрлік қуатпен сауданы жасауды ұйымдастырылу;
- рынок субъектісінің региондық, региондық пен жергілік деңгейіндегі желілер жөнінде электрлік қуатты тарататын және бөлетін қызметтерді көрсету жайында шарттарды жасау[4].

Бұл үлгілердің енгізуі екі тарапты мерзімі бар келісім шарттар рыногтердің құрылуына мүмкіндік берген. Тек жалғыз орталықтан ғана диспетчерліктің басқарудың жүйелері қайтадан құрылған, электрлік қуатты бәсекелік пен монополиялық бөліктердің бөлінуі жағдайда жұмысын жасауға бейімделген, сонымен қатар, электрлік қуаттың сапасының көрсеткіші, нақтылап айтқанда, электрлік токтың жылдамдығы жақсартылған.

Электрлік энергетика бөлімін реформалаудың бағдарламаларын жылдамдықпен пайдаға жарату нәтижесі бойынша 2000 жылдың басынан бастап жақсы өзгеріске бағытталған: екі тарапты мерзімді келісім шарттар рыноктары құрыла отырып, жұмысын жасай бастаған.

Қазақстан электрлік энергетика бөлімінің алғашындағы экспорт әлеуеті 2001 жыл басында 500 немесе 1000 мВт деп бағаланған. Екібастұз компаниясы 2001 жыл басынан Ресейдің Омбы қаласының маңына 300 мВт электрлік қуаттарын экспортқа шығарып бастаған.

Соңындағы 2 немесе 3 жылдарда электрлік энергияны тұтынуды азаюы байқалған және батыста жоғарылай бастаған.

XXI ғасырдың алғашқы жылының жартысында республика бойынша 27 млрд 4 млн. кВт/сағат электрлік қуат тұтынылып, бұның өзі де XX ғасырдың 99 жылдың сол кезеңімен салыстырып қарағанда 7% дан астам көп.

Электрлік қуатты өндірілу және тұтынудың көлемі өсуі негізінде Солтүстік пен Батыс региондарында байқалған. Еліміздің Оңтүстік аймағындағы қалаларда жеткілікті алғашқы энергетика қоры жоқ болған соң олардың электрлік энергетика тасытылып әкелетін көмірлерге сонымен қатар сырт жақтан әкелетін мазут бен газға негізделді.

Бұндай региондардағы электрлік қуаттың маңызы бар көздері - Шымкент ЖЭО, Жамбыл МАЭС-і, Қапшағай СЭС-і, Алматы ЖЭО, Ол жерлердегі тапшылық көзі Қазақстанның Солтүстігіндегі ОЭС, 220-500 кВ электрлік желісі бойынша Азия орталығындағы республикалардан әкелетін электрлік қуатының есебінен өтелген[5].

Қорытынды. 2000 жылдың 15 маусымнан бастап қазақ елінің Бірыңғай энергетикалық жүйесінің Солтүстік бөлігінде Ресейдің Бірыңғай энергетикалық жүйесімен бірлескен жұмыстар орнына келтірілген және XX ғасырдың алғашқы жылында қыркүйек айында қазақ елінің Бірыңғай энергетикалық жүйесі Ресей мен Орта Азияның энергетика жүйелерімен бірлескен жұмыстарға көшірілген. Бүгінгі кезеңде қазақ елінің барлық облыстарында региондық электр желілері компаниялардан бөлек бірнеше делдалдарда тұтынушыларды электр қуатымен жабдықтап отыр. Қазақ елінің электр желілерінің заманауи құрылымда 220, 500, 1150 кВ кернеулік жоғарғы санаталы жүйе құраушы негізгі желілердің ұзындығы сәйкесінше, 17900 км, 5470 км, 1423 км. Сонымен қатар региондық және жергілікті желілердің көрсеткіштері төмендегіше: 35 кВ - 61500 км, 110 кВ - 42000 км, 0,4 кВ - 115500 км, 6 - 10 кВ - 199400 км[5].

Республиканың экономикасында отын энергетикалық қорларының қажеттілігін анықтауы кезінде өнеркәсіптердің әртүрлі салаларымен әлеуметтік жағынан қуатты үнемдеуге болатын 100 шақты технология мен шаралары ескерілуде[6,7].

Біздің мемлекет еліміздің энергетикалық жүйесінде жаңартылатын энергия көздерінің үлесін арттыру негізінде ауқымды міндеттер қойып отыр. Қазір бұл көрсеткіш 1,3% құрайды, 2020 жылдың аяғында оны 3% -ға, ал 2030 жылға қарай 10% -ға дейін арттыру жоспарланып отыр[8].

Қазақ елі өзендері судың энергетикалық әлеуеті 200 млрд. кВт/сағат, ал пайдалануға экономикалық тиімділігі су-энергия қорынан 27 млрд. кВт/сағат деп бағаланды. Қазіргі таңда гидравликалық энергияның экономикалық әлеуетті пайдасына асырудың деңгейі 20%-ын ғана құрап отыр.

Бұдан тыс желдің қуаттарын пайдаға асыру үшін 100 млрд. кВт/сағ. дейін «Жоңғар қақпасы» ауданы, ал 140 млрд. кВт/сағ. дейін Маңғыстау тауларында тағыда басқа аудандарында қолжетімді жағдаяттар бар. Алматы және Түркістан облысының аумақтарында негізінде жылыту мен ыстық суға қамтамасыз ететін геотермиялық судың қорларын анықтады. Жердің астыңғы бөлігіндегі суды пайдалануды жылына шаққанда 1 млн. тонна шартты отынды үнемдеуге мүмкіндік беріп отыр. Елімізде күннің энергиясын және биомассаның да қандайда бір әлеуеттері бар. Энергияны бұндай әдеттен бөлек көздердің техникалық әлеуеті он үш млрд. кВт/сағ. бағаланады, мұнда жыл бойына 6000 сағ. қамтамасыз етілетін кепіл етілетін қуат көзі 380 мВт. Энергияның өндірілімі 1,9 - 2,3 млрд. кВт/сағатты құрайды [9].

Әдебиеттер тізімі:

1. Голынчик Б.Г. Энергостроительный комплекс страны за 80 лет // 2002, №2, с.11-12
2. Электроэнергетическая программа Республики Казахстан 1993 года
3. Государственная Программа развития электроэнергетики до 2030 года, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 9 апреля 1999 года № 384.
4. Жиленко Г. О работе топливно-энергетического комплекса стран Содружества// Экономика и статистика. 2007. №2. С.94
5. Трофимов А.С. // Энергетика и топливные ресурсы Казахстана. 2008. №2. с.21-23.

6. Қойшиев Т.Қ. Қайта жаңғырылатын энергия көздері. Оқу құралы. 2000, 252б.
7. Харламатова Т.Е. История науки и техники. Электроэнергетика. Учебная пособие. СПб.: СЗТУ, 2006. 126 с.

References list:

1. Golynchik B.G. Energostroitel'nyy kompleks strany za 80 let // 2002, №2, s.11-12
2. Elektroenergeticheskaya programma Respubliki Kazakhstan 1993 goda
3. Gosudarstvennaya Programma razvitiya elektroenergetiki do 2030 goda, utverzhennaya postanovleniyem Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 9 aprelya 1999 goda № 384.
4. Zhilenko G.O. rabote toplivno-energeticheskogo kompleksa stran Sodruzhestva// Ekonomika i statistika. 2007. №2. S.94
5. Trofimov A.S. // Energetika i toplivnyye resursy Kazakhstana. 2008. №2. s.21-23.
6. Koyshiyev T.K. . K, ayta zhangyrylatyn energiya kozderi. Oku kuraly. 2000, 252b.
7. Kharlamatova T. Ye. Istoriya nauki i tekhniki. Elektroenergetika. Uchebnaya posobiye. SPb.: SZTU, 2006. 126 s.

ӨОЖ: 330.524

¹Нурымбетов Т.Я.,* ¹Абишова А.У.,* ²Шеърров Ж.

¹экономика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²экономика ғ.к., Қаракөл өсіру және шөлдерді Өзбекістан ҒЗИ,
«Экономика» бөлімінің меңгерушісі, Самарқанд, Өзбекістан

ДӘСТҮРЛІ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ

Автор-корреспондент: altuko07@mail.ru

Түйін. Мақалада ұлттық экономиканың негізгі дәстүрлі бағыттары ретінде қой, түйе, жылқы шаруашылықтарының тарихи кезеңдеріндегі даму ерекшеліктері зерттелген. Осы салалар халқымыздың негізгі табыс көзі болған, еңбегімен салт дәстүрін сақтауға, дамытуға, өмір бойы серік болған құндылықтар ретінде, олардың XVI ғасырдан бастап қазіргі жағдайға дейінгі даму, тоқырау және жандану жағдайлары талқыланды. Отандық ғалымдардың еңбектерінде және әлемдік ғалымдардың пікірлеріне, экономикасы көш бастап тұрған мемлекеттердің тәжірибесіне сүйене отырып, дәстүрлі экономиканың даму бағыттары болжамдалған. Ұлттық экономиканың осы салалары ауылдық елдің жұмыспен қамтудың олардың негізгі табыс көзі болғандықтан, бірінші нәубатты ұлттық құндылықтарымызды сақтап, одан ары қарай дамытудың негізі болатындығы туралы пікір білдірілген.

Кілт сөздер: дәстүрлі экономика, ұлттық құндылықтар, қой, түйе, жылқы шаруашылықтары, отбасылық ферма, шаруа қожалығы, шағын кәсіпорындар, әлеуметтік-өндірістік инфрақұрылымдар.

Кіріспе. Мақаланың мазмұның жариялаудан алдын оқырмандарға келесі прологты таныстыру орынды деп санаймыз: «Ойсылқара» келенің бұрасы екен,

Буралығын білдірген шудасы екен

«Жылқышы ата» үйірдің айғыры екен,

Құлындатып қысырақты байлық екен.

Зеңгі баба сиырдың бұқасы екен,

Ет пен майға өн бойы тұтас екен.

«Шопан ата» қойлардың қошқары екен,

Егіздетіп жылда төл қосқан екен...

Қазақ бабам халқына қазына етіп,

Кең дастархан алдына тосқан екен,
Өсіріп ең байлықты деген атам,
«Береке мен бірлікті ұста берген» [1]

Кіріспе. Қазіргі жағдайда әлемде дәстүрлі экономиканың даму бағыттары үлкен сұранысқа ие. Сондықтан дамыған елдерде ежелгі дәуірден бастап сақтап қалынған дәстүрлі технологияларға, экологиялық таза өнімдерге ұсыныс артып барады. Пандемия жағдайында инвестицияларға деген ұсыныс төмендеп, аз мөлшерде қаржы талап ететеін өнімдерді өндіруге дәстүрлі экономиканы дамытуға көп көңіл бөлінбекте. Әрине осы жағдайда халықты жұмыспен қамту мәселесі де кең шешім табады. Сол себептен Қазақстан табиғи ресурстарға бай мемлекет ретінде дәстүрлі өнімдерді өндіруге тәжірибесі бар өлке болғандықтан, экономиканың осы бағыттарын дамытуға қауқарлы деп есептейміз.

Қазақстанның даму тарихына шолу жасап, табиғи ресурстарына кең, толық пайдаланып, осы саладан еңбек жетістіктерін даму бағыттарын белгілеп, дәстүрлі экономиканы мемлекетімізде даму бағыттарын негіздеген. Осы мақсаттарға жету жолында өлкеміздің тарихын, әлемдек елдердің даму тарихын, дәстүрлі экономиканы дамыту тұрғысынан терең зерттеу қажет. Қазақстанның ерекшеліктерін табиғи ресурстарын, пайдалану бағыттарын, еңбек ресурстарын тиімді пайдалану жолдарын, халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етудің бағыттарын белгілеу. Сондай-ақ, дәстүрлі экономиканы дамыту, қазіргі ғылыми техникалық прогрессті тиімді, экологиялық қауіпсіздікті сақтау негізінде пайдаланудың өзекті жолдарын ұсыну. Келешекте Қазақстан аграрлық индустриялық мемлекет ретінде дәстүрлі экономиканы интенсивтік экономикамен үлесімді дамуын және реттеуін зерттеу қажет. Осы бағытта Бразилия, Африка, Швейцария, Швеция, Орталық Азия, Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея мемлекеттердің дәстүрлі экономиканы дамыту бағыттарын талдау керек.

Теориялық талдау. Адам Смиттің мануфактура өнеркәсібін дамыту негізінде бастапқы экономиканың заңдарын зерттеуге іскерлік теориялық тұрғыдан назар аударылады. Еңбек кооперациясын оның даму бағыттары, құн заңы т.б. Давид Рикардоның абсолютті және қатынасты үстемдік туралы тұжырымдамалары осы дәстүрлі өнімдерді өндіруге және сыртқа сатуға негізделген [2].

Қазақстанда бұл мәселелер кеменгер ақындарымыз Асан Қайғы, Базар Жырау, Абай, және т.б. ақындарымыздың іргелі деректі еңбектерінде негізделген. Сондай-ақ қазіргі дәуірде мәселені зерттеген Н.Э.Масанов, Ж.Б.Абылханұлы, Г.С.Берешова еңбектері тиімді бағыттарды зерттеуді қажет етеді. Отандық экономикада интенсивті технологияларды қолдау, өнеркәсіптік өнімге өтуге, экономиканы дамытуға бағытталған қазақтың тұңғыш академигі Қ.Сатпаевтың, ауыл шаруашылықты дәстүрлі экономиканың негізгі бағыттарын зерттеген Г.А.Калиевтің тағы басқа ғалымдардың еңбектері теориялық тұрғыдан экологиялық ресурстардан өнімді пайдалану бағыттарын зерттеуді талап етеді. Әлемдік экономиканы дамыту, зерттеу нәтижесінде абсолютті артықшылықтың, қатынасты артықшылықтың қазіргі даму бағыттары, экспорт импорттың дамытудың негізгі бағыттары өзгерді. Азық-түлік қауіпсіздігіне жалпы өнімнің өнеркәсіп өнімдері залалсыздығына негізделінді. Сондай-ақ теориялық тұрғыдан инвестицияларды пайдалану бағыттары негізінде қажет етіледі. Елдің экологиялық жағдайын анықтау қажеттіліктері үшін тек экологиялық таза өнімдерді пайдалану қажет.

Әрине дәстүрлі экономика табиғи ресурстарды кең пайдалануды, еңбек процестерін ежелгі өнім таза технологиясын қолдануға, абсолютті үстемдік тиімді өнімдерді пайдалануға, халықты жұмыспен қамтуға, олардың табысын арттыруға негізделеді деп есептейміз.

Жалпы дәстүрлі экономиканы дамыту ғылыми таза экологиялық технологияларға негізделу қажет. Инвестициялар бірінші кезеңде дәстүрлі экономиканы дамытуға

ресурстар бар өлкелерге тартылу қажет. Осы тұрғыдан Швеция және басқа елдердің тәжірибесін қолдану керек.

Тәжірибелік бөлім. Негізінде біздің тарихымызда ежелгі дәуірден дамыған қазіргі жағдайда белгілі өңірде сақталған өлкелердің экономикасын зерттеуге мән беріледі. Әлбетте Қазақстанда елтірі жеткізілген, шұбат, өте дәмді ет өнімдері, сүтпен жасалған түрлі өнімдер өндірілген, киіз, кілем тағы басқа тұрмыстық заттарда өнеркәсіптік шикізаттарда өндірісті өнімдердің ерекшеліктерін талдау қажет.

Асан Қайғы айтқандай «Ай, жиделібайсын, артыма бөктеріп кетер едім әттен ат көтере алмайды ау,» сырға барғанда: «басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен. Қара тауды жайласам, сырдың бойын қыстасам, қоңыс болуға сонда ғана дұрыс екен». Ертіс бойын көргенде: «Сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы шығып тұрған жер» деген екен. Терісаққанды көргенде: «Сарыарқаның тұздығы», Жеті қоңырда: «Сарыарқаның маусымы», Нұрана: «Алты күнде ат семіртіп мінетін жер», «Есідің жары мен суы бірдей, жарылысы мен байы бірдей», аттың төгеліндей Жаланащ, сені алдыма өңгерейімбе, артыма бөктерейімбе, қай жарама тартайын[3].

Асан Қайғы халқының болашағын ойлаған кемеңгер ақын. Оның мақсаты барлықтарымыздың мақсатымыз, қазақ халқын іргелі ел қылмақ болды. Сондықтан біздің тұжырымымыз Базар Жыраудың сөзімен негізделеді. Сол Асан Қайғы айтқан «Құт жерлерде аман есен жарқын өмір сүріндер! Береке бірлікте, бірлік отын сөндірменіздер. Жер мен ел егіз.» [4].

Нәтиже мен талқылау. Еліміздің табиғи жағдайы дәстүрлі экономиканың даму бағыттарын белгілейді. Қазақстан жерінің 90% жуығы шөл, құм аймақтар, сондықтан көшпелі мал шаруашылығы экономиканың негізі болып қалыптасты. Сонымен бірге, көптеген қазақ халқының табыс көзі, өмір сүрудің негізі болды. Оның негізі мал шаруашылығы, жыл бойы табиғи жайлауларда бағып ұстау болды. Халықтың шаруа қожалықтарында көптеген жылқы, түйе, ірі қара мал ұсталды. Қой, жылқы, түйе шаруашылықтары құрады. Жалпы малдың үлесінде 72% қой шаруашылығы құрады. Жылқы және түйе шаруашылығына тиісті 13% - 9% құрады. Өмірімізде Н.Ә. Мәсановтың мәліметі бойынша революцияға дейін Қазақстан аймағында 18-18,5 млн. бас қой, 4 млн. бас жылқы, 4 млн. бас ірі қара мал, 3-3,5 млн. бас ешкі, 1 млн. бас түйе болған [5].

Қой шаруашылығы Қазақстанда ең ірі жетекші саласы болған. Бұл сала тарихта келесі өңірлерде орналасқан, Оңтүстік Шығыс, Оңтүстік Батыста жайласқан. Негізінде бұл Маңғыстау, Атырау, Урал, Ақмола, Талдықорған, Қызылорда, Түркістан облысы. Түйелер Атырау, Маңғыстау, Қызылорда, Түркістан облыстарында жайласқан.

Жалпы экономикада қой, жылқы, түйе шаруашылықтары үлесімді дамиды. Қазақстанда мал шаруашылығында 2019 жылғы мәліметі бойынша 19 млн. қой ешкі болған. Бірақ бұл көрсеткіш өткен ғасырдың 80-90 жылдары 37 млн. жетті.

Кесте 1. Қазақстанда мал санынң көрсеткіштері 2019ж.

Аймақ	Жылқы	Түйе	Қой ешкі
Ақмолинская	692,8	0,1	189,5
Актюбинская	1487,9	18,8	126,1
Алматинская	4667,3	8,6	327,7
Атырауская	700,7	34,3	78,4
Западного Казахстана	1428,9	2,3	180,5
Жамбылская	3496,3	7,6	127,9
Карагандинская	1337,2	1,7	326,3
Костанайская	529,5	0,3	116,6
Қзыл-ординская	787,2	52,1	139,3

Мангистауская	579,4	78,4	107,6
Павлодарская	713,4	0,1	160,2
Северный Казахстан	576,1	0,0	118,4
Туркестанская	5232,1	32,0	324,1
Восточно-Казахстанская	2196,3	0,6	364,5
Примечание: по данным ИА «Казах-Зерно» [7]			

Қой ешкінің саны негізінде Қызылорда, Түркістан, Атырау, Урал, Алматы облыстарында төмендеген. Жылқы саны 2 есе, түйе 4 есе төмендеген. Оның себебі - джун түрінде қайталанатын жеке табиғи апаттар, қатты қыстар және т.б., сонымен қатар ұжымдастырудағы қателіктер, XX ғасырдың 60-90 жылдарында осы салаларды дамытуға жеткіліксіз инвестициялар. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін бұл салалардың қайта жандануы байқалады. Тәуелсіздік жылдары дәстүрлі салалардың барлығында мал басы көбейді, ал 2019 жылға қарай бұл салалардың даму көрсеткіштері тұрақталды және 2020 жылы кейбір тенденциялар мен олардың өсуі байқалады.

Қой-ешкі өсіруді дамытудың негізгі аймақтары - Атырау, Маңғыстау, Джембул, Қызыл-Орда, Түркістан облыстары. Республикадағы қой мен ешкінің жартысынан көбі осы аудандарға орналастырылған. 90-шы жылдарға дейін XX ғасырдың өзінде бұл аймақтар қаракөл қой шаруашылығын дамытудың негізгі аймақтары болды.

Сол жылдары Қазақстанда 5 миллионнан астам бас қаракөл қойлары болған. Қазір олардың малы 1 миллион бастан аспайды. Қаракөл тұқымы қойлардың ең үнемді және тиімді тұқымы болғанымен, оларды ұстау құны 1 қойға басқа қой тұқымдарымен салыстырғанда 12,3% төмен, өзіндік құны 1 ц. басқа қой тұқымдарымен салыстырғанда жүн мен 1 центнер қой еті сәйкесінше 7-22% төмен. Бұл қойдың қаракөл тұқымының жыл бойғы жайылымына байланысты. Сатып алынған жем мөлшерінің жартысына жуығы оларды күтіп ұстауға жылына жұмсалады.

Бұрынғы одақтас республикалардың ішінде Қазақстан қой саны мен қаракөл өсіру бойынша жетекші орынға ие болды. Республикада экспортқа бағалы шикізат беретін қаракөл қойларының жоғары өнімді 20-дан астам зауыттық түрлері өсірілді.

Сол жылдары Қазақстанда қаурауқұлді дамыту үшін ғылыми-өндірістік инфрақұрылым құрылды. Шымкентте астрахан зауыты мен қазақстандық астрахан өсіру ғылыми-зерттеу зауыты жұмыс істеді. Республикада бағалы экспорттық тауар болып саналатын кең желді желілер өндірісі жолға қойылды. Шаруашылықта бордақылау бөлімшелері ойдағыдай жұмыс істеді, олар қаракөл қойларын бордақылаумен және өнеркәсіптік негізде жайық өсірумен айналысады.

Өзбекстанның тәжірибесі бойынша Қазақстанда медициналық мақсаттағы сарысу өндірісі басталды, ол малға дайындалғаннан 10 есе артық бағаланды. Шығындар тұрғысынан бұл өнімдер әлдеқайда арзан болды. Қаракөл қойларынан алынған жүн дөрекі жүн маталар, шинель мата, кілемшелер мен кілемдер дайындауға пайдаланылды.

Сол жылдардағы мемлекеттік сатып алуларда қаракөл жүні 10% -дан асты, қаракөл қойының еті ерекше экологиялық тазалығымен және жоғары талғамымен ерекшеленеді, сондықтан ол дұрыс тамақтанудың маңызды көздерінің бірі болды. Елдің ет балансында қаракөл қойының үлесі 10% -дан асты. Қаракөл қозыларын союдан алынған қойдың мұндай саудалары сүт өндірісінде, әсіресе ірімшік жасауда кеңінен қолданылды. Медицинада АМОБИН дәрілік препараты осындай қозылардан жасалған, ол медицинада асқазан-ішек ауруларын емдеуге өте құнды препарат ретінде қолданылған. Қаракөл қойларын союдан алынған қой терілері тон және былғарыдан жасалған бұйымдар өндірісі үшін маңызды шикізат болды. Шымкентте, Джембулда және Қазақстанның басқа қалаларында қаракөл қойларынан алынған тон және басқа былғары бұйымдарын тігетін шеберханалар құрылды. Қазақстан жыл сайын шамамен 0,5-1 миллион қаракөл терісін

пайдаланды, сондықтан орташа бағасы 10-15 доллар. Халықаралық аукциондарда 1 дана үшін брейктайл үшін олар 25-30 доллар төледі. Дәл осындай сурет басқа қой тұқымдары үшін де байқалады. Республикада ет балансында қой етінің үлесі 15-20% -ға дейін төмендеді, жүн өндірісі де 30-40% -ға төмендеді. Республикада қой мен ешкінің саны XX ғасырдың 90-жылдарына дейін 30 миллион бастан асқанын атап өткен жөн. Дәстүрлі шаруашылықтың, әсіресе қой мен ешкі өсірудің тиімділігін арттыру үшін олардың мал басын едәуір көбейту керек. Жалпы, Д.Қонаев пен Н.Назарбаевтың қой-ешкі санын 50 миллионға дейін көбейтуді ұсынған саясаткерлердің сөзіне назар аударған жөн.

Біздің ойымызша, қой шаруашылығының дамуын қалпына келтіріп, қой тұқымын 35-40 миллион басқа дейін жеткізу керек, және бұл үшін Қазақстанда бірнеше ғасырлар бойы қой өсірумен айналысқан қажетті жағдайлар, жоғары өнімді жайылымдар және ауылдық жерлердің еңбек ресурстары бар.

Академик Г.А.Қалиевтің пікірінше, тиімділік дәстүрлі экономика салалары - түйе өсіру және жылқы өсіру салаларымен үйлеседі. Оның үстіне жылқы мен түйе - бұл жұмыс күші, көлік құралы. Олардың табиғи тіршілік ету ортасы - шөл және жартылай шөл, ал Қазақстан халқы бұл жануарларды өсіру тәжірибесіне бай. Осы дәстүрлі өндірістер негізінде халықтық қолөнерді дамыту, тон, кілем, экономикалық таза өнімдер, қымыз, шұбат, саумал және т.б. шығаратын шағын кәсіпорындар құру қажет.

Осы мақсаттар үшін республикада дәстүрлі салалардың бірлестіктерін, субсидиялауды, жеңілдетілген несиелер беруді және т.б. көздейтін экономикалық жағдайларды құру қажет. Мүмкін, тау-кен өнеркәсібі Атырау, Маңғыстау, Ақтөбе, Орал, Қызыл-Орда облыстарында конгломерат корпорацияларын құру, инвестициямен айналысатын тігінен интеграцияланған корпорацияларды құру, осы салаларды дамыту, қой, ешкі және түйе өсіру өнімдерін өңдеуге арналған инновациялық құрылымдар салу үшін дамыған шығар. Сондай-ақ нарықтық негізде құрылымдарды аутсорсингке беру.

2022-2026 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында түйе шаруашылығын дамыту тұжырымдамасына сәйкес, Қазақстан ғалымдары Алибаев Р.Р. және басқалары, біздің елдегі түйе саны 2026 жылға қарай 299,5 мың басқа жетеді немесе 30 пайыздан асады.

Атырау, Қызыл-Орда, Маңғыстау, Түркістан, Ақтөбе, Алматы және Джембыл облыстары түйелердің жалпы санының 90% -дан астамы шоғырланған түйелердің тұрақты дамуының негізгі аймақтары болып қала береді. Түйелердің жалпы санының 60% -дан астамы Атырау, Маңғыстау, Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарының тау-кен өндірісі аймағында шоғырланған болады. Дәл осы жерлерде қой өнімдерін өңдейтін және шұбат өндіретін цехтар құрылады. Бұл бизнесті акционерлер негізінде құруға болады. Негізгі акционерлер - мұнай саласының мамандары, корпорациялар және осы аймақтардың тұрғындары. Мұнай өндіретін корпорацияның құрамында түйе шаруашылығын дамытуға, өнімді қайта өңдеуге және түйе өсіруге арналған цехтар құруға болады. Америкадағы ірі корпорацияларда мал шаруашылығын дамытудың үлгісіне сүйене отырып, 1916 жылы Қазақстан территориясында 4,6 млн жылқы болған. Тек 2019 жылдың өзінде жылқылардың саны 2,9 миллион басқа жетті. Бұл соңғы 20 жылда жылқы саны қосымша 1 миллион басқа көбейгенін ескерсек, бұл үлкен жетістік. Республикада жылқы шаруашылығын дамытудың арнайы бағдарламасы қабылданды. Ғалым М.Нұрушевтің пікірінше, біздің елде 2030 жылға қарай жылқы санын 4,5 миллионға дейін қалпына келтірудің нақты мүмкіндіктері бар [6].

Шығыс Қазақстан, Түркістан, Қарағанды, Алматы облыстары жылқы өсірудің перспективалы аймақтары болып қала береді, онда жылқылардың 50 пайызға жуығы орналастырылатын болады. Отбасылық фермаларда Америка мен Австралияның тәжірибесі бойынша жылқы шаруашылығын дамыту қажет. Қазіргі кезде жылқылардың 48% халықтың жеке үй шаруашылығында, ал отбасылық фермаларда шамамен сол сияқты. Жылқы шаруашылығының дамуы қой және түйе шаруашылығымен ұштасады. Мұндай

интеграция Маңғышлақ, Атырау, Қызылорда, Түркістан облыстарында қолайлы. Алматы, Қарағанды, Ақтөбе облыстарының аймағында спорттық жылқы шаруашылығын дамытқан жөн. Болашақта жылқы шаруашылығын дамыту осы аймақтардың тұрғындары үшін халықтық қолөнерді жандандыруға жағдай жасайды [7].

Жалпы, дәстүрлі салалардың дамуы болашақта осы салалардың өндірісін екі есеге арттыруға мүмкіндік береді. 0,5 миллионға жуық жұмысшыны жұмыспен қамтуға мүмкіндік жасалады. Осы салаларды дамытуға арналған инвестициялар жайылымдарды дамытуға, сумен жабдықтауға, әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылым құруға бағытталады, 10 млрд. Инвестицияларды қаржыландырудың негізгі көздері - мамандандырылған мемлекеттік бағдарламалар, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар мен құрамалардың қаражаттары, сондай-ақ халықтың табыстары.

Қорытынды. Дәстүрлі экономиканы дамыту Қазақстанға келешекте көптеген мүмкіншіліктер береді. Біздің пікірімізше, Қазақстан ауылшаруашылығында дәстүрлі экономика салаларына қой, түйе жылқы шаруашылықтары кіреді. Келешекте ауыл проблемасын шешетін аймақтарда тұрғындарды жұмыспен қамтитын, олардың табыс көзі, және ұлттық дәстүрлерімізді дамытудың негізгі көзі. Еліміздің ауылды жерлерінде 500000 тұрғын жұмыспен қамтылу мүмкін. Ол үшін жалпы қой, ешкі саны республикада 35-37 млн., түйелердің саны 700000, жылқы саны 4,5 млн. жету қажет.

Қазақ елінің ауылды жерлерінде қымыз, қымыран, шұбат өндіретін микрофирмалар құру керек. Сондай-ақ қаракөл өңдейтін, кілем тігетін, киіз басатын, қазы-қарта дайындайтын мини-цехтер, шағын кәсіпорындарды ұйымдастыру қажет. Осы салаларға кететін негізгі инвестициялар біздің шамамыз бойынша 10 млрд. теңгеден астам болады. Оның қаржыланатын көздері: мемлекеттік бағдарламалар, төмен пайыздағы несиелер, субсидиялар, ауыл халқының жинағы т.б.

Біздің пікірімізше, мұнай өңдейтін өңірлерде Атырау, Маңғыстау Қызылорда, Түркістан, Урал облыстарында шағын кәсіпорындар, яғни дәстүрлі экономика өнімдерін қайта өңдейтін, олардан дайын өнім жасайтын микрофирмаларды, шағын кәсіпорындарды солармен серіктестік негізінде құру қажет. Ірі корпорациялар сол өңірлердің ауылды жерлерінде әлеуметтік өндірістік инфрақұрылымдарға көмектесуі қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. (құраст.) Ел аузынан. Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. 1989, 298 бет.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики. Т.1. М.: Эконов-Ключ, 1993. С. 338
https://studme.org/51251/ekonomika/teoriya_absolyutnyh_preimuschestv_smita_teorija_sravnit_elnyh_preimuschestv_rikardo
3. Ел аузынан 1989ж. 344 бет.
4. Бұқар жырау шығармаларындағы ел бірлігі туралы шығарма. 354-355 беттер.
5. Масанов Н.Э. и др. История Казахстана: народ и культура. Алматы: Дайк-Пресс, 2000. 608 с
6. Нурушев М.Ж., Нурушева Г.М. Состояние и пути интенсификации коневодства Казахстана. Вестник оренбургского государственного университета. 2005г
<https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-i-puti-intensifikatsii-konevodstva-kazahstana/viewer>
7. Баймуханов А. Проблемы развития верблюдоводства в Казахстане. Алма-ата: 1981.

References list:

1. Adambaev B., Jarqynbekova T. (qurast.) El auzınan: Sheshendik sozder, aqındıq tolğamdar, aңыз aңgimeler. 1989, 298 bet.
2. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov // Antologiya ékonomicheskoy klassiki. T.1. Moskva. Ékonov-Klyuch, 1993. S. 338

https://studme.org/51251/ekonomika/teoriya_absolyutnyh_preimuschestv_smita_teoriya_sravnit_elnyh_preimuschestv_rikardo

3. El auızınan 1989j. 344 b.
4. Buqar jırau shıǵarmalarındaǵı el birligi turalı shıǵarma. 354-355 b.
5. Masanov N.Ė. i dr. Istoriya Kazaxstana: narod i kultura. Almatı: Dayk-Press, 2000. 608 s
6. Nurushev M.J., Nurusheva G.M. Sostoyanie i puti intensifikacii konevodstva Kazahstana. Vestnik orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. 2005g
- <https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-i-puti-intensifikatsii-konevodstva-kazahstana/viewer>
7. Baymuhanov A. Problemy razvitiya verbyudovodstva v Kazahstane. Alma-ata: 1981.

Аннотация: В статье изучены особенности развития овцеводства, верблюдоводства, коневодства на исторических этапах как основных традиционных направлений национальной экономики. Эти сферы были основным источником дохода нашего народа, способствовали сохранению, развитию традиций, служили спутниками на протяжении всей жизни, обсуждались условия их развития, стагнации и возрождения, начиная с XVI-х годов и до настоящего времени. Исходя из трудов отечественных ученых и мнений мировых ученых, опыта стран с лидирующей экономикой, прогнозируются направления развития традиционной экономики. Высказано мнение о том, что эти отрасли национальной экономики станут основой для дальнейшего развития и сохранения национальных ценностей первой беды, поскольку занятость сельской страны является их основным источником дохода.

Ключевые слова: традиционная экономика, национальные ценности, овцеводство, верблюдоводство, коневодство, семейная ферма, крестьянское хозяйство, малые предприятия, социально-производственная инфраструктура.

Abstract. The article examines the peculiarities of the development of sheep, camels, and horse breeding in historical periods as the main traditional directions of the national economy. These spheres were the main source of income of our people, the preservation and development of labor traditions, as life-long companion values, the conditions of their development, stagnation and revival from the XVI century to the present. Based on the works of domestic scientists and the opinions of World Scientists, the experience of leading countries in the economy, the directions of development of the traditional economy are predicted. It is expressed that these sectors of the national economy will serve as the basis for the preservation and further development of our first noble national values, since rural employment is their main source of income.

Keywords: traditional economy, national values, sheep, camel, horse breeding, family farm, peasant farm, small enterprises, social and industrial infrastructure.

**ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

ӘӨЖ: (541.18)

Амангелдиева Ә.С.,* Мицкая Е.В.

магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

заң ғ.к. профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ
ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ**

Автор-корреспондент: ring_ep@mail.ru

Түйін: Қылмыстық құқық - бұл заң шығарушы орган бір қылмыстық құқық бұзушылық ретінде әрекет ететін жылды, сондай-ақ оларды жазалау жөніндегі бір комиссияны анықтайтын үкімет жылындағы жоғарғы заң шығарушы орган қабылдаған ереже. Қылмыстық қудалаудың және жазадан босатудың негізі қылмыстық заңнаманың басқа заңдарынан құқықтық нормалардың мазмұнымен ерекшеленеді. Жоғарғы Сот қылмыстық заңның мәні мен маңызын ғана ашып көрсетеді және жаңа ережелер жасамайды. Сонымен, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты өзінің құқықтық шығармашылық қызметімен ерекшеленбейді, ал кейбір жағдайларда заңды түсіндіруді сылтауратып, заңға өзгеріс енгізу әрекеті оның құзырынан шығудың жолы ретінде қарастырылуы мүмкін. Шешім сот практикасын қорытып, оны қолдануда қателіктерге жол бермеу үшін заңның, оның ішінде қылмыстықтың сот түсіндірмесін ұсынады.

Кілт сөздер: заң, қылмыс, санкция, жаңғыру, гипотеза, диспозиция, кодекс, шарт, адам, өмір, акт, қағида, норма.

Кіріспе. Қылмыстық заң дегеніміз - мемлекеттік биліктің жоғары заң шығарушы органы қабылдаған, заң шығарушы органның әрекеттерін қылмыстық құқық бұзушылық ретінде анықтайтын, сондай-ақ оларды жасағаны үшін жазаны, қылмыстық жауаптылықтың негіздері мен принциптерін, негіздерін анықтайтын нормативтік акт, қылмыстық жауапкершілік және жазадан босату.

Қылмыстық құқық басқа заңдардан құқықтық нормалардың мазмұнымен ерекшеленеді. Қазақстан Республикасының негізгі қылмыстық заңы - 2015 жылдың 1 қаңтарында күшіне енген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (Парламент 2014 жылы 3 шілдеде қабылдаған). 2019 жылы 11 шілдеде қабылданған алдыңғы Қылмыстық кодекс өмір сүрген жылдар ішінде көптеген өзгерістерге ұшырады және қазір тек тарихи тұрғыдан қарауға болады.

Теориялық талдау. Қылмыстық жауаптылықты айтатын болсақ, қазіргі таңда көздейтін басқа заңдар негізделіп қолданылады. Бұл мәселе бойынша, қылмыстық заңнамаларды жүйеге келтіруге, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің нормативтік материалдарды қолдануына және халықтың құқықтық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді. Айта кету керек, егер көптеген батыс елдерін біздің республикамен салыстыратын болсақ, олардың қылмыстық кодекстері жалғыз қылмыстық заң емес. Мысалы, Германияда экономикалық, экономикалық, көлік қылмыстары үшін жауапкершілікті қарастыратын кеңейтілген жеке заңдар бар. Мұнда аталған заңдардың көптеген ережелері Қылмыстық кодекске енгізілмеген, бірақ олармен бірге қолданылады. Алайда, қылмыстық заңның толық жүйеленуімен ерекшеленетін, тәжірибесі мол және өзіндік шығармашылық процесі бар кеңестік қылмыстық заңнан бас тарту мүмкін емес. Қазақстанның қылмыстық заңнамасындағы осындай тенденциялардың сақталуы қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асырудың белгілі бір кепілдіктерін ұсынады[1].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көрініс тапқан қылмыстық құқықтың құқықтық негізі Қазақстан Республикасының Конституциясы, сонымен қатар

халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормалары болып табылады. Мысалы, ҚР Конституциясының ережелері бойынша қылмыстылыққа жол бермеу, қылмыстық заңның кері күші және қылмыс туралы хабарламағаны үшін жауаптылар тобы туралы қылмыстық нормаларды белгілейді. Еліміздің негізгі заңының баптары, сонымен қатар көбінесе Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің құрылымын анықтайтын себептер. Мысалы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Қазақ КСР Қылмыстық кодексінен айырмашылығы, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген жеке тұлғаның мүдделерін қорғаудың басымдығы жеке адамға қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік болып табылады. Сонымен қатар, кейбір заңдық әдебиеттерде атап көрсетілгендей, Қазақстан Республикасының Конституциясы қылмыстық құқықтың жекелеген институттарының пайда болуына негіз болып табылады. Ол мемлекеттің бүкіл саясатының тек құқықтық негізі бола отырып, Қазақстан Республикасының қылмыстық саясатының бағыттары мен принциптерін белгілейді [2].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Қазақстан Республикасы Конституциясының барлық баптарына қылмыстық құқықтың қайнар көздеріне сілтеме жасалған деп айта аламыз. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес халықаралық құқықтың жекелеген нормалары құқықтың жеке көздері болып табылады (оның ішінде қылмыстық құқық).

Алайда қылмыстық заңға қолданылатын жалпы конституциялық нормалар нақтылау мен дәлелдеуді қажет етеді. Мәселе мынада: олардың негізінде қылмыскерді қылмыстық жауапкершілікке тарту немесе соттау мүмкін емес, өйткені бұл ережелер қылмыстық жазаны қамтымайды. Алайда, егер мемлекеттің ішкі қылмыстық құқығының нормалары осы халықаралық нормаларға қайшы келсе, адам ҚР Конституциясының бойынша халықаралық құқықтық нормаларға сәйкес қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының құқықтық табиғаты туралы мәселе әлі де болса даулы болып табылады, өйткені Жоғарғы Сот қылмыстық заңнамадағы қылмыстық заңның мәні мен маңызын ғана ашып, жаңа ережелер жасамайды. Сонымен, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты құқықтық шығармашылық қызметімен ерекшеленбейді, ал кейбір жағдайларда заңды түсіндіруді сылтауратып, заңға өзгертулер енгізу әрекеті оның құзыретінен шығу тәсілі ретінде қарастырылуы мүмкін. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілгендей, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының шешімдері республиканың қолданыстағы заңына енгізілген. Бұл шешім сот практикасын қорытады және оны қолдануда қателіктерге жол бермеу үшін заңдарды, оның ішінде қылмыстық заңнаманы сот арқылы түсіндіреді [3].

Тәжірибелік бөлім. Мұның бәрі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары қайнар көздер болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты қылмыстық заң қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асырудың мызғымас негізі ретінде танылды. Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасы нөлден туындаған жоқ, ол тікелей кеңестік қылмыстық заңнан туындады.

Бекіту тұжырымдамасы оны қолданудың қажетті шарттарын бейнелейтін қылмыстық заңның бөлігі болып табылады. Форма қылмыстық жаза мәтінінің бөлігі болып табылады, ол жаза тағайындалатын комиссияның сипатын нақтылайды, көрсетеді немесе сипаттайды. Қолданыстағы қылмыстық заңнамада қылмыстық іс-әрекетті сипаттайтын технологиялар мен әдістер ақымақ, сипаттамалық, анықтамалық және мағынасыз болып бөлінеді. Қарапайым диспозиция бұл заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін ашпайтын және сипаттамайтын, бірақ жалпыға бірдей белгілі сөздермен сипатталатын диспозиция. Диспозицияның бұл түрі заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықтар мен олардың атауларын егжей-тегжейлі сипаттаудың

қажеті жоқ деп таныған кезде қолданылады, өйткені олар белгілі. Заңдағы қарапайым ұйғарыммен ғана берілген іс-әрекеттің белгілері сот практикасында немесе заң әдебиеттерінде ашылады. Алайда, әдеттегі диспозициялармен қамтылған қылмыстарды талдаудағы қателіктерді зерттеу, еңбастысы - кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтардың белгілерін теорияда және практикада танудың даулы сұрақтары әдеттегі диспозициялардың «қарапайымдылығына» күмән келтіреді. Қарапайым диспозиция мазмұннан емес, тек формадан көрінеді.

Түсіндірме диспозиция - бұл заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықты жалпы қабылданған термин деп атап қана қоймай, сонымен бірге осы қылмыстық құқық бұзушылықтардың негізгі белгілерін түсіндіріп атайды және негіздерін анықтауға байланысты екендігімен дәлелденеді[4].

Анықтамалық диспозиция заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықтың атауы мен және белгілері бойынша баптарға сілтеме жасай отырып сипатталады. Бұйрық «денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зиян келтіру, көрсетілген салдарға алып келмеу, адам өміріне қауіпті емес» деп танылды[5].

Алайда бұл дегеніміз, қылмыс құрамын анықтау үшін көрсетілген салдарларды қоспағанда, тек Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сілтеме жасауға болады. Қылмыстардың қауіпті қайталануы деп, егер адам бұрын ауыр қылмысы үшін бас бостандығынан айыруға екі рет сотталған немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталған болса, ауыр қылмысқа жатады. Ал егер бұрын ауыр немесе ерекше ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса, қылмыстық қайталау деп есептейді. Он сегіз жасқа толмаған адам жасаған қылмыстар үшін соттылық, ҚР Қылмыстық кодексте белгіленген тәртіппен жойылған немесе жойылған соттылық қылмыстардың қайталануы мен қауіпті қайталануларын тану кезінде ескерілмейді, қылмыстардың қайталануы және қылмыстардың қауіпті қайталануы, ҚР Қылмыстық кодексте көзделген негіздер мен шектерде неғұрлым қатаң жазалауға әкепсоғады[6].

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды сот, егер істі қарау кезінде істің мән-жайларының өзгеруін этижесінде оның жасаған әрекеті қауіпті болып қалса, сотоны қылмыстық жауаптылық танбосатады. қоғам. Қылмыстық құқық бұзушылықты бірінші рет жасаған немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты бірінші рет жасаған адам, егер ол сот ісін жүргізу барысында мүдделі адаммен анықталса, сот қылмыстық жауаптылықтан босатады.

Егер сот түзеу үшін тағайындалған жазаны толық өтеудің қажеті жоқ деп таныса, сот бас бостандығын шектеуді, сондай-ақ бас бостандығынан айыруды өтеп жатқан адамды нақты мерзімінен кейін шартты түрде мерзімінен бұрын босата алады. Қылмыстық кодекс. Бас бостандығын шектеуді немесе бас бостандығынан айыруды өтейтін адам Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің бөліктерінде көрсетілген мерзімдер нақты өтелгеннен кейін, қылмыспен келтірілген зиянды толығымен өтей отырып және шартты бұза отырып, шартты түрде босатылуға жататындығын ескеру қажет. белгіленген тәртіп. Адамның өліміне әкеп соқпаған және ауыр қылмыс жасауға қатысы жоқ террористік немесе экстремистік қылмыс үшін жазасын өтеп жатқан адам Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген мерзімдерді өтегеннен кейін, егер ол террористік немесе экстремистік қылмыстардың алдын алса, анықтаса немесе тергесе. Егер ол экстремистік топтардың мүшелерін әшкерелеуге белсенді көмек көрсеткен болса, шартты түрде босатылуы мүмкін. Ауыр және аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жазасын өтеп жатқан жүкті әйелдер, кішкентай балалары бар әйелдер, жалғызбасты аналар, елу сегіз және одан үлкен жастағы әйелдер, алпыс үш және одан жоғары жастағы ер адамдар, бірінші немесе екінші. Мүгедектер тобын сот осы баптың үшінші және бесінші бөліктерінде көрсетілген шарттарды нақты орындаған кезде шартты түрде мерзімінен бұрын босата алады[7].

Қорытынды. Ынтымақтастық туралы процессуалдық келісімнің барлық талаптарын орындаған ауыр қылмыстық құқық бұзушылық немесе ауырлататын сыбайлас жемқорлық қылмысы үшін жазасын өтеп жатқан адамды сот осы баптың үшінші және бесінші бөліктерінде көрсетілген мерзімдер нақты аяқталғаннан кейін шартты түрде босатуы мүмкін. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормаларына негізделген Қазақстан Республикасының конституциялық заңдарымен айқындалады. Осы Кодекске қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін басқа заңдардың ережелері енгізіледі. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері, сондай-ақ Конституциялық Кеңестің және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қылмыстық іс жүргізу тәртібін реттейтін қаулылары қылмыстық іс жүргізу заңнамасының ажырамас бөлігі болып табылады және азаматтық, әкімшілік сот өндірісінде шешіледі.

Қоғамдық сот талқылауында заңға сәйкес кінәсі дәлелденгенге дейін әр адам кінәсіз болып саналады, оның барысында оған оны қорғауға қажетті барлық кепілдіктер берілді. Ешкім өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес[8].

Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәсіне күмәнсіз күмән олардың пайдасына түсіндірілуі керек. Қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамаларын қолдануға байланысты туындайтын күмәндар күдіктінің, айыпталушының, сотталушының пайдасына шешілуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Уголовное право Республики Казахстан общая часть. Учебное пособие (практикум). Бимолданаов Е.М. Алматинская академия МВД РК Алматы. 2013 г.
2. Бапанов Т.А., Әбілезов Е.Т. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлімі. Альбом үлгі. Алматы. Дәнекер, 2014. 103.б.
3. Жүнісов Б. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы (Жалпы бөлім). Қарағанды. ҚР ИМ ҚЗИ, 2014, 240 б.
4. Жунусов Б.Ж. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). Караганда. 2017ж.
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі «Қазақстан Республикасының Кодексі 2014жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ»
6. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.21.01.2019 [№ 217-VI](#) Өзгерістер енгізілген.
7. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. ҚР 12.07.2018 [№ 180-VI](#) Өзгерістер енгізілген.
8. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. // ҚР 02.01.2021 [№ 399-VI](#) (16.12.2020 бастап қолданысқа [енгізіледі](#)) Заңымен.

References list:

1. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan obshchaya chast. Uchebnoe posobie (praktikum). Bimoldanaov E.M. Almatinskaya akademiya MVD RK Almatı. 2013 g.
2. Bapanov T.A., Abilezov E.T. Qazaqstan Respublikasınıń Qılmıstıq quqıǵı. Jalpı bolimi. Albom ulgı. Almatı. Daneker, 2014. 103.b.
3. Junisov B. Qazaqstan Respublikasınıń qılmıstıq quqıǵı (Jalpı bolim). Qaraǵandı: QR IIM QZI, 2014, 240 b.
4. Junusov B.J. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan (Obshchaya chast). Karaganda, 2017j.
5. Qazaqstan Respublikasınıń Qılmıstıq kodeksi «Qazaqstan Respublikasınıń Kodeksi 2014jılǵı 3 shildedegi № 226-V QRZ»

6. Qazaqstan Respublikasınıń Kodeksi 2014 jılǵı 3 shildedegi № 226-V QRZ.21.01.2019 № 217-VI Ozgerister eńgizilgen.

7. Qazaqstan Respublikasınıń Kodeksi 2014 jılǵı 3 shildedegi № 226-V QRZ. QR 12.07.2018 № 180-VIOzgeristereńgizilgen.

8. Qazaqstan Respublikasınıń Kodeksi 2014 jılǵı 4 shildedegi № 231-V QRZ. // QR 02.01.2021 № 399-VI (16.12.2020 bastap qoldanısqı engiziledi) Zańımen.

Аннотация: Уголовный закон - это нормативный акт, принимаемый высшим законодательным органом в год правительства, который определяет год, в котором законодательный орган действует как одно уголовное преступление, а также одну комиссию для их наказания. Основание для привлечения к ответственности и освобождения от наказания отличается от других законов уголовного права содержанием правовых норм. Верховный суд открывает только сущность и значение уголовного закона и не создает новые правила. Таким образом, Верховный Суд Республики Казахстан не отличается своей правовой творческой деятельностью, и в некоторых случаях попытка внести поправки в закон под предлогом толкования закона может рассматриваться как выход из его юрисдикции. Решение резюмирует прецедентное право и дает судебное толкование закона, в том числе уголовного, во избежание ошибок при его применении.

Ключевые слова: закон, преступление, санкция, возобновление, гипотеза, диспозиция, кодекс, договор, личность, жизнь, акт, принцип, норма.

Abstract: Criminal law is a regulation passed by the highest legislature in the year of government, which defines the year in which the legislature acts as one criminal offense, as well as one commission to punish them. The basis for prosecution and release from punishment differs from other laws of criminal law in the content of legal norms. The Supreme Court reveals only the essence and significance of the criminal law and does not create new rules. Thus, the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan is not distinguished by its legal creative activity, and in some cases an attempt to amend the law under the pretext of interpreting the law may be considered as a way out of its jurisdiction. The decision summarizes the case law and provides a judicial interpretation of the law, including the criminal one, in order to avoid errors in its application.

Keywords: law, crime, sanction, renewal, hypothesis, disposition, code, contract, personality, life, act, principle, norm.

ӘӨЖ: 343

Мирзакулова Б.А.,* Ақшабай М.Б., Гафурова Н.Ә.

құқық магистрі, аға оқытушы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

заң ғ.магистрі, оқытушы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

философ-заң ғ.(PhD) доцент, «Халықаралық құқық және адам құқықтары» кафедрасының
кафедра меңгерішісі, Ташкент МЗУ. Ташкент, Өзбекстан

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ БАРЫСЫНДАҒЫ ЖЕДЕЛДЕТІЛГЕН ӨНДІРІСІНҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Автор-корреспондент: mba1608@mail.ru

Түйін: В этой статье рассматривается система уголовно-процессуальных правоотношений в сфере производства по уголовным делам, возникающих при рассмотрении в особом ускоренном порядке отдельных категорий уголовных дел: при согласии лица с предъявленным ему обвинением; в связи с заключением и реализацией досудебного соглашения о сотрудничестве при осуществлении дознания в сокращенной форме; при пересмотре итоговых судебных решений, принятых в порядке ускоренного производства; а также основные направления и закономерности развития института ускоренного производства. Определении разумного баланса между публичными интересами процессуальной эффективности, рациональности и экономии и обеспечением прав и свобод участников ускоренного производства, позволяющего без использования излишних процессуальных ресурсов свести к минимуму степень риска возможной судебной ошибки, установить истину и обеспечить справедливое разрешение уголовного дела. Этот институт состоит из совокупности уголовно-процессуальных норм, регулирующих отдельные, относительно самостоятельные виды ускоренного производства: сокращенный порядок судебного разбирательства, сокращенный порядок судебного разбирательства при заключении досудебного соглашения о сотрудничестве, дознание в сокращенной форме с последующим рассмотрением уголовного дела судом в ускоренном порядке.

Кілт сөздер: қылмыстық теріс қылық, жеделдетілген нысан, жетілдіру, жаңғырту, оңайлатылған тергеу, оңтайландыру, жедел анықтау, қысқартылған анықтау.

Кіріспе. Ғылыми кеңістіктегі елдердегі экономикалық және саяси қайта құрулармен дәлелденген қылмыстық іс жүргізу заңнамасын дамытудың жаңа кезеңі қылмыстық сот ісін жүргізуді, оның ішінде оны жеделдету жолымен оңтайландыруды өзектендірді. Қазақстан Республикасы алғашқылардың бірі жаңа қылмыстық іс жүргізу заңнамасына қылмыстық процестегі сараланған өндірістер туралы қазіргі көзқарасты қалыптастыру үшін қызығушылық туғызатын бірқатар дербес жедел іс жүргізуді енгізді. Қ.Тоқаевтың 2 қыркүйек 2019 жылғы жолдауындағы «Азаматтардың құқықтары мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету» басымды бағыттардың бірі Құқық қорғау жүйесін толық реформалау – аса маңызды міндеттердің бірі. Полицияның мемлекеттік күштік құрылымындағы бейнесі бірте-бірте өзгеріп, қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін азаматтарға қызмет көрсететін органға айналады [1].

Теориялық талдау. Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының қолданыстағы 1 қаңтарынан бастап 2015 жылдың «ұғымы қылмыстық құқық бұзушылық», ол дәрежесіне байланысты қоғамдық қауіптілігі және жазаланушылық қылмыстар және қылмыстық теріс қылықтар болып бөлінеді. ҚР ҚПК айыппұл, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы түріндегі жаза қатерін төндіріп тыйым салынған, кінәлі жасалған қоғамға қауіпті әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады [2].

Үлкен қоғамдық қауіп тудырмайтын, анық жағдайда жасалған елеулі емес қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу рәсімдерін түбегейлі оңайлату қажеттігі күмән туғызбайды. Заң шығарушының ойы сотқа дейінгі іс жүргізудің жеңілдетілген нысаны, кішігірім және орташа ауырлықтағы қылмыстарды тергеу үшін

кеңінен қолданылатын анықтау болады қысқартылған түрде толық ақталмады. Қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында және құқық қолданушылар арасында күрделі мәселе - қысқартылған анықтауды қолданудағы жаңалықтар байқалады. Күн тәртібіне құқық қолдану тәжірибесінің қажеттіліктеріне әкеліп соқтыратын және бұл ретте қылмыстық сот өндірісіне тартылған адамдардың құқықтары мен заңды ақпараттарын толық көлемде қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін жеңілдетілген өндіріс моделін құру туралы мәселе қойылды.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің тұжырымдамалық жаңа редакциясының басты мақсаты қылмыстық процестің үнемділігін жеңілдету және арттыру, оны халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру және азаматтардың конституциялық құқықтарын барынша толық қорғау болып табылады. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау қызметінің іс жүргізу негіздерін жаңғырту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Тәжірибелік бөлім. Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің жаңа тәртібі негізсіз айыптаудан және соттаудан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды мүлтіксіз қамтамасыз етуге, кінәсіз адамды заңсыз айыптаған немесе соттаған жағдайда – оны дереу және толық ақтауға, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға, қылмыстардың алдын алуға, құқыққа құрметпен қарауды қалыптастыруға, қылмыстық процесте айыптау және қорғау тараптарының жарыспалылық қағидатын дамытуға бағытталған.

Қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің қазіргі заманғы нысаны Қазақстанда тарихи қалыптасқан. Ол тергеу процесін жаңғыртудың, оның шектен шығушылығын жеңілдетудің, жеке адам құқықтарының кепілдіктерін күшейтудің өнімі болып табылады, алайда сотқа дейінгі сатылардың болуы фактісінің өзі, яғни қылмыстық сот ісін жүргізу құрылымында қылмыстық сотқа дейінгі тергеп-тексеру және алдын ала тергеу сатылары біздің процессіміздің жарыспалыға қарағанда әлі тергеу екенін растау болып табылады. Сонымен қатар, осындай қылмыстық іс жүргізу ұйымы мен оған байланысты іс жүргізу кепілдіктері жүйесі анахронизм ретінде қабылданады. Құқықтық мемлекетті құру, демократияны дамыту жарыс түрі бойынша қылмыстық процесті реформалаумен тығыз байланысты. Бұл объективті заңдылық. Біздің ойымызша, қылмыстық істер бойынша алдын ала іс жүргізуді реформалау сөзсіз: ол қылмыстарды анықтау және ашу жөніндегі қызметтің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. «Жағдайды түбегейлі өзгерту керек, ең алдымен жедел іздестіру және қылмыстық іс жүргізу жұмысының сапасын арттыру есебінен, барлық деңгейде: аудандық буыннан орталық аппаратқа дейін, неғұрлым тиімді басқа құқық қорғау құрылымдарымен өзара іс-қимыл жасау». Бұл заңның сандық өзгерістерін жасауға болмайды, сапалы өзгерістер қажет [3].

Алдын ала тергеу сатысын реформалау, қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру, заң шығарушы қабылдаған анықтау нысанын жетілдіру әрекеттері соңғы уақытта табысқа жеткен жоқ. Кеңес дәуірінен келген қылмыстық іс жүргізу моделінің моральдық ескіруіне байланысты және сәл ғана жаңғыртылған болуы мүмкін емес. Сотқа дейінгі сот ісін жүргізудің оңтайлы нысанын құру барлық қылмыстық процестің қағидасы жаңа-жарыспалы моделіне көшуді білдіреді. Қылмыстық қудалаудың сотқа дейінгі өндірісі «полицейлік анықтау» болуға тиіс. Бұл «қылмыстық теріс қылықтар» туралы істер бойынша жиынтық іс жүргізу немесе қысқартылған іс жүргізу шығарылуы мүмкін базалық құқықтық өріс. Осы мақаланың ерекшелігі, онда қылмыстық қудалаудың сотқа дейінгі рәсімін оңайлату мәселесі сотқа дейінгі іс жүргізу реформасы мен айыптаудың талап қою теориясы контекстінде алынуда. Қылмыстық қудалау нысанын оңайлату туралы тақырып отандық заңнаманы дамытудың, құқық қолданудың қалыптасқан құқықтық стандарттарының жаңа орамында зерттеледі және бұл әсіресе маңызды - Қазақстанның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған жаңа қылмыстық саясат арнасында.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау қызметінің іс жүргізу негіздерін жаңғырту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 11.12.2017 жылғы Қазақстан Республикасының Заңы заңды күшіне ие болды. Сонымен қатар, аталған заң қабылданғанға дейін қолданыста болған қылмыстық процестің мазмұнына елеулі әсер етпейтін, оның жекелеген бөліктері емес, сот ісін жүргізудің іс жүргізу негіздері оңтайландыруға шын мәнінде ұшырағаны туралы мәселе туындайды. Қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша дәлелдеудің нақты мәні көзделген, оның шекарасы тараптардың келісімімен айқындалуы мүмкін. Бұдан басқа, сотқа дейінгі тергеу және қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезеңдерінен туындайтын дәлелдеудің жалпы шарттары өзгертілді.

Қылмыстық теріс қылық институтының тиімділігі құқық қолдану практикасымен расталады. Қылмыстық теріс қылық пен қылмыс қылмыстық құқық бұзушылықтың жалпы ұғымымен біріктірілген, яғни қылмыстық теріс қылық пен қылмыс жаңа Кодекс бойынша қылмыстық құқық бұзушылық болып табылады. Бүгін қылмыстық теріс қылық пен қылмыстардан тұратын қылмыстық жазаланатын әрекеттердің осындай жүйесі еуропалық елдердің заңнамаларынан алынған. Жаңа Қылмыстық кодекс бойынша қылмыстық теріс қылықтар санатын қалыптастыру үшін негіз әкімшілік құқық бұзушылықтарға қарағанда үлкен қоғамдық қауіп төндіретін және қылмыстық қылмыстарға қарағанда аз қоғамдық қауіп төндіретін құқық бұзушылықтар болып табылады.

Ұсынылып отырған реформалардың мәнін объективті және жан-жақты бағалау үшін осындай ұсыныстар айтылған елдердегі жағдайды талдау және олардың неге қабылданғанын не қабылданбағанын себептерін анықтау артық болмайды. Осындай реформаларды жүргізген көптеген елдерде теріс қылықтарды қылмыстардан ажырату идеясының пайда болуы құқықтық реттеудегі ұтымды тәсілмен, қоғамның әлеуметтік-экономикалық саласындағы өзгерістермен болып жатқан капиталистік қатынастардың пайда болуы мен дамуымен.

Ең алдымен қылмыстық теріс қылық үшін адам сот үкімімен сотталмауы тиіс. Ол қылмыстық жаза қолдану арқылы сот қаулысымен жауапқа тартылуға тиіс. Бұл Конституцияның 77-бабы 3-тармағы 1) тармақшасының талаптарына сәйкес келетін болады, онда сот үкімі тек сот үкімінің күшіне енуіне байланысты ғана шығарылады деп көзделген [4]. Сондай-ақ біз қылмыстар мен теріс қылықтар туралы істерді біріктіруден бас тартуға, қылмыс пен қылмыстық теріс қылықтың жиынтығын болдырмауға, сондай-ақ қылмыс пен қылмыстық теріс қылық үшін жалпы қылмыстық жаза тағайындауға тиіспіз. Бұл үшін қылмыстық теріс қылықтар бойынша сотқа дейінгі тергеуді қылмыстар бойынша тергеуден ажырату талап етіледі. Сот қарауы қылмыстық теріс қылықтар үшін сот қаулысын шығара отырып, қысқа мерзімде жүргізілуге тиіс.

«Қылмыстық теріс қылық» санатын енгізудің маңызды артықшылығы соттылықтың болмауы және қылмыстық қудалауды тоқтатқаннан кейін онымен байланысты барлық құқықтық салдарлардың болмауы болып табылады, қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін сотталған адам соттылығы жоқ деп танылады. ҚР ҚПК 55-тарауының «қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізудің ерекшеліктері» жаңашылдығы құқық қорғау органдары мен сот қызметкерлерін жеңілдетеді, өйткені теріс қылықтар бойынша жұмыс жеңілдетілген тәртіппен жүргізіледі [5].

Қылмыстық теріс қылықтың мән-жайларын, оны жасаған адам туралы деректерді, оның орналасқан жерін анықтау қажет болған кезде қылмыстық теріс қылық туралы хаттама сараптама жүргізу немесе маманның қорытындысын алу талап етілетін үш тәулікке дейінгі мерзімде жасалады, қылмыстық теріс қылық туралы хаттама тиісті қорытынды алынған кезден бастап бір тәулік ішінде жасалады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам нәтижелері қылмыстық құқық бұзушылықтың іздерін және күдіктінің, айыпталушының кінәсінің өзге де дәлелдемелерін

тіркейтін тергеу және өзге де іс жүргізу әрекеттерін ғана жүргізуге құқылы. Егер істің анықталған мән-жайларына күдікті және оның қорғаушысы, жәбірленуші дауласпаса, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жиналған дәлелдемелермен шектелуге құқылы.

Қылмыстық теріс қылық туралы іс бойынша анықтау ҚПК-нің 189-бабының төртінші бөлігінде көзделген тәртіппен тағайындалған кезде сотқа дейінгі тергеу қылмыстық теріс қылық туралы хаттама жасаумен аяқталады.

Талданған ұйғарымдар зиянның туындау қаупін жасау кезінде қылмыстық іс-әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылықтың басталу мүмкіндігі болып табылады. 10-баптың 3-бөлігі «не жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған» деген сөзді пайдаланады, бұл ҚК-нің 24-бабы аяқталмаған қылмыстық іс-әрекет үшін қылмыстық жауапкершілікті көздеген және қылмысқа оқталғаны және қылмысқа дайындалғаны үшін ғана жауапкершілікке жол берген жағдайларда қылмыстық теріс қылықтардың аяқталғанын көрсетеді [2].

Қылмыстық процестің үнемділігін оңайлату және арттыру, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеу материалдарын бұрмалауды азайту және қылмыстық процестің ашықтығы мақсатында қылмыстық іс жүргізудің форматы да өзгертілді. Енді ҚР ҚПК 42-1-бабы қылмыстық сот ісін жүргізуді қағаз және (немесе) электрондық форматта жүргізуді көздейді. Бұл ретте, қылмыстық процесті жүргізуші адам өз қалауы бойынша қылмыстық сот ісін электрондық форматта жүргізе алады, бұл туралы дәлелді қаулы шығарылады. Қылмыстық сот ісін электрондық форматта одан әрі жүргізу мүмкін болмаған жағдайда, қылмыстық процесті жүргізуші адам қағаз форматқа көшеді, бұл туралы дәлелді қаулы да шығарылады. Бұдан басқа, реформалаудың маңызды аспектісі, ең алдымен адвокаттардың іс жүргізу мүмкіндіктерін кеңейту есебінен қылмыстық процестің бәсекелестігін арттыру болып табылады [5].

Аспектiлердiң бiрi тергеу рәсiмдерiн жеңiлдету және процестiң үнемдiлiгiн қамтамасыз ету болып табылады. Бүгiнгi күнi қылмыстық iстердi тергеу бұрынғысынша күрделi және қаржы-шығынды процесс болып табылады, әсiресе бұл қылмыстық терiс қылықтарға қатысты. Осыған байланысты олар бойынша iс жүргiзу қылмыстық терiс қылықтарды - бұйрықтық iс жүргiзудi тергеудiң ерекше тәртiбiн құру есебiнен барынша жеңiлдетiлетiн болады [6].

ҚПК-де қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктеріне жатқызу қажет: тергеуге дейінгі тексеру және қылмыстық іс қозғау сатысының болмауы, бұл азаматтардың конституциялық құқықтарының сақталуына оң әсер етеді және қылмыстық іс қозғаудың алдындағы іс-шаралардың үлкен көлемін толығымен алып тастайды.

Процесті оңайлату және үнемдеу мақсатында тергеу және анықтау органдарының күдіктіге айып тағуы алынып тасталды және «айыптау қорытындысы» сияқты іс жүргізу актісі алынып тасталды. Осыған байланысты тергеу немесе анықтау нәтижелері бойынша күдіктіге қатысты қылмыстық теріс қылық туралы хаттама жасалуы тиіс, бұл ретте, егер ол анықталса, дереу жасалуы тиіс.

Қорыта келгенде, құқық қолдану тәжірибесінің, континенттік қылмыстық процесс теориясының ережелерінің қажеттілігі және шетелдік заң шығару тәжірибесін ұғыну негізінде форумдық кезеңде жұмыс авторлары Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының ықтимал тұжырымдамалық өзгерістерінің жаңашыл пайымдауын ұсынады. Жедел анықтау мен алдын ала тергеуді қолдану тәжірибесін, сондай-ақ қылмыстық теріс қылықтар бойынша хаттамалық іс жүргізуді талдау негізінде сот бұйрығы тәртібімен оңайлатылған тергеу және іс жүргізу моделі ұсынылады.

Жедел-іздістіру қызметі мен қылмыстық процестің арақатынасын қайта қарау талап етіледі. Болашақта авторлар процестің сотқа дейінгі сатыларын жаңғырту тұжырымдамасын ұсынуда. Осыған байланысты сотқа дейінгі тергеудің жалғыз нысаны –

анықтау нысанына көшудің орындылығы негізделеді. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің нақты деректеріне дәлелдемелердің заң күшін беру сәтін тек сотта кезең-кезеңмен ауыстыру ұсынылады. Еуропалық қылмыстық процесс стандарттарына ұқсас қылмыстық қудалаудың басталуы айыпталушыны сотқа бергеннен кейін прокурор ұсынған жария (мемлекеттік) айыптаумен ақылға қонымды байланыстыру.

Жүргізіліп жатқан реформада азаматтардың құқықтарын қорғау деңгейін арттыру мақсатында сотқа дейінгі сатыға сот бақылауын одан әрі кеңейту болып табылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің тиімділігін оңтайландыру және арттыру әрекеттері, ол қысқартылған анықтау болсын немесе қылмыстық жауапкершіліктен босату кезінде қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды тағайындау туралы іс жүргізу, тергеу форматымен детерминацияланған және сондықтан объективті мүмкін емес қылмыстық қудалау мен құқық қолдану тәжірибесінің тиімділігін арттыруға ықпал ету.

Бұдан басқа, олар бастапқыда қазіргі заманғы қылмыстық процестің аралас үлгісінде салынған қарама-қайшылықтарды одан әрі шиеленістіреді: бұл қылмыстық іс жүргізу қызметін құқықтық ұйымдастырудың базалық тергеу моделі мен сот бақылауы түріндегі жарыспалы модель элементтері арасындағы қайшылықтар, процеске қатысушының өз құқықтары мен заңды мүдделерін өзін-өзі қорғау кепілдіктерін кеңейту, тараптардың іс жүзіндегі тараптың өкілі ретінде адвокаттың құқықтарын кеңейту тең құқылығын күшейту және т.б. Барлығы қылмыстық іс жүргізу, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық құқық қолдану тиімділігін төмендетеді. Өтпелі - қылмыстық процестің аралас түрі-қылмыстық іс жүргізу нысандарын саралау сәтсіздігінің басты себебі.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қылмыстық сот өндірісіндегі жеделдетілген өндірістің заң шығарушы тарапынан әрі қарай жетілдіруді талап етеді, өйткені ҚР ҚПК берілген тәртіп бұл өндірістің толық реттелуін қамтымайды. Сондықтан да жеделдетілген іс жүргізу тұжырымдамасы түбегейлі қайта қарауды қажет етеді. Қылмыстық сот өндірісін оңайлату қылмыстық процестің стандарттарынан ауытқымауы тиіс. Қазақстандық қылмыстық процесінде жеделдетілген өндірісті дамытудағы негізгі міндет – процессуалдық ұтымдылық пен үнемдеудің қоғамдық мүдделері арасындағы ақылға қонымды тепе-теңдікті қамтамасыз ету және жеделдетілген өндіріске қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, айыпталушыға істің нақты жағдайларын толық анықтаудан бас тартудың орнына бірқатар қосымша процедуралық кепілдіктер мен жеңілдіктер беру болып табылады.

Сотқа дейінгі жедел тергеудің ұлттық институтын одан әрі дамытуды негізсіз айыптаудан және соттаудан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден іс жүргізу кепілдіктерін күшейту, сондай-ақ әділ сот талқылауын қамтамасыз ету, заңдылықты нығайту және еуропалық мемлекеттердің тәжірибесі мысалында құқыққа құрмет көзқарасын қалыптастыру жағына бағыттау қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құқық қорғау органдарының жұмысы және қылмыс ахуалы 2019 жылы 2 қыркүйектегі Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың жолдауы www.akorda.kz
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қазақстан Республикасы Заңымен қабылданды 7 қарашадағы № 248-V Заңымен енгізілген өзгертулер мен толықтырулармен қатар. Алматы: ЮРИСТ, 2020. 204 б.
3. Концепция комплексной организационно-управленческой реформы правоохранительных органов РК. Астана, 2013.-64 с.-С.51.//Сайт Института проблем правоприменения при Европейском университете в Санкт-Петербурге [Электронный ресурс]. http://enforce.spb.ru/images/Issledovanya/IRL_KGI_Reform_final_11.13.pdf
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жыл 30 тамыз (2017.10.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) Алматы: Жеті жарғы 2019 ж

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі №231-V Қазақстан Республикасының заңымен 2014 жылғы 4 шілдеде қол қойылып, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2019.-368 б.

6. «Новеллы уголовно-процессуального законодательства» <https://nalogikz.kz/docs/novelly-ugolovno-processualnogo-zakonodatelstva.html>

References list:

1. Quqiq qorǵau organdarınıń jumısı jáne qılmıs axualı 2019 jılı 2 qırkuyektegi Prezidentimiz Q.K.Toqaevtıń joldauı www.akorda.kz

2. Qazaqstan Respublikasınıń Qılmıstıq kodeksi 2014 jılǵı 3 shildedegi № 226-V Qazaqstan Respublikası Zańımen qabıldandı 7 qarashadaǵı № 248-V Zańımen engizilgen ozgertuler men tolıqtırularmen qatar. Almatı: YuRIST, 2020. 204 b.

3. Koncepciya kompleksnoy organizacionno-upravlencheskoy reformı pravooxranitelnix organov RK. Astana, 2013.-64 s.-S.51.//Sayt Instituta problem pravoprımeneniya pri Evropeyskom universitete v Sankt-Peterburge [Élektronniy resurs]: http://enforse.srb.ru/images/Issledovanwa/IRL_KGI_Reform_final13 .

4. Qazaqstan Respublikasınıń Konstituciyası 1995 jıl 30 tamız (2017.10.03. berilgen ozgerister men tolıqtırularımen) Almatı:2019 j

5. Qazaqstan Respublikasınıń Qılmıstıq-procestik kodeksi №231-V Qazaqstan Respublikasınıń zańımen 2014 jılǵı 4 shilde qol koyılıp, 2015 jılǵı 1 qańtardan bastap qoldanısqı engizildi Almatı: JSHS «Izdatelstvo «Norma-K», 2019.-368 b.

6. «Novelli ugolovno-processualnogo zakonodatelstva» <https://nalogikz.kz/doss/novelliw-ugolovno-rroessualnogo-zakonodatelstva.html>

Аннотация: Қылмыстық процестің үнемділігін оңайлату және арттыру, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеу материалдарын бұрмалауды азайту және қылмыстық процестің ашықтығы мақсатында қылмыстық іс жүргізудің форматы да өзгертілді. Енді ҚР ҚПК 42-1-бабы қылмыстық сот ісін жүргізуді қағаз және (немесе) электрондық форматта жүргізуді көздейді. Бұл ретте, қылмыстық процесті жүргізуші адам өз қалауы бойынша қылмыстық сот ісін электрондық форматта жүргізе алады, бұл туралы дәлелді қаулы шығарылады. Қылмыстық сот ісін электрондық форматта одан әрі жүргізу мүмкін болмаған жағдайда, қылмыстық процесті жүргізуші адам қағаз форматқа көшеді, бұл туралы дәлелді қаулы да шығарылады. Бұдан басқа, реформалаудың маңызды аспектісі, ең алдымен адвокаттардың іс жүргізу мүмкіндіктерін кеңейту есебінен қылмыстық процестің бәсекелестігін арттыру болып табылады. Аспектілердің бірі тергеу рәсімдерін жеңілдету және процестің үнемділігін қамтамасыз ету болып табылады. Бүгінгі күні қылмыстық істерді тергеу бұрынғысынша күрделі және қаржы-шығынды процесс болып табылады, әсіресе бұл қылмыстық теріс қылықтарға қатысты. Осыған байланысты олар бойынша іс жүргізу қылмыстық теріс қылықтарды – бұйрықтық іс жүргізуді тергеудің ерекше тәртібін құру есебінен барынша жеңілдетілетін болады.

Ключевые слова: уголовный проступок, ускоренная форма, совершенствование, модернизация, упрощенное расследование, оптимизация, оперативное дознание, сокращенное дознание.

Abstract: In order to simplify and increase the cost-effectiveness of the criminal process, as well as reduce the distortion of pre-trial investigation materials and transparency of the criminal process, the format of criminal proceedings has also been changed. Now Article 42-1 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan provides for conducting criminal proceedings in paper and (or) electronic format. At the same time, a person conducting criminal proceedings may, at his own discretion, conduct criminal proceedings in electronic format, about which a reasoned decision is issued. If it is not possible to conduct further criminal proceedings in electronic format, the person conducting criminal proceedings switches to paper format, and a reasoned decision is also issued on this. In addition, an important aspect of the reform is to increase the competitiveness of the criminal process, primarily by expanding the procedural capabilities of lawyers. One of the aspects is to simplify the investigation procedures and ensure the cost-effectiveness of the process. Today, the investigation of criminal cases is still a complex

and financially costly process, especially when it comes to criminal offenses. In this regard, proceedings on them will be simplified as much as possible by creating a special procedure for investigating criminal offenses - writ proceedings.

Keywords: criminal offense, accelerated form, improvement, modernization, simplified investigation, optimization, rapid detection, abbreviated detection.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

УДК: 377.2

Жолдасбекова С.А.* Баймурза А.А.

педагогика ғ.д., профессор, М.Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ДРЕСС КОД НЕГІЗІНДЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ЖАҢҒЫРТУ

Автор – корреспондент: saule.63@mail.ru

Түйін: Мақалада, ұлттық бірегейлікті сақтау мақсатында ұлттық дресскод, ұлттық мәдениетті жаңғырту, заманауи киім үлгісін ұсыну арқылы имижді және тұтынушылардың ұлттық санасын қалыптастыру көзделген. Түрлі маман иесіне арналған заман талабына сай, киюге ыңғайлы, әрі тұтынушының психологиялық, физиологиялық, жас ерекшеліктеріне сай ұлттық дресс код арқылы киім үлгілерін жобалауға болашақ тігін өндірісі мамандарын дайындау. Олардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру қажет. Осы орайда, ұлттық дресс код арқылы болшақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың құраламдық моделі ұсынылды. Нарықтық экономикалық қоғам маманның зияткерлік, физикалық, мәдени және адамгершілік тұрғыда дамуына, өзін-өзі жетілдіруге қажеттілігін ескеріп, жекеленген кәсіпорындар мен ұйымдар үшін жоғары білікті мамандар мен ғылыми-техникалық әрі мәдени әлеуетті арттыру мен толықтыруға, пайдалануға қызығушылығы артып отыр.

Кілт сөздер: ұлттық дресс код, болашақ тігін мамандары, бәсекеге қабілеттілік.

Кіріспе. Рухани жаңғыру бұл халық үшін және қоғам үшін өте маңызды үдеріс болып табылады. Әсіресе ол ұлтымыздың рухани құндылығын, қоғамдық сананы қалыптастыруға бағытталған. Бүгінгі жастар арасында өз тарихын білмейтін, сат-дәстүрімізді ұстанбайтын жастар кездесетіндігі көңілге қаяу түсіреді. Сондықтан атадан балаға ұлсып келе жатқан мұраны жастарға үйрету, олардың санасына ұлттық құндылықтарымызды жеткізу қажет. Ол үшін сапалы білім мен өй-өрісін жан-жақты дамыту керек. Қоғамдық сананы жаңғыртудың басым бағыттары бәсекеге қабілетті мемлекетті қалаптастыруға бағытталған. Онда қоғамдық сананы жаңғыртудың алты бағыты бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, сананың ашықтығы, Қазақстанның эволюциялық емес революциялық дамуы ашып көрсетілген. Осы орайда, болашақ мамандарды даярлау үшін, қағанның қажеттілігін қанағаттандыру мен болашақ маманның кәсіби әлеуетін жоғарылату үшін жоғара оқу орындарында басты мына мәселелерге жеке шаруашылық субъектілерінің, жеке тұлғаның, мемлекет пен қоғамның болашақ маманға қойлатын талаптары мен сұраныстанын қанағаттандыру мәселесін анықтауға; аталған талаптарға сай келетін білім беру мен оқыту технологияларын дұрыс таңдауға назар аудару керек.

Нарықтық экономикалық қоғам маманның зияткерлік, физикалық, мәдени және адамгершілік тұрғыда дамуына, өзін-өзі жетілдіруге қажеттілігін ескеріп, жекеленген кәсіпорындар мен ұйымдар үшін жоғары білікті мамандар мен ғылыми-техникалық әрі мәдени әлеуетті арттыру мен толықтыруға, пайдалануға қызығушылығы артып отыр.

Сондықтан да, жоғары оқу орындары аталған қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін

атсалысуда. Жекеленген жоғары оқу орындары, олардың құрылу тарихы мен уақытына, материалды-техникалық, ғылыми, ақпараттық-әдістемелік базаның сапасына және оқытушылық әлеуетке байланысты аталған қажеттілікті қанағаттандыру деңгейінде. Біздің әр университет жоғарыдағы айтылған ерекшеліктерге сай әр түрлі бастапқы капиталмен нарықтық қатнас жүйесіне кірді және өзінің өмір сүруінің орындылығын қайта растауға мәжбүр болды [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: білім беру мекемелері заманауи талапқа сай бәсекеге қабілетті әрі әлемдік деңгейге сай ұстанымдарын нақтылап, білім беру мекемелерінің рөлін «Халқаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін», «Ұлттық деңгейдегі бісекеге қабілеттілігін», «Өңірлік деңгейдегі бәсекеге қабілеттілігін» қалыптастыру мәселесі көзделген [2]. Осыған. Орай біз заман талабына сай бәсекеге қабілетті мамандар даярлауымыз қажет.

Теориялық талдау. Қазіргі заманның белсенді адамы барлық жағынан жаңа белестерге ұмтылады. Олардың өмір сүру салты, киім киісі, өзін-өзі ұстау әдебі не болмаса өмірлік ұстанымдары да басқаша. Кейінгі кезде өркениетімізде «дресс код» ұғымы пайда болды. Саналы азамат бүгінгі күні сырт келбетіне үлкен мән береді. Олар киім таңдауда бірінші, бұл киіммен қай жерге қандай мақсатпен баратынын, және ауа райы мен жыл мезгіліне қарап, ойша саралап барып таңдайды. Бұл жерде «дресс-код» ұғымын дұрыс түсіну маңызды.

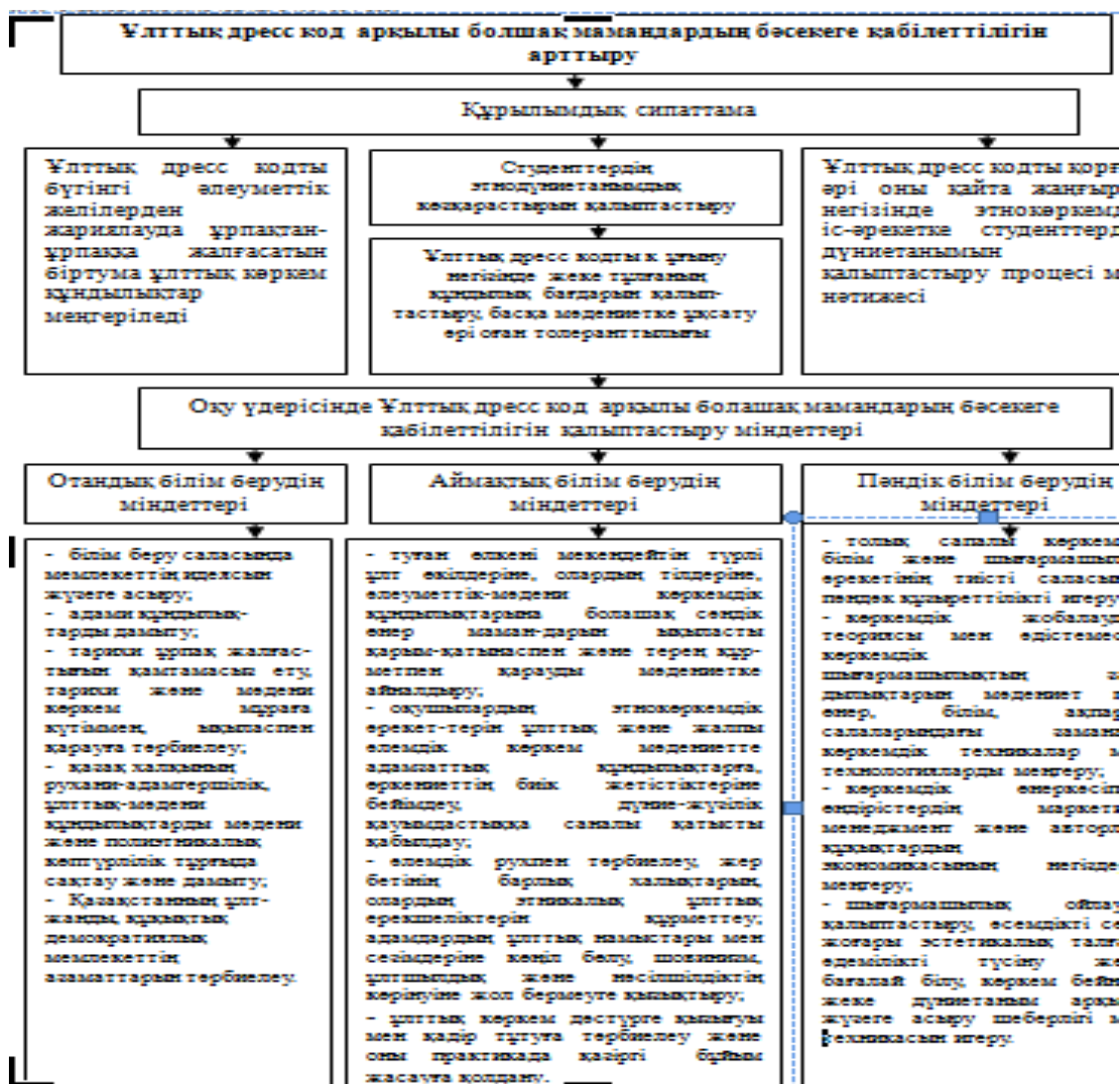
Дресс код (ағылшын тілінен аударғанда dress code - киім кодексі) нақты бір іс-шараға немесе ұйымдар мен мекемелеге барғанда, қызмет атқарғанда талап етілетін киім үлгісі. Үлкен мекемелер бүгінде әрбір қызметкерлердің сыртқы пішімі мен киіміне аса назар аударып қатаң талап қояды. Әсіресе мекемелердегі маңызды кездесулер мен жиындарға қатысушылардың сыртқы келбетіне үлкен мән береді. Әсіресе іскерлік кездесулер мен отырыстарға келеген адамның, алымен сыртқы келбетіне қарайды. Бүгінде қатаң сақталған дресс код, яғни киім үлгісін банктер мен мейрамхана қызметкерлерінен көруге болады. Тіпті кейбір атақты ұйымдардар өздерін жарнамалау үшін, дресс код бойынша киім кию еңбек келісім шартында арнайы бөліммен енгізілген[3].

Ұлттық бірегейлікті сақтау мақсатында ұлттық дресс код, ұлттық мәдениетті жаңғырту, заманауи киім үлгісін ұсыну арқылы имиді және тұтынушылардың ұлттық санасын қалыптастыру. Түрлі маман иесіне арналған заман талабына сай, киюге ыңғайлы, кәсіби тұтынушының психологиялық, физиологиялық, жас ерекшеліктеріне сай ұлттық дресс код ретіндегі киім үлгілерін дайындау болашақ тігін өндірісі мамандарының бәсекелік қабілеттілігін қалыптастыру міндеті тұр.

Бүгінгі таңда кәсіби бәсекеге қабілеттілік кез-келген маманның біліктілік деңгейінің негізгі көрсеткіші болып табылады. Заманауи мамандардың құзыреттілігіне қойылатын талаптар өзгеріп отыр. Оған себеп ғылым мен техниканың дамуы. Осыған орай әрбір бәсекеге қабілетті маман қоғам сұранысына орай еліміздің Дүниежүзілік сауда ынтымақтастығына кіруіне байланысты, әрбір маман өзін-өзі күнделікті білімін жетілдіріп, соңғы жаңалықтарды мен өзгерістерге сай ұтқырлығын көрсетіп өзін-өзі жетілдіріп, дамытып, шығармашылық іс-әрекетте кірісіп, өзін-өзі дамыту мен ойлаудың жаңа түрін талап етеді[4]. Әрине, маманның кәсіби құзыреттілігі кәсіби білім мазмұнын реформалаумен ғана емес, сонымен қатар оны әдістемелік және ұйымдастырушылық сүйемелдеумен де қамтамасыз етіледі. Маманға рефлексияның дамуына, жобалауға, модельдеуге, түрлендіруге және әртүрлі жағдайлар мен жүйелерге қатысты ақпаратты пайдалануға ықпал ететін пәнаралық білім мен дағдылар қажет.

Кәсіптік білім беруде мемлекеттік білім беру стандарттары мен кәсіптік білім беру бағдарламаларының сабақтастығы негізінде маманның үздіксіз кәсіптік білім берудің көп деңгейлі жүйесін қалыптастыру басым бағыт болып табылады, бұл білім берудің барлық деңгейлерінің бірлігі мен өзара байланысын күшейтіп қана қоймай, сонымен қатар өндіріс

қажеттіліктеріне барабар заманауи маманды даярлау сапасын басқару процесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Осының салдарынан кәсіптік білім берудің үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін білім беру бағдарламаларын интеграциялауға арналған ғылыми-педагогикалық зерттеулер кешені жүргізілді. Болашақ тігін ісі мамандарының бойында ұлттық дресс код арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қалыптастырудың педагогикалық негіздері біздің пікірімізше оқыту теориясының басты категориясы мен жалпы білім беру және дүниетанымдық білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне, оқу процесіне және оқытудың мазмұны, әдістері, технологиялары және нәтижелеріне сабақтасуы қажет. Студенттердің ұлттық дресс код арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттырудың мақсаты мен міндеттері, құрылымдық сипаттамасын сурет-2 ұсынып отырмыз.

Сурет 2. Ұлттық дресс код арқылы болшақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру

Нәтижелер мен талқылау. Дресс код ұғымы қазақ халқы үшін ждат ұғым емес, жаңа сипаттағы аталуы болмаса қазақ халқы бұрынғы заманнан бері ережеге сай киіне білген. Қазақстың ұлттық киім кию үлгісі ерте заманнан бастап осы ережеге сай киіне білген деп айтудың болады. Мысалы қаз баланың өсіп жетілу барысында киім үлгісін қатал сақталуының өзі халқымыздың дресс кодты негізге алғанын көрсетеді. Сонымен қарат,

қазақтың ерлері киген шапандары мен бас киімдерінің пішімі, ою-өрнегі түсі мен материалына қарап ел басқарған хандар мен сұлтандарды беделі мен лауазымын көрсеткен. Халық шеберлері тіккен айыр қалпақты өте қымбат бархат матасымен тысталып, ішіне киіз енемесе қалың мата салынып, сырып тігілген бас киімді өсімдік тектес ою-өрнектермен алтын жіппен зерлеп кестелеген. Мұндай бас киімді хандар мен сұлтандар салтанатты жиындарға киетін болған. Ал, қымбат материалдардан тігілген оқалы немесе зерлеген шапанның өңіріне зер салынып, жота бөлігі мен етегін оқалы жіппен өрнектеп тігілген шапанның арқасына күн тәрізді дөңгелек өрнектермен зер салынған, шапанның екі алдыңғы бойына өсімдік тектес ою-өрнектермен кестеленген. Батырлар, бектер мен билер, сал-серілер «жарғақ шалбар» киді. Олай аталуы иленген жарғақ теріден тігілген. Теріні қызыл түске бояп, өрнектеп кестеленген.

Сонымен, халқымыздың осындай салт дәстүрлерін келер ұрпаққа жеткізу үшін көпшілік үшін түрлі мақсатта киетін «дресс код» үлгісінде балалар мен жастардың, қызметкерлер мен жұмысшылардың киім формасын тігуге және жобалауға болашақ тігінші мамандығы студенттерін үйретудің маңызы қоғам үшін қажет болып отыр. Осы орайда Мектеп оқушыларының формасы, спортсмендер киім үлгісі ұлттық дресс кодқа сай жобалауға назар аудару қажет. Осыған орай, тігін ісі мамандарына пәндік білім беруде, әсіресе «Арнайы сурет», «Костюм композициясы», «Тігін бұйымдарын көркем жобалау» пәндерін таңдау компоненттері ретінде ұсынып интеграциялық білім беруді назарға алынды. Аталған пәндерді оқыту барсында ұлттық дресс код арқылы болшақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік болады.

Қорытынды. Білім беру саласындағы интеграция және саралау процестері қазіргі ғылымның студенттің жеке басын қалыптастыру тетіктерін іздеудегі маңызды тенденциялары болып табылады. Интеграцияның мәні-синтездеу, күрделілік, өзара ену, білім беру жүйесінің жеке компоненттерін толықтыру. Саралау олардың терең мамандандырылуынан тұрады. Нақты білім беру практикасындағы бұл екі процесс бір-бірімен тығыз байланысты [5]. Әр түрлі білім беру және кәсіптік жүйелердің интеграциясының шарттары мен тетіктері және олардың тұлғаның дамуына, оның ұтқырлығы мен бәсекеге қабілеттілігіне әсері туралы зерттеудің бағыттарын анықтады.

Қорыта айтқанда, болашақ тігін ісі мамандарын бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін оқыту мазмұнын құруда интеграциялау ұстанымын негізге ала отырып, ұлттық дресс код негізінде тігін бұйымдарын жобалауға үйрету арқылы жастардың бойында еліміздің отынсүйгіш, ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, ұлттық дәстүрімізді қастерлейтін жастарды тәрбиелейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2016-2019 жылға дейінгі білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205>
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>
3. Жолдасбекова С.А., Райымқұлова А.Д. Жастардың қолөнерге бейімділігі мен эстетикалық деңгейінің сабақтастығы арқылы этнопедагогикалық тәрбие беру / Ұлт тағылымы - Достояние нации, 2006, № 3. 46-51 б.
4. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе. 1980. 116с.
5. Н.П. Гончарук, Е.И. Хромова. Интеграция педагогических и информационных технологий в образовательном процессе. Казанский педагогический журнал No4, 2018. <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-pedagogicheskikh-i-infor>.

References list:

1. Qazaqstan Respublikasınıń 2016-2019 jılǵa deyingi bilim berudi damitudıń memlekettik baǵdarlaması. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205>

2. Qazaqstan Respublikasında bilim berudi jäne ǵıımdı damıtuǵı 2020 – 2025 jıldaǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasın bekıtu turalı. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>

3. Joldasbekova S.A., Rayımqulova A.D. Jastardıń qolonerge beyimdiligi men éстетikalıq deńgeyiniń sabaqtastıǵı arqılı étnopedagogikalıq tárбие беру / Ult taǵılımı - Dostoyanie nacii, 2006, № 3. 46-51 b.

4 Arxangelskiy S.I. Uchebnyy process v visshey shkole. 1980. 116s.

5 N.P. Goncharuk, E.I. Xromova. Integraciya pedagogicheskix i informacionnix texnologiyv obrazovatelnom processe. Kazanskiy pedagogicheskiy jurnal No4, 2018. <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-pedagogicheskix-i-infor>

Аннотация: В статье предусмотрено формирование имиджа и национального самосознания потребителей через возрождение национального дресс-кода, национальной культуры, представлению современной одежды с целью сохранения национальной идентичности. Основная идея исследования ориентирована на подготовку будущих специалистов швейного дела, к разработке выкройки моделей одежды в соответствии с современными требованиями для различных специальностей, исходя из психологических, физиологических, возрастных особенностей потребителя. Целью исследования является повышения конкурентоспособности будущих мастеров швейного дела. В связи с этим была предложена структурная модель повышения конкурентоспособности будущих специалистов на основе национального дресс-кода. Рыночное экономическое общество с учетом потребности специалиста в интеллектуальном, физическом, культурном и нравственном развитии, самосовершенствовании, заинтересовано в повышении и дополнении , использовании высококвалифицированных специалистов и научно-технического и культурного потенциала для отдельных предприятий и организаций.

Ключевые слова: национальный дресс-код, будущие специалисты швейного дела, конкурентоспособность.

Abstract: The article provides for the formation of the image and national self-awareness of consumers through the revival of the national dress code, national culture, the presentation of modern clothes in order to preserve the national identity. The main idea of the research is focused on the training of future specialists in the sewing business, to the development of patterns for clothing models in accordance with modern requirements for various specialties, based on the psychological, physiological, age characteristics of the consumer. The aim of the study is to improve the competitiveness of future sewing masters. In this regard, a structural model was proposed for increasing the competitiveness of future specialists based on the national dress code. The market economic society, taking into account the need for intellectual, physical, cultural and moral development, self-improvement , is interested in increasing and replenishing, using highly qualified specialists and scientific, technological and cultural potential for individual enterprises and organizations.

Key words: national dress code, future seamstresses, competitiveness.

ӨОЖ: 37.012.1

Қозыбаев Е.Ш., Пономаренко Е.В.,* Бондаренко В.П.
педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техника ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ПРЕКЛАСТЕРЛЕРДІ ЫНТАЛАНДЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Автор-корреспондент: Elena.ponomerenko@auezov.edu.kz

Түйін: Үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің кластерлік даму моделі жаңа құрылымға және мазмұнға ие болады, ол «Мәңгілік Ел» бағдарламасын жүзеге асыру, жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу, қоғамдық сананы жаңғырту, рухани жаңару үшін жағдайлар жасайды. Критерийлер мен көрсеткіштер жүйесін құру үшін қарапайымдылық, адекваттылық талаптары, сондай-ақ педагогикалық эксперимент жағдайында (аймақтық деңгейде) практикалық қолдану мүмкіндігі ескерілді. Зерттеу әдіснамасы: әдебиеттерді талдау; үлгілеу, болжамдау, салыстыру, талдау, жіктеу; бақылау, сауалнама; кластерлік, құзыреттілік және қызметтік тәсілдер. Ресурстармен қамтамасыз ету сапасы құжаттардың, есептердің, бақылаулардың, ұйым басшыларымен және олардың орынбасарларымен сұхбаттасу нәтижелері бойынша, сондай-ақ сараптамалық бағалау мен өзін-өзі бағалау әдістерін қолдана отырып бағаланды. Осындай түсінік аясында автордың прекластерді ынталандыру әдісінің тиімділігінің белгісі кластерішілік өзара әрекеттесуді күшейту болып табылады.

Кілт сөздер: педагогикалық білім беру, білім беру жүйесі, кластер, кластерлік модель, даму

Кіріспе. Кластерлік тәсіл негізінде әзірленген үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің (бұдан әрі - ҮПББ) компоненттері негізгі ғана емес, сонымен қатар қосымша, сондай-ақ тоғыспалы функцияларды да тиімді орындайтын болады. Кластерлік тәсілдің бірегейлігі, оның педагогикалық білім берудің барлық бағыттарын, оның ішінде бейресми бағыттарды да назарға алуға және сол арқылы педагогикалық білім берудің сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретіндігінде [1].

Педагогикалық білім беру жүйесінің процесс ретінде дамуы әртүрлі бағыттар бойынша және әртүрлі механизмдерді, алгоритмдер мен әдістерді қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Даму процесі ғылыми негізделген, белгілі бір әдіснамалық тәсілдер мен мемлекеттің білім беру саясатына сәйкес келуі тиіс

ҮПББ жүйесі аясында кез-келген педагогикалық қызметкердің, анықтама бойынша, өзінің кәсіби дағдыларын, білімі мен құзыреттерін үздіксіз жетілдіріп, жаңартып отыруға, сондай-ақ жаңа білім мен дағдыны алуға мүмкіндігі болуы тиіс. Қазақстан Республикасында ҮПББ жүйесін жаңғырту мәселесінің өзектілігі мектептердің, колледждердің, жоғары оқу орындарының қашықтықтан және он-лайн оқуға көшуіне байланысты бірнеше есе өсті. Тиісінше, мұғалімдердің өздерінің цифрлық құзыреттерін қалыптастыруға немесе одан әрі дамытуға деген қажеттілігі күрт өсті. Бұл қажеттіліктерді талдау, тез және тиімді қанағаттандыру қажет. Үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесі білім берудегі осы және басқа да өзгерістерге жауап беріп, олармен бірге дамуы керек.

Теориялық талдау. Біздің зерттеуімізде үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесін дамытудың негізгі әдіснамалық тәсілі ретінде кластерлік тәсіл қолданылады. ҮПББ жүйесін дамытудың кластерлік моделі жаңа құрылым, жұмыс қағидаттары мен мазмұны есебінен мемлекеттік білім беру бағдарламасын жүзеге асыру, жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу, қоғамдық сананы жаңғырту және рухани жаңғыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды [1-3]. Кластердің мүмкіндіктері педагогтерді даярлау және қайта даярлау жүйесінің тиімділігін едәуір арттырады әрі оны дамытады (мысалы, ұйымдардың ғылыми, зияткерлік, материалдық, әдістемелік ресурстарын біріктіру және шоғырландыру есебінен, сондай-ақ кластерішілік өзара іс-қимыл шеңберінде педагогтердің тұрақты өзін-

өзі дамыту уәждемесінің өсуі арқасында).

Кез-келген жүйенің даму мүмкіндігі оның өзегінде болуы тиіс, бұл көптеген факторларға байланысты. ҮПББ жүйесін дамытудың кластерлік моделі мінсіз, сызықтық емес модель сипатында болатындығын және оның іс жүзінде жұмыс істеуі бірқатар қиындықтарға тап болуы мүмкін екенін жоққа шығаруға болмайды. Олардың біріншісі, біздің ойымызша, ұйым басшыларына және мұғалімдерге байланысты. Олардың кластерлік өзара іс-қимыл негізінде кәсіби міндеттерді бірлесіп шешуге деген уәжі, қызығушылығы және мүдделері, тұтастай алғанда ҮПББ жүйесінің кластерлік дамуының табыстылығын айқындайды. Тиісінше, кластердің әрбір қатысушысының жұмыс істеу нәтижелілігі, оның ішінде кластерішілік өзара әрекеттесу аясында оның қалауымен және өзін-өзі дамыту мүмкіндіктерімен анықталатын, бірінші орынға шығады. Сондықтан ҮПББ жүйесінің кластерлік даму моделіне көшуінің бірінші шарты ретінде өңірде кластердің дәлелді әлеуетті қатысушыларының немесе қысқаша айтқанда, прекластерлердің болуы анықталды.

Прекластерлердің уәждері кластерге деген қызығушылықты, оның қатысушыларының өздерінің функционалдық міндеттерін жоғары деңгейде, егер бұл оқшауланған жұмыс жағдайында болса да орындауға деген ұмтылысын айқындайтын маңызды фактор болып табылады. Осыған байланысты, прекластерлерді ынталандыру тиімділігінің өсуі ҮПББ кластері шеңберіндегі интеграция және өзара іс-қимыл деңгейіне оң әсер етеді деп болжау қисынды. Прекластерлерді ынталандыру кластер өзегін қалыптастыруға оң әсер етеді, сондықтан прекластерлерді ынталандыру жөніндегі жұмыс ҮПББ жүйесінің кластерлік даму моделіне көшуінің бірінші, талдамалық кезеңі шеңберінде жүргізілуі тиіс.

Ақпараттық іздеу нәтижелері бойынша [4] уәж, бір жағынан, адамды іс-әрекетке итермелейтін ішкі және сыртқы қозғаушы факторлардың (уәждердің) жиынтығы; бұл факторлар (уәждер) іс-әрекеттің шекаралары мен түрлерін белгілейді, оны белгілі бір мақсаттарға жетуге бағыттайды. Екінші жағынан, уәждің өзі- бұл процесс, өйткені ғалымдардың пікірінше, уәж адамның өзінің және басқа адамдардың дамуын, оның ішінде белгілі бір салада өз мақсаттарына, сондай-ақ нақты бір ұйымның (мекеменің) мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған белгілі бір іс-әрекетті болжайды. Уәждің бұл түсінігінде (мазмұндық және процессуальды) диалектикалық көзқарас көрініс табады. Сондай-ақ, уәж түрлерінің жалпы қабылданған жіктелуін ескеру қажет: идеологиялық және психологиялық әсер ету шараларына негізделген нормативтік уәж (иландыру, түсіндіру, сендіру, хабарлау және т.б.); билік пен қоқан-лоқыны қолданатын еріксіз уәж; ынталандырушы уәж.

Уәж кез-келген іс-әрекеттің қажетті бөлігі болып табылады. Алайда, уәж жүйелі және мақсатты, сапалы құрылған және дұрыс қолданылған жағдайда ғана тиімді болады. Уәждің идеалды жүйесі жоқ және болуы мүмкін емес. Бірақ уәждің болжамды жүйесіне заманауи және тиімді болуға мүмкіндік беретін қағидаттар мен ұстанымдар бар.

Бұл қағидаттар мен ұстанымдар жүйелік тәсілдің негізін құрайды, соған сәйкес жүйе түсінікті және ашық болуы керек, ұйымның мақсаттарын, міндеттерін, күтілетін нәтижелерін, ресурстарын, жұмыс әдістерін ескеруі [2], сондай-ақ оның қызметінің ерекшеліктерін көрсетуі тиіс. Демек, уәж-бұл қызметкерлерді ынталандыру әдістерінің, факторларының немесе тәсілдерінің жиынтығы емес, өзара байланысты элементтер жүйесі болып табылады.

Осыған сүйене отырып, прекластерлерді ынталандыру әдістемесін әзірлеу кезеңі педагогикалық талдау кезеңінен басталады, яғни кластердің әлеуетті қатысушысының мүдделері мен мақсаттарын зерделеу, оның ресурстарын жіктеу, прекластерлердің белгілі бір аймақта даму мүмкіндіктерін талдау. Ынталандыру әдістемесін әзірлеуден бұрын оның ықтимал элементтерін, оның ішінде уәждің мақсаты, оның міндеттері, күтілетін нәтиже және әдістерін (соның ішінде прекластерлердің қажеттіліктерін ескеретін жанама) іздеу

және талдау кезеңі өтеді. Ынталандыру әдісінің ерекшелігі-оның көмегімен прекластерлердің құралдарын, ынталандырулары мен уәждерін анықтауға, сонымен қатар кластер ішіндегі тығыз интеграция мен синергетикалық өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге болады. Көптеген авторлардың пікірінше, ынталандыру әдістерін немесе тәсілдерін таңдауға аса мұқият қарау керек [2, 4].

Ынталандыру әдістері деп одан әрі ҰПББ жүйесінің кластерлік дамуы жағдайында педагог қызметкерлерді мақсаттарды, міндеттерді орындауға, кәсіптік қызметті жүзеге асыруға ынталандыру үшін (оның ішінде ұйым басшыларына білім беру, оқыту, тәрбиелеу және адамдарды дамыту бойынша) оған ықпал ету әдістері түсінілетін болады.

Прекластерлерді ынталандыру туралы мәселе соншалықты маңызды, оны жаһандық тұрғыда педагогикалық қызметтің сапасы туралы мәселе ретінде тұжырымдауға болады. Егер сыртқы уәждер басым болса, педагогикалық іс-әрекет формальды сипатқа ие болады. Бұл жағдайда шығармашылық көзқарас, педагогикалық және психологиялық талдау, мақсаттарды дербес қою жоқ.

Білім беру экономикасы, менеджмент теориясы, еңбек қатынастары психологиясы саласындағы ғылыми әдебиеттерді талдау [3] бірыңғай және жалпы қабылданған ынталандыру жүйесінің әлі әзірленбегенін анықтауға мүмкіндік берді. Бірақ ынталандыру әдістерін жіктеудің қолданыстағы тәсілдерін нақтылауға және қорытындылауға болады. Мысалы, ынталандыру әдістері көптеген зерттеулерге ортақ белгілерге сәйкес топтастырылған.

Ынталандырудың негізгі әдістері ретінде төрт топ бөлініп көрсетіледі [4]. Олардың атаулары шартты, шекаралары анық емес. Бірінші топқа қызметкерлерді жұмыстан шығаруға дейінгі әртүрлі жазалау шараларына негізделген мәжбүрлеу әдістері кіреді. Екінші топ жұмсалған күш-жігер мен еңбек жетістіктері үшін материалдық және материалдық емес ынталандырудың әртүрлі жүйелерін қолдануға негізделген марапаттау әдістерінен тұрады. Үшінші топта- қызметкерлердің ұйымның құндылықтары мен мақсаттарына барынша жақын құндылықтары мен мақсаттарын қалыптастыруды көздейтін ынтымақтастық және ниеттестік әдістері. Сонымен, ынталандыру әдістерінің төртінші тобын ұйымның басқарушы қызметкерлерінің иерархиясы туралы түсінікті өзгертетін бейімделу әдістері құрайды.

Егер сіз қызметкерлерді ынталандырудың келелі мәселелерін педагогикалық қызметкерлер тобымен, яғни білім беру, тәрбиелеу, оқыту және дамыту ұйымдарымен еңбек қатынастарында тұратын адамдармен шектесеңіз, онда мыналар айқын болады. Педагог қызметкерлерді ынталандыру негізінде басқару үшін кезең-кезеңімен мынадай міндеттер шешілетін болады: ұйымның мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, оның бейімділігі мен мүдделерін анықтау; осы ұйымның ҰПББ кластері үшін уәждемелік мүмкіндіктерін айқындау; ҰПББ жүйесінің кластерлік даму моделіне көшуі үшін ұйымның жеке мақсаттарын, оның ресурстарын анықтау және талдау.

Нәтижені алу үшін құрал ретінде қатаң, авторитарлық әдістерді қолдану жөнсіз, мысалы, бұйрық, мәжбүрлеу, қоқан- лоқы немесе қысым түріндегі. Мұндай жағдайда жергілікті басқару органдарына есеп беретін ұйымдар мен мекемелер бағынуға және ҰПББ кластерінің қатысушысы болуға мәжбүр, алайда мұндай білім беру жүйесі жұмысының нәтижесі формалды болады.

Демек, уәждеменің негізгі әдістері мәжбүрлеу әдістері емес, ынталандыру әдістері болуы тиіс, оған кластер шеңберінде бірлескен жұмыс мүмкіндіктерін ақпараттандыру, сендіру және көрсету әдістерін жатқызуға болады. ҰПББ кластерін құру үшін оның әлеуетті қатысушылары айқын, нақты және толық ақпарат алулары тиіс, оның ішінде кластерішілік өзара іс-қимылдың артықшылықтары, ықтимал синергия, ресурстарды интеграциялау, әлеует пен еңбек өнімділігін арттыру, ықтимал тәуекелдер мен қиындықтар және т.б. Ақпаратты таратудың сауатты тәсілі мен заманауи технологиялары, оның ішінде оны таратудың цифрлық және желілік мүмкіндіктері прекластерлерді ынталандыру тәсілі

ретінде ақпараттандыру процесін бірнеше есе жеделдетеді, ал кері байланыс арналарын құру әлеуетті прекластерлер тарапынан жедел жауап алуды қамтамасыз етеді. Бұл ретте кластерлеу процесін жүзеге асырудағы негізгі кедергілердің бірі - кластер қатысушыларының орналасуының географиялық немесе аумақтық жақындығы талабы автоматты түрде жойылатын болады. Осылайша, он-лайн кластер құрамына басқа өңірлерден ұйымдар мен мекемелер кіре алады.

Прекластерлерді ынталандыру әдістемесі мақсатты, мазмұнды және технологиялық блоктарды қамтиды. Мақсатты блокқа мақсатты тұжырымдау, міндеттерді қою, ынталандыру құралдарын таңдау, күтілетін нәтижені сипаттау кіреді. Мазмұндық компонент ынталандыру қызметінің нақты сипаттамасын қамтиды. Технологиялық компонент уәж шарттары мен оның әр кезеңдегі ерекшеліктерін анықтайды.

Ынталандыру әдістемесі, ең алдымен, эвристикалық және ақпараттық сияқты уәждің екі маңызды функциясын жүзеге асыруға арналған. Эвристикалық функция - бұл жаңа өзіндік білім алу мүмкіндігі. Біздің жағдайда, бұл үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесін жаңғыртудың кластерлік тәсілінің бірегей мүмкіндіктері туралы білім. Ақпараттық функция кластерлік тәсіл және оның ерекшеліктері туралы жаңа білімді зерделеуге, жүйелеуге, жинақтауға, жіктеуге, сондай-ақ оларды нақты білім беру ұйымында қолдануға мүмкіндік береді.

Уәж-бұл күрделі, басқарылатын және реттелетін процесс. Ынталандыру әдістемесі кәсіби және жеке уәждердің иерархиясын қайта құруға ықпал етеді - теріс сыртқы уәжден (мәжбүрлеу мен қысым уәжі) оң және тиімді ішкі уәжге. Ынталандыру әдістемесін іске асырудың қызметкерлердің басым уәждерін, сондай-ақ уәжді төмендететін немесе тіпті басатын факторларды анықтауға мүмкіндік беретіні маңызды. Біз кез-келген педагогикалық қызметкерге тиімді ішкі уәжді қалыптастыруға мүмкіндік беретін ішкі мақсаттарды нақтылаймыз. Бұл жаңалыққа деген ұмтылыс, өз қызметіндегі жаңа түрге немесе бағытқа қызығушылық, әлеуметтік, танымдық және кәсіби уәждерді белсендіру. Уәждерді қалып тастыру процесі, әрине, жеке сипатта. Әр мұғалім осы жолдан өз идеялары, қабілеттері, ресурстарымен дайындық деңгейін ескере отырып өтеді. Жалпы уәждердің қалыптасуы келесідей көрінуі мүмкін: ынталандыру - қажеттілік - бағалау - шешім қабылдау - белсендіру-әрекеттің өзі.

Когнитивті диссонанс ынталандыру ретінде әрекет етуі мүмкін. Бағалау барысында педагог бар білім мен құзыреттілікті кластерлік тәсіл туралы жаңа білімді зерделегеннен және қолданғаннан кейін пайда болатын білімдермен салыстырады. Салыстырмалы талдау нәтижелері педагогтің кәсіби дамуы үшін өте маңызды, өйткені олар болашақта тұрақты уәждерді қалыптастыруға негіз болады. Сыртқы жағдай, мүдделер қақтығысы, тапсырманың күрделілігі, шешімнің бірегейлігі, жеке көңіл-күй, ұжымдық көңіл-күй және т.б. уәж (немесе уәждік детерминант) бола алады.

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеліп отырған мәселе бойынша ғылыми жұмыстарды талдау педагогикалық қызметкерлердің ішкі уәждемесінің басым әдістерін нақтылауға мүмкіндік берді. Бұл ынтымақтастық пен жетістік уәждері, оқу-танымдық және кәсіби-танымдық уәждер, сонымен қатар өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру уәждері. Әрбір педагогикалық қызметкер үшін барлық әдістер маңызды, бірақ олардың кейбіреулері басты рөл атқарады.

Жеке тұлғаның уәждеріне арналған бірқатар ғылыми зерттеулерде авторлар оның уәждік құрылымының негізгі сипаттамаларын, мысалы, иерархиялық, икемділік және динамикалық сипаттамаларын сипаттайды [2,4]. Осы және өзге құрылымдық компоненттер өз дамуында әртүрлі кезеңдерден өтуі мүмкін. Олардың ішінде жұмыс уәждерін жандандыру және қайта құру, жаңа мақсатты қалыптастыру, дағдарыс нүктелерінен өту және кейінгі өсу, уәждерді нығайту және ынталандыру, уәждердің жаңа иерархиясын құру, бірқатар уәждерде жаңа қасиеттердің пайда болуы, оларға тұрақтылық беру және т.б. сияқты кезеңдер бар. Дегенмен, тұрақты әрі орнықты уәждер де бар.

Педагогтер үшін бұл, ең алдымен, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру уәждері. Дәл осы уәждер тобына жұмыста прекластерлерді ынталандыру бойынша баса назараударылады.

Біздің ойымызша, ынталандыру процесі сырттан толығымен реттемелі. Әдістемелік күш-жігермен кластердің әлеуетті қатысушыларын ынталандыруға болады. Бұл ретте жекелеген прекластерлердің тарапынан болатын алаңдаушылық, белгісіздік, қорқынышты кластерлік тәсіл және оның педагогикалық жүйелерді жаңғыртудағы мүмкіндіктері туралы білімнің болмауымен түсіндіре отырып басу керек.

Сондай-ақ, кластерде жеке және ұжымдық қатынастардың уәждік әлеуетінің өте маңызды екенін түсіндіру қажет. Басқаша айтқанда, кластер құру жеке тұлғаны жоғалтумен барабар болмайды. Керісінше, кластердің әрбір қатысушысы мазмұндық жағынан да, ұйымдастырушылық жағынан да жаңа дамуға ие болады. Өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру және ынтымақтастық уәждерін жандандыру педагогтің табысты кәсіби қызметіне қажетті жаңа кәсіби қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Қорытынды. Әзірленген әдістеменің тиімділігінің белгісі-бұрын әлеуетті болмаған, кластерлік өзара іс-қимылға қызығушылық танытпаған немесе осы мәселеде пассивті болған прекластердің пайда болу фактісі. Мұндай нәтиженің күтілуі әбден мүмкін және қисынды, өйткені мұнда ҰПББ жүйесінің кластерлік даму моделіне көшуінің бірінші және екінші шарттарының диалектикалық өзара әрекеттестігі мен өзара әсер ету қағидаты айқын көрінеді. Жүйелі жұмыстың нәтижелері бойынша әлеуетті прекластерлердің қасиеттерін, ерекшеліктерін, әлеуетін, күшті және әлсіз жақтарын анықтау, зерделеу және нақтылау, содан кейін тұтастай ҰПББ жүйесінің кластерлік даму моделіне көшу процесіне әсер ететін неғұрлым тиімді әдістер мен құралдардың жиынтығын қалыптастыру мүмкіндігі пайда болады. Осы жұмыстың қорытындысы өңір (аймақ) деңгейінде ҰПББ жүйесін дамыту үшін кластерлік тәсілді іске асыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдар болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пономаренко Ю.В., Козыбаев Е. С., Бондаренко В. П. үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің дамудың кластерлік моделіне көшу кезеңдері. «ШЫҰ елдерінің ғылыми зерттеулері: синергия және интеграция» халықаралық конференциясының материалдары. Пекин. Минзу Қытай университеті, ҚХР, 2019, Б. 2, 51-56 Б.
2. Ван к., Чжу к. Қытай университеттерінің жүйелік әртүрлілігін өлшеу: кластерлеу әдісіне негізделген тәсіл // сапасы мен саны, 2018, 52-Том, Iss. 3, 1331-1347 б.
3. Гришова И., Замлинский В., Шестаковский Т. Білім беруді дамытудың ұлттық стратегиясына кластерлік нысандарды енгізу // Ғылым және білім, 2017, Iss.5, С. 57-62.
4. Дафф А., Марриотт Н. Бухгалтерлік есептегі оқу-зерттеу гестальт: кластерлік-аналитикалық тәсіл // British accounting review, 2017, Iss.49, С.413-428.

References list:

- 1 Ponomarenko Y.V., Kozybaev E.S., Bondarenko V.P. Stages of transition of the system of continuous pedagogical education into a cluster development model. Materials of the International Conference «Scientific research of the SCO countries: synergy and integration». Beijing: Minzu University of China, PRC, 2019, P.2, P.51-56.
- 2 Wang C., Zha Q. Measuring systemic diversity of Chinese universities: a clustering-method approach // Quality & Quantity, 2018, Vol.52, Iss. 3, P.1331-1347.
- 3 Gryshova I., Zamlynskyi V., Shestakovska T. Implementing cluster forms into national education development strategy // Science and education, 2017, Iss.5, P.57-62.
- 4 Duff A., Marriott N. The teaching-research gestalt in accounting: A cluster analytic approach // British accounting review, 2017, Iss.49, P.413-428.

Аннотация: Кластерная модель развития системы непрерывного педагогического образования будет иметь новую структуру и содержание, что создаст условия для реализации «Мангилик Эл», воспитания нового казахстанского патриотизма и модернизации общественного сознания, духовного возрождения. Для разработки системы критериев и показателей были учтены требования простоты, адекватности, а также возможности практического применения в условиях педагогического эксперимента (на уровне региона). Методология исследования: анализ литературы; моделирование, прогнозирование, сравнение, анализ, классификация; наблюдение, анкеты; кластерный, компетентностный и деятельностный подходы. Качество ресурсного обеспечения оценивалось по результатам документов, отчетов, наблюдения, бесед с руководителями организации и их заместителями, а также с использованием методов экспертной оценки и самооценки. При таком понимании признаком эффективности авторской методики мотивации преclusters является укрепление внутрикластерного взаимодействия.

Ключевые слова: педагогическое образование, система образования, кластер, кластерная модель, развитие

Abstract: Cluster model of development of system of continuous pedagogical education will have a new structure and content that will create conditions for the implementation of the «Mangilik El», the education of new Kazakhstani patriotism and modernization of public conscience, spiritual revival. To develop a system of criteria and indicators, the requirements of simplicity, adequacy, as well as the possibility of practical application in the conditions of a pedagogical experiment (at the regional level) were taken into account. Research methodology: literature analysis; modeling, forecasting, comparison, analysis, classification; observation, questionnaires; cluster, competency and activity approaches. The quality of resource provision was assessed based on the results of documents, reports, observations, conversations with the heads of the organization and their deputies, as well as using the methods of expert assessment and self-assessment. With this understanding, a sign of the effectiveness of the author's method of motivation preclusters is the strengthening of intra-cluster interaction.

Keywords: pedagogical education, education system, cluster, cluster model, development

ӨОЖ: 323.574

Нұрбекова А.М.,* Молдаханова М.М., Жанбаева И.С.

педагогика.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН

ҰЛТТЫҚ САНАНЫҢ ЖАҢА БЕЛЕСІ

Автор-корреспондент: farida777-84@mail.ru

Түйін: Мақалада рухани жаңғыру ұлттық білім беру мен ұлттық сананы қалыптастыру қаралады. Тарихты сенім деңгейінде түсінген қазақ ілімінде әрбір ата-ана мен отбасы мемлекетке қызмет ететін адамды тәрбиелеуді өзінің парызы санауы қажет. Ұрпақты тәрбиелеудегі басты мақсат ұрпаққа тарихты оқыта отырып ұлттық санасын қалыптастыру. Ар мен ождан тазалығын сақтай отырып, рухты қорғай отырып өмір сүру - бұл қазақ баласының ұлттық санасына айналған ұғым деп айтуға болады. Жеке тұлғаның сана - сезімінің жоғары деңгейде дамуы, болмыстық қозғалыс арқылы ұлттық сана - сезімнің жоғары деңгейіне жетуінің негізінде дамудағы болашақ тұлғаның рухани белгілерінің белсенділігі болып табылады. Бұрынғы біздің елге танымал сенімді зиялы тұлғалары елдің ұлттық идеясына біріктіретін ұлттық сана сақтауды көздеген. Сондықтан Алаш зиялылары айтқандай, ұрпақтар батыл өмір сүруі үшін ел болуға ұмтылатын мемлекеттер тарихты білу болашақтың жарқын болатын сенім дәрежесіне көтереді.

Кілт сөздер: Рухани жаңғыру, тұлға, ұлттық сана, ұлт тарихы, жеке тұлға тәрбиесі, ұлттық мүдде, руханият.

Кіріспе. Рухани жаңғыру бастауы ұлттық білім беру мен ұлттық сананы тәрбиелеуден бастау алады. Ал ұлттық сана ұлт руханиятының негізі болып табылады. Ұлттық тарихымыз туралы білім, тұлғалар тағлымын насихаттай отырып білім беру

ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Ұлттық сана - бұл ұлттық руханияттың өзегі, тарихта елімізді ұлт ретінде сақтап қалған осы - ұлттық сана рухы. Елдің бірлігі тіпті қиын тарихи кезеңдерде де жоғалмай сақталып ұлттық санамыз ұлттың рухани әлемінде сақталады және рухани әлем арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп келеді. Тарихқа үңілсек біздің ұлттық санамыздың рухани негізіне айналған ұлттық сана құбылыстарын зерттеу қиын емес. Қазақ халқының ұлттық бірегейлік феномені - елтану, бірлік, абырой, батырлық, батылдық, тектілік, адамгершілік, адалдық, тазалық, адалдық, қамқорлық және ұлттық қасиеттерге терең бойлау. Қазақ қоғамының тарихи кеңістігінде елдің өмір сүруінің рухани негізіне айналған ұлттық сана құбылыстары ең алдымен жеке тұлғаны еркін қалыптастырды. Қазақ халқы табиғатпен етене араласа отырып, рухани өмірде халықтың бірлігін, ұрпақтар тұтастығын сақтайтын және оларды келесі ұрпаққа беретін қасиеттерді қалыптастыруға ұмтылды. Сезімталдықтың, дарындылықтың, даналыққа деген құрметтің, зиялы қауымның жауапкершілігінің арқасында қазақ халқы қоғам алдында тарихи өмірдегі күрделі оқиғаларға ерікті түрде төтеп бере алатын ұрпақ ретінде көруге болады. Нәтижесінде қоғамның әлеуметтік құрылымы табиғи түрде дамып елдегі әлеуметтік жағдайды өзгертетін құбылыстар тұтастай қазақстандық қоғамның бір бөлігі бола алмады.

Теориялық талдау. Қазақ тұлғаларының негіздеуіндегі ұлттық сананың ұйытқысы ұлт тарихы болып табылады. Қазақ халқының рухани негіздері көрсеткендей, тарихты білетін ұрпақты тәрбиелеу болашақтың жарқын болуын көздеуден болды. Ондағы негізгі мақсат ұлттың болашағына байланысты мәселені шешуге ерте бейімдеу еді. Өз елінің тарихын білген ұрпақта болашақты ақылмен ойлайтын жастар қалыптасады. Тарихты білетін қоғамда ел тарихының шындығын негіздейтін тұжырымдар бұрмаланбайды, өйткені тарихты білетін ұрпақ өз қоғамының дұрыс сыншысы болып табылады.

Тарихтың шындығын біріктіретін тұжырымдар тарих саласындағы оқиғалардың ақиқатын мойындаудан туындайды. Ең алдымен тарихи оқиғалар туралы шындықты ұрпақтарына жеткізетін адамдардың өздері болуы керек. Өйткені, ұлттық сананың рухы тарихи оқиғаның шындығынан күш алады және оны ұлт руханияты бойында сақтайды. Сондықтан, қазақ қайраткерлері айтқандай, бірінші кезекте ұлттық тарихтың негізінде жатқан шындықты бейнелейтін материалдарды іздеу және салыстыру, талдай алулары қажет. Барлық уақытта мемлекеттің тұтастығын нығайтуға, ұлт рухын әлсіретуге бағытталған сыртқы саясат, ең алдымен, тарихи тұжырымдарды бұрмалауға, елдің рухани әлемін, болашақ тұлғаның санасын өзгертуге, оны өзіне тартуға тырысатыны даусыз. Сонымен бізге ұлт тарихы не үшін керек деген сұраққа: «өз тарихын жоғалтқан, өз тарихын ұмытып кеткен адамдар қайда барғанын, қайда өмір сүргенін, не істегенін және не киетінін білмейді, болашақта олардың басына қай күн келетінін білмейді. Бір ұлт өз тарихын білмесе және бір ел өз тарихын жоғалтса, оны жоғалту ыңғайлы болады. Халық өзінің шежіресін иман дәрежесінде білуі керек, болашақ ұрпақ құрып қалмасын деген ел халық шежіретін иман дәрежесінде ұғып білуі тиіс» [1,15].

Ұлтымыздың тарихы ұлт пен оның білімді тұлғаларының интеллектуалды өрісінен шығады. Рухани болмыстың негізі ұлттық сана. Тарихты сақтау - бұл ұлттық санаға деген құрмет, тарихты білу ұлттық санаға ие болуға тең. Әрбір тарихи уақыт өрісіндегі жеке тұлғалардың зияткерлік қызметі олардың ұлттық санасында көрінеді. Халық үшін ортақ қасиеттерге байытылған ұлттық сана тарихтың даналығымен ортақ құндылыққа айналады.

Жеке тұлғаның сана - сезімінің жоғары деңгейде дамуы, болмыстық қозғалыс арқылы ұлттық сана - сезімнің жоғары деңгейіне жетуінің негізінде дамудағы болашақ тұлғаның рухани белгілерінің белсенділігі болып табылады. Мысалы, әр елді мекендерде еңбегі сіңген халықтың ханы, сенер батыры, ақылымен билеген билері, сөзбен шешкен шешендері, халықтың адамы деген есімдерге ие болған. Ел алдында жүрген сенімді зиялы тұлғалары елдің ұлттық идеясына біріктіретін ұлттық сана сақтауды көздеген. Сондықтан Алаш зиялылары айтқандай, ұрпақтар батыл өмір сүруі үшін ел болуға ұмтылатын мемлекеттер тарихты білу болашақтың жарқын болатын сенім дәрежесіне көтереді.

Әр елдің құндылығы - ол өзінің тарихы. Өйткені, бұл ұлттық идея, ұлттық тарих арқылы жасалады. Тарихсыз дінді де, ақылға қажет құндылықтарды да жүйелі түрде игеру мүмкін емес. Жасына қарамастан, қоғамның рухани тереңдігін сақтау және нығайту үшін жүргізілетін идеологиялық жұмыстың салмағы тарих тәжірибесімен өлшенуі керек. Тарихты білу, жүйелі білім беру және қоғамдық ортада білім алу арқылы ұрпақтар білгісі келетін құндылықтарға жақындайды. Тарихты сенім деңгейінде түсінген қазақ ілімінде әрбір ата-ана мен отбасы мемлекетке қызмет ететін адамды тәрбиелеуді өзінің парызы деп санады. Ұрпақты тәрбиелеудегі басты мақсатқа жеткізу ол ұрпаққа тарихты оқыту болды. Ар мен ождан тазалығын сақтай отырып, рухты қорғай отырып өмір сүру - бұл қазақ баласының ұлттық санасына айналған ұғым деп айтуға болады [2,94].

Ата-бабаларымыздың тәжірибесінен көріп отырғанымыздай, ұлт руханияттарындағы тарихи ұғымдар ұрпақтардың тарихи санасын қалыптастыруға ықпал етеді. Дамыған елдер үшін ғылым мен ақпараттық технологиялар ғасырында халықтың тарихи түсінігі қоғамның болашағын анықтайтын күш болып табылады. Бұл тек тарихи түсінік, тарихи білім және ұлттық сана арқылы ғана біз ұрпақты әлемдік сана сезімді бұрмалайтын ақпараттан қорғай алатынымызды білдіреді. Ұлттық санасы жоғары адам - жоғалмайды. Ұлттық сана тарихи түсініктен туындайды. Тарих арқылы дәстүрдің, ұлттық сананың ерекшеліктерін, оның көзқарасы арқылы білетін адам әртүрлі ағымдардың құйынына түспейді.

Қорытынды. Ұлттық сана - бұл қоғам кеңістігінде ұлттық болмыстың қажеттіліктеріне және елдің мүдделеріне сәйкес шындық пен өтірікті ажырататын, шынайы дарындар мен білімді адамдарды анықтайтын, оларды бағдарлайтын құбылыс. Ұлттық сана - сезімге келетін болсақ, Мыржақып Дулатов былай деп жазды: «Іске жарарйтын бір кісі болса да, ол да аз емес. Халыққа қызмет етемін деген адамға бәрі бір. Депутат болу, газет шығару, балаларға сабақ беру бәрі жоғары дамуы сай болып тұрса бір депутатқа қарап тұрған ештеңе жоқ. Егер халық надан болса, онда мың депутат болса да оларға пайдалы болмайды. Осыны бәрі түсінгені жөн» [3,11]. Ел халқының жай-күйі, халықтың биіктігін, қозғалысын, оның ішінде ұтымды пайдалану қажеттілігін халық ішінде болып ескерген жөн. Егер адам қоғамда не болып жатқанын жоғары деңгейде көрсе, ол өзінің жеке мүддесіне жүре алмайды. Осы себептен қазақ зиялылары тарихта халық ішінде болып, елдегі мәселелермен тікелей байланыста болып, халықпен бірге оны шешудің ең жақсы жолын іздеген. Әр адамның мемлекет алдындағы жауапкершілігі оның қызметі арқылы тікелей халық алдында көрінеді. Нәтижесінде мемлекетке, елге жақын болу дәстүрге айналуда, жастар әрдайым зиялы қауымның соңына дейін барады. Қазақ жастарының тарихында сенім, түсіністік, сезім арқылы, әлеуметтік ортада қоғамнан оқшаулану жоқ. Себебі халықтың ұлттық сана-сезімі зиялы қауымының қызметімен нығайтылды [4,39].

Тарихымызға тереңірек үңілетін болсақ, адам қазақстандық болмыс аясында ұлттың игілігіне айналған тарих, дін, дәстүр, мәдениет, әдебиет, білім бір-біріне қайшы келмейтінін түсінеді. Рухани тереңдік өз ұрпағына барлық білімін бере отырып, ұлт ісіне қызмет етуден жалықпайтын қазақстандық тұлғаларға тән. Осы тереңдіктің басында ұлттық сананы кемелділікке жеткізген адамгершілік пен діни тәрбие жатыр. Қазақстандық ұлттық деңгейді негізге ала отырып, ұлттық сана елдің бұрынғы тәжірибесінде бар, барлық мүмкіндіктерге, имандылыққа, қабілеттерге, білімге, қоғамдағы ағымдағы әлеуметтік мәселелерге жауапты қарым-қатынасқа, жеке басы мен сеніміне ие, өз болашағына жауапты, елдің болашағына игілік әкелетін адамның түсінігі, тұжырымдамасы, дүниетанымы, іс-әрекеті ретінде түсініледі. Ұлттық сананы қалыптастыру болашақ ұрпақта ұлтшылдық санамен қаруланған, халқымыздың тәрбиесін терең сіңіретін, дін мен дәстүрдің мәнін түсінетін көптеген тұлғаларды қалыптастыруға болады [5,9]. Мұны қанша ғасырлар бойы ел зиялылары ұғындырумен болған. Тарих, дәстүрлер, ұлттық дініміз, мәдениетімізді және ұлттық өнерімізді тік мүддесі деп қарап

қоғамдық ортамызда болашақ тұлғамызды қалыптастырудағы негізгі қызметі деп қарауға болады. Ұлттық мүдделеріміздің қойылатын талаптарына сәйкес өмір сүру, білімнің даму деңгейіне жету және ұлттық білім арқылы қоғамның болашағы үшін, қоғам үшін, жаңа уақыт алдындағы міндеттері үшін қажет құндылықтарды қалыптастыруды жолға қоюға болады. Бұл қазақ жырауларының да, ойшыл ғалымдардың да негізгі ұстанымы болды. Ұлттық сана ел игілігі үшін жоғары, терең білімді адамға қызмет етеді. Ұлттық сананы көтеретін белес бұл - ұлттық білім және тарих даналығы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нысанбаев Ә. Қазақ энциклопедиясы. Алматы. 1998, 560б.
2. Түркілік тәрбие антологиясы. Алматы. 2013, 1004б.
3. Аймауытов Ж. Ұлтты сүю // Ақиқат. 2013, №6. 4-5 б.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-ші том. Алматы. 1999, 60 б.
5. М.Әуезов Қазіргі қазақ күйі//Ақиқат. 2013, №7. 3-4 б.

References list:

1. Nisanbaev A. Qazaq énciklopediyası. Almatı. 1998, 560 b.
2. Turkilik tarbie antologiyası. Almatı. 2013, 1004 b.
3. Aymautov J. Ulttı suyu // Aqiqat. 2013, №6. 4-5 b.
4. Aymautov J. Bes tomdıq shıǵarmalar jınaǵı. 5-shi tom. Almatı. 1999, 60b.
5. M. Auezov Qazirgi qazaq kuyi//Aqiqat. 2013, №7. 3-4 b.

Аннотация: В статье рассматривается рухани жаңғыру как формирование национального образования и национального сознания. В казахском учении, понимающем историю на уровне веры, каждый родитель и семья должны считать своим долгом воспитывать человека, служащего государству. Главной целью воспитания поколения является формирование национального самосознания, преподавание истории поколениям. Можно сказать, что жить, сохраняя чистоту совести и совести, защищая дух - это понятие, ставшее национальным сознанием казахского ребенка. Высоким уровнем развития сознания личности является активность духовных черт будущей личности в развитии на основе достижения высокого уровня национального самосознания через бытийное движение. Бывшие доверенные интеллектуалы, известные нашей стране, стремились сохранить национальное самосознание, объединяющее в национальную идею страны. Поэтому, как говорят алашские интеллектуалы, государства, стремящиеся стать страной для того, чтобы поколения жили смело, знание истории возводит в ранг веры в светлое будущее.

Ключевые слова: духовное возрождение, личность, национальное сознание, история нации, воспитание личности, национальные интересы, духовность.

Abstract: The article considers rukhani zhangyru as the formation of national education and national consciousness. In the Kazakh teaching, which understands history at the level of faith, every parent and family should consider it their duty to educate a person serving the state. The main goal of educating a generation is the formation of national identity, teaching history to generations. We can say that to live, preserving the purity of conscience and conscience, protecting the spirit is a concept that has become the national consciousness of the Kazakh child. A high level of personal consciousness development is the activity of the spiritual traits of the future personality in development on the basis of achieving a high level of national self-consciousness through the existential movement. The former trusted intellectuals, known to our country, sought to preserve the national identity that unites the national idea of the country. Therefore, as Alash intellectuals say, states that strive to become a country so that generations can live boldly, knowledge of history elevates to the rank of faith in a bright future.

Keywords: Ruhani zhangyru, personality, national consciousness, history of the nation, education of the individual, national interest, spirituality.

ӘОЖ: 37.013:001.895

Суюндиков А.А.,* Калымбетова Б.М., Икрамова Э.З.

аға оқытушы, магистр. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, магистр. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

оқытушы, магистр. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор-корреспондент: asan.suundikov@auuezov.edu.kz

Түйін: Бұл мақалада болашақ ағылшын тілі пәні мұғалімдерін даярлау барысында ғылыми-теориялық тұрғыда негізделген инновациялық технологияларды басшылыққа алу, инновациялық технологияларды оқу процесінде қолдана отырып туындайтын түрлі мәселелерді меңгеруде болашақ ағылшын тілі пән мұғалімдерін дайындаудың теориялық негіздері анықтау, ғылыми тұрғыдан нақтыланып, қиындықты меңгеруді практикалық тұрғыдан шешу мәселесінің әдістемелік кешені жасау, жоғары оқу орындарындағы болашақ ағылшын тілі пән мұғалімдерін даярлаудың мазмұнын инновациялық технологиялар арқылы іске асырудың әдістері мен тәсілдерін анықтау мәселелер қарастырылған. Оқыту үрдісінде инновациялық технологияларды пайдалану ЖОО-да шет тілі мамандарын даярлаудың тиімділігін, олардың кәсіби деңгейі жоғарылатып, туындайтын психологиялық мәселелерді шешу нәтижелілігі артады. Сонымен қатар, болашақ ағылшын тілі пән мұғалімдерін даярлауда туындайтын психологиялық мәселелерді жаңа инновациялық технологиялар арқылы теориялық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеп, тәжірибе жүзінде қорытындылап, әдістемелік-ғылыми негізделген ұсыныстар даярлау туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: инновациялық технология, әдіс-тәсіл, педагогикалық шеберлік, жаңа техника, ғылыми-зерттеу жұмысы, термин сөздер, шығармашылық жұмыс, ғылыми-теориялық аспектілер.

Кіріспе. Жаһандану дәуіріне аяқбасқан Қоғамның дамуының жаңа кезеңінде елімізде болып жатқан түрлі өзгерістер білім беру салана жаңаша қарауды, оқытушылар мен мұғалімдердің педагогикалық іс-әрекетін жаңаша ұйымдастыруды қажет етеді.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында[1] «Жоғары оқу орындарында үш тілде оқытуды ұйымдастыру үшін пәндерді ағылшын тілінде оқытатын мұғалімдерді даярлау жалғастырылатын болады... «Ағылшын тілі» пәні бойынша мектепте әрбір оқу жылынан кейін тілді меңгеру деңгейіне, оқыту әдістеріне қатысты өзгерістер енгізілетін болады» - деп көрсетілген. Өйткені, өйткені оқытуды тиімді ұйымдастру қашан да жаңа әдістермен технологияларға негізделіп келген.

Бұл негізінен мектептегі балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес психологиялық-инновациялық, әдістемелік, арнайы даярлығы бар ағылшын тілі мұғалімдерін даярлауды жетілдіруді алға тартады.

Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Назарбаевтың 2018 жылы 5-ші қазанындағы Қазақстан халқына арнаған жолдауында «Орта білім беру жүйесінде негізгі тәсілдер белгіленген, қазіргі кезеңде солардың орындалуына баса назар аударған жөн» - деп білім беру ісін жаға бағдарламалар және технологияларға негізделе отырып дамыту қажеттілігін көрсетеді. [2]. Өйткені Еліміздің қазіргі даму кезеңіндегі басты мәселелердің бірі - білім беру жүйесіндегі оқыту процесін озық инновациялық технологиялармен қамтамасыз ету. Осыған байланысты инновациялық үдеріске қатысты әртүрлі технологиялар жасалып, білім беру жүйесінің құрылымдарына кеңінен енуде.

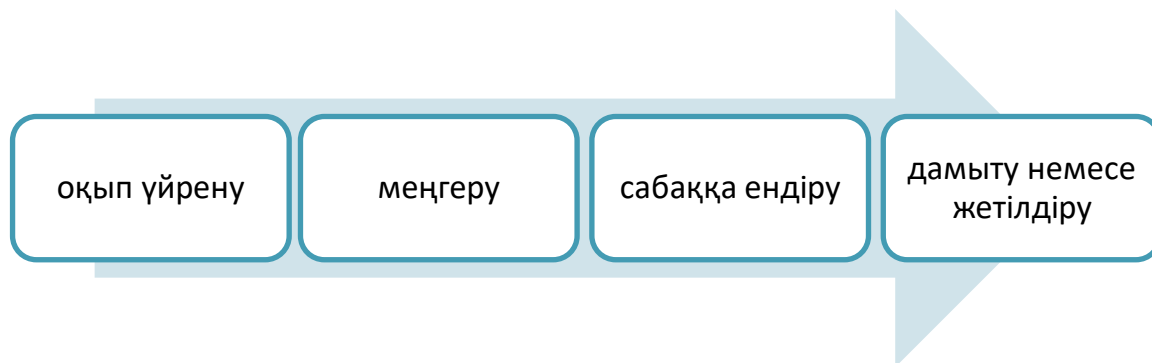
Негізгі бөлім. Оқытудың кез-келген технологиясы әртүрлі педагогикалық әдіс-тәсілдергенегізделеді. XIX ғасырдың 60 жылдары шетелдік ғалымдар «педагогикалық технология» терминін ғылымға енгізді. В.Беспалько[3] еңбегінде педагогикалық

технология - іс жүзінде орындалатын педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық іс-әрекеттерде қолданылатын әдістер мен әдістер оның құрамдас бөлігі ғана» деген қорытындыға келді

Педагогикалық технология - мұғалімнің қызметін жаңартатын және кезең-кезеңімен жоспарланған нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін әрекеттер жиынтығы. Сондықтан, педагогикалық технологияларды қолданудың басты міндеті-оқушылардың оқу-танымдық қызметін жандандыру арқылы білім беру мақсатына толық қол жеткізу. Бұл педагогикалық технологиялардың тиімділігін білдіреді. Оқу-тәрбие процесіне жаңа педагогикалық технологиялар мен әдістерді енгізудің негізгі алғышарты мұғалімдердің немесе оқытушылардың жаңа қызметін қалыптастыру болып табылады. Оқытудың жаңа технологиясын жетік меңгерген университеттің әр оқытушысы өз сабағын тиімді және жоғары деңгейде ұйымдастыра алады.

Жаңа технологияны игерген мұғалім оны зертте бастайды зерттейді, екіншіден, оны игереді, үшіншіден, осы педагогикалық технологияны өз тәжірибесінде қолданады, төртіншіден, оны үздіксіз дамытып, нәтижесін тексереді.

Оқыту үдерісінде инновациялық технологияны қолдану кезең-кезеңімен жүзеге асады (сурет 1).

Сурет 1. Оқыту үдерісінде инновациялық технологияны қолдану кезеңдері

Оқу үдерісінде инновацияларды енгізу білім алушылардың оқу материалының мазмұнын меңгеру және студенттердің практикалық дағдылары мен іскерлігін қалыптастыру бойынша іс-әрекетін тиімді ұйымдастырудан тұрады. Оқу процесінің тиімділігі мен сапасы оқытушының дайындық деңгейіне және сабақтарды жүргізу әдістері мен әдістерін меңгеруіне және инновациялық педагогикалық технологияларға байланысты.

Педагогикалық технологияларға негізделетін іс-әрекет кәсіби іс-ірекеттің ерекше түрі екені белгілі. Білім берудің жаңа педагогикалық технологияларын игеру, өз кезегінде, оқу процесін ұйымдастыратын оқытушыдан үлкен еңбек пен шығармашылық көзқарасты талап етеді. Тек осы мақсатты көздейтін жүйелі ізденістер кез-келген мұғалімді жаңа технологияларды игеруге ғана емес, сонымен қатар инновациялық жетілдіруге де әкеледі.

Педагогикалық технология оқыту үдерісін жобалау, жоспарлау, ұйымдастыру және оқытудың түрлерінде көрінеді. Бұл педагогикалық технологияның өзіне ғана тін ерекшеліктері бар: оқу процесін ұйымдастыру, мақсатқа жетуге мүмкіндік береді және оны іске асыруға бағытталған. Педагогикалық технологияның құрылымын түсінудің кілті ретінде пәннің мазмұны оқытушы мен студенттің өзара әрекеттесуі, оқушының ішкі даму процесі негізінде анықталған нақты мақсат бола алады.

Кез-келген елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен күші, оның халқының жоғары өмір сүру деңгейі, әлемдік қауымдастықтағы үлесі мен салмағы осы мемлекеттің технологиялық даму деңгейімен анықталатыны белгілі. Жалпы, қоғамның даму деңгейі мен сапасы және жаңа технологияларды енгізу бойынша жұмыс осы мемлекеттегі білім беру саласының жолға қойылуына және осы саланы ақпараттандыру деңгейіне

байланысты. Педагогикадағы жаңа технологиялар туралы идеялар 400 жыл бұрын пайда болды. Қазіргі уақытта жыл сайын оқыту технологиялары үлкен өзгерістерге ұшырауда. Технология болған жағдайда оқытушылар мен студенттерге әртүрлі дидактикалық материалдармен техникалық оқыту құралдары көмектеседі.

Қазіргі уақытта, оқу-ағарту саласындағы үлкен өзгерістермен қатар, саналуан бастамалар бастамалар педагогика саласындағы түрлі өзгерістерге жетелейді. Осыған байланысты ұрпақты тәрбиелеумен айналысатын педагогикалық және әлеуметтік қызметтің қарқынын үдету және онықазіргі қоғамның қажеттілігі мен заманның талаптарына сәйкестендіре отырып ұйымдастыру қажет. Бұл үшін, әрине, оқытушылардың инновациялық қызметінің ғылыми-педагогикалық негіздері қажет. Ал жаңа технологияларды қолдану міндетті түрде білімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан, мұғалімнің біліктілігін арттыру және оның шығармашылық педагогикалық қызметін ұйымдастыру жұмысында педагогикалық технологияларды игерудің маңызы зор.

Мұғалімдердің алдында тұрған міндеттердің бірі-оқытудың әдістері мен әдістерін үнемі жетілдіру және заманауи педагогикалық технологияларды дамыту.

Қазіргі білім беру сферасында бар студенттерді оқытудың заманауи педагогикалық технологияларын игерусіз білімді де білікті, кәсіби тұрғыда жан-жақты мамандарды даярлап шығу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық технологияларды игеру мұғалімнің назардың, кәсіпқойлықтың, адамгершіліктің, руханилықтың, азаматтықтың және педагогикалық келбеттің көптеген басқа да түрлерінің қалыптасып, дамуына жағымды әсер етеді. Бұл білім беру процесін жүйелі ұйымдастыруға ықпал етеді. Сабақтың қызықты өтуі мұғалімнің жаңа технологияларға негізделгендігімен, үнемі іздеумен, ұтымды әдістер мен әдістерді қолданумен, оқыту әдістемесін үнемі жетілдірумен тығыз байланысты.

Қазіргі уақытта оқытушылардың заманауи әрі интерактивті әдіс-тәсілдер мен амалдарды қолдана арқылы сабақтарды тиімді әрі қызықты өткізуге қол жеткізуде.

Ғалымдар «Инновация» терминіне түрліше түсініктеме береді. Мысалы, көрнекті ғалым-педагог Э.Роджерс «Инновация - адамдарға тыңболып көрінетін идея», десе, Майлс [4] «Инновация - орын алған жаңа өзгеріс» деп көрсете отырып, «біз осы арқылы кәсіби міндеттеріміз бен педагогикалық іс-әрекеттеріміздің орындалуын және олардың өз шешімін табуын күтеміз» дейді.

Демек, инновация термині – педагогикадағы терминдер қорына ертеден енгізілген. Бұл термин көптеген зерттеушілердіңбектерінде «жаңа», «жаңалық ендіру» - деп жазылса, басқалар бұл ұғым «өзгеріс» дегенді білдіреді деп қарастырады.

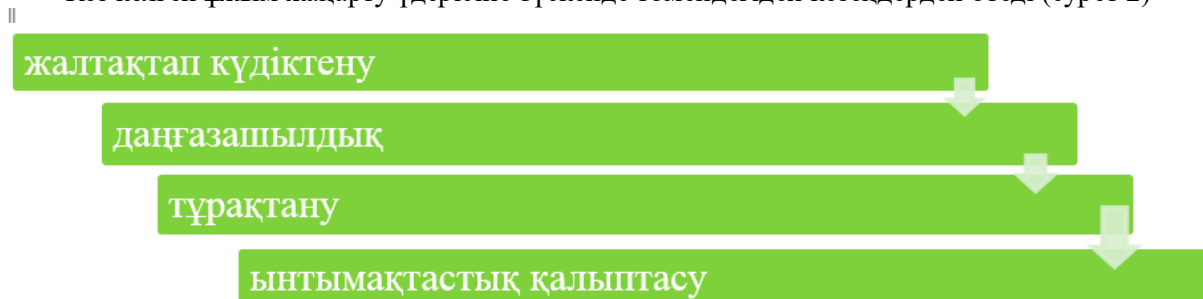
«Инновация» сөзінің өзі латынша «novus» жаңа және «in» ендіру деген мағынаны береді, бұның қазақша тіліндегі аудармасы «жаңару», «жаңашыл», «өзгеру» дегенді білдіреді екен.

А.И. Кочетов. «инновация» ұғымын«мақсат етілген деңгейге дейін көтеретін теориялық-технологиялық-педагогикалық қызметтер тізбегінің бірыңғай бағдарламасы» - деп анықтама береді. Ал, Масырова Р. және Линчевская Т.Мұнымен келіспейтінін атап кеткен. Олар шығаруды қамтамасыз тұжырымында «егер оның деңгейібұрынғыша болса, онда бұл қандай инновация» деп көрсетті. Кваши В және Латинан В. Сынды ғалымдардың пікірінше, «инновация» - «бұл жаңа үлгілер тұрғысындағы нақты әрекет, кәсіби қызметтің нормадан жаңа сапалық деңгейге көтеру» деп түсіндіреді [5].

Шамова Т. және И. Третьякованың. «Ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің қабілеттерін арттыру жолдары» атты мақаласында «Инновация» - жаңаша мазмұндағы іс-әрекетті ұйымдастыру, жаңасын енгізу - бұл тек жаңалық енгізу, өзгерту, яғни инновация процесі мазмұнның дамуын, ұйымдастырылуын, жаңасын қолдануды анықтайды, ал «жаңа» - деп «біз жаңаның мазмұнын, оны енгілу әдісі мен технологиясын қамтитын құбылысты түсінеміз»делінген. Энциклопедиялық сөздіктерде «инновация» әр түрлі анықталады. Үлкен энциклопедиялық сөздікте бұл ұғым «жаңа білім» деп көрсетіледі[6].

XX-ғасырдың 80-ші жылдары білім беру және оқу-ағарту салаларында инновациялық технологиялар қарқынды дамыды деуге болады. Әдетте, инновациялар көптеген өзекті проблемалардың қиылысында пайда болады және жаңа мақсатты шешуге бағытталған, педагогикалық құбылыстың үздіксіз модернизациясына әкеледі. Р.Масырова, Линчевская Т. – «жаңарту» (жаңашылдық): «жаңарту» - қоғам үшін жаңашыл идея, оған тәуелсіз, жаңа немесе ескі, бірақ бірінші қолдану уақытымен анықталады [7].

Кез келген ұжым жаңарту үдерісіне түскенде төмендегідей кезеңдерден өтеді (сурет 2)

Сурет 2. Жаңару кезеңдері

Соңғы екі кезең-шығармашылық түсіну, ұжымның инновациялық процесін түсіну кезеңдері. Олар әр адамның осы кезеңдерді бастан өткеруімен сәйкес келеді.

Инновация ұғымы қазіргі уақыттағы оқытудың теориясы мен практикасында кең қолданылады. Дегенмен, ғылымда бұл терминнің нақты анықтамасы белгілі бір категория ретінде берілмейді. Жоғарыда келтірілген анықтама мен түсіндірмелердің көпшілігі бұл тұжырымдаманы кеңінен аша алмайды. Егер біз инновацияны «білім беру жүйесіне инновацияларды енгізу» деп атасақ, оның мағынасын тарылтамыз.

«Инновация» термині, алғаш рет, XIX ғасырдағы мәдениеттанушылардың зерттеулері арқылы пайда болды, бұл мәдениеттің кейбір түрлерін басқалардың мәдениетіне енгізуді білдіреді, бұл термин қазіргі кезде этнографияда сақталған екен.

Біз «инновация»-бұл жаңа, жаңашылдық, жаңару деп айттық. Осы тұрғыда, С.Ожеговтың сөздігіне сәйкес, «инновация» алғаш рет шыққан, құрылған, жақында пайда болған, бұрынғысын ығыстыратын, алғаш ашылған, бейтаныс болып шығады. «Инновация» ұғымы әр елде әр түрлі түсінілді. Батыс елдерінде (Нидерланды, АҚШ және т.б.) аталған термин кең таралған. Бірақ Араб Әмірлігі және Жапония сияқты мемлекеттерде сіз кездеспейсіз. Сондықтан, ғылыми және педагогикалық, техникалық саладағы саяси әдебиеттерді және ғылыми басылымдарын зерттей отырып, әр елде осы құбылысқа қандай қатысы барын анықтау мақсатында, біз Ресейде, шетелде, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінде және Қазақстанда «Инновация» ұғымына ғалымдар түрліше анықтамалар келтіргендігін байқаймыз [8].

Найхос инновацияны үдеріс ретінде түсіндіреді және «инновация-бұл кез-келген идеядан басталатын өзгерістерге әсер ететін процесс, ол тұтынушыларды қолдаумен немесе қабылдаумен аяқталады» дейді.

Ресей елінде «Инновация» терминіне екіұдай пікір қалыптасқан.. Мысалы, XIX ғасырдың және XX ғасырдың басындағы қабылданған бірде-бір білім беру және оқу-ағарту реформаларында бұл термин кездеспейді екен. Дегенмен, Ресейде реформалар жүзеге асырылды, яғни, инновациялық үдерісті бастан өткерді, бірақ инновация термині бұл құжаттарда көрсетілмеген. Американдық ғалымдар Биль мен Болен білім берудегі инновацияны «құрамның материалдық өзгеруін ғана емес, сонымен қатар осы материалды қолдану тәсілдерінің жан-жақты өзгеріске ұшырауын білдіретін ұқымды өзгеріс» ретінде қарастырады.

Ал біздің елімізде «Инновация» ұғымын қолдану соңғы 20-30 жылда қарқындай түсті. Қазақ тіліндегі «инновация» ұғымына бірінші болып ғалым Нұрахметов Немеребай

анықтама берді. Ол «инновация, инновациялық процесс - бұл инновацияларды құруға, дамытуға, қолдануға және таратуға байланысты оқу орындарының «жеке қызметі»» деген анықтаманы ұсынады.

Н.Нұрахметов «инновация - білім беру мазмұнында, оқытудың әдістемесі мен технологиясында, оқу-ағарту және тәрбиелеу жұмыстарын ұйымдастырғанда, орта білім беру жүйесін басқару барысында көрініс табады». Ол өзінің еңбегінде педагогикалық технологияларды жіктей отырып, инновацияның қайта құру қызметін бірнеше түрге бөлу қажет деп санайды. Олар: жеке, модульдік және жүйелі [9].

Инновациялық әдістер мен тәсілдерді пайдалану кезінде мұғалім сабақты жылдам әрі шынайы бағалайды, әрбір білім алушы ол арқылы білімді жылдам іздейді, оның ғылыми негіздерін өз бетінше меңгереді, ғылыми зерттеуді болжайды, ал оқытушының негізгі міндеті - білім алушының қызметін бақылау болып табылады.

Қазіргі уақытта республиканың білім беру мекемелері ұсынатын нұсқалардың көптігіне байланысты олар оқу үдерісін басқару және бақылау жұмыстарын өз таңдаулары бойынша жүзеге асыруға және өздері таңдаған үлгі бойынша іс-жүршізуге мүмкіндік алды. Бұл бағыт мазмұны, әр түрлі нұсқалардағы оқыту құрылымы, жаңа идеялар, ғылым мен іс-тәжірибеге негізделген жаңа технологияларға негізделіп отырып дамиды. Сондықтан, әр оқушының жас және жеке психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың әртүрлі технологияларын таңдау және сынақтан өткізу маңызды.

Тәжірибелік бөлім. Ғылыми әдебиеттерде практикада анықталған оқыту процесінің нәтижелерін көретін әдістер, формалар инновациялық және инновацияға негізделген болып бөлінеді.

Бүгінгі таңда «инновация» ұғымы көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды құру және қолданысқа енгізуді, сондай-ақ тың идеялар мен үдерістерді үлестіре отырып, жетілдіру жүйесін білдіреді. Осыған байланысты, оқу-ағарту мен тәрбиелеудегі жаңа технология тың идеяларды ендіру және жаңарту нысаны екендігін жақсы білеміз. Осыған орайғол уақыт ағымы мен ғылымның даму қарқынына байланысты дами түседі, тегіс өзгерістерге ұшырайды, олар тәрбиеші мен оқушылардың өзара қарымқатынасқа негізделген іс-әрекеті арқылы дами түседі. Ағылшын ғалымдары жаңалықтар көзі арнайы мәлімет көздерінде, тың идеяларда, кітаптарда, педагогикалық іс-тәжірибелерде, оқытуды тиімді ұйымдастыруда және т.б. деп санайды.

Қазіргі оқу үдерісінде кең қолданыс тапқан педагогикалық технология мен әдістер философиялық тұрғыда қарастырылады. Сондықтан, ең алдымен, білім саласына келген түрлі инновациялық технологиялардың нәтижелерін ретке келтіру, аларды жүйелеу, сұрыптау, талдау үшін арнайы ақпараттық-әдістемелік орталықтар құруың қажеттілігі тундайды.

Инновациялық технологиялар мен әдістерді сабаққа енгізудегі ерекше құбылыстарының бірі - сабақтарда әртүрлі техника мен бағдарламаларды қолдану болды. Педагогтар жаңа технологиялар мен олардың философиялық мазмұнын, тұтастығы мен жүйелілігін меңгеріп қана қоймай, сыртқы формаларын да пайдаланады.

Инновациялық технологияның негізінбір-бірімен сабақтаса байланысқан жаңа педагогикалық идеялар құрайды. Эрдниевті ірі блоктар негізінде оқыту технологиясы, М.Монтессори мен В.В.Давыдовты дамыта оқыту технологиясы, Шаталовтың ірі блоктық жүйесі және т.б.

Оқытудың жаңа инновациялық технологиясы - кәсіби қызметтің ерекше түрі болып табылады. Оларды игеру үшін үлкен педагогикалық тәжірибені қолдану қажет. Бұл өз іс-әрекетіне шығармашылықпен қарайтын, жеке тұлғаның белгілі бір іскерлік қасиеттеріне ие адамды қажет ететін жұмыс. Шынында да, әр мұғалім жаңа инновациялық технологияларды игеру барысында өзін-өзі дамытады және қалыптастырады. Туындаған қиындықтарды, туындаған психологиялық проблемаларды шешуде алдыңғы қатарлы инновациялық технологияларды (рөлдік ойындар, психологиялық анаграммалар,

сөзжұмбақтар, тренингтер және т.б.) тиімді пайдаланған жағдайда ғананәтижеге қол жеткізуге болады. Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерін даярлауды жүзеге асыру осы шарттар негізінде университет оқытушысының оқу процесін ұйымдастыру қажетті біліммен, оқу-әдістемелік әдебиетпен, студенттің өзіндік белсенділігімен, маман даярлауға қойылатын талаптарды қанағаттандырумен және т.б. қамтамасыз етіледі. байланыс сипатталды.

Жаңа инновациялық технологияларды құрудың теориялық негіздерін зерттеуді оқу процесі бойынша ойлаудың әртүрлі жүйелерінің негіздерін сыни тұрғыдан баяндаудан және мәнін түсіндіруден бастау керек.

Қорытынды. Оқу процесінің тиімділігі бірнеше факторларға, жағдайларға, соның ішінде оқу бағдарламасына, оқулықтарға, материалдық-техникалық базаға, студенттің уәждемесіне және т. б. байланысты.

Зерттеу барысында қол жеткізілген нәтижелер келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

1. Инновациялық технологиялар мен инновациялар бойынша зерттеулер негізінде біз «жаңа инновациялық технология» деп - жоғары нәтижелерге қол жеткізу және оқыту мазмұнын, сапалы қасиеттерді, оқу-тәрбие процесінің мақсаттарына сәйкес әдістер мен құралдар жүйесін үйлесімді пайдалану алгоритмін (жаңалығы)" қарастырғанбыз . Болашақ мұғалімдерді жаңа инновациялық технологиялар бойынша даярлау жүйелі тәсіл негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

2. жаңа инновациялық технология негізінде Болашақ шет тілі мұғалімдерін кәсіби даярлаудың теориялық негіздері айқындалуы тиіс.

3. психологиялық-инновациялық зерттеу жұмыстарын талдау болашақ ағылшын тілі мұғалімдерін даярлаудың дидактикалық жағдайларын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы <http://zkocontrol.kz/>

2. Қазақстан Республикасының Президенті - Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 5 қазан 2018 ж. <https://www.akorda.kz/>

3. Р.Баданбекқызы, М.Б.Өтемқұлқызы, М.М.Аманқызы. Ағылшын тілі. 76, 97-98 беттер.

4. Н.А.Бонк, Г.А. Котий, Н.А.Лукьянова. 543 бет.

5. Ағылшын тілі пәнін мектепте оқыту мен оған педагогтар даярлаудағы сабақтастық: “Қазіргі таңдағы ғылым мен білім” атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Шымкент, 2005.136-138б.

6. Ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің қабілеттерін арттыру жолдары //Хабаршы.- Түркістан, 2005.-№ 5. 193-195б.

7. Оқытудағы жаңа технология негізінде жүзеге асырудағы кейбір мәселелер // Ізденуші. Шымкент,2006.№ 1.129-135б.

8. Болашақ ағылшын тілі мұғалімдерін даярлаудың дидактикалық шарттары //Ұлт тағылымы.Алматы, 2007.№ 1.104-107б.

9. Ағылшын тілі мұғалімдерінің кәсіптік сапасы //Хабаршы. Түркістан, 2007.№ 1.193-195 б.

References list:

1. Qazaqstan Respublikasında bilim berudi jane ǵılımdı damıtudıń 2020 – 2025 jıldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasın bekıtu turalı <http://zkocontrol.kz/>

2. Qazaqstan Respublikasınıń Prezidenti - Ult Koshbasshısı N.A.Nazarbaevtıń Qazaqstan halqına joldauı, 5 qazan 2018 j. <https://www.akorda.kz/>

3. R.Badanbekqızı, M.B.Otemqulqızı, M.M.Amanqızı. Aǵılshın tili. 76, 97-98 b.

4. N.A.Bonk, G.A. Kotiy, N.A.Lukyanova. 543 b.

5. Ağılshın tili panin mektepte oqıtu men oğan pedagogtar dayarlaudaǵı sabaqtastıq: «Kazirgi tańdaǵı ǵılım men bilim» attı Halıqaralıq ǵılmi-praktikalıq konferenciyanıń materialdarı. Shımkent, 2005.136-138b.

6. Ağılshın tili panı muǵalimderiniń qabiletterin arttırıu joldarı //Habarshı. Turkistan, 2005 № 5. 193-195b.

7. Oqıtudaǵı jańa tehnologiya negizinde juzege asırudaǵı keybir мәseleler // Izdenushi. SHımkent,2006.№ 1.129-135b.

8. Bolashaq ağılshın tili muǵalimderin dayarlaudıń didaktikalıq sharttarı //Ult taǵılımı.Almatı, 2007.№ 1.104-107b.

9. Ağılshın tili muǵalimderiniń kásiptik sapası //Habarshı. Turkistan, 2007.№ 1.193-195 b.

Аннотация: В данной статье будут определены и научно конкретизированы теоретические основы подготовки будущих учителей английского языка при подготовке будущих учителей английского языка; разработан методический комплекс проблем практического решения проблем освоения трудностей при изучении различных проблем, возникающих при использовании инновационных технологий в учебном процессе; содержание подготовки будущих учителей английского языка в высших учебных заведениях определяется методами, подходами к реализации через инновационные технологии, то повышается их профессиональный уровень, повышается результативность решения возникающих психологических проблем, так как это свидетельствует об эффективности подготовки специалистов иностранного языка в вузе.

Также рассмотрены психологические проблемы, возникающие при подготовке будущих учителей английского языка с помощью новых инновационных технологий, теоретического и научно-методического обоснования, обобщения на практике, подготовки методико-научно обоснованных рекомендаций.

Ключевые слова: инновационная технология, методология, педагогическое мастерство, новая техника, научно-исследовательская работа, терминология, творческая работа, научно-теоретические аспекты.

Abstract: This article will define and scientifically concretize the theoretical foundations of training future teachers of English in the preparation of future teachers of English; developed a methodological set of problems of practical solutions to problems of mastering difficulties in the study of various problems that arise when using innovative technologies in the educational process; the content of training future English language teachers in higher education institutions is determined by methods and approaches to implementation through innovative technologies, which increases their professional level, increases the effectiveness of solving emerging psychological problems, as this indicates the effectiveness of training foreign language specialists in higher education.

Psychological problems that arise during the training of future English language teachers with the help of new innovative technologies, theoretical and scientific-methodological justification, generalization in practice, and preparation of methodological and scientifically based recommendations are also considered.

Key words: innovative technology, methodology, pedagogical skills, new technology, research work, terminology, creative work, scientific and theoretical aspects.

ӨОЖ: 665.008

Токтабек А.А.,* Отуншиева А.Е.

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЖҮЙЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ СТАНДАРТТАРДЫ ӘЗІРЛЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ

Автор-корреспондент: aiger_4ik@mail.ru

Түйін: Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін алып, еліміздің әлемдік сауда кеңістігіне енуімен бүкіл нормативтік базаның халықаралық стандарттау ұйымдарының талаптарына сәйкестігі туралы мәселе туындады. Осы күрделі көп деңгейлі процестерде әлемдік қауымдастыққа қатысушы әр елдің оң нәтижелеріне олар белгілі бір «ойын ережелерін», атап айтқанда тауарларға, құжаттамаға, қызметтерге, әлеуметтік, саяси халықаралық стандарттарға сәйкес болған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Алайда, елдер арасындағы интеграциялық өзара әрекеттесудің осы деңгейінің алдында оларды халықаралық стандарттармен үйлестіру негізінде оңтайлы және жоғары тиімді ішкі стандарттарды әзірлеу бойынша мұқият жұмыс қажет. Стандарттау жұмыстарының негізгі нәтижесі - стандарт. Процестерді оңтайландыруға мүмкіндік беретін жүйелік талдау мен құрылымдық модельдеудің заманауи әдістерін қолдану негізінде осы процестерді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізілді. Стандарттардың әртүрлі санаттары мен түрлерін әзірлеудің жоғары сапасын қамтамасыз ету және оларды стандарттаудың негізгі халықаралық процестерімен келісуді қамтамасыз ету қажеттілігі ҚР техникалық реттеу жүйесінің өзекті міндеті болып табылады.

Кілт сөздер: техникалық реттеу, стандарт, нормативтік құжат, құрылымдық модельдеу, өнім, сапа, техникалық регламент.

Кіріспе. Адам әртүрлі мақсаттар мен мазмұндағы көптеген құжаттамалармен кездеспейтін бірде-бір қызмет жоқ. Экономика саласының мамандары барлық практикалық қызметінде әртүрлі заңнамалық, нормативтік - құқықтық құжаттардан басталып, нормативтік - техникалық және жай техникалық құжаттармен аяқталатын құжаттамамен, санаттармен және түрлермен айналысады.

Кез келген кәсіпорынның немесе ұйымның технологиялық және техникалық қызметі құжаттама ауқымын ең жоғары мәртебеден - заңнамалық құжат мәртебесіне ие техникалық регламенттен ұйымның стандарты ретінде корпоративтік нормативтік құжатқа дейін қамтиды.

Қазіргі уақытта әртүрлі нормативтік құжаттарды рәсімдеу бөлігінде мемлекеттік органдардың ықпалы өзінің сипаты мен құрылымы бойынша елеулі өзгерістерге ұшырады. Жеке кәсіпорындар мәртебесі бар кәсіпорындар мен ұйымдар, демек, өз міндеттерін өз бетінше шешетін және түпкілікті нәтижелерге жауап беретін кәсіпорындар өз қызметінің бағыттарын анықтауға, соның ішінде өздері үшін ұйым стандарттары категориясының стандарттарын әзірлеуге құқылы.

Теориялық талдау. Құжат дайындаудың технологиялық әсерін де атап өте отырып, кез-келген нормативтік-құқықтық немесе нормативтік-техникалық құжат басқа да қолданыстағы нормативтік құжаттарды ескере отырып әзірленеді. Сондықтан мұндай құжаттарды үйлестіру және оларды осы ортадағы қолданыстағы құжаттармен байланыстыру, сондай-ақ құжаттар жүйесінің иерархиясын ескеру кез-келген елдің стандарттау жүйелерінің басты міндетіне жатады [1].

Құжаттарды құру техникасы мемлекеттік стандарттау жүйесімен тығыз байланысты, қазіргі уақытта жалпы техникалық реттеу жүйесімен, мемлекеттік стандарттардың жекелеген арнайы кешендерімен - бірыңғай құжаттама жүйесімен, жіктеу жүйесімен, кодтаумен және техникалық-экономикалық ақпаратпен және т. б. байланысты.

Құжаттарды дайындау мен мазмұнының процедуралық жағы биліктің барлық

тармақтарының үнемі назарында болады және ол Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулылары мен шешімдерінде көрініс табады.

Өндірістік аймақтағы құжаттарды құру сапа және техникалық саясат саласындағы мемлекеттік тапсырмаларды орындауға бағытталған. Олардың көпшілігі - бұл техникалық құжаттар ретінде жиі жасалынатын, бірақ түптеп келгенде жеке тұлғаны, қоғам қажеттіліктерін шешетін басқару элементтері. Бұл актілердің тиімділігі стандарттаудың негізгі функциялары арқылы көрінеді - экономикалық, әлеуметтік және коммуникативті.

Тәжірибелік бөлім. Соңғы жылдары, Кеден Одағының әрекет етуімен ұйым стандарттарын әзірлеу үшін функцияларды беру үшін техникалық реттеу жүйесінде өзгерістер болды, олар өздері үшін кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметі саласында стандарттарды әзірлеу, үйлестіру және жаңарту процестері - бұл жаңа әрі күрделі процедура [1]. Осы процестерді оңтайландыруға мүмкіндік беретін жүйелік талдау мен құрылымдық модельдеудің заманауи әдістерін қолдану негізінде осы процестерді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізіліп келеді.

Әр түрлі санаттар мен типтердің стандарттарының жоғары сапалы дамуын қамтамасыз етіп және олардың негізгі халықаралық стандарттау процестеріне сәйкестігінің қажеттілігімен анықталады. Жүйенің әдісі мен құрылымдық модельдеу, мәтіндерді компьютерлік талдау негізінде дамудың жаңа практикалық мәселелерін шешуге арналған талдаудың жаңа әдістерін әзірлеу және стандарттар ұсыныстарды қалыптастыру болып табылады [2].

Осы мақсатқа сәйкес келесі өзара байланысты теориялық және практикалық мәселелерді шешу қажет:

- Қазақстан Республикасында, Ресей Федерациясында және ТМД елдерінде стандарттарды әзірлеу процестерін, сондай-ақ олардың халықаралық стандарттаумен байланысын талдау.

- жүйелік көзқарасқа сәйкес стандарттау процестерінің құрылымдық модельдерін талдау және жүйелік тәсілге сәйкес оларды оңтайландыру бойынша ұсыныстар жасау.

- стандарттау процестерін оңтайландыру үшін құрылымдық модельдеу мүмкіндіктері бойынша зерттеулер жүргізу.

- мәтіндерді компьютерлік талдау негізінде жаңадан жасалған стандарттардың бақылау процесін автоматтандыру мүмкіндігін зерттеу.

- жүйелік талдау және құрылымдық модельдеу негізінде стандарттарды әзірлеу процестерін жетілдіру бойынша жұмыстарды орындау әдістемесін әзірлеу.

- стандарттарды әзірлеу процестерін компьютерлік талдау нәтижелерін қорыту, оларды оңтайландыру бойынша ұсыныстар қалыптастыру

Қазіргі заманғы экономикалық, ғылыми-техникалық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-гуманитарлық процестер кез-келген құрылымдық, халықаралық, аймақтық және мемлекеттік деңгейде жаһандандудың айқын тенденцияларына ие, ол қарқынды технологияларға баса назар аударумен қатар, әлемдік постиндустриалды жүйенің қалыптасу динамикасының басым құбылысын білдіреді.

Осы күрделі көп деңгейлі процестерде әлемдік қоғамдастыққа қатысушы әрбір елдің оң нәтижелерге белгілі бір «жалпы ойын ережелері», атап айтқанда тауарларға, құжаттамаға, қызметтерге, әлеуметтік, саяси, құқықтық және басқа да институттарға арналған халықаралық стандарттар сақталған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Алайда, елдердің интеграциялық өзара іс-қимылының осындай деңгейіне олардың халықаралық стандарттармен үйлесімділігі жағдайында оңтайлы және өте тиімді ішкі стандарттарды әзірлеу жөніндегі тынымсыз жұмыс алғышарт болуға тиіс.

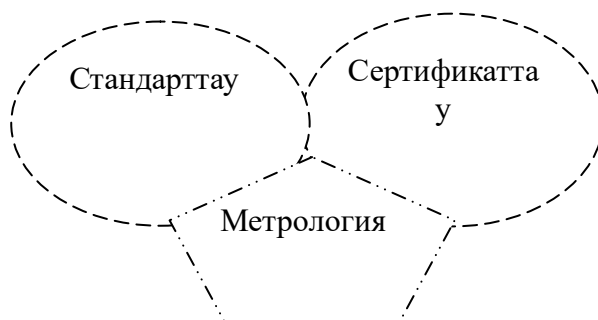
Стандарттау - бұл тұтынушының сапалы тауарларды сатып алу құқығын, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігі мен жайлылығын қамтамасыз ететін талаптарды, нормаларды, ережелерді, сипаттамаларды әзірлеуге және орнатуға бағытталған қызмет.

Стандарттау жұмыстарының негізгі нәтижесі - стандарт. Стандарт - бұл міндетті

және ерікті пайдалану мақсатында техникалық реттеу объектілері үшін ережелер, жалпы принциптер мен сипаттамалар белгілейтін құжат [3]. Техникалық реттеу объектісі деген ұғым беру керек. Техникалық реттеу объектілеріне «Техникалық реттеу туралы» ҚР заңына сәйкес өнімдер, қызметтер, процестер жатады [4].

Нәтижелер мен талқылау. Стандарттардың қоршаған орта үшін мәні мен маңызы тереңде, олар өнімді, қызметті, құжаттаманы және басқа өнімдерді өндірушілердің алдында тұрған негізгі мәселені шешуге арналған құралдар болып табылады. Бәсекеге қабілеттілің іске асыра алмайды. Бұл міндет - осы өнімнің жоғары сапасын қамтамасыз ету. Сапаны қамтамасыз ету бойынша әдістер мен қызмет түрлерінің үштігі көрсетілген 1-сурет [5].

«Сапа» ұғымының ең тән қасиеті-оның жүйелілігі. Бұл дегеніміз, сапаны қамтамасыз ету, мысалы, кез-келген өнім - бұл «өнімнің өмірі» циклын қамтитын, өнімге арналған жобаны жасаудан бастап, оны өз ресурстарын жасағаннан кейін жоюға дейінгі ұзақ процесс.

Сурет 1. Сапаны қамтамасыз ету бойынша қызмет түрлері мен әдістерінің өзара байланысы.

Өнім сапасының моделі, спиралы немесе ілмегі өнімнің сапасын қамтамасыз етудің жеке шаралары қажетті нәтижеге әкелуі мүмкін деген сенімді түсінік береді, өйткені өнімнің жоғары сапасын өнімнің осы күрделі қасиетін тұрақты, мақсатты және жүйелі басқару нәтижесінде алуға болады, онсыз ол нарықта сұраныс таба алмайды, бұл кез-келген өндірушінің негізгі мақсаты болып табылады. Сондықтан сапа моделі ИСО 9000 соңғы нұсқасында «өнімнің өмірлік циклінің кезеңдері» деген атпен ресми түрде бекітілгені кездейсоқ емес.

Көріп отырғанымыздай, кез-келген өндіріс процесінің сапасына қол жеткізудің негізгі құралдарына ең алдымен стандарттау жатады, оның қызметі тұтынушының тиісті сапа мен қауіпсіздік тауарларын сатып алуға заңды құқығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін талаптар, нормалар, ережелер мен сипаттамалар белгіленген стандарттарды әзірлеуге бағытталған.

Сапа мен стандарттау арасындағы тығыз байланысты анықтау үшін алдымен негізгі терминдер мен анықтамаларды түсіну қажет.

ИСО 8402 халықаралық стандартына сәйкес сапа дегеніміз - объектінің белгіленген немесе болжанған қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне байланысты сипаттамалардың жиынтығы. ИСО 9000-2015 (ҚР СТ ИСО 9001-2009) терминологиясы бойынша сапа - бұл өз сипаттамаларының жиынтығы талаптарды орындайтын дәреже [6]. «Сапа» ұғымы үш элементтен тұрады, біріншісіне «объект» ұғымы, екінші элементке «қажеттілік» ұғымы және үшінші элементке «сипаттамалар» ұғымы жатады.

Бірінші элемент-бұл объектілердің әр түрлі түрлері, жүйелердің, тұлғалардың, ұйымдардың және олардың комбинацияларының қызметі. Көбінесе бұл өнім, өнім немесе қызмет. ИСО 8402 өнімді қызметтің немесе процестің нәтижесі ретінде анықтайды.

Жеткізуші мен тұтынушының өзара әрекеттесу нәтижесі қызмет деп аталады, оған

тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеткізушінің ішкі қызметі де кіреді (ИСО 8402).

Жеткізуші ұғымы өндірілген немесе сатылатын өнім, өндірілген процесс немесе қызмет үшін жауап беретін және олардың сапасына кепілдік беретін және қамтамасыз ететін тарапты қамтиды. Жеткізушілер өндірушілер, көтерме саудагерлер, экспорттаушылар, делдалдар, қызметтерді ұсынатын ұйымдар және т.б. бола алады. ҚР СТ 1.49 - 2005 (ИСО/МЭК 50-2002) қызметтің неғұрлым қарапайым анықтамасын береді-бұл ұйым тұтынушыға ұсынатын функциялар жиынтығы.

«Сапа» ұғымының екінші элементі иерархиялық құрылымға ие, яғни «қажеттілік» ұғымы ең алдымен оның негізін құрайтын физиологиялық қажеттіліктерді, ал жоғарғы жағында эстетикалық, шығармашылық қажеттіліктерді қамтиды.

Сапа сипаттамалары сапалы және сандық болуы мүмкін. Бірінші жағдайда, кейде объектінің сипаттамасын және аймағын және оны қолдану шарттарын (киім мөлшері, қозғалтқыш қуаты, автомобиль жылдамдығы және т.б.) формализациялау қиын.

ГОСТ 15467 түсіндірген сапа көрсеткіші, оның сапасына кіретін өнімнің бір немесе бірнеше қасиеттерінің сандық сипаттамасы ретінде бар. Бұл көрсеткіш өнімнің белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыруға жарамдылығының сандық сипаттамасын береді және бұл бәсекелес фирмалардың маркетингтік мүмкіндіктерін анықтау тұрғысынан өте маңызды, бірақ әртүрлі өндірушілердің өнімдеріне салыстырмалы баға беруге мүмкіндік береді.

Стандарт жобасына пікірлер қалыптастырылатын нәтижелерді келісу және қарау кезеңдерінде стандартты әзірлеу процесі оңтайландыруды талап етеді, өйткені стандарт жобасының бірінші редакциясы бойынша ескертулерге байланысты оң пікірлер алудың 50% - дан астамға төмендегені байқалады. Жоба бойынша келіспеушіліктер қабылдамауға немесе қайта келісуге әкеледі. Сондай-ақ, түпкілікті редакцияны әзірлеу кезінде қателер бар. Техникалық регламентте көзделген мақсаттарға қол жеткізбеу, стандарт жобасы бойынша келіспеушіліктер, егер әзірленіп жатқан стандарт жобасында республика аумағында олардың күшін жою көзделмесе, ҚР-да қолданыстағы мемлекеттік және мемлекетаралық стандарттар талаптарының қайталануы.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен және еліміздің әлемдік сауда кеңістігіне кіруімен бүкіл нормативтік базаның стандарттау жөніндегі халықаралық ұйымдардың талаптарына сәйкестігі мәселесі туындады. Осы күрделі көп деңгейлі процестерде әлемдік қоғамдастыққа қатысушы әрбір елдің оң нәтижелерге белгілі бір "жалпы ойын ережелері", атап айтқанда тауарларға, құжаттамаға, қызметтерге, әлеуметтік, саяси, құқықтық және басқа да институттарға арналған халықаралық стандарттар сақталған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Алайда, елдердің интеграциялық өзара іс-қимылының осындай деңгейіне олардың халықаралық стандарттармен үйлесімділігі жағдайында оңтайлы және өте тиімді ішкі стандарттарды әзірлеу жөніндегі тынымсыз жұмыс алғышарт болуға тиіс. Стандарттау жөніндегі жұмыстардың негізгі нәтижесі стандарт болып табылады.

Соңғы жылдары Кеден одағының әрекетімен, Техникалық реттеу жүйесіндегі өзгерістер әзірлеу бойынша функцияларды, мысалы, ұйымдардың стандарттарын әзірлеу, үйлестіру және өзектендіру процестері жаңа және айтарлықтай күрделі рәсім болып табылатын кәсіпорындар мен ұйымдардың өздерінің қызмет саласына беру бөлігінде. Біздің жұмысымызда осы процестерді оңтайландыруға мүмкіндік беретін жүйелік талдау мен құрылымдық модельдеудің заманауи әдістерін қолдану негізінде осы процестерді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу бойынша зерттеулер жүргізілді.

Стандарттардың әртүрлі санаттары мен түрлерін әзірлеудің жоғары сапасын қамтамасыз ету және оларды стандарттаудың негізгі халықаралық процестерімен келісуді қамтамасыз ету қажеттілігі ҚР техникалық реттеу жүйесінің өзекті міндеті болып табылады.

Әзірленген құрылымдық модельдеу әдістерін қолдана отырып, стандарттарды әзірлеу процестерінің сапасын бағалау жүйесін қалыптастыру бойынша ұсыныстар әзірленген нормативтік құжаттардың сапасын объективті бағалауға және халықаралық және ұлттық стандарттардың талаптарын ескере отырып, оларды дайындаудың оңтайлы процедурасын табуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Токтабек А.А. Диссертация «Совершенствование разработки стандартов на основе системного анализа и структурного моделирования». Дис.магистртех.наук. М.:ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2014, 106с.
2. Токтабек А.А., Тулекбаева А.К., Сабырханов Д.С., Корсун О.Н. Совершенствование национальной системы стандартизации Республики Казахстан// Труды Международной научно-практической конференции «Ауезовские чтения-11: «Казахстан на пути к обществу знаний: инновационные направления развития науки, образования и культуры», том 8, Шымкент, ЮКГУ, 2012 г., С.181-185
3. Токтабек А., Тулекбаева А.К., Сабырханов Д.С. Задачи совершенствования системы технического регулирования Республики Казахстан// Научный журнал «Вестник МКТУ им. Х.А.Яссави», Туркестан, №2 (84), 2013, С. 126-131. Инновационные направления развития науки, образования и культуры», том 8, Шымкент, ЮКГУ, 2012 г., С.126-131
4. Закон РК «О техническом регулировании»от 9 ноября 2004 года № 603-ІІ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.04.2019 г.)
5. Прохоров Ю.К. Управление качеством/ Учебное пособие. СПб: СПбГУ ИТМО, 2007,144 с. ИСО 9000-2015. Система менеджмента качества. Основные положения и словарь.

References list:

1. Toktabek A.A. Dissertatsiya «Sovershenstvovaniye razrabotki standartov na osnove sistemnogo analiza i strukturnogo modelirovaniya». Dis.magistrtekh.nauk. M.:YUKGU im.M.Auezova, 2014, 106s.
2. Toktabek A.A., Tulekbayeva A.K., Sabyrkhanov D.S., Korsun O.N. Sovershenstvovaniye natsional'noy sistemy standartizatsii Respubliki Kazakhstan// Trudy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Aueyovskiy chteniye-11: «Kazakhstan na puti k obshchestvu znaniy: innovatsionnyye napravleniya razvitiya nauki, obrazovaniya i kul'tury», tom 8, Shymkent, YUKGU, 2012 g., S.181-185.
3. Toktabek A., Tulekbayeva A.K., Sabyrkhanov D.S. Zadachi sovershenstvovaniya sistemy tekhnicheskogo regulirovaniya Respubliki Kazakhstan// Nauchnyy zhurnal «Vestnik MKTU im. KH.A.Yassavi», Turkestan, №2 (84), 2013, S. 126-131. innovatsionnyye napravleniya razvitiya nauki, obrazovaniya i kul'tury», tom 8, Shymkent, YUKGU, 2012 g., S.126-131
4. Zakon RK «O tekhnicheskoy regulirovaniy» ot 9 noyabrya 2004 goda № 603-II (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 03.04.2019 g.)
5. Prokhorov YU.K. Upravleniye kachestvom/ Uchebnoye posobiye. SPb. SPbGU ITMO, 2007,144 s. ISO 9000-2015. Sistema menedzhmenta kachestva. Osnovnyye polozheniya i slovar'.

Аннотация: С обретением независимости Республики Казахстан и вхождением нашей страны в мировое торговое пространство встал вопрос соответствия всей нормативной базы требованиям международных организаций по стандартизации. В этих сложных многоуровневых процессах позитивные результаты каждой страной - участницей мирового сообщества могут быть достигнуты только при условии следования неким «общим правилам игры», и в частности, международным стандартам на товары, документацию, услуги, социальные, политические,

правовые и другие институты. Однако подобному уровню интеграционного взаимодействия стран должна предшествовать кропотливая работа по разработке оптимальных и весьма эффективных внутренних стандартов на условиях их гармонизации со стандартами международными. Основным результатом работ по стандартизации является стандарт. Проведены исследования по разработке рекомендаций по совершенствованию данных процессов на основе использования современных методов системного анализа и структурного моделирования, позволяющие оптимизировать данные процессы. Необходимость обеспечить высокое качество разработки различных категорий и видов стандартов и обеспечить их согласованность с основными международными процессами стандартизации является актуальной задачей системы технического регулирования РК.

Ключевые слова: техническое регулирование, стандарт, нормативный документ, структурное моделирование, продукция, качество, технический регламент.

Abstract: With the gaining of independence of the Republic of Kazakhstan and the entry of our country into the world trade space, the question arose of the compliance of the entire regulatory framework with the requirements of international standardization organizations. In these complex multi-level processes, positive results by each country participating in the world community can be achieved only if they follow certain “general rules of the game”, and in particular, international standards for goods, documentation, services, social, political, legal and other institutions. However, this level of integration interaction between countries should be preceded by painstaking work to develop optimal and highly effective internal standards on the basis of their harmonization with international standards. The main result of the standardization work is the standard. Research has been carried out on the development of recommendations for improving these processes based on the use of modern methods of system analysis and structural modeling, which make it possible to optimize these processes. The need to ensure the high quality of the development of various categories and types of standards and ensure their consistency with the main international standardization processes is an urgent task of the RK technical regulation system.

Key words: technical regulation, standard, normative document, structural modeling, products, quality, technical regulations.

ӘОЖ: 159.9 (075.8)

Бегалиева Л.Ж.,* Нурханова Г.Б.

оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БИБЛИОТЕРАПИЯ АДАМНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ

Автор корреспондент – begalieva.l@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада библиотерапия арқылы адамдардың психикалық денсаулығы қарастырылады. Қазіргі өмір сүру жағдайында адамдардың психикалық жағдайы өте өзекті және маңызды проблемаға айналады. Егер библиотерапияны осы бағыттағы емдеу шарасы ретінде қарастыратын болсақ. Библиотерапия-бұл рухани өсуіне ықпал ететін клиенттің жағдайын жақсартуға бағытталған психотерапияның бір түрі. Ол адамға күшті және ұзақ әсер етеді, депрессияның, жағымсыз эмоциялардың әсерін жояды. Кітап-адамның рухани дамуына мүмкіндік беретін құнды және баға жетпес қайнар көзі. Осыны ескере отырып, оқу кез-келген адамға пайдалы болады, бірақ психикалық аурулары бар адамдар одан ерекше пайда көреді. Бұл ресми библиотерапия кезінде немесе жақын адамдар мен достардың жеке қолдауымен бола ма, маңызды емес. Библиотерапия термині психикалық ауытқулары бар адам жасаған кітаптарды өздігінен оқуды сипаттау үшін қолданылады.

Кілт сөздер: библиотерапия, рухани жаңғыру, психикалық денсаулық, кітап оқу, кітаптің маңызы, заманауи технологиялар.

Кіріспе. Бүгінгі таңда Қазақстанда Президент Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа

бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласын жүзеге асыру жалғасуда.

Бәсекеге қабілетті мемлекет болу үшін балаларымыздың қазіргі өмірге бейімделуі үшін біз жоғары білімді ұлт болуымыз керек.

Қазіргі уақытта Қазақстан өзінің тарихи дамуындағы маңызды кезеңді бастан өткеруде: экономикалық реформаны, саяси жүйені қайта құруды және білім беруді жетілдіруді қамтитын қоғамдық және мемлекеттік дамудың барлық салаларын қайта құру басталды.

Көптеген әдебиет білушілер әлеуметтік желілердің танымалдылығының артуы халықтың кітап оқуының төмендеуіне әкеледі деп алаңдайды. Бірақ кейбір зерттеушілер: соңғы екі онжылдықта оқу үрдісі тұрақты болып қала береді деген ой түйіндеп отыр. Осыған орай, біз адамның психикалық денсаулығын рухани байыту мақсатында кітап оқудың әсері туралы айтып кеткенді жөн көріп отырмыз. Қазіргі заманауи өмір сүру жағдайында адамдардың психикалық күйі өте өзекті де, маңызды мәселе болып отыр. Осы бағытта емдеу іс-шарасы ретінде библиотерапияны қарастырсақ.

Теориялық талдау. Библиотерапия ғылымның негізгі сипаттамаларына ие: оның мақсаттары мен міндеттері, терминологиялық аппараты, өзіндік әдістері бар. Қазіргі уақытта бұл жұмыс технологиясын ғалымдар тәуелсіз педагогикалық бағыт ретінде қарастырады, кітапханатанудың вариацияларының бірі. Библиотерапия - бұл рухани өсуіне ықпал ететін клиенттің жағдайын жақсартуға бағытталған психотерапияның бір түрі. Бұл адамға қатты және ұзақ уақыт әсер етеді, депрессияның, жағымсыз эмоциялардың салдарын жояды. Психологияда библиотерапия - бұл түзету жұмысының әдісі, онда клиентке әдеби шығарманың кейіпкерімен танысуға, белгілі бір жағдайларда кейіпкердің мінез-құлқын талдауға шақырылады. Терапиялық әсер клиенттің әдеби кейіпкердің проблемаларын өз қиындықтарымен анықтауға негізделген.

Нәліктен кітап оқу керек? Бүгінгі таңда бұл сұрақ жиі қойылады. Бұл таңқаларлық емес, өйткені соңғы бірнеше жыл ішінде кітап оқу интернетке, компьютерлік ойындарға және теледидар көруге ауыстырылды. Кітап оқудың тағы бір себебі. Оқуға назар аудара отырып, сіз басыңызды жағымсыз ойлардан, уайымдардан босатасыз. Осылайша сіз стресстен арыласыз. Библиотерапия психологиялық түзету әдісі ретінде адамның психофизиологиясына негізделген. Библиотерапияның негізгі мақсаты - адамның психоэмоционалды жағдайын жақсарту. Кітап оқу кезінде сіз басқа шындыққа ауысасыз, кейіпкерлердің тарихына еніп, жанашырлық танытасыз. Бұл жағдай таза ауаның тынысымен салыстырылады, бұл кем дегенде біраз уақыт проблемаларды ұмытып кетуге мүмкіндік береді.

Өздеріңіз білетіндей, стресс психикалық белсенділікке ғана емес, сонымен бірге физикалық денсаулыққа да әсер етеді. Сіз одан алшақтауды үйренгеннен кейін, әл-ауқат айтарлықтай жақсарады. Психикалық денсаулықты зерттеушілер жаңа терминді қолданды. Библиотерапия (сонымен қатар кітап терапиясы) - бұл клиникалар, кітапханалар немесе мектептер құрастырған және психикалық аурулары бар адамдарды әдебиет арқылы қолдауға бағытталған құрылымдық оқу бағдарламалары. Мұндай қауымдастықтар әлі барлық жерде танымал болған жоқ. Олардың кейбіреулері өз веб-сайттарында ересектер мен балаларға арналған кітаптардың тізімдерін орналастырады. Библиотерапия термині психикалық ауытқулары бар адам жасаған кітаптарды тәуелсіз оқуды сипаттау үшін қолданылады. Оның ниеті дәрігерлердің, отбасы мүшелерінің немесе басқа пациенттердің қолдауына сәйкес келуі мүмкін.

Тәжірибелік бөлім. Кейбір зерттеулер библиотерапияның психикалық аурудан қалпына келу процесін тездетуі мүмкін бе деген мәселені қарастырды. Олардың бірінің барысында депрессияның белгілері осындай емдеуден өткеннен кейін төмендегені анықталды. Нәтижелер басқа бақылаулармен расталды. Ғалымдар қызықты қорытындыға келді. Кейбір әдеби шығармаларды оқу психикалық аурулары бар адамдар үшін ерекше артықшылықтарға ие. Сарапшылардың пікірінше, көркем әдебиетті оқу эмпатия мен

тұлғааралық түсінудің, әлеуметтік дағдылардың дамуына ықпал етеді.

Психикалық аурулары бар көптеген ержүрек адамдар өмірбаяндық естеліктер жариялайды, олар өз тәжірибелерімен бөліседі. Мұндай шығармаларда аурудан туындаған қайғы-қасірет пен алаңдаушылық, емделуге апаратын жол және ауруға қарсы тұру стратегиясы бейнеленген.

Көптеген зерттеушілер діндарлық пен психикалық денсаулық арасындағы тығыз байланысты атап өтеді. Рухани тәрбиенің ажырамас бөлігі-психикалық аурулары бар сенушілерге қолдау көрсете алатын қасиетті мәтіндерді оқу.

Цифрлық технологияның дамуы біртіндеп кітап оқу процесін тарихтың рудиментіне айналдырады. Алайда, кітаптарды оқу керек, дейді нейрофизиология. Ұлыбритания ғалымдарының жақында жүргізген зерттеуі бұл әрекет денеге спорттық жаттығулардан кем емес пайда әкелетінін дәлелдеді, өйткені оқу барысында адам бүкіл миды жаттықтырады.

Барлық тәжірибелі психологтар өз жұмысында библиотерапияны қолдана бермейді. Бұл мамандардың бұл мәселеде білімі аз дегенді білдірмейді. Өкінішке орай, көптеген адамдар бейнелерді көруді немесе аудиокітаптарды тыңдағанды жөн көреді. Көркем мәтінмен өзіндік жұмыс олардың қызығушылығын тудырмайды. Сапалы әдебиетке деген сүйіспеншілікті қалыптастыру үшін балалық шақтан бастап балалардың оқуға деген қызығушылығын қалыптастыру қажет. Содан кейін олар психотерапевт басшылығымен емес, өздігінен библиотерапиямен айналысады.

Нәтижелер мен талқылау. Жоғарыда айтылғандай, кітап оқу мидың жұмысын ынталандырады. Ол көңіл-күй бөлігіне жауап береді. Сондықтан, депрессиямен күресу үшін психологтар бақытты аяқталатын көңілді әңгімелер оқуды ұсынады. Мүмкін кейіпкерлерде сіз өзіңізді көресіз. Олардың тәжірибесі мәселені шешпесе де, оған екінші жағынан қарауға көмектеседі.

Кітап оқу ауырсынуды басатын дәрілердің әсерімен салыстырылады. Олар физикалық ауырсынуды жояды, ал кітаптар - жан дүниесіндегі күйін емдейді.

Шынында да, бүгінгі таңда жас ұрпақ фильмдер мен аудио кітаптарды көруді жөн көреді, баспа басылымын ұстап тұру деген не екенін ұзақ уақыт ұмытып кетті.

Сонымен бірге, ғалымдар жиырма жыл бұрынғыдай кітап оқу қазіргі заманғы адамға қажет екенін анықтады, сонымен қатар адам ақыл-ойының дамуына пайдалы әсер ететін әдебиеттерді анықтады.

Ләззат алу үшін оқудан ақпаратты сыни қабылдауға ауысқан кезде адамның миында жүйке қызметі мен қан айналымы түрлерінің күрт өзгеруі байқалады. Кітапты оқу әдісіне байланысты адам ағзасы мидың танымдық қабілеттерін жаттықтыруға мүмкіндік беретін әртүрлі механизмдерді қолданады.

Сонымен қатар, неврологиялық жүктеменің әр түрі адам миына пайдалы, ол үшін жаттығудың бір түрі. Оқу кезінде қан мидың басқаруға жауапты аймақтардан тыс жерлерге түседі және шоғырлану мен таным қабілеттерімен байланысты аймақтарға жетеді.

Осылайша, ғалымдар оқу кезінде кітапқа «батыру» әсері адам өзін кейіпкердің орнында елестеткенде, яғни мида басқа уақытта қатыспайтын аймақтар жұмыс істей бастайды деп дәлелдеді. Айта кету керек, бұл әсер теледидарды көргенде немесе компьютерлік ойын барысында пайда болмайды.

Мидың белсенділігін ынталандырумен қатар, оқу процесі маңызды әлеуметтік функцияға ие. Сонымен, өте жақсы жазатын кітаптардың авторларын оқи отырып, адам өз ойларын сауатты және нақты айтуға үйренеді.

Сондай-ақ, мамандар жақсы әдебиеттерді оқуға күніне кемінде екі сағат бөлуге кеңес береді. Олар оқыған кітап әрқашан қаралған фильмнен гөрі жақсы екеніне сенімді. Себебі, оқу адамның қиялын шектемейді. Сондықтан, әдетте, кітапқа негізделген фильм өз қиялында мүлдем басқа қойылымды салған көрермендердің үміттеріне сәйкес келмейді.

Сонымен қатар, адам неғұрлым көп оқыса, соғұрлым ол басқаларға ұқсайды. Шығармалардың кейіпкерлерімен бірге оның мінезі мен даралығы, лайықты мінез-құлықтың шынайы критерийлері және басқалардың іс-әрекетін бағалау қалыптасады. Әрине, адамның мәдениеті олардың қанша оқығанына емес, түсінген кітаптарының санына байланысты. Сондықтан мектепте оқу және әдебиет сабақтары өте маңызды.

Ақыл-ойды дамыту үшін қандай кітаптарды оқу керек? деген сұрақтар да туындауы мүмкін. Даму ешқашан кеш емес. Егер адам өзінің ақыл-ой қабілеттерін дамытқысы келсе, оны ешкім айыптай алмайды. Мұндай мақсаттар үшін энциклопедиялар мен анықтамалықтарды қолдану қажет емес, онда түсініксіз терминдердің саны оқуға деген барлық ықыласты толығымен жоя алады, сонымен қатар белгілі бір құбылыстардың табиғаты туралы егжей-тегжейлі баяндайтын білім беру кітаптары.

Кітаптар-біздің бәріміз! деген девиз тұлғаның бойында сіңіру керек. Бүгінгі технология мен интернет біздің барлық уақытымызды қабылдағанына қарамастан, біз күн сайын кітап оқуды жалғастырамыз. Олар бізге белгісіз және өзгермейтін әлемдерге енуге, нақты өмірде көрінбейтін нәрсені көруге, сондай-ақ жаңа нәрсені үйренуге көмектеседі.

Кітаптар адамға қалай көмектеседі? деген сұраққа талдау жасасақ. Кітаптардан біз өзіміз үшін қызықты ерекше оқиғаларды тауып қана қоймай, сонымен қатар жаңа нәрсені үйренеміз. Егер бұл энциклопедия емес, қарапайым классикалық роман болса да, біз одан көптеген ерекше ақпаратты таба аламыз.

Қорытындылар. Кез - келген әңгімелерден үйрену және олардың маңыздысын таңдау мүмкіндігі - бұл нағыз оқырман ғана түсіне алатын нағыз сыйлық.

Сонымен, неге кітап оқу керек? Көптеген себептер бар. кітап оқу-ақыл-ой қабілеттерін, қиялын дамытудың, сөздік қорын арттырудың тиімді әдісі. Сонымен қатар, бұл көңіл-күйді жақсартуға, стрессті жеңуге, депрессиядан арылуға көмектеседі. Таңертең немесе кешке бірнеше парақ оқу сіздің өміріңізді жақсы жаққа өзгертеді.

Бұл бізді қандай қорытындыға әкеледі? Кітап - құнды және баға жетпес көзі, ол адамның рухани дамуына мүмкіндік береді. Осыны ескере отырып, оқу кез-келген адам үшін пайдалы болады, бірақ психикалық аурулары бар адамдар одан ерекше артықшылықтарға ие болады. Бұл ресми библиотерапия кезінде немесе жақын адамдар мен достардың жеке қолдауы арқылы бола ма, соншалықты маңызды емес.

Осылайша, бүгінгі күні көркем әдебиет пен әдебиетті оқу қажеттілігін аз адамдар біледі, оны мидың дамуын тежейтін телешоулар мен компьютерлік ойындармен алмастырады. Осыған орай, кітап оқу адамның стресс деңгейін екі есе төмендетеді.

Бұл үрдіс әуен тыңдаудан немесе серуендеуден гөрі тезірек жүреді. Сондықтан кітап оқып, балаларыңызға кітаптар арқылы салауатты білім әдетін үйретіңіз. Ғалымдардың айтуынша, адамдар екі санатқа бөлінеді: кітап оқығандар және оқығандарды тыңдайтындар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаева С.А. Өзіне апаратын жол. Алматы. 2000.
2. Балашова Е.В. Библиотерапия: компенсаторное чтение художественной литературы [Текст] / Е.В. Балашова. Москва. БМЦ, 2009. 249 с.
3. Елисеева Ю.А. О психологических механизмах библиотерапии: взгляд культуролога / [Текст] / Ю.А. Елисеева. Москва. БМЦ, 2009. 305 с.
4. Жукова В.И. Библиотерапия: история и современность [Текст] / В.И. Жукова // Сила печатного слова. Ростов н/Д, 2012. С.5-10.
5. Казаринова И.Н. Влияние межчитательского общения на читательскую деятельность личности в кризисном состоянии [Текст] / И.Н. Казаринова. СПб. РНБ, 2008. 264 с.
6. Купрейкина Ю.В. Психокоррекционное чтение: эффективность форм и методов [Текст] Ю.В. Купрейкина // Библиотековедение. 2007. №6. С.69-73.

7. Сурнина Л.И. Библиотерапия как социокультурное реабилитационное средство [Текст] / Л. И. Сурнина // Сила печатного слова. Ростов н/Д, 2011. С.13-15.
8. Жукова, В.И. Библиотерапия: история и современность [Текст] / В.И. Жукова // Сила печатного слова. Ростов н/Д, 2012. С.5-10.
9. Казаринова И.Н. Влияние межличностного общения на читательскую деятельность личности в кризисном состоянии [Текст] / И.Н. Казаринова - СПб. РНБ, 2008. 264 с.
10. Купрейкина Ю.В. Психокоррекционное чтение: эффективность форм и методов [Текст] / Ю.В. Купрейкина // Библиотекосведение. 2007. N 6. С.69-73.
11. <http://akmoedu.kz/> Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру
12. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы <http://5s.ucoz.ru/publ/2-1-0-13>

Referens list:

1. Nazarbayeva S.A. Ozine aparatyn zhol. Almaty:2000.
2. Balashova Ye.V. Biblioterapiya: kompensatornoye chteniye khudozhestvennoy literatury [Tekst] / Ye.V. Balashova. M.: BMTS, 2009. 249 s.
3. Yelisseyeva YU.A. O psikhologicheskikh mekhanizmax biblioterapii: vzglyad kul'turologa / [Tekst] / YU.A. Yelisseyeva. M.: BMTS, 2009. 305 s.
4. Zhukova V.I. Biblioterapiya: istoriya i sovremennost' [Tekst] / V.I. Zhukova // Sila pechatnogo slova. Rostov n/D, 2012. S.5-10.
5. Kazarinova I.N. Vliyaniye mezhchitatel'skogo obshcheniya na chitatel'skuyu deyatel'nost' lichnosti v krizisnom sostoyanii [Tekst] / I.N. Kazarinova. SPb. RNB, 2008. 264 s.
6. Kupreykina YU.V. Psikhokorreksionnoye chteniye: effektivnost' form i metodov [Tekst] YU.V. Kupreykina // Bibliotekovedeniye. 2007. №6. S.69-73.
7. Surnina L.I. Biblioterapiya kak sotsiokul'turnoye reabilitatsionnoye sredstvo [Tekst] / L. I. Surnina // Sila pechatnogo slova. Rostov n/D, 2011. S.13-15.
8. Zhukova, V.I. Biblioterapiya: istoriya i sovremennost' [Tekst] / V.I. Zhukova // Sila pechatnogo slova. Rostov n/D, 2012. S.5-10.
9. Kazarinova I.N. Vliyaniye mezhchitatel'skogo obshcheniya na chitatel'skuyu deyatel'nost' lichnosti v krizisnom sostoyanii [Tekst] / I.N. Kazarinova - SPb. RNB, 2008. 264 s.
10. Kupreykina YU.V. Psikhokorreksionnoye chteniye: effektivnost' form i metodov [Tekst] / YU.V. Kupreykina // Bibliotekovedeniye. 2007. N 6. S.69-73.
11. <http://akmoedu.kz/> Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru. 12 Kazakstan Respublikasynyn uzdiksiz bilim beru zhyyesindegi tarbiye tuzhyrymdamasy <http://5s.ucoz.ru/publ/2-1-0-13>

Аннотация: В данной статье рассматривается психическое здоровья людей через библиотерапию. В современных условиях существования психическое состояние людей становится очень актуальной и важной проблемой. Если рассматривать библиотерапию в качестве лечебного мероприятия в этом направлении. Библиотерапия-это разновидность психотерапии, направленная на улучшение состояния клиента, способствующая его духовному росту. Он оказывает сильное и длительное воздействие на человека, устраняет последствия депрессии, негативных эмоций. Книга - ценный и бесценный источник, который позволяет человеку развиваться духовно. Учитывая это, чтение будет полезно для любого человека, но люди с психическими заболеваниями получают от него особые преимущества. Не так важно, происходит ли это во время официальной библиотерапии или при личной поддержке близких и друзей. Термин Библиотерапия используется для описания самостоятельного чтения книг, созданных человеком с психическими расстройствами.

Ключевые слова: библиотерапия, духовное возрождения, психическое здоровье, чтение книг, значение книги, современные технологии.

Abstract: This article examines the mental health of people through bibliotherapy. In the modern

conditions of existence, the mental state of people becomes a very urgent and important problem. If we consider bibliotherapy as a therapeutic measure in this direction. Bibliotherapy is a type of psychotherapy aimed at improving the client's condition, contributing to his spiritual growth. It has a strong and long-lasting effect on a person, eliminates the effects of depression, negative emotions. The book is a valuable and invaluable source that allows a person to develop spiritually. With this in mind, reading will be good for anyone, but people with mental illnesses will get special benefits from it. It is not so important whether this happens during official bibliotherapy or with the personal support of family and friends. The term Bibliotherapy is used to describe independent reading of books created by a person with mental disorders.

Keywords: bibliotherapy, spiritual revival, mental health, reading books, the meaning of books, modern technologies

ӘОЖ: 681.5 (083.13)

¹Яновский Ф.И., ²Тургенбаев Д.Н. *

¹техника ғ.д., профессор, Ұлттық авиациялық университет, Киев, Украина

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЗАМАНАУИ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС ЖЕЛІЛЕРІНІҢ ДАМУ БЕТАЛЫСТАРЫ

Автор-корреспондент: turgenbaev_63@mail.ru

Түйін: «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы – бұл цифрлық технологияларды пайдалану арқасында елдің әрбір тұрғынының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған маңызды кешенді бағдарлама. Бағдарламаның негізгі мақсаттары Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ экономиканың қағидатты жаңа траекториясы - болашақтың цифрлық экономикасына көшуі үшін жағдай жасау болып табылады. Қазіргі әлем мемлекеттік шекаралар мен адамдар арасындағы қашықтықты жоятын, мобильді және бейне байланыстарды қол жетімді ететін және басқару, білім беру, коммерция саласындағы көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін телекоммуникациялық технологияларсыз мүмкін емес. Күн сайын телефон қоңырауларымен бөлісу, электронды поштаны тексеру немесе интернет-дүкендерден тауарлар сатып алу арқылы әр адам телекоммуникация ұсынатын қызметтермен кездеседі. Жақын болашақта барлық жерде толықтырылған шынайылық және жасанды интеллект технологиялары кең етек алады, қызметтердің цифрлық форматқа жаппай көшуі әлеуметтік өзгерістер толқынын тудырады, бұл телекоммуникациялар мен заңнаманы реттеуге қосымша жаңа бизнес-модельдер құруды талап етеді. Сондықтан заманауи телекоммуникация және байланыс желілерінің даму беталыстары жөнінде үнемі көзқарас туындату өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: жаһандану, конвергенция, телекоммуникация, беталыс, коммутация, арна, желі, пакет, қосымша, интернет.

Кіріспе. Телекоммуникациялық инфрақұрылым жылдан жылға даму сатысында тұтастана береді және объектілердің уақыты мен орналасқан жеріне қарамастан, деректердің үлкен көлемін жоғары жылдамдықта беруді қамтамасыз ететін мобильді, сондай-ақ тіркелген желіні қамтитын болады. 2030 жылға қарай мобильді құрылғылардың басым көпшілігі интернетке қосылады, деректерді тарату жылдамдығы мен көлемінің өсуі үлкен маңызға ие болады. Бұл ретте, әрине, операторлар осы бағытты дамытуда маңызды рөл атқаратын болады. Сарапшылардың пікірінше, деректерді берудің үлкен мүмкіндіктері мен оған қосылған көптеген түрлі құрылғылары бар тұтастандырылған супер желілер көптеген маңызды әлеуметтік функцияларға ие болады және телекоммуникациялық инфрақұрылым адам өміріндегі және қоғамдағы өзекті мәселелерді тиімді шешуге көмектеседі. Телекоммуникациялық компаниялар өздерінің даму назарын орналасқан жері мен тәуліктің уақытына қарамастан, ақпараттық қызметтерді тиімді, үнемді және жылдам

ұсынуға бағыттайды, зияткерлік желілерді белсенді пайдалануға жағдай туғызады. Барлық құрылғылар Интернетке қосылып, бір-бірімен байланысатын болғандықтан, 2030 жылғы қоғам енді ақпараттық емес, коммуникациялық деп аталуы мүмкін, өйткені адамдар бір-бірімен және айналадағы әлеммен мүлдем басқа жолмен байланыс орнатады. Осының бәрі өмірдің негізгі құндылықтарының, әлемге деген көзқарастардың, адамзаттың ортақ мақсаттары мен ұмтылыстарының бірлігіне әкеледі.

Теориялық талдау. Телекоммуникацияның даму ерекшеліктеріне жататындар: жаһандану және конвергенция. Жаһандану жаңа байланысты технологияларды, атап айтқанда Интернет және оларға негізделген қызметтерді қолдайды, ал олар мемлекетаралық шекаралардың тез шайылуына әкеледі. Жаһандану үрдісіне адамдардың жұмысы мен демалуының стандартты формаларын түбегейлі өзгертетін мобильді байланыс жүйелерінің дамуы айтарлықтай әсер етеді. Конвергенция телекоммуникация саласындағы салыстырмалы түрде әртүрлі бағыттар арасындағы құрылым мен функциялардың біртіндеп жақындасуын көздейді. Байланыс желілері мен қызметтерінің даму сатысындағы маңызды қозғаушы күштеріне микроэлектроника, талшықты-оптикалық байланыс технологиялары және бағдарламалық қамтамасыз ету жатады [1].

Болашақтағы телекоммуникацияның нысандары мен мазмұнын айқындайтын негізгі жаһандық үрдістерге және түйінді факторларға жатады:

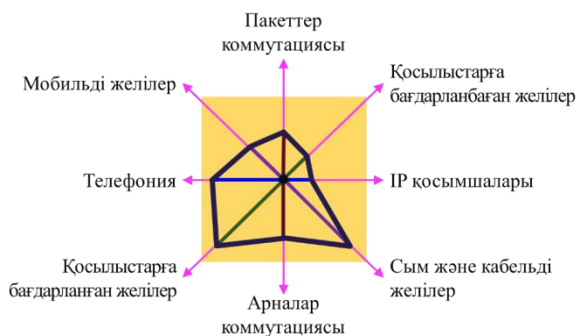
- кең ауқымды цифрландыру;
- мобильді байланыс желілерінің өсуі;
- Интернеттің өсуі және осыған байланысты арналар коммутациясы бар желілерден қосылыстарға бағдарланбаған пакеттер коммутациясы бар желілерге ауысу үрдісі;
- байланыс желілеріндегі үрдістер мен қызметтердің конвергенциясы.

Цифрландыру цифрлық технологияларды өмірдің түрлі өнеркәсіп, экономика, білім беру, мәдениет, қызмет көрсету және т.б. салаларына жаппай енгізуді көздейді [2].

Қазіргі телекоммуникация саласындағы негізгі беталыстарды келесі бағыттар бойынша қарастырамыз:

- телефония;
- интернет хаттама қосымшалары;
- мобильді желілер;
- сым және кабельді желілер;
- пакеттер коммутациясы;
- арналар коммутациясы;
- қосылыстарға бағдарланбаған желілер;
- қосылыстарға бағдарланған желілер.

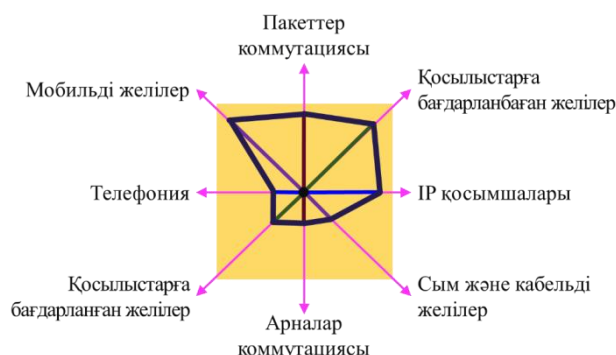
Заманауи телекоммуникацияның бүгінгі таңдағы күйі 1-ші суретте келтірілген.

Сурет 1. Телекоммуникация және байланыс желілерінің бүгінгі таңдағы күйі

Заманауи телекоммуникацияның бүгінгі таңдағы күйі (сурет 1) басым түрде телефония, қосылыстарға бағдарланған желілердің, арналар коммутациясының, сым және кабельді желілердің кеңінен қолдануын көрсетеді.

Заманауи телекоммуникацияның ертеңгі негізгі беталыстары 2-ші суретте келтірілген.

Сурет 2. Телекоммуникация және байланыс желілерінің ертеңгі күйі

Заманауи телекоммуникацияның ертеңгі беталысы (сурет 2) басым түрде мобильді желілердің, пакеттік коммутациясының қосылыстарға бағдарланбаған желілерінің, интернет хаттама (IP) қосымшалардың дамуымен ерекшеленеді.

Тәжірибелік бөлім. Технологиялар дағдарыстарға қарамастан дамуын жалғастыруда, әсіресе телекоммуникациядағы даму белсенді жүруде. Уақыт өте келе бизнеске, мемлекетке және қарапайым адамдарға сенімді және жылдам байланыс қажеттілігі туады[3].

Кесте 1. 5G технологиясының және заттар интернетінің (IoT) негізгі көрсеткіштері

5G технологиясының ерекшеліктері		Заттар интернеті (IoT)		
Жиіліктің кең спектрі	40 ÷ 100 МГц	5G-ге мобильді кең жолақты ену		
Жиілік диапазоны	3.4 ÷ 3.8 МГц	Жылдамдық, тұрақтылық, сапа		
Сигналдың кідіруі	1 ÷ 5 мс	Тіркелген белсенді құрылғылар саны	2020 ж.	17.42 млрд.
Тарату жылдамдығы	≤ 25 Гбит/с		2025 ж.	37 млрд.

Көптеген компаниялар қазірдің өзінде 5G жабдықтарын жеткізуде - олар Nokia, Samsung, Ericsson, Huawei, Zyxel, Qualcomm және т.б. 5G үшін базалық станциялар пайда болуда және 5G сымсыз чиптері бар жеке құрылғылар нарыққа еніп жатыр. Wi-Fi 6 стандарты шындыққа айналды және қолдану кең өріске қойылуда.

Кесте 2. 4G, 5G және 6G желілеріндегі деректерді жүктеудің салыстырмалы жылдамдықтары

Байланыс стандарты	Пайда болған жылы	Деректерді тарату жылдамдығы	2 Гигабайт бейнені жүктеу уақыты
4G	2007	100 Мегабит/сек.	2.7 минут
5G	2018	2 Гигабит/сек.	8 секунд
6G	2030	1 Терабит/сек.	0.016 секунд

Бүкіләлемдік экономикалық форум WEF (World Economic Forum) жариялаған 2030 жылға дейінгі болашақтың 15 үздік технологиялары[4]:

1. Жасанды интеллект AI (Artificial Intellect).
2. Заттар интернеті IoT (Internet of Things).

3. Блокчейн (Blockchain). Қаржылық операциялар, пайдаланушыларды сәйкестендіру, киберқауіпсіздік сияқты салаларда қолданылады.

4. 3D басып шығару.

5. Мобильді технологиялар.

6. Мобильді интернет.

7. Автономды машиналар және көлік

8. Роботтехникасы.

9. Виртуалдыжәнекеңейтілгеншындық VR/AR (Virtual RealityAugmented Reality).

10. Сымсыз қуаттандыру (Wireless Power).

11. Кванттық есептеулер.

12. 5G технологиясы.

13. Дауыстық көмекші (Voice Assistant).

14. Киберқауіпсіздік.

15. Бұлттық есептеулер (CloudComputing).

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеушілер қысқа мерзімді және орта мерзімді келешекте телекоммуникация нарығына әсер ететін негізгі факторларды келтірді:

- 5G желілерін енгізу және дамыту;
- MIMO (Multiple Input Multiple Output) бірнеше кірісі және бірнеше шығысы антенналарды кеңінен қолдану;
- миллиметрлік диапазонда (mmWave) шағын ұяшықтарды пайдалану;
- желілік элементтерді нығыздау;
- радиоқолжетімділік желілерді орталықтандыру;
- заттар интернеті нарығын дамыту;
- LPWAN (Low-Power Wide Area Network) әрекет ету радиусының энергиялық тиімді желі технологиялар нарығын дамыту.

Ұялы байланыс операторлары 5G енгізу кезінде мұнараларды орнатудың әдеттегі тәжірибесінен бас тартуды жоспарлап отыр. Жаңа ретрансляторлар жергілікті жердің құрылысына сәйкес: алаңдарда, сауда орталықтарында, ғимараттардың қабырғаларында орнатылатын болады. Оның үстіне, олардың көпшілігі бағытталған қағидатта жұмыс жасайды. Бұл смартфон таратқышының қажетті қуатының төмендеуіне әкеледі, яғни батареяның жұмыс уақытыартады, ал телефонның өзі жұқа және жеңіл болады.

Қорытынды. 5G жаппай пайда болған кезде станциялардың саны күрт артады, жұмыс және техникалық қызмет көрсету механизмі күрделене түседі, операциялық шығындар өседі, операторларға оңай болмайды. Сонымен бірге энергетиканы цифрландыру техникалық пайдалануды оңайлату, сондай-ақ оған қызмет көрсетуге жұмсалатын шығындарды азайту үшін шешуші мәнге ие болады. Сарапшылардың бағалауы бойынша, цифрлық қабылдау, басқару және өңдеу технологияларының арқасында 2025 жылға қарай бүкіл әлем бойынша станциялардың 90% цифрлық энергияға ие болады, бұл операторларға оңайлатылған, экологиялық таза және дербес басқару желілерін құруға мүмкіндік береді. 5G кәсіпорын деңгейінде қолдану сценарийлерінің әртүрлі деңгейлері үшін базалық станциялардың құрылғыларын ұсынады. Әр түрлі қолдану сценарийлері телекоммуникация саласын цифрлық, модульдік және икемді ететін және әртараптандырылған энергетикалық шешімдерді қажет етеді. 5G станциялары санының және энергия тұтынудың артуы техникалық қызмет көрсету мен энергия тұтынудың жоғары шығындарына алып келеді, бұл жаңа буын желілерінің тез танымал болуына кедергі келтіруі мүмкін. Осы мәселені шешуде жасанды интеллектпен өзара әрекеттесу технологиясы үлкен маңызға ие болады. Телекоммуникациялық энергетикада жасанды интеллектпен өзара әрекеттесу технологияларын қолдану сегменттелген желілер жағдайында сайт ресурстарының конфигурациясын және энергия тиімділігін

society of 2030 can no longer be called information, but communication, because people will communicate with each other and the world around them in a completely different way. All this leads to the unity of the basic values of life, views on the world, common goals and aspirations of humanity.

Key words: globalization, convergence, telecommunications, trend, switching, channel, network, package, application, internet.

УДК: 37.026

Ескендирова М.М.,* Ескендиров М.З.

ст. преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.техн.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ЗАНЯТИЯХ CLIL

Автор - корреспондент: yesmm12@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена роли предметно-языкового интегрированного обучения студентов неязыковых специальностей высших учебных заведений. Авторы, на основе многолетнего опыта преподавания технических дисциплин в студенческих группах с английским языком обучения, предлагают способы повышения эффективности занятий. В статье рассматриваются особенности языка, применяемого на занятиях, которые проводятся в соответствии с образовательной технологией Content and Language Integrated Learning, позволяющей развить необходимые профессиональные компетенции обучающихся посредством использования иностранного языка. Проанализированы разновидности и составные элементы CLIL языка, такие как грамматика, лексика, маркеры дискурса (переходные фразы), навыки мышления и языковые навыки. Приводятся модели грамматических структур и лексических оборотов для описания причинно-следственных связей при преподавании неязыковых дисциплин на английском языке на примере темы «Influence of industrial wastes on the environment» («Влияние промышленных отходов на окружающую среду»), изучаемой в курсе «Экология».

Ключевые слова: предметно-языковое интегрированное обучение, CLIL, языковые навыки, грамматическая структура, причинно-следственная лексика, аспекты языка.

Введение. Content and Language Integrated Learning (CLIL) – это вид предметно-языкового интегрированного обучения, который появился не так давно, но сейчас активно внедряется в учебные программы многих учебных заведений во всем мире. Этот метод привлекает в последнее время все больше внимания, в связи с тем, что английский язык изучается повсеместно как иностранный или как дополнительный язык. Во многих странах, включая Казахстан, большое внимание уделяется созданию англоговорящей образовательной среды для того, чтобы способствовать изучению и использованию английского языка. Метод CLIL рассматривается как один из эффективных способов развития междисциплинарных связей и позволяет учебным заведениям успешно подготовить будущего специалиста к зарубежной профессиональной коммуникации [1]. Кроме этого, CLIL способствует не только повышению качества образования, но также содействует культурному обмену и укреплению конкурентоспособности университета в эпоху глобализации. Западные преподаватели в своих исследованиях отмечают также возрастание мотивации не только среди преподавателей, использующих CLIL-технологии, но и среди студентов, обучающихся по CLIL-программам [2-3].

Главной целью CLIL является развитие профессиональных компетенций обучающихся посредством использования иностранного языка. На практике это означает, что преподаватели, использующие CLIL технологию на своих уроках, должны *помочь студентам использовать иностранный язык* в процессе приобретения знаний по предмету.

Когда мы преподаем предметы на основном языке обучения – казахском или русском,

мы склонны забывать об этом аспекте. Если учащиеся свободно говорят на основном языке обучения, у преподавателей может сложиться впечатление (часто ошибочное!), что студентам не нужна помощь с языком. Преподаватели часто предполагают, что обучающиеся уже обладают необходимыми предметно-языковыми навыками, или же они усвоят их «по ходу дела», и поэтому специально обучать этому не нужно. Кроме того, многие преподаватели-предметники не хотят особо интересоваться языком. Они считают, что это работа является обязанностью учителей-лингвистов.

В CLIL преподаватели-предметники не могут позволить себе игнорировать язык. В отличие от студентов, обучающихся на языке L1 (казахский или русский), которым они свободно владеют, про учащихся CLIL нельзя сказать, что они бегло говорят, понимают, читают и пишут на языке L2 (английский). Им нужно научиться развивать эти навыки, чтобы они могли использовать их для изучения предметов, и они должны делать это в определенной степени одновременно с изучением содержания нового предмета[1]. Кроме того, они не выучат язык предмета достаточно хорошо, если им не помочь это сделать. Таким образом, учителям-предметникам CLIL необходимо расширить свой взгляд на свою работу, включив в нее обязательный пункт – обучение языку. Им не обязательно быть специалистами по языку, и им не нужно уделять этому много времени, но им нужно уделять языку больше внимания, чем, если бы они преподавали на L1.

Нам также необходимо четко понимать, что мы подразумеваем под словом «язык» в программах CLIL. В университетском контексте мы ожидаем, что учащиеся будут использовать академический язык, называемый CALP (Cognitive Academic Language Proficiency) (Jim Cummins, 2000). CALP охватывает все те способы, которые мы используем, чтобы слушать, читать, говорить и писать на академическом уровне. Он включает в себя предметный словарь и словарь академического обучения в целом, кроме этого формальную грамматику, которую мы используем, когда пишем об изучаемых предметах, а также сигнальные организационные элементы, которые мы применяем, чтобы показать структуру и логичность при формальном письме. Также CALP включает в себя важнейшие навыки мышления, которые требуются при академическом обучении, и то, как они выражаются в языковых терминах[1]. Но важно отметить, что наряду с CALP мы также используем неформальные языковые навыки в процессе обучения. Таким образом, в хорошей учебной практике взаимодействуют обе языковые разновидности, и поэтому естественно, что программы CLIL также должны уделять внимание взаимодействию между базовыми коммуникативными навыками и академическими навыками на языке L2.

Результаты и их обсуждение. Любое обсуждение языка, необходимого для преподавания учебной программы, должно указывать на тип языка, о котором идет речь. Например, в случае изучения экологии не носителями английского языка может быть полезно определить категории для описания соответствующего языка. Взяв в качестве примера тему “Influence of industrial wastes on the environment” («Влияние промышленных отходов на окружающую среду»), мы можем рассмотреть следующие категории:

Грамматика

Лексика

Маркеры дискурса

Навыки мышления / языковые функции

Языковые навыки.

1 Грамматика (Grammar)

Само понятие «грамматика» может вызвать беспокойство у CLIL преподавателей, имеющих предметно-ориентированный фон. Однако знание грамматики и понимание грамматических особенностей конкретного предмета дает преподавателю возможность обучать студентов CLIL более эффективно. И это даже не «обучение» грамматике, а скорее повышение осведомленности студентов о типах предложений,

которые характерны для данной дисциплины, принятие решений о том, как это лучше преподнести, чтобы помочь студентам видеть и слышать английский язык и поддерживать их, когда от них требуется сделать это самостоятельно.

Возвращаясь к экологии, общий взгляд на проблему промышленных отходов заключается в том, как это явление влияет на жизнь на Земле. Жизненно важные аспекты, затрагиваемые в этом случае, включают здоровье, погоду, население мира, воду, землю и растительность. Преподаватель может попросить студентов сделать прогнозы о влиянии вредных промышленных выбросов на них и на то, что их окружает. Чтобы выполнить это упражнение, обучающиеся должны иметь в наличии ряд подходящих грамматических структур, которые позволят им говорить или писать о влиянии, которое, по их прогнозам, будет иметь загрязнение окружающей среды промышленными выбросами. Кроме того, их предложения также должны включать относительную вероятность и определенность, которые они придают каждому из этих эффектов.

Мы можем найти примеры соответствующих грамматических структур в стандартных текстах самих предметов. Например, ряд текстов по экологии предоставляет нам репрезентативную выборку причинно-следственных структур, используемых для заявлений о последствиях экологических загрязнений для жизни на Земле.

Smog and greenhouse gases cause contamination of air.

Dust-containing air causes significant effects to public health.

Uncontrolled storage of industrial wastes causes significant damage to ecology of the Earth.

Increase in the world temperature caused by global warming causes melting glaciers.

Melting glaciers causes the water level to increase, and this, in turn, causes landslides, triggering tsunamis.

Release of waste water into rivers causes natural water to be contaminated.

Из приведенных примеров видно, что все предложения содержат в своем составе глагол “cause”. При более внимательном рассмотрении можно выявить несколько структур, в которых используется этот глагол, так называемые *related cause-and-effect structures*.

Таблица 1. Причинно-следственные структуры

X causes	ytobe ed
	y to + infinitive
	a (noun phrase) (of y)

Таблица 2. Причинно-следственные наречия и союзы

As	x happens	, y happens
If	x is _____	, then y happens
X happens X is _____	because of y owing to y due to y	
	because y happens since y happens	
	and	therefore y happens is therefore y thereby y happens x is thus y thus has y

Данные грамматические причинно-следственные структуры как раз и представляют пример той грамматики, которой CLIL преподаватели должны уделять самое пристальное внимание при преподавании своих предметов на L2.

Опыт показал [5], что использование поддерживающих структур оказывает большую помощь студентам, особенно тем, которые не так сильно одарены в изучении языка, как другие. Их мотивация к изучению языка часто возрастает, когда они понимают, как и в каком порядке действовать, и какие именно фразы и обороты использовать, например, при описании изображений, анализе графиков и диаграмм или интерпретации видеофильмов [6].

2 Лексика (Vocabulary)

Лексика может быть предметной, общеобразовательной, межучебной или вообще не относящейся к обучению (так называемая «второстепенная»). Общая академическая лексика (например, «thus» – «таким образом» и «whereas» – «тогда как») может вызвать особые трудности у CLIL студентов, потому что она встречается часто и имеет решающее значение для понимания смысла предложения, но не специфична для какого-либо одного предмета. Кроме того, такой вид лексики менее заметен в тексте, чем тематическая лексика (например, «photosynthesis» – «фотосинтез»).

Список, приведенный ниже, представляет собой пример диапазона глагольной лексики для одной тематической области.

cause: Contaminations containing in atmospheric air cause some diseases.

result in: A lack of nutrients results in a slowdown in plant growth.

lead to: High pressures and temperatures in the earth's crust lead to the formation of diamonds.

be responsible for: The presence of the metallic bond is responsible for electrical conductivity of metals.

give rise to: The vehicle shall be free from oil leaks which might give rise to emissions of fumes.

trigger off: Extreme heat and wind trigger off dust storms.

create: Environmental pollution creates a threat to human health.

generate: Running water turns wheels called “turbines”, which generate electricity.

Проанализировав данный список, мы также можем выделить грамматические модели (табл. 3).

Таблица 3. Грамматические модели использования причинно-следственных глаголов

X	causes	ytobe ed y to + infinitive verb a (noun phrase) (of y) a (noun phrase)
	results in	a (noun phrase) a/the (verb + -ing) of y y being/getting ed
	leads to triggers (off) creates generates	(change in) y (noun phrase)

Кроме того, причинно-следственная лексика может иметь форму словосочетаний и включать ряд грамматических структур (табл.4).

Таблица 4. Использование существительных в составе грамматических причинно-следственных структур

A reason for			x x happening	is y
A/An	consequence result cause source effect	of		
A reason why			x /this happens	

3 Маркеры дискурса (Discourse markers)

Маркеры дискурса – это переходные фразы, используемые для систематизации идей, как в письменных текстах, так и при устном общении. Простой пример маркеров дискурса может включать в себя последовательность фраз, которая помогает описать этапы процесса: «first» - «сначала», «then» - «затем», «afterthat» - «после этого», «next» - «далее», «as a result» - «в результате», «thenextthing» - «следующее», «andthen» - «а затем», «finally» – «наконец» и т.п.

4 Навыки мышления (Thinkingskills)/Языковые функции (Languageskills)

Другой ключевой тип языка заключается в навыках мышления, используемых на каждом уроке. Например, в дополнение к обычным формулировкам, представленным выше, тема влияния промышленных загрязнений на окружающую среду может также включать «givingexamples» (приведение примеров), «comparing» (сравнение) и, возможно, «prioritizing» (определение приоритетов). Мыслительные навыки и языковые функции по любой дисциплине всегда указаны в учебных программах дисциплин. Цели учебной программы, касающиеся этих навыков, очень важны для разработки занятий и подготовки к языковой практике на занятиях CLIL.

5 Языковые навыки (Languageskills)

И последнее, но не менее важное: преподаватель, объясняющий тему загрязнения окружающей среды, может построить занятие таким образом, чтобы студенты в течение одного урока интенсивно работали над всеми четырьмя языковыми навыками, включая умение слушать (*listening*) и читать (*reading*), а также устные упражнения (*speaking*), которые завершаются письмом (*writing*). Важно подчеркнуть, что каждый навык предъявляет разные языковые требования к учащимся.

Выводы. Таким образом, язык, используемый на уроках CLIL, совсем не простое дело. Преподаватель, который проводит занятия в соответствии с CLIL технологией, должен понимать, какой язык он использует (т.е. какой язык является типичным для его предмета), каковы составные части этого языка и какие языковые трудности возникают в процессе изучения дисциплины.

Развитие языка и овладение предметом взаимосвязаны и происходят одновременно как при ведении образовательного процесса на языке L1, так и в группах на основе CLIL. Язык в CLIL является неотъемлемой частью поддержки любого учебного момента и служит мостом, который помогает учащимся перейти от их текущего положения к дальнейшему обучению. Преподаватели CLIL должны создавать эффективную структуру своих уроков, включая языковую поддержку, основанную на понимании текущего уровня знаний студентов по предмету и их языковых способностей. А для создания эффективных учебных сценариев необходимо понимать различные аспекты языка и создавать разнообразные методики, чтобы помочь студентам в процессе обучения.

Список литературы:

1. Angel M.Y. Lin, Language across the Curriculum & CLIL in English as an Additional Language (EAL) Contexts: Theory and Practice. Springer, 2016. 251 p.

2. Penny Ur, Penny Ur's 100 Teaching Tips: Cambridge Handbook for Language Teachers, 1st ed. Cambridge University Press, 2011. 269 p.
3. Tessa Woodward, Planning Lessons and Courses: Designing Sequences of Work for the Language Classroom: Cambridge Handbook for Language Teachers. – Cambridge University Press, 2001. 265 p.
4. Батурина Н.В., Руковишников Ю.С., Батунова И.В. Использование приемов, методов и моделей системы CLIL в процессе обучения английскому языку студентов бакалавриата. Педагогические науки, 2017, № 10 (64). С. 60-65.
5. Oliver Mayer, Towards Quality-CLIL: successful planning and teaching strategies. Pulse, 2010, № 33. P. 11-29 (ISSN 1577-0338).
6. Усманова З.Ф. Реализация технологии CLIL в условиях полилингвального обучения/ З.Ф. Усманова, Т.В.Заяц, Г.Ж.Мукажанова. Филология и лингвистика в современном мире: материалы науч. конф. (Москва, июнь 2017 г.). Москва: Буки-Веди, 2017.С. 94-97.
7. URL:<https://moluch.ru/conf/phil/archive/235/12596>

References list:

1. Angel M.Y. Lin, Language across the Curriculum & CLIL in English as an Additional Language (EAL) Contexts: Theory and Practice. Springer, 2016. 251 p.
2. Penny Ur, Penny Ur's 100 Teaching Tips: Cambridge Handbook for Language Teachers, 1st ed. Cambridge University Press, 2011. 269 p.
3. Tessa Woodward, Planning Lessons and Courses: Designing Sequences of Work for the Language Classroom: Cambridge Handbook for Language Teachers. - Cambridge University Press, 2001. 265 p.
4. Baturina N.V., Rukovishnikov YU.S., Batunova I.V. Ispol'zovaniye priyemov, metodov i modeley sistemy CLIL v protsesse obucheniya angliyskomu yazyku studentov bakalavriata. Pedagogicheskiye nauki, 2017, № 10 (64). S. 60-65.
5. Oliver Mayer, Towards Quality-CLIL: successful planning and teaching strategies. Pulse, 2010, № 33. P. 11-29 (ISSN 1577-0338).
6. Usmanova Z.F. Realizatsiya tekhnologii CLIL v usloviyakh polilingval'nogo obucheniya/ Z.F. Usmanova, T.V. Zayats, G.ZH. Mukazhanova. Filologiya i lingvistika v sovremennom mire: materialy nauch. konf. (Moskva, iyun' 2017 g.). Moskva: Buki-Vedi, 2017. S. 94-97. [URL:https://moluch.ru/conf/phil/archive/235/12596](https://moluch.ru/conf/phil/archive/235/12596)

Түйін: Бұл мақала жоғары оқу орындарының тілдік емес мамандық студенттерін пәндік-тілдік кіріктірілген оқытудың рөліне арналған. Авторлар ағылшын тілінде оқыту тілі болып табылатын студенттік топтарда техникалық пәндерді оқытудың көп жылдық тәжірибесіне сүйене отырып сабақтардың тиімділігін арттыру жолдарын ұсынады. Мақалада шет тілін қолдану арқылы студенттерге қажетті кәсіби құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік беретін Content and Language Integrated Learning (CLIL) білім беру технологиясына сәйкес жүргізілетін сабақта қолданылатын тілдің ерекшеліктері қарастырылады. CLIL тілінің грамматика, сөздік қоры, дискурс маркерлері (өтпелі тіркестер), ойлау қабілеттері мен тілдік дағдылары сияқты түрлері мен құрамдас бөліктері талданады. Тілдік емес пәндерді ағылшын тілінде оқытудағы себеп-салдар байланыстарын сипаттау үшін «Экология» курсына оқылған «Influence of industrial wastes on the environment» («Өндірістік қалдықтардың қоршаған ортаға әсері») тақырыбының мысалында грамматикалық құрылымдардың модельдері мен лексикалық тіркестер келтірілген.

Кілт сөздер: пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту, CLIL, тілдік дағдылар, грамматикалық құрылым, себеп-салдар лексикасы, тіл аспектілері.

Abstract: This article is devoted to the role of content-language integrated learning of students of non-linguistic specialties of higher educational institutions. The authors, based on many years of experience in the teaching technical disciplines for student groups studied in English, suggest the ways to improve the teaching effectiveness. The article examines the features of the language used during the

lessons conducted in accordance with the educational technology *Content and Language Integrated Learning*, which allows developing the necessary professional competencies of students through the use of a foreign language. The varieties and constituent elements of the CLIL language are analyzed, such as grammar, vocabulary, discourse markers (transitional phrases), thinking skills and language skills. Models of grammatical structures and lexical phrases are given to describe cause-and-effect relationships in teaching non-linguistic disciplines in English on the example of the topic “Influence of industrial wastes on the environment”, studied in the course “Ecology”.

Key words: subject-language integrated learning, CLIL, language skills, grammatical structure, causal vocabulary, language aspects.

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ
ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

ӘОЖ: 159.942.33

Шоманбаева А.О.,* Ауелова К.Е., Сахиева Ф.А.

психология ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

PhD докторы, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫЛАРДАҒЫ АТА-АНА МЕН
БАЛАНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТҰЖЫРЫМЫ**

Автор-корреспондент: shoman_almira@mail.ru

Түйін: Ұсынылған мақалада толық емес отбасылардағы ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас мәселесін зерттеуге арналған ғылыми-әдістемелік аппарат ұсынылған. Зерттеудің өзектілігі, мақсаты, міндеттері, объектісі, ғылыми зерттеу пәні, Отбасында қалған ата-ананың критеріі бойынша ана мен әке жағынан толық емес отбасылар ажыратылады. Бірге өмір сүретін ұрпақ саны бойынша толық емес отбасы: қарапайым - бір немесе бірнеше балалары бар ана / әке; ұзартылған - бір немесе бірнеше балалары бар анасы / әкесі және басқа туыстары. Қорытындылай келе, толық емес отбасыларда туындайтын психологиялық проблемаларға қысқаша талдау жасалған. Отбасында қалған ата-ананың критеріі бойынша ана мен әке жағынан толық емес отбасылар ажыратылады. Бірге өмір сүретін ұрпақ саны бойынша толық емес отбасы: қарапайым - бір немесе бірнеше балалары бар ана / әке; ұзартылған - бір немесе бірнеше балалары бар анасы / әкесі және басқа туыстары. Қорытындылай келе, толық емес отбасыларда туындайтын психологиялық проблемаларға қысқаша талдау жасалған.

Кілт сөздер: ата-ана, бала, толық отбасы, толық емес отбасы, қарым-қатынас, диагностика, рухани мәдениет, әлеуметтік мәдениет, жыныстық сауаттылық

Кіріспе. Баланың әлеуметтенуі ата-ана отбасында, елеулі ересектер шеңберінде басталады. Отбасында баланың мінезінің негізі қалыптасады, оның жеке ерекшеліктері, көзқарасы, өзіне және басқаларға қатынасы; отбасында бала адамгершілік және мәдени құндылықтармен танысады. Бұл көптеген жағынан психологиялық қолдау мен отбасына баланың өмірлік жолы қандай болатындығына, баланың өз әлеуетін жүзеге асырып, әлеуметтенуіне және өзіне және қоғамға пайдалы бола алуына қаншалықты толық және сәтті болатындығына байланысты.

Әке мен ана арасындағы ата-аналық міндеттерді бөлу әрдайым біркелкі бола бермейді, бұл әр отбасы мүшесінің әл-ауқатына кері әсер етуі мүмкін. Баланың жеке басының қалыптасуына одан да жағымсыз, оның «толық емес отбасы» деп аталатын - ата-анасы біреу болатын отбасындағы дамуы әсер етеді.

«Толық отбасы» және «толық емес отбасы» ұғымдарын балалар жанының білгірі, ең ұлы педагог А.С.Макаренко енгізді. Ол адамның жеке басын қалыптастырудағы

отбасының рөліне тоқталып, отбасы құрылымы мен баланың тәрбиесі мен сәтті әлеуметтенуі арасындағы байланысты көрсетті. Әлеуметтік-экономикалық және рухани-адамгершілік проблемалар ата-аналардың екеуі қатысқан отбасыларда да жағдайды тұрақсыздандыруы мүмкін. Толық емес отбасы үшін бұл факторлар одан да көп зақымдауы мүмкін.

Теориялық талдау. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, ата-анасының бірі жоқ отбасында тәрбиеленетін бала осал бола бастайды, көптеген кешендерге ие болады. Өзінің жағдайына алаңдайтын, жалғыз психологиялық қиындықтарды жеңе алмайтын және сыртынан жеткілікті эмоционалды қолдауы жоқ жалғыз ата-ана баланың жан-жақты дамуына қажетті көңіл бөле алмайды. Мұндай отбасындағы бала, шын мәнінде, жалғыз ата-ананың өзі сияқты, әлеуметтік-психологиялық қажеттіліктерден айырылады, бұл оның қалыптасып келе жатқан жеке тұлға құрылымына әсер етеді.

Қазіргі әлемде отбасы институты үлкен өзгерістерге ұшырайды, екіншіке орай, әрқашан оңды бола бермейді. Жақында қолайсыз деп саналған нәрсе қазір рұқсат етілген, кейде тіпті жоғарылатылған мәртебеге ие болады. Дәстүрлі отбасылық құндылықтарды жоққа шығаратын әртүрлі қозғалыстар пайда болады. Қазіргі отбасы, әдетте, саны жағынан аз, ондағы үлкен аға-әпкелеріне құрмет жоқ, ересек отбасы мүшелерінің беделі біртіндеп төмендейді, ажырасулар саны артып келеді. Мұның бәрі қоғамдағы тұрақсыз ахуал жағдайында баланың дамуы үшін жағымсыз фон қалыптастырады және оның жеке қасиеттеріне барынша қолайсыз әсер етеді.

Толық отбасының болуы әлі де баланың үйлесімді дамуының кепілі бола алмайтынын есте ұстаған жөн, өйткені ата-анасының біреуінің болмауы балаға міндетті түрде жағымсыз салдарларға әкеп соқтырады. Тұлғаның дамуы белгілі биологиялық және психологиялық заңдылықтар негізінде жүреді. Ал ата-анасының біреуінің болмауы, жалпы, баланың жеке дамуына қатты әсер етеді. Ал бұл қандай әсер етеді, адамның өмір жолына қалай әсер етеді - бұл көбіне факторларға байланысты болады.

Зерттеу проблемасы қолданыстағы ғылыммен байланысты жалпы отбасындағы қатынастар проблемасын көптеген зерттеуіне қарамастан, толық емес отбасыларда балаларды тәрбиелеу проблемасы бойынша зерттеулердің жоқтығы.

Толық емес отбасылардағы ата-ана мен бала қатынастарындағы проблемалар өзектілігін жоғалтпайды және өсуге бейім, бұл отбасы саны мен ондағы балалар санының прогрессивті төмендеуімен, беделінің төмендеуімен байланысты болуы мүмкін аға-әпкелері мен аға ұрпақтың ықпалының анық еместігі, бір жағынан. және баланың қоғамға бейімделу қиындықтарының артуы, екінші жағынан, ажырасу процедураларының күрт өсуімен және ыдырайтын отбасындағы балалардың осалдығы.

мақсаты жоспарланған зерттеулер - толық емес және толық отбасылардағы ата-ана мен баланың қарым-қатынасын диагностикалау нәтижелерін салыстыру.

Нысан жұмыс - толық емес және толық емес отбасылардың балалары және олардың ата-аналары.

Нәрсе осы жұмыстың - толық емес отбасындағы ата-ана мен баланың қарым-қатынасы.

Гипотезалар зерттеулер - толық және толық емес отбасылардағы ата-ана мен баланың қарым-қатынасы арасындағы эмоционалды және интерактивті жоспарлардың айырмашылықтары бар, бұл осы отбасыларда балаларды тәрбиелеудің әртүрлі нәтижелеріне әкеледі.

Зерттеудің міндеттері:

1) толық емес отбасындағы ата-ана мен бала қатынастары мәселелеріне байланысты ғылыми әдебиеттерді жинақтау және теориялық талдау;

2) «толық емес отбасы» ұғымын ашу;

3) қазіргі заманғы психологиялық мәліметтер бойынша толық емес отбасын құру көздерін анықтау;

3) толық емес отбасылардағы ата-ана мен баланың қарым-қатынасын эмпирикалық зерттеу.

Тәжірибелік бөлім. Зерттеу барысында келесі әдістерді қолдану жоспарланған:

1) Ата-аналардың қатынастарына арналған сауалнама (ОРО) тесті, А.Я. Варгой және В.В. Столин. Бұл психодиагностикалық құрал ата-аналардың балаларына деген көзқарасының сипатын анықтауға бағытталған. Ата-аналық қатынас - бұл ата-ананың өз балаларына қатысты бастан өткерген әр түрлі сезімдер жүйесі, баламен өзара әрекеттесу кезіндегі мінез-құлық заңдылықтары, баланың жеке және жеке ерекшеліктерін және оның іс-әрекетін қабылдау және түсіну сипаты. Бұл әдістеме ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың үйлесімділік деңгейін бағалауға, бар қиындықтардың себептерін анықтауға мүмкіндік береді. Диагностика нәтижелері ата-аналардың балаларына қатысты психологиялық сауаттылығын арттыруға және қажет болған жағдайда психологиялық көмекке жүгіну туралы шешім қабылдауға көмектеседі.

2) «Жоқ жануарды бейнелеу» проективті техникасы (РНЖ). Баланың жеке басын зерттеуге мүмкіндік береді. Субъект психикасының күйін бағалауға мүмкіндік беретін психомоторлық байланыс теориясына негізделген. Осы техниканы қолдана отырып, сіз баланың өзін-өзі бағалау деңгейін, оның тәжірибесі мен бейсаналық импульсін, көзқарасы мен күтуін бағалай аласыз.

3) Отбасылық сурет салу техникасы. Бұл проективті отбасылық жағдай, балалардың басқа отбасы мүшелерімен қарым-қатынастарын, баланың ата-анасы ойнайтын отбасылық рөлдерді қабылдауын, қазіргі отбасылық жағдайды, отбасылық қатынастардағы бар проблемаларды, баланың қазіргі жағдайға қанағаттануын немесе қанағаттанбауын зерттеуге мүмкіндік береді.

4) Ата-ана мен баланың өзара іс-қимыл сауалнамасы (ВРР). Әдістеме ата-аналардың балалармен өзара әрекеттесуін келесі критерийлер бойынша бағалауға мүмкіндік береді: ата-ананың талаптылығы, балаға қолданылатын шаралардың ауырлығы, ата-ананың балаға қатысты бақылау деңгейі, ата-ананың қабылдауы оның баласына, оған деген негізгі қатынасы, жеке қасиеттері мен баланың мінез-құлқын қабылдау немесе қабылдамау, отбасындағы өзара қарым-қатынас сипаты, қайшылықтардың болуы, ата-ананың талаптарға сәйкес келуі, жалпы, бедел баланың көз алдында ата-ананың. Ата-ана мен баланың өзара іс-қимыл сауалнамасы (ВРР) сауалнамасы баланың екеуінің де ата-аналарына қатысты позициясын және ата-аналардың өз баласына қатысты ұстанымын түсінуге мүмкіндік береді.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы алынған зерттеу нәтижелерін психологтардың, педагогтардың, сондай-ақ ата-аналардың психологиялық сауаттылығын арттыруға қызығушылық танытқандардың ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты үйлестіру және балалар мен олардың арасындағы келіспеушіліктерді азайту үшін практикалық қызметінде қолдану мүмкіндігінде жатыр. Толық және толық емес отбасылардағы ата-аналар. Зерттеу сонымен бірге психодиагностикалық әдістерді психологиялық-педагогикалық жұмыста қолдану мүмкіндіктерін көрсетеді. Зерттеу барысында алынған мәліметтер жетім балалар мен ата-аналарының бірінен айырылған балаларды оңалтудың әртүрлі бағдарламаларын жасауға пайдаланылуы мүмкін.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы отбасының құрылымын және алынған нәтижелерді ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты және отбасын одан әрі зерттеу үшін пайдалану мүмкіндігін ескере отырып, ата-ана мен бала қатынасы проблемасы туралы ойларды кеңейтуге байланысты (толық және толық емес) кейіннен балаларды тәрбиелеу, олардың жеке дамуы мен әлеуметтену процесінде барабар көмекті (және өзіне-өзі көмек) жүзеге асыру мақсатында.

Ата-ана отбасы бала үшін өмірдің негізгі мектебі болып табылады, адамның жеке, сипаттамалық қасиеттерінің негізін құрайды, баланың үйлесімді дамуына ықпал етеді немесе кедергі келтіреді. Отбасының құрылымы баланың жеке дамуы үшін үлкен маңызға ие - екі ата-

ананың болуы немесе олардың біреуінің болмауы. Толық емес отбасы ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені ата-анасының біреуінің болмауы жас ұрпақтың психо-эмоционалды күйіне кері әсер етуі мүмкін. Отбасының әл-ауқаты көбіне отбасының толық немесе толық емес болуына байланысты.

Толық емес отбасылар туралы әр түрлі пікірлер бар, онда ата-анасынан тек анасы бар. Және бұл пікірлер кейде қарама-қайшы келеді. Біреу бұл сөзсіз жаман деп санайды, біреу баланың толық немесе толық емес отбасында өсуі маңызды емес екеніне сенімді, біреу толық емес отбасы мәртебесі жеке бас көтеру қабілеті түрінде белгілі бір артықшылықтар бере алады деп санайды қалған ата-анаға қатысты балаға (тек қана емес) қатысты шешім қабылдауда жауапкершілік пен автономды болу. Толық емес отбасында тәрбиеленген лайықты тұлғалардың көптеген мысалдары осындай артықшылықтың өзіндік дәлелі ретінде қызмет етеді [1]. Мұнымен келіспеу қиын.

Толық емес отбасы туралы осындай оптимистік көзқараспен қатар, толық емес отбасындағы баланың дамуының жағымсыз нәтижелерін көрсететін көптеген мысалдар бар.

Екі ата-ана да қатысатын кез-келген отбасы қолайлы психологиялық ахуал мен баланың үйлесімді дамуына қолайлы жағдай жасай алмайды. Бірақ баланың өмірінде оның тәрбиесіне екі ата-ананың да қатысуы балалардың психологиялық және психикалық денсаулығын сақтау мәселесінде, сонымен қатар отбасының барлық функцияларын сапалы жүзеге асыруда айқын артықшылық болып табылады. Мұны көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулер растайды. Осылайша, толық емес отбасында балаларды тәрбиелеу мен олардың кейінгі сәтсіз отбасылық өмірі арасында статистикалық маңызды байланыс бар екендігі анықталды. Балалық шағы толық емес отбасыларда өткен ерлі-зайыптылардың арасында ажырасудың жоғары ықтималдығы анықталды. [2].

Негізгі фактор - баланың толық емес отбасында әйел-еркек, неке қатынастары моделінің болмауы, бұл белгілі бір деңгейде ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға кедергі келтіреді.

Мысалы, анасы ғана тәрбиелеген ұлдар көбінесе әйелдердің мінез-құлық заңдылықтарын ашады, олар еркектердің мінез-құлқы туралы дұрыс емес түсінік қалыптастыруы мүмкін, бұл олардың көзіне шамадан тыс агрессивті және қатал көрінеді.

Әкесіз өскен қыздарға болашақ күйеудің идеалын және жұбайымен және ұлдарымен өзара түсіністікте ойлау қиынға соғады, бұл әрине отбасындағы жанжалды жағдайлардың көбеюі мен ажырасу қаупін тудырады. [3]

Әкенің бала тәрбиесіне қатысуының рөлі мен маңызы сөзсіз. Ұлы мұғалім В.А.Сухомлинский: «Өз ұлын немесе қызын түсінуді үйренбейінше, кез-келген адам жақсы әке бола алмайды» деген. [4]

Толық емес отбасы - бұл бір ата-анадан және балалардан (немесе бір баладан) тұратын отбасы [5]. Көбіне толық емес отбасы ерлі-зайыптылардың арасындағы некенің бұзылуына, сондай-ақ некеге тұрмаған әйелдің баланың туылуының нәтижесінде құрылады. Ыдыраудың басқа себептері арасында отбасыларды ерлі-зайыптылар арасында туындайтын жыныстық проблемалар деп атауға болады. [6]. Сексологтар жыныстық қанағаттанбауды ажырасудың жалпы негізі деп санайды, бұл ажырасудың өзі растайды.

Толық емес отбасының тәрбиелік мүмкіндіктері толық отбасынан әлдеқайда төмен. Баланы бақылау және күту қиын, балалар ондай емес еркектің немесе әйелдің мінез-құлқының рөлі мен нұсқалары туралы адекватты және уақтылы идея қалыптасады (қандай ата-ананың қай жынысына келмейтініне байланысты). Бұл баланың психикалық дамуының біржақты сипатына әкелуі мүмкін. Балада толық емес отбасында ересек жыныстық мінез-құлықтың моделі жоқ, оны болашақта қолдануға болады. Жалғызбасты ананы асыра қорғауда өскен ұл ер адамның қажетті қасиеттерінен айырылады: мінезі дамымаған, тәртіп бұзылады, тәуелсіздік пен шешімділік жеткіліксіз. Отбасыларында әкесіз өскен қыздар ер адамның бейнесін елестете алмайды: бұрмаланған, кедейленген

немесе керісінше, идеалдандырылған, бұл олардың болашақ отбасылық өміріндегі қиындықтарды тудырады.

Ата-аналарының ажырасуынан аман қалған балалар өз отбасыларында қиындықтар туындаған кезде ажырасу туралы шешім қабылдауға тезірек кіріседі. Сексологтардың айтуынша, жыныстық сауаттылықтың, рухани және әлеуметтік мәдениеттің артуы отбасылардағы ажырасулар мен кемшіліктердің санын азайтуға ықпал етуі мүмкін.

Толық емес отбасылардан шыққан адамдардың білім деңгейі толық материалдық емес отбасыларда өскендерге қарағанда төмен, себебі материалдық қиындықтарға байланысты. [1 б.25]. Бұл көбінесе жасөспірімдер арасындағы қылмыстың себептерінің бірі болуы мүмкін.

Толық емес отбасы феноменін қарастыра отырып, ата-аналарының екеуі де қатысып отырған дисфункционалды отбасылар туралы айту керек. Мұндай отбасыларды ата-анасының өз баласын тәрбиелеуге және дамытуға жеткілікті уақыт бөле алмауына байланысты ата-ананың немесе басқа себептердің салдарынан психологиялық тұрғыдан толық емес деп жіктеуге болады. Сонымен қатар, кейбір ата-аналар өздерінің білім беру функцияларын мүлдем ұмытып кетеді. Әкесі / шешесі балаларының экономикалық әлауқатына қамқорлық жасай отырып, отбасында сирек кездеседі, осылайша бала тек анасымен немесе әкесімен бірге өседі.

Толық емес отбасылардың құрылу себептері әр түрлі. Осыған байланысты олардың келесі түрлері бар:

- жетім;
- заңсыз;
- ажырасқан;
- ыдыраған отбасы.

Отбасында қалған ата-ананың критеріі бойынша ана мен әке жағынан толық емес отбасылар ажыратылады.

Бірге өмір сүретін ұрпақ саны бойынша толық емес отбасы:

- қарапайым - бір немесе бірнеше балалары бар ана / әке;
- ұзартылған - бір немесе бірнеше балалары бар анасы / әкесі және басқа туыстары.

Толық емес үлкен отбасы толық емес отбасылардың көпшілігімен ұсынылған. Жетім толық емес отбасы ерлі-зайыптылардың біреуінің қайтыс болуына байланысты пайда болады. Жақын адамынан айырылу отбасы үшін қатты соққы болғанымен, қалған отбасы мүшелері - бұл топтасудың және тұтастықты сақтаудың тәсілдері. Мұндай отбасылардағы отбасылық байланыстар бұзылмайды; қайтыс болған (қайтыс болған) жұбайы бойынша барлық туыстарымен қарым-қатынас қалады, олар отбасы мүшелері болып қала береді. [1 б.30]

Толық емес ажырасқан отбасы- ерлі-зайыптылар белгілі себептермен бірге өмір сүруді тоқтатқан отбасы. Ажырасу балаға психологиялық жарақат әкеледі, оның бойында ұят, қорқыныш, төмендік сезімдерін дамытады. Балалардың ата-аналарын біріктіруге деген ұмтылысы табиғи және өмірлік маңызды. Сонымен қатар, балалар ересектер арасында болған ажырасуға өздерін кінәлайды.

Бейбақтар отбасы(жалғызбасты ана) өзіне тән ерекшеліктерге ие. Белгілі бір жағдайларға байланысты әйел баланы некелік қатынасқа түспей (өзі үшін) туады. Мұның себептері, себептері әр түрлі болуы мүмкін. Бірақ көбінесе бұл жалғыздықты жандандыру, ана болуға деген қажеттілікті қанағаттандыру немесе баланы өзінің ыстық ықыласымен сүйген адам туралы еске салу ретінде қалдыру және басқа себептер болуы мүмкін.

Баланы күйеуі жоқ туып, тәрбиелеуге шешім қабылдаған әйел отбасының әлауқатын өз мойнына алады. Толық емес отбасылар ерекше қажеттілікті сезінеді, онда физикалық немесе жүйке-психикалық дамуындағы нормадан ауытқуы бар балалар, тіпті одан да мүмкіндігі шектеулі балалар өсіп келеді. Мүмкіндігі шектеулі балалар үнемі қамқорлық пен бақылауға мұқтаж. Қалған ата-ана оны өз мойнына алуға мәжбүр етеді,

бұл тұрақты жұмыс істеуге және қаржылық жағдайын сақтауға қабілетсіздікке әкеледі. Мұндай отбасылар көбінесе баланың мүгедектік жәрдемақысына өмір сүреді.

Сырттан көмек болмаған жағдайда, балаға күтім жасау қажеттілігі, мемлекеттік қызмет көрсету саласының бұзылуы әйелдерге кәсіби салада өзін танытуға мүмкіндік бермейді: материалдық жауапкершілік олардың таңдауы мен мінез-құлқын қалыптастыруда шешуші маңызға ие [6]. Бала тәрбиесін өмірінің басты мақсаты етіп қоятын әйелдер көп, бірақ оларды кәсіби жетістік пен мансаптық өсу қызықтырмайды. Сонымен бірге, отбасын ұстау үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға мәжбүр болған әйел көп уақытты жұмыста өткізеді, сондықтан балаға уақыт қалмайды. Мұндай жағдайда балалар өздігінен қалады. Толық емес отбасыларда тәрбиелеу проблемалары көбінесе қалған ата-ана отбасының барлық материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыра алмаған кезде экономикалық мәнге ие болады.

Толық емес отбасылар проблемаларының ішінде оның балаларды тәрбиелеу және әлеуметтендіру институты ретінде жұмыс жасау проблемасы ерекше өткір. Толық емес отбасының өмір салтының ерекшелігі баланың тәрбиесіне әсер етеді, бұл қажет емес, бірақ көбінесе төмен болуы мүмкін.

Толық емес аналық отбасыларда ер балалар отбасында ерлердің мінез-құлқының мысалын көрмейді, бұл олардың әлеуметтену процесінде ер адамның, күйеудің және әкенің рөлдік функциялары туралы адекватты емес идеяның қалыптасуына ықпал етеді. Бұл сонымен қатар толық емес аналардың отбасында тәрбиеленетін қыздардың әлеуметтенуіне әсер етеді, олардың әйелдің, ананың рөлдік функциялары туралы ойларын бұрмалайды.

Баланың ата-анасымен сәйкестенуі - отбасылық тәрбие тиімділігінің критерийі. Сәйкестендіру процесінде бала ата-ананың адамгершілік-идеологиялық нормалары мен көзқарастарын интериоризациялайды. Толық емес отбасында бұл процесс толық емес.

Отбасында анасы болмаған жағдайда, балалар аналық қамқорлық пен мейірімділікті азырақ алады, онсыз баланың үйлесімді тәрбиесі мен дамуы мүмкін емес. Қалған ата-анаға (кез-келген жыныстағы) жалғыз баламен толық қарым-қатынас жасау және оның мінез-құлқына жағымды әсер ету қиын. «Ана-әке-бала» жүйесінің бұзылуына және бар міндеттерді бөлудің мүмкін еместігіне байланысты оқу-тәрбие процесінің тиімділігі төмендейді. [7]

Толық емес отбасыларға жүргізілген зерттеу нәтижесінде мұндай отбасыларда тәрбиеленетін балалар денсаулығының ауыр проблемаларын жиі көрсететіні анықталды. Бұл топтағы балаларда көптеген созылмалы және өткір аурулар жиі кездеседі. Көбінесе бұл тек тәрбиеге ғана емес, жалғыз басты ата-ана тарапынан балалардың денсаулығына толық назар аударудың мүмкін еместігінің салдарынан болады. Толық емес отбасылар мен әлеуметтік проблемалар, гигиенаның төмен деңгейі, дәрігерлерге сирек бару, өзін-өзі емдеу жиілігі және т.с.с. арасында статистикалық маңызды байланыс анықталды [2 б. 31].

Толық емес отбасылар санының өсуі неке-отбасылық қатынастар саласының келесі аспектілерімен байланысты:

- әйелдер мен ерлер арасындағы моральдық-этикалық нормалардың өзгеруі;
- некеге дейінгі қатынастар санының артуы;
- ерлер мен әйелдердің дәстүрлі рөлдерін (отбасын) өзгерту;
- отбасы өзінің өндірістік функциясын жоғалтады;
- некеге тұрған жастардың психологиялық сауатының болмауы;
- серіктестен шамадан тыс күту;
- алкогольизм мен нашақорлық проблемасы.

Толық емес отбасында балаларды тәрбиелеу бірқатар ерекшеліктерге ие. Біріншіден, бұл қалған ата-ананың материалдық және тұрмыстық мәселелерді толығымен және жалғыз шешуі және балаларға тәрбиенің жеткіліксіздігінің орнын толтыруға тырысуы қажет. Барлық осы міндеттерді біріктіру өте қиын. Сондықтан, толық емес отбасылардың

көпшілігі материалдық және тұрмыстық қиындықтарды бастан кешіріп, педагогикалық мәселелерге тап болады.

Толық емес отбасының психологиялық ахуалы көбінесе екінші ата-анасынан (жұбайынан) айрылу туралы жағымсыз оқиғалардан туындайды. Қалған ата-анаға тітіркенуі мен уайымын жасыру қиынға соғуы мүмкін. Көбінесе, балалар қалған ата-аналардың қайтыс болған адамдар үшін бастан кешетініне жағымсыз әсер етеді. Ата-анасының біреуі қайтыс болған жағдайда, балалар да жоғалтудың ауырлығын сезінеді және екінші ата-ананың ауырсынуын қабылдайды.

Кейбір жағдайларда, жұбайы кеткеннен кейін, анасы баланы жазықсыз құрбан ретінде көре бастайды, бұл шамадан тыс қорғанумен, баланың денсаулығына шамадан тыс алаңдауымен, оның болашағынан қорқуымен көрінеді. [8].

Бұл сонымен қатар балалардың жеке тұлға болып қалыптасуына кері әсер етеді. Сондай-ақ, жұбайы болмаған кезде әйелдің аналары мен әкесінің функцияларын балалары үшін үйлестіруі маңызды. Бұл баланың психосексуалды дамуындағы проблемаларға алып келеді. Статистикалық зерттеулер көрсеткендей, жоғарыда аталған себептерге байланысты толық емес отбасылардың балалары толық отбасылардағы құрдастарымен салыстырғанда төменгі деңгейдегі оқуда, невротикалық бұзылуларға және заңға қайшы әрекеттерге бейім. [9]

Қорытынды. Толық емес отбасының аталған ерекшеліктері толық отбасыларға тән болуы мүмкін. Бірақ толық емес отбасыларда бұл проблемалардың туындау қаупі жоғары (дегенмен, олар туындауы қажет емес). Көбінесе, толық емес отбасындағы психологиялық климат толық емес отбасындағы эмоционалды атмосфераға қарағанда әлдеқайда қолайлы, мұнда бала функционалды емес ортада және екі ата-анасының қатысуымен психологиялық жағымсыз ортада тәрбиеленеді. Бұл көбінесе ерлі-зайыптылар арасында сүйіспеншілік пен сыйластық жоқ толық отбасыларда болады, ал балалар әкесі мен анасы арасындағы деструктивті әйел-еркек қатынастарының куәгері болады. Бар қиындықтары бар толық емес отбасы баланың толыққанды тәрбиесі үшін қолайлы жағдай жасай алады. Жағдайларға байланысты толық емес отбасының басшысы болып шыққан ата-ана пайда болған жағдайдың психологиялық сипаттамаларын байыпты біліп, олардың жағымсыз салдарға алып келуіне жол бермеуі керек. Көптеген гүлденген толық емес отбасылардың тәжірибесі бұл мүмкін екенін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Целуйко В.М. Дисфункционалды отбасының психологиясы. М.: Владос, 2013.
2. Mead M. Мәдениет және балалық шақ әлемі. М., 2010.
3. Пихарт К.Е. Жалғызбасты ата-аналарға арналған нұсқаулық. М., 2011.
4. Лунина И.В., Зайцева О.В. Отбасындағы және бала тәрбиесіндегі әкенің рөлі (отбасында әкенің рөлі туралы түсінік қалыптастыруда тәрбиеші мен білім беру психологының бірлескен өзара әрекеттесу тәжірибесінен). Мектепке дейінгі педагогиканың сұрақтары Халықаралық ғылыми-әдістемелік журнал No2 (12) / 2018. 25 б
5. Толық емес отбасылардың психологиялық мәселелері // Ресей ИМ Мәскеу университетінің хабаршысы. 2010. №3. [Электрондық ресурс] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-problemy-nepolnyh-semey> (кіру күні: 05/05/2020)
6. Целуйко В.М. Толық емес отбасы. Волгоград, 2010.
7. Фигдор Г. Ажырасқан ата-аналардың балалары. М., 2015.
8. Данилова Марина Владимировна, Наумова Дария Викторовна Толық емес отбасыларда білім берудің ерекшеліктері // Ғылым мәселелері. 2013. № 4 (18). [Электрондық ресурс] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vospitaniya-nepolnyh-semyah> (кіру күні: 05.08.2020).

9. Таланов Сергей Львович Қазіргі заманғы отбасының функциялары: социологиялық талдау тәжірибесі // Ярославль педагогикалық бюллетені. 2011. № 4. [Электрондық ресурс] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-sovremennoy-semi-opyt-sotsiologicheskogo-analiza> (қол жеткізілген күні: 20.05.2020).

References list:

1. Tseluyko V. M. Psikhologiya neblagopoluchnoy sem'i. M.: Vldos, 2013.
2. Mid M. Kul'tura i mir det'stva. M., 2010.
3. Pikhart K.Ye. Rukovodstvo dlya odinokikh roditeley. M., 2011.
4. Lunina I.V., Zaytseva O.V. Rol' ottsa v sem'ye i vospitaniy rebenka (iz opyta sovmestnogo vzaimodeystviya vospitatel'ya i pedagoga-psikhologa v formirovaniy ponimaniya roli ottsa v sem'ye). Voprosy doskol'noy pedagogiki Mezhdunarodnyy nauchno-metodicheskiy zhurnal № 2 (12) / 2018. 25 s.
5. Psikhologicheskiye problemy nepolnykh semey // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. 2010. № 3. [Elektronnyy resurs] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-problemy-nepolnyh-semey> (data obrashcheniya: 05.05.2020)
6. Tseluyko V.M. Nepolnaya sem'ya. Volgograd, 2010.
7. Figdor G. Deti razvedennykh roditeley. M., 2015.
8. Danilova Marina Vladimirovna, Naumova Dar'ya Viktorovna Osobennosti vospitaniya v nepolnykh sem'yakh // Voprosy nauki. 2013. № 4 (18). [Elektronnyy resurs] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vospitaniya-v-nepolnyh-semyah> (data obrashcheniya: 05.08.2020).
9. Talanov Sergey L'vovich Funktsii sovremennoy sem'i: opyt sotsiologicheskogo analiza // Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik. 2011. № 4. [Elektronnyy resurs] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-sovremennoy-semi-opyt-sotsiologicheskogo-analiza> (data obrashcheniya: 20.05.2020).

Аннотация: В представленной статье дан научно-методический аппарат изучения проблемы детско-родительских отношений в неполных семьях. Определены актуальность исследования, цель, задачи, объект, предмет научного изучения, методологическая основа, гипотеза исследования. Уточнены понятия - «полная» и «неполная семья», «институт семьи в современных условиях». Описан научно-методический инструментарий предполагаемого исследования. Представлены научная и практическая значимость научной работы. Проанализированы причины образования неполных семей и определены их разновидности : осиротевшая; внебрачная; разведенная; распавшаяся.

По критерию оставшегося в семье родителя выделяют материнские и отцовские неполные семьи. По количеству поколений, проживающих совместно, неполная семья бывает: простая - мать/отец с одним или несколькими детьми; расширенная – мать/отец с одним или несколькими детьми и другими родственниками. В заключение дан краткий анализ психологических проблем , возникающих в неполных семьях.

Ключевые слова: родитель, ребенок, полная семья, неполная семья, отношения, диагностика, духовная культура, социальная культура, сексуальная грамотность

Abstract: The presented article provides a scientific and methodological apparatus for studying the problem of parent-child relations in single-parent families. The relevance of the research, the goal, objectives, object, subject of scientific study, methodological basis, research hypothesis are determined. The concepts of "complete" and "incomplete family", "the institution of the family in modern conditions" have been clarified. The scientific and methodological tools of the proposed research are described. The scientific and practical significance of scientific work is presented. The reasons for the formation of incomplete families are analyzed and their types are determined: orphaned; illegitimate; divorced; disintegrated.

According to the criterion of the parent remaining in the family, maternal and paternal incomplete families are distinguished. By the number of generations living together, an incomplete family is: simple -

a mother / father with one or more children; extended - a mother / father with one or more children and other relatives. In conclusion, a brief analysis of psychological problems arising in single-parent families is given.

Keywords: parent, child, full family, incomplete family, relationships, diagnostics, spiritual culture, social culture, sexual literacy

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

ӘОЖ: 821. 512. 122. 09

Содиқов Қ.,* Есболаева И.А., Мадалиева А.Б.

филолог.ғ.д., профессор, Ташкент МШУ, Ташкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ МУЛЬТИМЕДИА МЕН ИНТЕРНЕТ-
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИГЕРУІ КЕЗІНДЕГІ
ҚАТЫСЫМДЫҚ ШЕБЕРЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Автор-корреспондент: sadikov_1970@mail.ru

Түйін: Мультимедиялық технологиялар оқу процесін байытады, білім беруді қабылдау процесінде оқушының сенсорлық компоненттерінің көп бөлігін қамтып оқуды тиімді етеді.

Бүгінгі таңда мультимедиялық технологиялар - бұл білім беру үдерісін ақпараттандырудың перспективалық бағыттарының бірі. Бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етуді, материалдық базаны жақсарту, сондай-ақ оқытушылар құрамының міндетті біліктілігін арттыру білім беруде заманауи ақпараттық технологияларды табысты қолданудың болашағы деп санайды.

Мультимедиялық және интернет-технологиялар қуатты үлестірілген білім беру ресурстарын біріктіреді, олар негізінен ақпарат пен коммуникацияны қамтитын негізгі құзыреттіліктің қалыптасуы мен көрінуіне жағдай жасай алады. Мультимедиялық және телекоммуникациялық технологиялар жалпы білім беру жүйесінде қағидалық жаңа әдістемелік тәсілдерді ашады.

Мультимедиа - бұл заманауи техникалық және бағдарламалық құралдарды қолдана отырып, интерактивті бағдарламалық жасақтаманың басқаруымен визуалды және аудио эффекттердің өзара әрекеттесуі, олар мәтінді, дыбысты, графиканы, фотосуреттерді, бейнені бір цифрлық көріністе біріктіреді.

Кілт сөздер: мультимедиа, интернет-технология, байланыс, әдістер, ресурстар, көрнекі, интерактивті, графикалық, мәтін.

Кіріспе. Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың дамуына, қатысымның жаңа құралдарының пайда болуына байланысты педагогикалық қызмет табыстылығы оның қарым-қатынас барысында ғана емес, компьютер арқылы дистантты қарым-қатынас жасау кезінде де өзінің қатысымдық дағдыларын қаншалықты жүзеге асыра алатындығына тәуелді болады, сондықтан тұлғаның қатысымдық дағдыларын қалыптастыру үдерісіне белгілі айырмашылықтарды енгізетін аутентикалық тілдік ортадағы компьютер көмегімен жасалатын қарым-қатынас шеңберінде белгілі шеберліктерді қалыптастыру үдерісін қарастыру өзектілене түседі.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау, педагогикалық университеттегі оқытушы ретіндегі жұмыс тәжірибесі, болашақ мұғалімдердің қатысымдық шеберліктерін қалыптастыру проблемаларының жай-күйін талдауды қарастыру бүгінгі өмірдің, тіршіліктің дерлік барлық тараптарын қамтыған, ғылыми-техникалық жаңалықтар мен жетістіктер негізінде жасалған қатысымның жаңа құралдарының пайда болуы болашақ мұғалімдерді даярлау кезіндегі қатысым құралдары диапазонын кеңейтіп қана қоймай, сондай-ақ жоғары мектептегі білім беру үдерісін ұйымдастырудың және информатикалық пәндер мазмұнын оқу-кәсіби және оқу-қатысымдық жағдаяттарға көшірмелеудің инновациялық түрлерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осыған байланысты электронды білім беру ресурстарын әзірлеу мен пайдалану, қолдану барысында болашақ мұғалімдердегі қатысымдық шеберліктерді қалыптастыруға барынша тиімді мүмкіндіктер ұсынатын ресурстарды айқындау мен дидактикалық алғышарттар мен әдістердің өнімді түрлерін сараптамалық тексеру мәселелері өзектілене түседі.

Теориялық талдау. Бұрын жүргізілген зерттеулерде болашақ мұғалімдердің қатысымдық дағдыларын қалыптастырудағы жалпы дидактикалық тәсілдер мен оларды қалыптастырудың (негізінен тілдік пәндерде) әралуан үлгілері, информатикалық пәндерді оқытуды ұйымдастырудағы әдістемелік тәсілдер анықталды; электронды білім беру ресурстарының сипаттамалары анықталды және білім беру тәжірибесінде оларды пайдалану тәсілдері көрсетілді, дегенмен көрсетілген зерттеулерде информатикалық пәндерді қарастыру үшін электронды білім беру ресурстарын қатысымдық шеберліктерді қалыптастыру құралы ретінде пайдалану айқын сипатта қарастырылмайды. Информатикалық пәндер әлеуетін ескере отырып олардың ерекшелігі айқындалмаған, ақпараттық-қатысымдық технологияны, мультимедиа мен интернет технологияларды қарастыру кезіндегі болашақ мұғалімдердің қатысымдық шеберліктерін қалыптастыру құралы ретіндегі электронды білім беру ресурстарын пайдаланудың барабар әдістемесі әзірленбеген, оның компоненттері анықталмаған. Электронды білім беру ресурстарын пайдалану проблемасы бойынша жүргізілген зерттеулердің тұтастай құндылығына қарамастан, тілдік емес және ақпараттық емес бейіндегі болашақ мұғалімдердің өзіндік сипаттағы қатысымдық шеберліктерін қалыптастыру үшін осы ресурстарды пайдалану мәселесі оқыту теориясында жеткілікті зерттелмеген күйінде қалуда.

Зерттеудің тәжірибелік алғышарттарымен қатар, теоретикалық алғышарттары да қалыптастырылды, оларға бірінші кезекте, әралуан елдер арасындағы экономикалық, саяси және мәдени байланыстардың күшеюін, заманауи әлемдегі геосаяси және әлеуметтік-мәдени жағдаяттардың өзгеруін, компьютер арқылы қатысым жүргізуге қызығушылықтың артуына алып келетін ақпараттық қоғамның қалыптасуын, екіншіден, АҚТ ендірумен байланысты білім берудегі жаңашылдық аясын кеңейту, компьютер арқылы қатысым жасауға даяр және қатысымдық дағдылар қалыптасуының жоғары деңгейіне ие мұғалімге деген қажеттілікті жатқызуға болады.

Болашақ мұғалімдердің қатысымдық дағдылары қарым-қатынастың үш аспектісіндегі (адамның адаммен тікелей қарым-қатынасындағы вербальды және бейвербальды аспектілер, сондай-ақ «адам-компьютер-адам» диалогын жүргізу) қатысымдық дағдыларды іске асыруды шамалайтын мұғалімдер қарым-қатынасының кәсіби ерекшелігімен байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие және педагогикалық қызмет ету жағдайларында тікелей қарым-қатынаста да, компьютер арқылы қатысым жасау шеңберінде де кәсіби қызмет аясындағы міндеттерді шешу үшін қоғамдық және білім беру ұйымдарымен, балалар ұжымымен және ата-аналармен өзараәрекеттестікті тиімді ұйымдастырудағы тұлға қабілетінің жалпы психологиялық, әлеуметтік-психологиялық, кәсіби, тілдік сапалары жиынтығына негізделген жүйелік-үйлестіруші сипатында көрінеді.

Жоғары оқу орындарында даярлау үдерісінде болашақ мұғалімдердің қатысымдық дағдыларын қалыптастыру үлгісі әдістеме компоненттерінде көрініс тапты (мақсаттар – басты, кезеңдік (қатысымдық шеберліктерді қалыптастырудың нақты кезеңдеріне сай

келеді), шұғыл (электронды білім беру қорын пайдалану кезіндегі нақты оқу материалы, оқу-қатысымдық жағдаят шеңберінде қол жеткізіледі), сондай-ақ электронды білім беру қоры әлеуетін барынша пайдалану үшін қалыптастыру үдерісінің әрбір кезеңінде анықталатын мазмұн). Бұл үлгі болашақ мұғалімдердің кәсіби қызметін ескере отырып, осы дағдыларды қалыптастыру ерекшелігін сипаттайды.

Электронды білім беру ресурстарының білім алушылардың дербес мүмкіндіктеріне бейімделуі, дифференциациялы оқытуды ұйымдастыру осы ресурстардың әдістемелік функцияларына негізделеді; оқу және анықтамалық ақпараттарды әралуан формада алу мүмкіндігі ақпараттық функциямен ұсынылады; оқыту нәтижелерін, жаттығуды, қайталауды, түсіндірудің шектеусіз көлемін ұсынуды, бағыт беруді автоматты түрде бақылауды жүзеге асыру ұғындырушы функцияға негізделеді; әралуан күрделілік деңгейіндегі Желі материалдарын тікелей пайдалана отырып, оқу дағдылары мен шеберліктерін қалыптастыру, Интернеттің аутентикалық дыбыстық мәтіндері негізінде тыңдау дағдысын, Желі материалдарын проблемалық талдау негізінде монологтық және диалогтық сөйлеу дағдыларын, Желі ресурстарының бақылау тапсырмалары мен тесттері базасында жазбаша тіл дағдысын жетілдіру гуманитарлық функцияда құрастырылады; алыстағы субъектімен (объектімен) шынайы уақыттағы қарым-қатынас мүмкіндігі, ақпараттарды шұғыл ұсыну, үдеріс ахуалын ағымдағы бақылау интерактивті функцияларға негізделеді; сабақ барысында проблемалық жағдаяттар құру, студенттерді телеконференциялар, телекоммуникациялық жобалар өткізу кезінде қарастырылып отырған мәселе бойынша альтернативалы көзқарастармен таныстыру эвристикалық функцияларға негізделеді; фото, бейне, графика, анимация, дыбыс көмегімен объектілер мен үдерістерді ұсыну, есту, көру және эмоционалды жадыға ықпал көрсету семиотикалық функцияға негізделеді; білімді меңгеру үдерісін ұйымдастыру, оқу материалын жүйелі және құрылымды түрде ұсыну жүйелеуші функцияға сүйенеді.

Электронды білім беру қорын болашақ мұғалімдердің қатысымдық дағдыларын қалыптастыру құралы ретінде пайдалану әдістемесі төмендегілерден тұратын кезеңдік үлгіні іске асыруды шамалайды:

- даярлық (теоретикалық) кезеңі (мақсаты - ақпараттық топқа жатқызылатын қатысымдық дағдыларды қалыптастыру: қатысымдық дағдылардың мәні, мұғалімнің кәсіби қызметіндегі оның орны мен рөлі жөніндегі, кәсіби қызметтегі телекоммуникация құралдарын пайдалану жөніндегі негізгі теоретикалық білімдерді меңгеру; компьютер арқылы қарым-қатынас жасау жағдайларында қатысымдық дағдыларды іске асыру және түпнұсқалық немесе компьютер арқылы тілдік қарым-қатынас жасау жағдайларында осы білімдерді алмасу тәсілдерінің ерекшелігі);

- даярлаушы (тәжірибелік) кезең (мақсаты - кәсіби топқа жатқызылатын қатысымдық дағдыларды қалыптастыру: алынған білімдерді өмірден алынған жағдаяттарды талдау кезінде қолдану; педагогикалық міндеттерді шешу үдерісінде рефлексия мен идентификациялауға қабілеттілікті игеру; оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру, эмоционалды қолайлылықты қамтамасыз ету дағдысын, әлеуметтік аттракция және әлеуметтік перцепция дағдыларын, сұрақтарды нақты және айқын тұжырымдау, сондай-ақ оларды мұқият талдастыра отырып, нақты жауаптар алу дағдысын меңгеру; оқытудағы және кәсіби қауымдастықтағы мұғалімдер қарым-қатынасын ұйымдастыру кезінде ақпараттық және қатысымдық технологияларды пайдалану дағдысын игеру);

- қатысымдық дағдыларды қалыптастыру мен дамыту бойынша өз бетінше әрекет жасау кезеңі (мақсаты - бақылау-реттестіру тобына жатқызылатын қатысымдық дағдыларды қалыптастыру: қарым-қатынас үдерісін ұйымдастыру, түзету енгізу, оған жетекшілік жасау, өзара әрекеттестік тиімділігін бағалау, қарым-қатынастың кеңістіктік-уақыттық жағдайларында бағытталу, суырып салушылық дағдыларды игеру; өзін-өзі тәрбиелеу және қатысымдық дағдыларды іске асыру, оның ішінде компьютер арқылы қатынасу жағдайларында да іске асыру тәсілдерін меңгеру).

Бұл үлгінің негізгі мазмұны электронды білім беру қоры қатысымдық дағдыларды қалыптастыру құралы ретінде көрінетін оқу-қатысымдық жағдаяттар жиынтығында да көрініс табады.

Мультимедиа мен интернет-технологияны игеру кезіндегі ЖОО студенттеріндегі қатысымдық құзыреттіліктерді қалыптастыруға арналған электронды білім беру ресурстарын пайдалану әдістемесін іске асырудың негізгі дидактикалық алғышарттары келесілер болып табылады:

- оқу-қатысымдық жағдаяттарға бірқатар талаптар қоятын компьютер арқылы қатысым жасау ерекшелігін ескеру;

- студенттер ынтасын (жеке тәжірибені, қалауын, қызығушылығын, және білім алушы бейімдіктерін, эмоционалды-сезімдік саласын, студенттің топтағы мәртебесі мен дүниетанымын), студенттер мүдделерін, қызығушылықтарын көтеруге, қатысушылардың өзін-өзі ашуына, олардың тұлғалық мәнді проблемаларын сезінуіне, эмоционалды жайлылықты қамсыздандыруына, интерактивті қарым-қатынасқа теңқұқылы қатысу үшін психологиялық бөгеттерді жоюға, өзін-өзі біліктендіруі мен сәйкесінше, білім сапасын жоғарылатуына мүмкіндік беретін оқу-қатысымдық жағдаяттар жиынтығын пайдалану;

- талдаудан, өзін-өзі талдаудан, өз іс-әрекетін, өз іс-әрекетіндегі қаланған нәтижеге қол жеткізу тәсілдерінен тұратын білім алушының рефлексивті өзін-өзі бағалау бағытының болуы және студентке қоршаған әлемге өзінің ішкі қатынасын жүзеге асыруына, өзінің жеке таным қызметінің нәтижелерін сезінуіне мүмкіндік береді.

Қорытынды. Болашақ мұғалімдердің қатысымдық шеберліктерін қалыптастыру құралы ретіндегі мультимедиа мен интернет-технологияны оқыту барысында электронды білім беру қорын пайдалану әдістемесі алғаш рет әзірленді (нәтижесі пән мазмұнын игеру және өзіндік сипаттағы қатысымдық дағдыларды қалыптастыру болып табылады), бұл аутентикалы тілдік ортадан тұратын ақпараттық мазмұндағы үйлестіру мен пайдаланылатын ЭББҚ түрі мен дидактикалық функцияларына байланысты туындайтын оқу-қатысымдық жағдаяттарды құруды қарастырады; болашақ мұғалімдердің қатысымдық шеберліктерін қалыптастыру құралы ретіндегі мультимедиа мен интернет-технологияны оқыту барысында электронды білім беру қорын пайдалану әдістемесін тиімді іске асырудың дидактикалық шарттары айқындалды; білім беру тәжірибесінде қажетті және болашақ мұғалімдерде қалыптастырылатын өзіндік сипаттағы қатысымдық дағдылардың мәнділік сипаттамалары ұғымы нақтыланды және болашақ мұғалімдердегі қатысымдық дағдыларды қалыптастыру үдерісінің кезеңдік үлгісі құрастырылды.

Зерттеу нәтижелерінің тәжірибелік құндылығы әдістемелік қамсыздандыруды әзірлеуден («Мәдени-ағарту қызметіндегі интернет пен мультимедиа-технологиялар» курсының бағдарламасы, мультимедиа мен интернет-технологияларды меңгеру бойынша зертханалық-тәжірибелік жұмыстар сценарийлері мен типтік тапсырмалары, болашақ мұғалімдердің қатысымдық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған және компьютер арқылы қатысым жасау үшін жағдай жасайтын оқу-қатысымдық жағдаяттар, болашақ мұғалімдердің қатысымдық дағдыларын қалыптастыруға арналған электронды білім беру ресурстарын пайдалану бойынша әдістемелік ұсыныстар) және өзіндік сипаттағы қатысымдық дағдылардың қалыптасу деңгейін жорамалдауға арналған әдістеме кешенінен тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бурное Н.Г., Лобейко Ю.А. Интернет-технологии в высшей школе: пути развития, необходимость и перспективы: Учебное пособие. Ставрополь: АГРУС, 2004. 103 с.

2. Гендина Н.И., Колкова Н.И., Стародубова Г.А. Информационная культура личности: диагностика, технология формирования: Учебно-методическое пособие. Часть 1. Кемерово: КемГАКИ, 1999. 143 с.

3. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Информатизация образования - новая учебная дисциплина // Применение новых технологий в образовании: Материалы XVI

Международной конференции. Троицк: МОО ФНТО «Байтик», Изд-во «Тривант», 2005. С. 102-104.

4. Интернет-технологии в образовании: Учебно-методическое пособие. Ч. 3 / Р.Н.Абалуев, Н.Г.Астафьева, Н.И.Баскакова и др. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2002. 114 с.

5. Колин К.К. Информационные технологии - катализатор развития современного общества // Информационные технологии. 1995. №0. С. 2-7.

6. Кривошеев А.О., Голомидов Г.С., Таран А.Н. Перспективные Internet- технологии информационного обеспечения образовательных услуг // Наука в образовании: Электронное научное издание. 2005.

7. Роберт И.В. О понятийном аппарате информатизации образования // Информатика и образование. 2002. № 12. С. 2-6.

8. Роберт И.В., Козлов О.А. Концепция комплексной, многоуровневой и многопрофильной подготовки кадров информатизации образования // Информатика и образование. 2005. №11. С. 3-9.

9. Советов Б.Я. Информационная технология. Учебник. Москва. Высш. школа, 1994.368 с.

10. Электронная энциклопедия «Кругосвет». Режим доступа: www.krugosvet.ru.

Referens list:

1. Burnoye N.G., Lobeyko YU.A. Internet-tehnologii v vysshey shkole: puti razvitiya, neobkhodimost' i perspektivy: Uchebnoye posobiye. Stavropol': AGRUS, 2004. - 103 s.

2. Gendina N.I., Kolkova N.I., Starodubova G.A. Informatsionnaya kul'tura lichnosti: diagnostika, tekhnologiya formirovaniya: Uchebno-metodicheskoye posobiye. Chast' 1. Kemerovo: KemGAKI, 1999. 143 s.

3. Grigor'yev S.G., Grinshkun V.V. Informatizatsiya obrazovaniya -novaya uchebnaya distsiplina // Primeneniye novykh tekhnologiy v obrazovanii: Materialy XVI Mezhdunarodnoy konferentsii. - Troitsk: MOO FNTTO «Baytik», Izd-vo «Trovant», 2005. S. 102-104.

4. Internet-tehnologii v obrazovanii: Uchebno-metodicheskoye posobiye. CH. 3 / R.N.Abaluyev, N.G.Astaf'yeva, N.I.Baskakova i dr. - Tambov: Izd-vo TGTU, 2002.-114 s.

5. Kolin K.K. Informatsionnyye tekhnologii - katalizator razvitiya sovremennogo obshchestva // Informatsionnyye tekhnologii. 1995. №0. S. 2-7.

6. Krivosheyev A. O., Golomidov G. S., Taran A. N. Perspektivnyye Internet-tehnologii informatsionnogo obespecheniya obrazovatel'nykh uslug // Nauka v obrazovanii: Elektronnoye nauchnoye izdaniye. 2005.

7. Robert I.V. O ponyatiynom apparate informatizatsii obrazovaniya // Informatika i obrazovaniye. 2002. № 12. S. 2-6.

8. Robert I.V., Kozlov O.A. Kontseptsiya kompleksnoy, mnogourovnevoy i mnogoprofil'noy podgotovki kadrov informatizatsii obrazovaniya // Informatika i obrazovaniye. 2005. №11. S. 3

9. Sovetov B.YA. Informatsionnaya tekhnologiya: Uchebnik. M.: Vyssh. shkola, 1994.368 s.

10. Elektronnaya entsiklopediya «Krugosvet». Rezhim dostupa: www.krugosvet.ru.

Аннотация: Мультимедийные технологии обогащают процесс обучения, позволяют сделать обучение более эффективным, вовлекая в процесс восприятия учебной информации большинство чувственных компонент обучаемого.

Сегодня мультимедиа-технологии - это одно из перспективных направлений информатизации учебного процесса. В совершенствовании программного и методического обеспечения, материальной базы, а также в обязательном повышении квалификации преподавательского состава видится перспектива успешного применения современных информационных технологий в образовании.

Мультимедиа и интернет-технологии интегрируют в себе мощные распределенные

образовательные ресурсы, они могут обеспечить среду формирования и проявления ключевых компетенций, к которым относятся в первую очередь информационная и коммуникативная. Мультимедиа и телекоммуникационные технологии открывают принципиально новые методические подходы в системе общего образования.

Мультимедиа - это взаимодействие визуальных и аудиоэффектов под управлением интерактивного программного обеспечения с использованием современных технических и программных средств, они объединяют текст, звук, графику, фото, видео в одном цифровом представлении.

Ключевые слова: мультимедиа, интернет-технология, коммуникация, методы, ресурсы, визуальный, интерактивный, графика, текст.

Abstract: Multimedia technologies enrich the learning process, make learning more effective, involving most of the student's sensory components in the process of perceiving educational information.

Today multimedia technologies are one of the promising areas of informatization of the educational process. Improvement of software and methodological support, material base, as well as mandatory advanced training of the teaching staff sees the prospect of successful application of modern information technologies in education.

Multimedia and Internet technologies integrate powerful distributed educational resources; they can provide an environment for the formation and manifestation of key competencies, which primarily include information and communication. Multimedia and telecommunication technologies open up fundamentally new methodological approaches in the general education system.

Multimedia is the interaction of visual and audio effects under the control of interactive software using modern technical and software tools, they combine text, sound, graphics, photos, video in one digital representation.

Keywords: multimedia, internet technology, communication, methods, resources, visual, interactive, graphics, text.

ӨОЖ: 378.18

Омонов Қ.,* Әбдікерімова Г.А., Байменова С.С.

филолог. ғ.д., профессор, Ташкент МШУ, Ташкент, Қазақстан

филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Автор-корреспондент: qudratomonov@gmail.com

Түйін: Мақалада болашақ мұғалімдердің жеке мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Мамандық игеру барысында тұлғалардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды осы даму кезеңінде кәсіби тұлғаның қалыптасуының алғышарттары ретінде зерттеуге маңызды орын беріледі. Тұжырымдама қорытылып, жеке тұлғаның сөйлеу мәдениетінің заңдылықтары және болашақ мамандардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мәселелері талданады. Болашақ мұғалімдердің тұлғалық рухани-адамгершілік дамуына ерекше көңіл бөлінеді. Жоғары мектеп қазақстандық қауымды қайта құрудағы айрықша рөлді орындайды, сондықтан кәсіби даярлау мен тәрбиелеу сапасын жоғарылатудан, ғылыми-техникалық және мәдени ілгерілеуді жеделдетуге қабілетті мамандармен қамсыздандыру қажеттілігінен туындаған. Тұлға мәдениеті білімді, тәжірибені жинақтау мен оны іс-әрекет пен жүріс-тұрысында сапалы түрде іске асырудың біртұтас үдерісі ретінде көрінеді. Тұлға мәдениеті әлеуметтік құндылықтарды жасау мен игерудің жай-күйі, және нәтижесі, әрі өнімді үдерісі болмақ.

Кілт сөздер: студенттер, болашақ мұғалімдер, сөйлеу мәдениеті, тұлғаның адамгершілік дамуы, өзін-өзі өзектендіру.

Кіріспе. Мәдениет - бұл ұжым мен тұлғаның, педагог тұлғасы мен студент тұлғасының қарым-қатынастарының жүйесі. Мұндай мәдениетсіз педагогикалық үдеріс қалыпты өмір талаптарына нақты жауап бере алмайды. Бұл стратегияны жүзеге асырудың

алғышарты мәдениет пен білім берудің өзара байланысы мен олардың өзін-өзі өзара байытуы болып табылады, бұл жағдайда ол ұлттық және әлемдік мәдени құндылықтармен толықтырылады.

Бүгінгі таңда жоғары кәсіби шеберлік, зиялылық, әлеуметтік жетілу мен шығармашылық бастауды біріктіретін студент тұлғасының мәдениетін қалыптастыру мәселесі тұрады. Тәрбиелеудің жоғары оқу орнындағы жүйесі маман даярлаудың тұтастай мазмұнын қайта құру жолға қойылатын болса, жаңа әлеуметтік шынайылық үшін кәсіби мамандардың жаңа түрін жасауға қабілетті болмақ.

Негізгі бөлім. ХХІ ғасыр үшін ғылымның дамуы мен жасанды интеллектінің артуы, дербес азаттық шеңберлерін кеңейту, ғаламшардың кез-келген нүктесінде барлық адамдар үшін әралуан білімдердің қолжетімділігі тән болып табылады. Әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруі құндылықты бағдарлар жүйесінде сипатталады. Қазіргі жас ұрпақ прагматикалықлығымен, материалдық игіліктерді алуға деген талпынысымен ерекшеленеді.

Сонымен қатар, бүкіл әлемді қамтыған жаһандану үдерісі ұлттық дәстүрлерді сақтауды, мәдениеттің өзіндік ерекшелігін сақтауды талап етеді, ол үшін рухани құндылықтар басымдығы тән болып табылады.

Жоғары оқу орнындағы білім беру үдерісінің мақсаты адами негізделгендік тұрғысынан шешім қабылдай алатын адам болуы тиіс.

Мәдениеттің жоғары деңгейі мен адамның өмірлік ұстанымдарын иеленген студент тұлғасы мәдениетін қалыптастырудағы жаңа тәсілдер қажет.

Жоғары мектеп қазақстандық қауымды қайта құрудағы айрықша рөлді орындайды, сондықтан кәсіби даярлау мен тәрбиелеу сапасын жоғарылатудан, ғылыми-техникалық және мәдени ілгерілеуді жеделдетуге қабілетті мамандармен қамсыздандыру қажеттілігінен туындаған.

Мұның барлығы жоғары оқу орнындағы болашақ мамандарды даярлаудағы жаңа тәсілдерді анықтауды талап етеді.

Жаһандандыру мәселелері мен заманауи қоғамды дамыту үдерістерін ойша қорыту ондағы мәдениеттің рөлін ұғынуын жүйелі тереңдетуді шамалайды [1].

Жоғары оқу орнындағы болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау оның тұлғалық және корпоративті мәдениетін қалыптастыруға, психологиялық-педагогикалық үдерістің жалпы мәдениетін жоғарылату жағдайларында іс-әрекетті ұйымдастыруға бағытталады.

Демократиялық қоғамды құру табыстылығы бәрінен бұрын адам мен оның мәдени әлеуетіне, тұлғаның әлеуметтік мәнді, шығармашылық қасиеттерінің қалыптастырылу дәрежесіне, басқару мен өндірістің, ғылымның, мәдениет пен өнердің барлық салаларында іс жүзінде жүзеге асыруға тәуелді болып табылады.

Латынша «cultura» бір нәрсені жасау, өңдеу, күтім жасау, қайта жасауды білдіреді. Барынша кең мағынасында мәдениет – бұл тұтастай тарих бойында немесе оның жекелеген кезеңдерінде материалдық өндіріс, қоғамдық және рухани өмір саласындағы адамзат жетістіктері [2, 103].

Тұлға мәдениеті білімді, тәжірибені жинақтау мен оны іс-әрекет пен жүріс-тұрысында сапалы түрде іске асырудың біртұтас үдерісі ретінде көрінеді. Тұлға мәдениеті әлеуметтік құндылықтарды жасау мен игерудің жай-күйі, және нәтижесі, әрі өнімді үдерісі болмақ.

Ол барлық компоненттерді дамыту мен олардың үйлесімділігін, олардың іс-әрекетте тұтастықта қалыптастыруды жорамалдайды.

Болашақ мұғалім тұлғасының мәдениетін қалыптастыру тәрбиелеу мен білім берудің өзекті міндеті ретінде әлеуметтік және ғылыми мәнге ие көпаспектілі проблема ретінде қарастырылады. Бұл жаңа мәдениеттанушылық және педагогикалық ойлауды, әрбір студенттің дербестігіне гуманитарлық ықпалдастықты талап етеді.

Студенттер тұлғасының мәдениетін қалыптастыру – бұл құндылықтар жүйесін

(материалдық және рухани) қалыптастыру үдерісі; тәрбиелеу мен оқыту үдерісі ықпалымен оның саналы іс-әрекетінде тұлға қабілеттілігін ашу мен дамыту.

Педагогтар тұлғасына қойылатын әлеуметтік талаптар әрбір онжылдықта жаңартылып отырады, сондықтан университет түлегінің іс-әрекеті бірнеше ондаған жылдар өткеннен кейін де заманауи қоғамның әлеуметтік даму динамикасына жауап бере алатындай болуы үшін заманауи мұғалімге «жоғарылатылған» талаптар қою қажет.

Білім беру саласында болашақ мұғалімнің мәдениетін қалыптастыру проблемасы жастардың саяси, экономикалық және әлеуметтік жетілгендігінің қалыптастыру күрделілігін: студенттердің рухани мұқтаждықтарын дамытудағы жеткіліксіз біртұтастық пен ырғақтылық, адами қасиеттен ада іс-әрекеттерге адалдық көрсету, адамға деген немқұрайдылық, талапкерлердің белгілі бөлігінің төменгі мәдени деңгейі, бітірушілердегі оның елеусіз ғана артуы және т.б. сипаттайды.

Жоғары оқу орнындағы болашақ мұғалім тұлғасы мәдениетін қалыптастырудың негізгі қағидаларын атап өтейік. Жетекші қағида тұлғаны жалпымәдени, әлеуметтік-адамгершілік және кәсіби тұрғыда үздіксіз дамыту қағидасы болып табылады. Бұл қағида студент тұлғасын ырғақты дамыту технологиясын дамыту, олардағы өзін-өзі дамытуға қажеттіліктерін қалыптастыру, жалпы және кәсіби тұрғыда жетілу, кәсіби және адами өзін-өзі тәрбиелеу әдістерімен жасақтануды білдіреді.

Білім беру парадигмаларын өзгерту нәтиже ретінде тәрбиелеуші ықпалдастықтар сапасын, ұйымдастыру құрылымдары мазмұны мен формасын, тәрбиелеу инфрақұрылымын, оқытушылар мен студенттердің тұлғааралық қарым-қатынас стилін өзгерту жолдарының қалыптан тыс үлгілерін іздестіру орын алады.

Болашақ мұғалім тұлғасы мәдениетіне адам құзыреттілігін де жатқызуға болады.

Құзыретті адам әлеуметтік және табиғи даму үдерістерінің күрделі динамикасын ұғынуы, оларға ықпал етуі, әлеуметтік өмірдің барлық салаларында барабар бағыттала алуы тиіс. Сонымен қатар, адам өзінің жеке мүмкіндіктері мен қабілеттіліктерін бағалау, барлық болып жатқан нәрселерге және өзіне қатысты оқиғаларға жауапкершілікте болу дағдысын иеленуі тиіс [3, 29].

Жоғары және кәсіби білім саласында болашақ маманның сөйлеу мәдениетін қалыптастыру проблемасы мен жастардың саяси, экономикалық және әлеуметтік жетілгендігінің қалыптастыру күрделілігін: студенттердің рухани мұқтаждықтарын дамытудағы жеткіліксіз біртұтастық пен ырғақтылық, адами қасиеттен ада іс-әрекеттерге адалдық көрсету, адамға деген немқұрайдылық, талапкерлердің белгілі бөлігінің төменгі мәдени деңгейі, бітірушілердегі оның елеусіз ғана артуы және т.б. сипаттайды.

Тәрбиелеуді ізгілендіру мен демократизациялау оқытушы мен студенттің бірлескен шығармашылық іс-әрекетінің жаңа тәсілдерін іздестірумен бірінші кезекте байланысты, студенттерді үйлесімді дамыту, оның шығармашылық әлеуетін байытудың алғышарты ретінде көрінеді. Ол жоғары оқу орындарындағы болашақ маман таным, қарым-қатынас пен шығармашылық іс-әрекеттің белсенді субъектісі бағытынан табылатындай оқу-тәрбие үдерісін құрастыруды шамалайды.

Ізгілендіру студент өмір қалпының маңызды сипаттамасын құрайды. Және, ақыр аяғында, ізгілендіру – бұл жоғары мектептегі педагогикалық үдерістің полисубъектілік мәнін айғақтайтын жаңа педагогикалық ойлаудың маңызды элементі.

Осыған байланысты жоғары оқу орындарындағы педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастырудағы негізгі талаптарды айқындайтын, оның бағыттарын көрсететін, ақыр аяғында педагогикалық үдерісті құрастыруда шығармашыл түрде әрекет жасайтын жоғары оқу орнындағы болашақ педагогтарды даярлаудың жаңа стратегиясы қағидаларын анықтау қажет. [4].

Педагогтарды даярлаудың жаңа стратегиясы қағидаларын айқындау өткен дәуірлердің педагогикалық ойларын ғылыми тұжырымдау мен алдыңғы қатарлы озық заманауи педагогикалық тәжірибені талдап қорыту нәтижесі болып табылады. Олар

шынайы негізге ие, оқытушылар мен студенттер арасындағы заңды байланыстарды айқындайды.

Тұлғаны жалпымәдени, әлеуметтік-адамгершілік және кәсіби тұрғыда үздіксіз дамыту қағидасы жетекші болып саналады. Ол студент тұлғасын үйлесімді дамыту технологиясын жасау, оның өзін-өзі дамытуға қажеттіліктерін қалыптастыру, жалпы және кәсіби тұрғыда жетілуін, кәсіби және адами тұрғыдан өзін-өзі дамыту әдістерін меңгеруін білдіреді.

Болашақ педагог тұлғасын жалпы адамзаттық мәдениетпен үйлесімділікте дамыту мәдениеттанушылық тәсіл қағидасын іске асырумен байланысты.

Ол студенттің әлемдік мәдениеттегі өзін-өзі айқындауын, оның ұлттық-мәдени дәстүрлерге қанықтығын, құнды жалпыадамзаттық мазмұнмен сусындағанын білдіреді.

Мәдениет егер де студенттің іс-әрекет жасауына түрткі болған жағдайда ғана өзінің тұлғаны дамытушы қызметін іске асырады. Нақ осы іс-әрекет, белсенділік тұлғаның даму жемісі ретіндегі жаңа құрылымында, жеке түрде дамушы өзгерістерде сыртқы ықпалдастықтар жиынтығын қайта түзуіне мүмкіндік береді. Бұл оқу-кәсіптік ынтымақтастық түрлерінің, нақтырақ айтқанда, оқытушының студентке барынша көмек көрсетуі мен олардың өзара көмек көрсетуінен бастап, кәсіби даярлық пен серіктестік қарым-қатынастарды көрсетудегі толығымен өзін-өзі реттестіруге дейінгі белгілі жүйелілігінде пайдалануды талап ететін тұлғалық-әрекеттік тәсіл қағидасының маңыздылығымен байланысты болып келеді.

Болашақ педагог мәдениетін қалыптастыру студентке тәрбиелеуші ықпал етудің әлеуметтік мәнін кеңейтуді талап етеді.

Ең әуелі, бұл келесі компоненттердің барынша тығыз және терең байланысы:

А) педагогикалық қарым-қатынас үдерісінде студентке оқытушының тұлғалық ықпал көрсетуі; ЖОО ұжымының барлық тіршілік әрекетінде студентке және студенттер тобына мәдени ықпалдастығы;

В) студенттің әлеуметтік іс-әрекетінің қалыптастырушы ықпалы, оның өзін-өзі басқару мен бірлесе басқаруға қосылуы.

Қазіргі педагогты тәрбиелеу сапасы оқу-тәрбие үдерісінің біртұтас сипатымен анықталады, ал онда педагогикалық қызметтің барлық қағидалары, әдістері мен тәсілдері толық шамасында жүзеге асырылады. Тәрбиелеу сапасы болашақ маманның әлеуметтік және кәсіптік қызметін ұйымдастырудың әралуан түрлерінің өзара әрекеттестігінде де көрінеді.

Тәрбиелеу, егер де ол, қалыптан тыс, эвристикалық, әзденгіштік әдістерге, болашақ маман тұлғасы мәдениетін қалыптастыру құралдары мен тәсілдеріне бағытталған болатын болса, студенттердің өздерінің мұқтаждықтарына, бастамашылдықтары мен ізденгіштіктеріне сүйенеді. Тәрбиелеудің студенттерге іздену еркіндігі мен өз бетінше таңдау жасау құқығын беретін түрі ғана тұлғаны дамыта алады. Студенттер өзіндік қызығушылықтары мен мақсаттары негізінде таңдаған шығармашылық іс-әрекет үйлесімді тәрбиелеуші және дамытушы орта құрайды.

Жоғары оқу орындарындағы тәрбиелеудің қазіргі заманғы тәжірибесін талдау қалыпты педагогиканың көне, ескі стереотиптерінен бас тарту, қоғам дамуындағы өзгерістермен байланысты қиындықтарды жеңу орын алып жатқандығын көрсетеді.

Тәрбиелеудегі жаңа идеяларды, қағидаларды, формалар мен әдістерді іздестіру мен сынап көру – жоғары оқу орны педагогикасының негізгі ережелерін ойша тұжырымдау, терендету, жаңарту айғағы. Білім беру парадигмаларын өзгерту нәтиже ретінде тәрбиелеуші ықпалдастықтар сапасын, ұйымдастыру құрылымдары мазмұны мен формасын, тәрбиелеу инфрақұрылымын, оқытушылар мен студенттердің тұлғааралық қарым-қатынас стилін өзгерту жолдарының қалыптан тыс үлгілерін іздестіру орын алады.

Педагогикалық қарым-қатынаста студентке оқытушының тұлғалық сапалары мен оның іс-әрекеттері ықпал көрсетеді, бұл студенттің өзінің жеке идеалдарымен

арақатынасады. Студент ұғым-түсініктері мен оқытушы тұлғасының сәйкес келмеуі мұғалімнің барлық педагогикалық күш-жігерін жойып жіберуі мүмкін.

Бір адамның екінші адамға ықпал көрсету нәтижесі (бұл жағдайда оқытушының студентке) олардың ішкі, тұлғалық қасиеттерімен жанамаласады.

Тәрбиелеудің ізгілендіру қағидалары оны тек мақсатқа бағытталған ықпалдастықтарға ғана түйістіруге мүмкіндік бермейді. Құзыретті адам әлеуметтік және табиғи даму үдерістерінің күрделі динамикасын ұғынуы, оларға ықпал етуі, әлеуметтік өмірдің барлық салаларында барабар бағыттала алуы тиіс. Сонымен қатар, адам өзінің жеке мүмкіндіктері мен қабілеттіліктерін бағалау, барлық болып жатқан нәрселерге және өзіне қатысты оқиғаларға жауапкершілікте болу дағдысын иеленуі тиіс.

Осылайша, болашақ мұғалімдерді оқыту мен тәрбиелеу қызметтерін атап өтейік, бұл адамға өмірлік кедергілерді жоюға мүмкіндік беретін рухани күштерді, қабілеттіліктер мен дағдыларды дамыту; әлеуметтік және табиғи салаларға бейімделу жағдайларындағы адами жауаптылық пен мінезді қалыптастыру; тұлғалық және кәсіби жетілу мен өзін-өзі іске асыруды жүзеге асыру үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз ету; интеллектуалды-адамгершілік еркіндікке, жеке дербестік пен бақытқа қол жеткізу үшін қажетті құралдарды меңгеру; адамның шығармашылық дербестігін өз бетінше дамытуы мен оның рухани әлеуетін ашу үшін жағдайлар құру.

Бұл қызметтер оқыту мен тәрбиелеу мәдениетті көшірмелеу құралы ретінде көрінетіндігі жөніндегі идеяны ашып көрсетеді, оны игере отырып студенттер тұрақты өзгеріп отыратын жағдаяттарға бейімделіп қана қоймай, инновациялық белсенділікке қабілетті бола түседі.

Қорытынды. Университеттердің оқу-тәрбие үдерісінде келесі гумнаистік идеяларды іске асыру талап етіледі:

1) педагогтар мен студенттердің қарым-қатынасы бірлескен шығармашылық іс-әрекет ретінде құрылады; педагогикалық қарым-қатынас - «өз біліміңмен студентке емес, студентпен бірлесе отырып – ғылым мен оның тереңдеріне» қағидасында құрылуы тиіс;

2) қиындықтарды жою, күрделі мақсаттарға қол жеткізу идеясы (А.С.Макаренко идеясын дамыту түрінде) педагогтар мен студенттердің бірлескен іс-әрекетін, сондай-ақ студенттердің өз бетінше жүргізетін жұмыстарын жандандырады;

3) іс-әрекет бағыттарын, түрлерін, әдістерін еркін таңдау идеясы ынталану аясын қалыптастырады, шығармашылық ойлауды дамытады, өз мүмкіндіктерін сыни тұрғыда бағалауын дамытады;

4) студенттердің өздерінің даярлықтарының келешек нәтижелерін көре білуі, өзіне-өзі білім беруі мен өзін-өзі тәрбиелеуі табандылықтарын дамытады. Оқу және ғылыми іс-әрекеттегі озық жүру идеяларын іске асыру студенттердің кәсіби шеберлік негіздерін игеруін ынталандырады;

5) Өзін-өзі бақылау және өзін-өзі ұйымдастыру идеяларын іске асыру корпоративтік сана мен тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру негізінде жататын болашақ мұғалімді басқару дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді;

6) тұлғаны дамытуға топтың, ұжымның интеллектуалды фоны, оның шығармашылық ахуалы елеулі ықпал көрсетеді, шығармашылық ахуал құру – тұлға қасиеттерін қалыптастыру мәндеті секілді, маңызды педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады.

7) Ұжымның әрбір мүшесін өзін-өзі басқарудың әралуан формаларына қатыстыруға қосу идеясы шығармашылы болуы тиіс.

8) Тәрбиелеудің жаңа мағыналық константалары жаңа педагогикалық орта – педагогтар, әріптестер, болашақ мамандарды шығармашыл сипатта тәрбиелеудегі ортақ ойлаушылар идеясын іске асыруды шамалайды.

Осылайша, бірлескен шығармашылық белсенділік мәдениеті мен оқытушылардың тұлғааралық қарым-қатынасы қалыптастырылған жоғары оқу орындарында болашақ

мұғалімдер тұлғасының мәдениетін қалыптастыруға болады. Нақ осы себептен де болашақ педагогтардың тұлғалық сипаттамаларына қойылатын талаптарды жаңартуды профессор-оқытушылар құрамына қойылатын талаптарды тереңдетумен толықтыру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Калаков Н.И. Методология прогностического исследования в глобалистике (на материале анализа прогнозирования социально-образовательных процессов). М.: Академический проект, 2010. 747с.
2. Большой иллюстрированный Словарь иностранных слов: 17000. М.:ООО «Издательство АСТ» 2004. С.417.
3. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону, 1996.
4. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание человека. Учебник. М., 5-е изд. М., 2019.
5. Педагогика личности [Текст]: учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений / С.В. Кульневич; отв. ред. Е.В.Бондаревская; Воронежский гос. пед. ун-т. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского пед. ун-та, 1995.
6. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва. Смысл, 1997.

References list:

1. Kalakov N.I. Metodologiya prognosticheskogo issledovaniya v globalistike (na materiale analiza prognozirovaniya sotsial'no-obrazovatel'nykh protsessov). M.: Akademicheskii proyekt, 2010. 747s.
2. Bol'shoy illyustrirovanny Slovar' inostranny slov: 17000. M.:ООО «Izdatel'stvo AST» 2004. S.417.
3. Petrovskiy V.A. Lichnost' v psikhologii: paradigma sub"yektnosti. Rostov-na-Donu, 1996.
4. Asmolov A.G. Psikhologiya lichnosti: kul'turno-istoricheskoye ponimaniye cheloveka. Uchebnik. M., 5-ye izd. M., 2019.
5. Pedagogika lichnosti [Tekst]: uchebnoye posobiye dlya studentov vysshikh i srednikh pedagogicheskikh uchebnykh zavedeniy / S. V. Kul'nevich ; otv. red. Ye. V. Bondarevskaya; Voronezhskiy gos. ped. un-t. Rostov-na-Donu: Izd-vo Rostovskogo ped. un-ta, 1995.
6. Leont'yev A.A. Psikhologiya obshcheniya.M.: Smysl, 1997.

Аннотация: Статья посвящена основным аспектам развития культуры речи будущих педагогов. В ней рассматриваются основные требования к речи педагога, выделяется три направления работы по развитию культуры речи студентов. Выделены и описаны также обязательные компоненты работы по развитию культуры речи студентов педагогического профиля. Языковое обучение в нашей стране направлено на сознательное практическое и теоретическое овладение литературным языком. Речь всегда была показателем общей культуры человека, его интеллекта, его уровня развития. Именно поэтому овладение культурой речи, ее совершенствование начинается в школьные годы и планомерно продолжается во время обучения в вузе.

Высшая школа выполняет особую роль в преобразовании Казахстанской общины, что обусловлено повышением качества профессиональной подготовки и воспитания, необходимостью обеспечения специалистов, способных ускорить научно-технический и культурный прогресс. Культура личности выступает как целостный процесс накопления знаний, опыта и его качественной реализации в деятельности и поведении.

Ключевые слова: культура речи педагога, языковые нормы, требования к речи педагога, направления работы, язык, речь, коммуникативно-речевая компетентность.

Abstract: The article discusses the features of the formation of the culture of the personality of future teachers. A significant place is given to the study of the formation of the culture of personality in the student age as prerequisites for the formation of the personality of a professional in this period of

development. The concept is revealed, the regularities of the personality culture and the problems of the formation of the personality culture of students are analyzed. Special attention is paid to the spiritual and moral development of the personality of future teachers. The Higher School plays a special role in the transformation of the Kazakh community, which is due to the need to improve the quality of professional training and education, to provide specialists capable of accelerating scientific, technical and cultural progress. The culture of the individual manifests itself as a single process of accumulation of knowledge, experience and its qualitative implementation in actions and behavior. The culture of the individual will be a state and result of the creation and assimilation of social values, as well as a productive process.

Keywords: students, future teachers, culture, personality, personality culture, pedagogical activity, psychological culture, students, values of psychological culture, moral development of personality, self-actualization.

ӘОЖ: 821. 512. 122. 09

Тухлиев Г.Б.,* Шойбекова А.А., Аширалиева Ұ.Т.
филолог.ғ.д., профессор, Ташкент МШУ, Ташкент, Өзбекстан
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЛАМҒЕР ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ
ЮМОР МЕН САТИРА**

Автор-корреспондент: gulnara_2018@mail.ru

Түйін: Бұл мақала Ғабит Мүсірепов повестерінің идеялық-тақырыптық ерекшеліктерін талдауға арналған. Мақалада қаламгердің шеберлік деңгейіне және оның туындыларының идеялық-тақырыптық ерекшеліктеріне лайықты бағасы беріледі.

Қаламгердің повесть жанрына жатқызылатын туындыларында («Тулаған толқында», «Көк үйдегі көршілер», «Өмір ертегісі», «Кездеспей кеткен бір бейне» және т.б.), кейіпкер мінезін сомдаудың әралуан әдістері мен тәсілдері, психологиялық талдау ерекшеліктері, сондай-ақ ұлттық күлкі элементтерін, юмор мен сатираны қолданудағы шеберлігі сапалық жаңа тұрпатта қарастырылады.

Бұл мақалада қаламгер повестеріне біртұтас құрылым ретінде талдау жасалады. Ұлттық мінез сипатын, менталитетті, халық тыныс-тіршілігін заманауи өзекті мәселелер, қоғамдық өзгерістер мен саяси тұлғалар арқылы бейнелеу, сипаттау тәсіліне айрықша көңіл бөлінеді. Мұнда жүйелі-сипаттау, тарихи-салыстырмалы және текстологиялық әдістердің қағидалары қолданылды.

Кілт сөздер: туынды, қаламгер, әдебиет, повесть, идея, тақырып, юмор, сатира.

Кірісіне. Юмор және сатира жанрларының танымал теоретиктері Д.Николаев, Я.Эльсберг, Л.Ф. Ершов, Ю. Боров және басқа да зерттеушілердің пікір-пайымдарының, көзқарас-тұжырымдарының түйісер тұсы, құйылар сағасы - әдебиетіміздегі бұл жанрлық түрді де табиғи бітімге қатыстың ерекше әдісі, қандай да бір нақтылы оқиғаны, дәйекті, нысанды бейнелеп, бағалаудың айрықша бір тәсілі ретінде көрсетеді. Ю. Боров юмордың әдетте белгілі бір қоғамдық құбылыстың мәнін жоюға шақырмайтындығын, қайта оның қалыптасуына, кемшіліктердің орын алмауына жағдай жасайтындығын тілге тиек ете отырып, юмордың жағымды күлкі екендігін, дегенмен де оның мақсатсыз болмайтындығын нақтылайды [1,28].

Бұл саладағы қазақ ғалымдарының пікірлерін бағамдасақ, Темірбек Қожакеев юмордың сатиралық сипаттағы уытты мол тілмен жазылмаса да, алдына әшкерелеуші мақсат қоймаса да, жеңіл күлкіге негізделген әзіл-қалжың мазмұнына ие туындылар санатынан табылатындығына [2,18] анықтама берсе, М. Тілеужанов болса, юмордың табиғаты жағынан жанға жайлы жұмсақ күлкі екендігіне тоқтала отырып, ол кемшілікті мегзей көрсетіп, оқырманын езу тартқызатындығын, жақсылыққа үгіттейтінін, өзінің

түйреп отырған нәрсесіне қайғырып, ызаланса да, оны түпкілікті жек көрместен, жеңіл сипатта әжуалап, кемшіліктерінен арылтуға ұмтылатындығын [3,8] өздігінше байыптайды.

Иә, бұл әр зерттеушінің өзіндік ойы, парасаты. Дегенмен де осы жанр түрінің табиғаты жөнінде пікір айтқан, ауқымды зерттеу жүргізген ғалымдардың қай-қайсысы болмасын, Ғабен шығармашылығына, оның әңгімелері, повестері, романдарындағы күлкі сырына үңілмегені кемде-кем. Ғабит шығармашылығын зерттеумен түбегейлі айналысқан ғалым Х. Әдібаев оның романдарындағы табиғи күлкіге тамсанса, Т. Қожакеев бірқатар әңгімелері мен повестеріндегі шынайы юморлық суреттеулерге таңдай қаға таңданып, Ғабит Мүсіреповке өз кейіпкерлеріндегі әралуан кемшін тұстарды жоя көрсетудің нәзік қабілеттілігі мен кейде ауырсына отырып, кейде кең пейілмен күлімсіреуге даярлық тән екендігін баса көрсетеді [4,12].

Ал ірі әдебиеттанушы ғалым, профессор Р. Нұрғали Ғабит Мүсіреповтің барынша жарқын және қанық бояуы юмор екендігін, оның шығармаларындағы көне мен жаңаның, жақсы мен жаманның өзара күресі, әрекеттесуі юмор арқылы көрінетіндігін, қаламгер өз ойын бұралаң жолдармен жеткізу үшін әрқашанда сөзді таба білетіндігін айта келе, символика, меңзеу, ой тәмамдалмауы әсіресе, оның соңғы жылдардағы шығармаларына тән екендігін айтады [5,31].

Теориялық талдау. «Тулаған толқында» повесіндегі юмор көріністерін сөз еткенде, болыс пен оның әйелінің кескіндері назардан тыс қалмақ емес. Жазушы Оспан кескін-келбетін жасауда оның бет-пішінін суреттей келіп: «Арам майы сыртына шығып, киген киімі жып-жылтыр, ала дамбалдың ауы өмір бойы тізесінен кетпейді. Семіз балтыры мәсінің қонышын сөгіп жібереді де, бір жағы қайрылып о да үнемі жалбырап жүреді. Ала дамбалдың кір-кір ала бауы, о да өмір бойы Оспанның тізесінен бір жоғары шықпайды» [6,15] деп ащы мысқалмен аяусыз шеней өтеді.

Оспанның жоғарыдан келгендерге жағымпазданып, өзінен мықтыларға жақсы атты көрінуге тырысуынан, олардың асты-үстіне түсуінен оның ел басқаруға қауқары жоқтығы, оқу-білімнен жұрдай, сана-сезімінің таяздығы аңғарылады. Сол себепті де автор оның портретін іс-әрекетіне сай жасай білген. Сондай-ақ Оспанның бәйбішесі де өзінен аумайды, ол да күпшектей семіз, тап бір Оспан болыстың туған қарындасы сияқты оған «қара жабағының күзем құйрығынан» сақал-мұрт жапсырып беріп, ерінің киімін кигізсе, болыстан айнымай шыға келеді. «Апама жездем сай» дегендей, бұл суреткердің шебер жасалған юморлық портреттері. Бұлар оқып отырған адамға күлкі шақырумен бірге, жирене қарауға мәжбүр етеді де, юмор ендігі жерде сарказмға ауысады. Автор Оспанды болыс деп, жалшыларға үстемдік көрсетті, шаруалардың ақысын жеді деп, жер-жебіріне жетіп, оның жағымсыз әрекеттерін әшкерелеймін деп те әуреленбейді, тек оның іс-әрекеті, қимылы, сөздері, бет-пішінін шеберлікпен суреттей отырып, өз мақсатына қол жеткізуді көздейді. «Оспан апалақтап аузына келген сөзді бірін қалдырмастан айтып жатыр... Тексерген адамға Оспан айтқан сөздің керектісінен керексізі көп еді» [6,17] дейді. Шындығында да Оспанның сөйлеген сөзі сыртқы түр-тұрпатына дәлме-дәл, сәйкес келіп жатады. Оның сөздері жүйесіз, мағынасыз, бір-бірімен еш байланыспайтын ебедейсіз, шашыраңқы ойлардың сырт көрінісі секілді болып келеді.

Итемгеннің өзін, оның үлкен баласы Күдербекті суреттегенде де жазушы жеңіл, жағымды юмор емес, ащы ирония, сарказмға бой ұрады. «Итемгеннің үй ішінің апшысын қуырмай отыратын бір күні жоқ» деген бір сөйлемнің өзіне «тығыршықтай тығыз, шертіп қалсаң шырт ете түскендей, ашуланшақ» адамның мінезіндегі шалдуарлық, мазасыздық тұтастай сыйып кеткен. Итемген ауылының жүдеу күйін, көңілсіз тіршілігін суреттегенде де «бүгжеңдеген аш иттер» мен «шұбалаңдап, жыбырлап жүрген» жалшы әйелдердің қоңырқай, сұрғылт өмірлерін түрлі теңеулер келтіре отырып, ирония өрнектерімен бедерлейді.

Автор Оспан, Итемген, болыстың әйелдерінің ісін, бет пішінін, кескінін және сөйлеген сөзін зілді, улы күлкімен беру арқылы-ақ көп жайды аңғартады. Мәселен, «бет-

аузы жыбыр-жыбыр етіп отырады» деп болыс әйелінің мейірімсіздігін, қаталдығын, Оспанның өзі секілді дарақылығы мен жөндем сөз білмейтіндігін күлкі нысанасына алады.

Қалиша жайын сөз еткенде суреткер оның үйін, тұратын орнын суреттеу арқылы тұрмыс жағдайынан, әлділердің бұл «жесірге» тізе батыру себептерінен хабардар етіп өтеді. «Қоңыр көлеңке үйдің қоңыр сәулесі Шәйзаны да қоңырландырып, сұрғылтқа тандық түс береді. Үй де қоңыр, көлеңке де қоңыр. Қоңыр үйдегі тұрмыс та қоңыр. Қоңыр үйдегі Шәйзаның ойы да қоңыр. Қоңыр ойлы Шәйзаның әні де қоңыр... Қоңырлатып, ыңырсып өлең айтып отырады» [6,14] - деп Қалиша қызының мұңлы, шерлі күйін, еңсесін басқан ауыр жоқшылық, кедейшілік запыранын әсерлі қайталаулар легімен өрісті өрнектейді. Ал ақылды Шәйзаны қоңыр тұрмыс әбден жасытқан, қатарынан кем еткен, қор еткен. «Киім арқасында қыз болып жүрген Итемгеннің Жәмиләсы, Пірөдар үйінің Нәзиләсы, Шәйзаның қасында семпелеңдеген, жоны қазылған, көздері сүзілген арық сиыр сықылды. Бірақ, амал не, бұлар Шәйзаны менсінбейді... Ыбылжып отырып, ойын болса төрді бермейді. Шәйза ұсақ қыздар жақта, төмен отырады» [6,15] - деп ауқаттылардың ажарсыз, реңсіз қыздарын ызалы күлкімен түйрейді.

Саяси санасы оянбаған, ақылы таяз Оспан болысты суреткер шығарманың басынан аяғына дейін ызалы, улы күлкімен көмкеріп отырады. Мәселен, оның алашордашылар айтқан сөздерді аңғармағандығын: «Бір жағы сөзге жалпы орашолақтығы, екінші жағынан алқынып сасқандығы бар, Оспан төре айтқан сөздің оннан бірін әрең барлап қана алды. Сонда да арғы түбі жарамсақтану ниетімен әр сөздің басын қосып, белгілі дыбырлаққа сала жөнелді» [7,21] - деп кекесінмен береді. Жоғарыдан келгендерге жағымпазданып, жақсы көріну ниетімен амандық-саулық сұраған Оспан «бақандай қолын әркімге бір ұсынады» [6,21]. Осылардың бәрін жазушы көңіл көзімен шолып, қалт жібермей, аңдап, бақылап отырады. Суреткердің мұндай қырағылығы жөнінде академик С. Қирабаев Ғабит Мүсірептовтің адамдардың бойындағы кемшін тұстарды да, дүниедегі олқы тұстарды да байқап, осы кемшіліктерді юмор мен сатира құралдары арқылы шаншып отыратындығын, бұл кемшіліктерге халық өміріндегі сайлау мен сот билігі, қараңғы халықтың ұзақ амандасуы, көшпелі тіршіліктегі жалқаулық, құлық-сұмдық, настық, жағымпаздық сияқтылар жататындығын, бұлардың барлығы да, әйелдердің қиын өмірі де, оларды қинаған заман сыры да жазушы назарынан тыс қала алмайтындығын түйіндейді.

Әралуан әжуа-мысқылдарды, сықақтарды кез-келген шығармадан да ұшыратуға болады. Күлдіріп, езу тартқызғанымен, сүйіндіріп, сүйсіндіргенімен адамда жағымды эмоция туғызуы жеткіліксіз. Юморда, көркем шығармадағы әзіл-қалжыңда, сатирада өткір астар, терең мәнді мағына болуы қажет, ол адамда тек жағымды әсер қалдыру міндетін атқарып қана қоймай, адам сезіміне қозғау сала отырып ойландыру, юмормен өрілген қоғам мінінің сырын түсінуге ұмтылдыру мақсаттарын көздеуі де тиіс. Суреткердің өзі де қойын дәптерлеріндегі жазбаларында өнердегі ең ауыр нәрселердің бірі - әдебиетте қалжыңның шектен шығып кетпеуін сақтай білу деп атап көрсетеді. Жазушы юморы тіршіліктегі ұсақ, елеусіз нәрселерді шенеп-мінеп әуре болып жатпайды, қоғам өміріндегі ең басты түйіндерді, өзекті мәселелерді өз нысанасына алып, оны күлкіге айналдырады. Сондықтан да Ғабит шығармаларындағы юмор өзінің стильдік-көркемдік ерекшеліктерімен, психологиялық қуатымен туынды деңгейін көркемдік биікке көтеруге барынша күш салады. Шығармадағы алаш төрелерінің бет-бейнесін ащы мысқылмен бедерлеуі де сол кезеңдегі қазақ зиялыларының басы бірікпей, «аққу көлге, шаян шөлге, шортан суға тартқандай» ауызбіршіліксіз, ынтымақсыз тірлік қылып, бірқатары Ресейге қосылмау, өз алдына бөлек қазақ мемлекетін, Алаш ордасын құру ниетімен, ал енді кейбіреулері Қазақстанда Кеңес Үкіметінің орнауына атсалысып, атойлап, бет-бетімен бытырауына ашынғандығынан да болса керек. Бірақ Ғабит повесі жазылған кезеңде көп жайлардың басын ашып айтуға, сол кездегі қазақ қауымы шындығын бұрмалаусыз көрсетуге, алашордашылардың көздеген мақсаттарының дұрыс-бұрыстығына талдау

жасауға қоғамдық идеология мүмкіндік бермеді. Сондықтан да Алаш туын көкке көтереміз деген қазақ зиялыларының ой-ниеті біржақты ұғынылып, олардың бейнесі ұнамсыз, жағымсыз кейіпте бейнеленген.

Төрелердің шай, қымыз ішіп, ет жегендегі қомағайлығы, тойымсыздығы да «Жақсы ас қалғанша, жаман қарын жарыла берсін» деген халық мақалымен түйреледі. Ал, тамаққа тойып алған соң, сыбыр-күбірге көшіп, серілік құрғысы келгендердің әрекеті тіпті күлкі шақырарлық кейіпте суреттеледі. Түн ортасы ауа берген шақта естілген кемпірдің ащы айғайы да осы жетім-жесірді басынғысы келгендерге бағытталған болатын. «Әкенің аузына дейін ағытып-шашып кемпір қала берді де, үсті-басы ақ айран, қара ала сәуірік сияқтанған Қазі оңаша үйлерге қарай қашып берді» [6,25]. Тағдыр тепкісін көрген, тауқыметін тартқан жанның тілі қашанда ащы болмақ. Қылмысы ашылған Қазі күйі де езу тартқызбай қоймайды.

Юмор мен сатира - өткір қару, мін мен кемшіліктерді сынап, жақсылықты көкке көтеретін айрықша көркемдік құрал. Сол көркемдік құралды Ғабит оқырман қауымға ой тастап, өз мақсатын өрнектей жеткізуде тиімді қолдана біледі. Ғалым Х. Әдібаев Ғабит юморы жөнінде сөз қозғағанда, оның қалыпты тіршілік пен топалаң күрес, қырмандағы қазу еңбек пен жарасымды әзіл, тұрмыс күйбеңі арасынан жарқ еткен күлкі, жарасты әзіл, әсем юмор көріністерді құбылтып, ажарландырып, көңілдендіріп жіберетіндігін айта отырып, Мүсірепов күлкісінің негізінде сан түрлі әдіс жататындығын, халық мінезіндегі ақаулар, әдет-ғұрыптағы кикілжің, әртүрлі жағдаяттар, тілдегі қитұрқылық сияқтыларды құр жібермейтіндігін [8, 199] нақ баса көрсетеді.

Иә, өз орнын тапқан келісімді күлкі көз алдыңыздағы кейіпкердің бар қасиетін аша түсіп, тамырларына қан жүгірткендей болады. Ғалым тұжырымынша адам көңіл-күйінің көтеріңкі болуы - юморды туындату негізі [9,111] болмақ. Уақыт күшімен көмескіленген, сағымдай буалдырланған, ғайып болған замана келбеті бар шындығымен, бар табиғи қалпымен елестейді, күлкімен бірге ақиқат лебі ескендей болады. Ескірген, тозған дәуірлердегі қазақы тұрмыс бедері айқындалып, жинақталып, дараланған болыс, би, бай, атқамінерлер мен кедей-кепшік, жалшы, малшы, батырақтар болмысы табиғи кескінде кейіптеледі.

«Жеті қараңғы түнде, ауылдың ту сыртында Итемген мен Оспан отыр. Оспан үлкен қара өгіз секілді де, Итемген үлкен өгіздің қасында мұрнын шүйіріп қорқып тұрған көпей торпақ секілді. Бұрын нығызданатын Итемген, бұл жолы олай емес, жампаң-жампаң етіп, Оспанның тесік жері болса, кіріп кеткендей болып, бейғам Оспанды сиқырлап отыр. Бұрынғы «едәуір» салмағынан түк қалмаған. Оспанды дөңгелетіп, кейде көпшік қойып мақтап, төрелердің де ырза болып аттанғандарын айтып көттекіленеді» [6, 29].

Мұндағы юморлық суреттеулер болыс пен би психологиясын ашу мақсатына қызмет етеді. Бұл суреттеуде юмор мен сатира араласып, жігі білінбей кеткен. Жазушы Итемген мен Оспанды сүйкімсіз жануарларға теңей отырып, Итемген қылығы арқылы аңғырт Оспан мінезін де аңғартып өтеді. Х.Әдібаев қаһарманның сөзінен оның мінезін, ойын, сезімін аңғаруға болатындығын, керемет эпизодтар көз алдыға ерекше көріністерді алып келетіндігін, Ғабит шығармалары уытты әжуаға, отты мысқыл мен көңілді көтеретін күлкіге толы болатындығын, оның өзінің кейіпкерлерінің күлдіргі тұстарын шебер суреттеп, күлкілі жағдайларды тамаша баяндайтынын, дегенмен күлкіні жазушы күлдіру үшін қажет етпейтінін, ол өзіне оқырманды баурау арқылы ой тастағысы келетіндігін, сипатталған жағдайларды көркемдеуге ұмтылатындығын [10, 50] баса айтады.

Ғабит шығармаларының юморын зерттеген М.Тілеужанов Ғабит юморы шығармаларының өн бойына тараған, қанына біткен қасиет секілді екенін, бұл оның жазушылық стилін айқындайын факті екендігін тұжырымдай келе, сұңғыла суреткерлер туындыға ажар беру үшін күлкі туындататын жағдайларды ендіріп отырады, бұл оның жазушылық стилінің талабы іспеттес» [3, 69] дейді.

Ал, Г.Пірәлиева болса өз мақаласында қаламгердің күлкіні шығарманың идеялық

мазмұнынан бөліп-жарып жатпайтындығын, күлкінді келтірер әзіл айтпағанымен езуінді жидырмас уытты, ащы мысқыл арқылы кемшілікті сынап, әжуалай отырып, күлкі де тудыратындығын, шындығында ол сатирик жазушы емес, оның күлкісі жағымсыз құбылысты келемеждеуге бағытталмайтындығын, керісінше өмірде кездесетін ұсақ қарапайым оқиғадан терең ой тербеп, одан әлеуметтік философиялық мәселе көтеріп, кесек көркем образдар сомдайтынын, ең қызығы, өзінің сөз өнеріндегі туындыларын жеңіл юмор, әдемі әзілмен көркемдеп, кестелеуден бір танбайтындығын [11, 84] баса көрсетеді. Қаламгер шығармаларындағы күлкі адамды езу тартқызу мақсатында туындаған десек, айқын қателескендік болар еді.

Кейіпкердің сана қабаттарындағы өзіндік пайым, елес, түсініктерді суреттеуде де Ғабит өзінің жарқын күлкісін, ащы мысқылын жоғалтпайды. Шәйза түсінігіндегі Оспан бейнесі де өмірдегі Оспан бітімімен ыңғайлас, кейіптес. Шығармада әсіресе, Шәйзаны ұзатуға жиналған топтың суреттелінуі еріксіз күлкі шақырады, тойға еркімен емес, жұрт Итемгеннің зорлығымен ғана әрең дегенде келеді. Сол түні Шәйза Біржанмен қашып кетеді, сөйтіп әпербақан Оспанды жер соқтырады, амалы құрыған болыс Шәйзаны суға кеттіге жорып, байбалам салып еліне кетеді. Әрине, бұл сол кезеңдегі барлық қазақ ауылдарына тән құбылыс, дегенмен сарабал суреткер бұл көріністерді суреттеуде өзіндік дара стилімен, айрықша нақышымен көркемдік көкжиектеріне көтеріледі, қарапайым қазақ ауылындағы кәдуілгі үйреншікті жағдайлардың өзінен күлкі туғызады, оларға бұрын байқалмаған сипат бітіре суреттейді.

Оспаннан кәде алып, Шәйзаны әкеп бермек болған ауыл әйелдері де бірде «жайрандап, дарақыланған» күйде, енді бірде «іннен шыққан тарақ құйрықтай жылмиған» кейіпте, ал енді біресе «көздері бұлаудай» кескінде күлкі туғызады. Шәйзаны іздеп таба алмаған ауыл әйелдері үстері су-су болып, адам сыяр қуыс-тесіктің бәрін тінтіп, қарап шыққанмен, бұл істері бос әурешілік болды. Шәйзаның мүлдем жоғалғанына, табылмайтындығына көзі жеткен Оспан «қап-қара болып, түтеп кетті. Танауы таңқиып, желпілдеп, кеудесі бұрынғыдан жаман қаңқайып, ауызға келген ақ ит пен көк ит біріне-бірі жол бермей, булықтырып барады. Әркімге бір қарайды. Кім үміттенерлік сөз айтса, Шәйза соның қойнында тұрғандай - түймесін ағытса-ақ шыға келетіндей көріп отыр. Бүгін түні бойы «Шәйзаны қалай құшақтап жататынын» ойлап отырған Оспан, қазір қыздың қойнынан шығып кеткенін білмей қалған адамдай» [6,45].

Шәйзаны тоқалдыққа алмақ Оспан болыстың бет-ажары адам көргісіз. Қаламгердің суреттеуінде кедей қызы өмірдің тұтқасына ие бола кетерлік, жанып тұр, ал болыс - тірі өлексе, қаусап шашылып қалғалы тұр. Өмірде басқаша болыстар да, басқаша кедей қыздары да бар-тын. Суреткер оларға еліктемей, алаңдамай, кейіпкерлерін өз тұжырымы, өзіндік дүниетанымы бойынша суреттеп-бейнелейді. Бұл жазушының өзіндік субъективизмі болса керек. Бұл жайтты ғалым Т.Нұртазин пікірімен қорытындыласақ: «Қаламгердің бесенеден көзге түсер ерекшеліктері бар. Ол алдымен субъективтігі басым - өзі кесіп-пішуге үйір жазушы. Реалистердің бірсыпырасы өмір құбылыстарына қол сұқпай, бойын тарта ұстап, өзі тасалау қалып, оқушыларға табиғи түрде жасалып жатқан құбылыстарды ұсынатындай, Ғ.Мүсірепов те реалист: өмірде табиғи түрде кездесетінді, болып жатқанды, болуға лайықтыны суреттейді. Сонымен қатар ел қаһармандарын өзі ұнататын я құмартатын жағдайға, ситуацияға ұшыратады. Кейде оның кейіпкерлері болуға мүмкін мен мүмкін еместің аралығына жуықтап жүреді.

Қорытынды. Жазушының шығармаларын көңілмен сүзсең, әуелгі қадамынан бастап осы күнге дейін жақсыларды жарқындандыра, содырларды сүренсіздендіре суреттеп, тынымсыз майдандасуда екенін көресің» [12, 2 б.].

Орыс жазушысы М.Горький өзінің кімді жазса да, дәуірдің ұлы адамын жазса да, міндетті түрде оның ерекше, тіпті бір қарағанда таңқаларлық қасиеттерін табуға тиісті екендігін, соны сығалап көру арқылы өзінің оқушыны іштей жымиюға мәжбүр ететіндігін айтқанындай, сыртына күлкі шығып тұрмаған болмыс-құбылыстардың, адам мінез-құлық,

іс-әрекет, қимыл, бет ажарының езу тартқызарлық белгілерін іздеп тауып, көрсетіп, оқушыны күлдіру шеберлігі Ғабит шығармашылығына тән қағида.

Әдебиеттер тізімі:

1. Трагическое и комическое в действительности и в искусстве. Москва. 1955.897 с.
2. Қожакеев Т. Сатира - күштілер қаруы. Монография. Алматы. 1985. 285 б.
3. Тілеужанов М. Астарлы әзіл. Алматы. 1978.116 б.
4. Қожакеев Т. Сатира негіздері. Алматы. 1996. 464 б.
5. Нурғалиев Р. Дерево обновления. Алматы. 1989. 368 с.
6. Мүсірепов Ғ. Таңдамалы шығармалар. 3 т. Алматы. 1980. Т.1. 544 б.
7. Асылбекұлы С. Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы: Филол. ғыл. канд. дис.... Алматы. 1997. 159 б.
8. Әдібаев Х. Талант. Талғам. Тағдыр. Алматы. 1971. 256 б.
9. Әбілов Ж. Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері. Филол. ғыл. д-ры дис. Алматы, 2001. 234 б.
10. Әдібаев Х. Ғабит туралы сөз // Уақыт және суреткер. Алматы. 1967. 47-59 бб.
11. Пірәлиева Г.Ж. Ғ. Мүсірепов - психологиялық талдау өнерінің хас шебе-рі // Ғабит Мүсірепов және әлемдік әдеби процесс. Ғабит Мүсіреповтің туғанына 100-жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: 2003. 78-85 бб.
12. Нұртазин Т. Тамаша талант // Қазақ әдебиеті. 1972.

References list:

1. Tragicheskoe i komicheskoe v deystvitelnosti i v iskusstve. Moskva. 1955.897 s.
2. Qojakeev T. Satira - kushtiler qaruu: Monografiya. Almatı. 1985. 285 b.
3. Tileujanov M. Astarlı azil. Almatı. 1978.116 b.
4. Qojakeev T. Satira negizderi. Almatı. 1996. 464 b.
5. Nurgaliev R. Drevo obnovleniya. Almatı. 1989. 368 s.
6. Musirepov Ğ. Tañdamalı shıǵarmalar: 3 t. Almatı. 1980. T. 1. 544 b.
7. Asılbekulı S. Qazirgi qazaq povesterindegi zaman shındıǵı: Filol. ğıl. kand. dis. Almatı. 1997.159 b.
8. Adibaev H. Talant. Talǵam. Taǵdır. Almatı. 1971. 256 b.
9. Abilov J. Qazaq komediyasınıń genезisi men janrlıq negizderi: Filol. ğıl. d-rı dis. Almatı. 2001. 234 b.
10. Adibaev H. Ğabit turalı soz // Uaqıt jane suretker. Almatı. 1967. 47-59 bb.
11. Piralieva G.J. Ğ. Musirepov - psihologiyalıq taldaу oneriniń has shebe-ri // Ğabit Musirepov jane alemdik adebi process: Ğabit Musirepovtiń tuǵanına 100-jıl toluına arnalǵan halıqaralıq ğılımi-teoriyalıq konferenciya materialdarı. Almatı. 2003. 78-85 bb.
12. Nurtazin T. Tamasha talant // Qazaq adebieti. 1972

Аннотация: статья посвящена анализу идейно-тематического своеобразие повестей Габита Мусрепова. В статье дана соответствующая оценка уровню мастерства писателя и художественно-эстетическим особенностям его произведений.

В произведениях писателя, относящихся к жанру повести («На стремительной волне», «Соседи синего дома», «Сказка жизни», «Однажды и на всю жизнь» и др.), на качественно новом уровне рассматриваются особенности психологического анализа, различные приемы и средства создания характера героя, а также мастерство писателя в использовании элементов народного смеха, юмора и сатиры, что определяет актуальность данной статьи.

В этой статье дается анализ повестей писателя как единого художественного целого. Особое внимание уделяется способам изображения национального характера, менталитета, жизни народа сквозь призму современных писателю актуальных проблем, общественных изменений и политических форм. Здесь были использованы принципы системно-описательного, историко-

сравнительного и текстологического методов.

Ключевые слова: произведение, писатель, литература, повесть, идея, тематика, юмор, сатира.

Abstract: The thesis research is devoted to the analysis of the ideological and thematic peculiarity of Gabit Musrepov's stories. The research provides the appropriate assessment on the writer's mastery level and artistic and aesthetic peculiarities of his work pieces.

The writers work pieces related to story genre («On a Rushing Wave», «Blue House Neighbours», «Life Fairy tale». «Once and Forever» and others), the peculiarities of the psychological analysis, various methods and tools of creation of the hero's character, and writers mastery in using the elements of the folk laughter, humor and satire are considered on a new quality level that makes the thesis theme important.

The newness of the thesis is that, for the first time, on the examples of the texts, provides analysis of the writer's stories as the whole artistic. The special attention is given to the methods of describing the national character, its mentality, people's life through current and actual problems for the writer, social changes and political reforms.

The research used systematic-descriptive, historic-comparative principles and textual methods. Structural method is used in analyzing poetics of the artistic text.

Keywords: related, writer, literature, stories, ideological, thematic, humor, satire.

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-МӘДЕНИАРАЛЫҚ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

УДК: 81 233:331.361

Аульбекова Ж.С.,* Байтенова Р.М., Уразбакова У.Т.

к.филолог.н., доцент ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**РОЛЬ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА**

Автор-корреспондент: jupar70@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена роли интегративного обучения в формировании профессиональной компетентности будущего специалиста. Интегративное обучение в рамках преподавания профессионального русского языка как базовой дисциплины находит выражение в реализации принципа межпредметной связи с профилирующими дисциплинами специальности.

В работе предлагаются нетрадиционные формы работ, направленные на формирование и развитие интегративно-профессионального мышления, коммуникативной компетенции обучающихся в будущей профессиональной сфере. Изучение в казахской аудитории профессионального русского языка по основам специальных дисциплин с учетом специфики специальности позволяет студентам - будущим специалистам технического профиля получить более глубокое и качественное образование на втором языке. Этот фактор полностью соответствует формированию полиязыковой личности как одного из существенных факторов развития интеллектуального потенциала страны в рамках реализации программы «Рухани жаңғыру». Предложенные поисковые задания, решение кейс-ситуаций, групповые формы работы, создание проблемных ситуаций, разрешение практических задач различной сложности, стратегия «Fishbone», «Инсерт» профессиональной направленности позволяют реализовать в рамках интегративного обучения инновационные формы и методы обучения, способные обеспечить формирование необходимых профессиональных умений и навыков будущего специалиста.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, речь, интегративное обучение, нетрадиционные методы, специальность, язык, деятельность.

Введение. На сегодняшний день, характеризующийся вхождением в мировое образовательное пространство, большое значение отводится вопросам разработки новой образовательной парадигмы, направленной на подготовку высококлассных, прагматичных специалистов, способных адаптироваться к новым условиям, выдержать жесткую конкуренцию как на внутреннем, так и внешнем рынках труда. В связи с этим особую актуальность приобретают вопросы совершенствования профессиональной направленности обучения в условиях растущей социальной потребности в квалифицированных специалистах, сочетающих профессионализм с высоким уровнем коммуникативной культуры. Как результат профессионально направленного обучения выступает формирование компетенций, необходимых в будущей профессии. Это позволяет специалисту мобилизовать в ходе общекультурной, коммуникативной и профессиональной деятельности приобретенные знания и умения, а также использовать обобщенные способы коммуникативной деятельности в условиях реализации профессиональных функций [3]. Поэтому особое внимание в системе вузовского образования необходимо уделять развитию профессиональной речи будущих специалистов, способности к высоким достижениям в сфере будущей деятельности. В свою очередь продуктивная профессиональная направленность обучения требует осуществления межпредметных связей. Преподаватель профессионального русского языка при составлении учебных программ по той или иной образовательной программе должен консультироваться со специалистами-предметниками, широко использовать адаптированные тексты по специальности для чтения, структурно-семантического анализа, продуцирования устных и письменных монологических высказываний, создания текстов вторичного жанра. Работа в данном направлении будет способствовать развитию профессиональной компетенции, специальных знаний будущих специалистов. В данном аспекте важное значение приобретает решение проблемы интеграции, модернизации методик преподавания учебных дисциплин [4].

Методы (методология). Методологической основой послужили теория познания, анализ, сравнение, сознательно-практический метод.

Сознательно-практический метод предполагает владение языком в его наиболее активной, динамичной форме в качестве средства коммуникации. Первый аспект данного метода (сознательный) предполагает умение сознательного использования терминологических единиц языка специальности в учебно-профессиональной сфере языковой коммуникации. Практический аспект предполагает формирование коммуникативных умений общения в учебно-профессиональной сферах. Реализация сознательно-практического метода требует аналитико-синтетической деятельности студентов на занятиях профессионального русского языка. Данный метод предусматривает активизацию творческой деятельности, применение поисковых заданий, аналитических, исследовательских кейс-ситуаций, групповых форм работы, создание проблемных ситуаций, разрешение практических задач различной сложности, *стратегию «Fishbone «Инсерт»*, направленных на развитие коммуникативных навыков в будущей профессиональной сферах общения.

Теоретический анализ. Профессиональный русский язык как средство овладения базовыми знаниями с учетом специфики специальности позволяет студентам получить более глубокое и качественное образование на втором языке. Весь процесс обучения профессиональному русскому языку, в основе которого заложен коммуникативный метод, представляет собой языковую подготовку, направленную на развитие профессиональной речи будущих специалистов. Цель преподавания дисциплины профессиональный русский язык в казахских группах технических специальностей с учетом требований

профессионально-ориентированного образования определяется коммуникативными потребностями студентов в научно-профессиональной сфере - подготовка будущих инженеров-технологов к общению в профессиональной сфере. В данном аспекте интегративное обучение в рамках преподавания профессионального русского языка как базовой дисциплины находит выражение в реализации принципа межпредметной связи – связи с профилирующими дисциплинами специальности.

Развитие языковой, речевой и научно-профессиональной компетенций происходит на материале адаптированных текстов, связанных со специальностью обучающихся. Интеграция профессионального русского языка с профилирующими дисциплинами специальности проводится на основе предусмотренных Типовыми учебными программами (ТУП) структурно-семантического анализа текстов по специальности, активизации терминологической лексики специальности на фонетическом, лексическом, грамматическом уровнях языка посредством их функционального использования, другими словами, путем включения их в систему учебных заданий, в ходе выполнения которых обучающиеся знакомятся с содержанием научного текста, учатся извлекать и использовать из специального научного текста фактическую информацию. Следует отметить отличие профессионального чтения от чтения публицистического, художественного или научно-популярного текста. Цель профессионального чтения - переработка и последующее использование извлекаемой научной информации. Отсюда следует, что постановка и решение профессиональных задач на уровне текста по специальности должно проводиться в рамках речевого действия, предполагающего учет специальности по отношению к сфере деятельности. Использование специальных текстов в рамках учебного речевого действия, обеспечивающих профессиональную направленность конечных целей, способствует формированию адекватных поставленным задачам речевых действий. В процессе достижения профессиональной ориентировки целей обучения вырабатываются умения и навыки, направленные на выражение обучающимися оценочных интенций: высказывать мнение, предположения, сравнивать, оценивать. К заданиям данного типа относятся следующие:

- Определить основную и дополнительную информацию текста по специальности.
- Определить виды дополнительной информации (дополняющая, иллюстрирующая, конкретизирующая, дублирующая, резюмирующая). Указать языковые средства их введения.
- Переведите вербальную информацию в графическую.
- Переведите графическую информацию в вербальную.
- Составьте тезисный план (резюме-выводы, аннотацию, рецензию) текста по специальности. Целесообразно предложить и задания нетрадиционной направленности, способствующих развитию креативного мышления в сфере будущей профессиональной деятельности. К ним можно отнести кейсы, презентации, круглые столы, мозговой штурм, стратегию «Fishbone». Задания данного типа, предполагающие работу со специальной литературой по определенной профессиональной тематике, способствуют реализации принципа взаимосвязанного обучения русского языка с дисциплинами специальности. Рассмотрим таблицу фиксации планируемых результатов - целей обучения профессиональному русскому, построенной согласно таксономии Блума, по категориям учебных целей в когнитивной области.

Таблица 1. Результаты обучения профессиональному русскому языку согласно таксономии Блума

1. Знание и понимание	2. Применение	3. Анализ	4. Синтез	5. Оценка
-----------------------	---------------	-----------	-----------	-----------

знать научную лексику и научные конструкции; знать речевые нормы профессиональной сферы деятельности; правила построения научного высказывания	применять правила построения научного текста; применять методы и приемы создания текстов вторичного жанра, продуцирования самостоятельных монологических высказываний	истолкование учебно-научного текста; выбор языковых средств в соответствии с коммуникативно й интенцией и ситуации общения	обобщать и интерпретировать научную информацию по специальности; конструировать научные тексты по специальности с учетом структурно-семантической специфики различных жанров научного текста	оценка логики изложения, единства, ценности и целостности информации продуцированного текста; стратегия и тактика в сфере профессионального взаимодействия
--	---	--	--	--

Как следует из вышеизложенного, цель преподавания профессионального русского языка заключается в развитии специальных компетенций обучающихся в сфере их будущей профессиональной деятельности. В процессе реализации данной цели будущие специалисты должны освоить терминологическую лексику, приобрести умения и навыки их функционального использования в речи. Поэтому задача преподавателя - на основе введения новых понятий показать роль междисциплинарных связей в преподавании профессионального русского языка[1]. Решение проблемы интеграции учебных предметов нуждается в модернизации методик преподавания учебных дисциплин[4]. Считаем, что в целях развития профессиональных компетенций обучающихся на основе интегративного обучения следует широко использовать на занятиях профессионального русского языка нетрадиционные формы обучения. В частности такие педагогические технологии, как: работа в группах, работа в парах, кейс-метод (метод конкретной ситуации), развитие критического мышления, а также *стратегия «Fishbone»*, «Инсерт» и др.

В рамках данных технологий приведенные ниже задания способствуют развитию не только коммуникативной компетенции, но и интегративно-профессионального, а также критического мышления.

Задание 1. Используя *стратегию «Fishbone»* - фишбоун (рыбья кость) сформулируйте проблему в сфере вашей будущей профессиональной деятельности и запишите ее в «голове рыбы». Укажите причины и факты и данной проблемы.

На верхних ребрах рыбы разместите причины проблемы, на нижних ребрах – укажите факты, аргументы, доводы. Кратко сформулируйте свои выводы в хвосте рыбы.

Задание 2. Работа в парах.

В пары объединяются студенты с разным уровнем подготовки: сильный+средний, средний+слабый.

1-й партнер дает определение (объяснение) терминам по специальности.

2-й партнер разъясняет своему собеседнику, что было им упущено или растолковано ошибочно.

Задание 3. Работа в группах

Выразите свою точку зрения. Аргументируйте свой ответ.

Согласны ли вы с мнением, что

1-я группа Объемы производства текстильной продукции РК ежегодно снижаются. Спад наблюдается по продуктам, на долю которых приходится более 80% объема промышленного производства, в т.ч. по хлопковому волокну, пряже и тканям. Объем недоиспользованных производственных мощностей в стране составляет 70-80%.

2-я группа Маркетинг в основном осуществляется компаниями производящими

текстильную продукцию. Однако, на данный момент, маркетинг осуществляется не всеми компаниями. К тому же, большинство компаний не имеют четкой стратегии развития, как на внутреннем, так и на внешних рынках. Персонал, осуществляющий маркетинг не учитывает изменения на мировом рынке текстиля. Технологии, используемые предприятиями, являются устаревшими. Отсутствуют торговые отношения с ведущими трейдерами и логистическими цепочками.

Развитию научно-профессиональной компетенции обучающихся, развитию профессионально ориентированной речи будущих специалистов, использованию знаний по профильным дисциплинам способствуют также создание различных ситуаций и их разрешение.

Например, для студентов специальности научная химия могут быть предложены задачи типа:

- Представьте, что у вас в руках волшебная палочка и вы превращаете:

- а) камень в песок;
- б) кислород в озон;
- в) лед в пар

В каком случае вы проводите химические превращения?

Для студентов технического профиля целесообразно предложить следующие кейс-ситуации:

Ситуация 1.

Работа со сплавами магния иногда причиняет немало хлопот – магний легко окисляется. Расплавленный металл может загореться от соприкосновения с воздухом.

Предложите свое разрешение данной ситуации.

Ситуация 2.

Распыленные в воздухе мельчайшие частицы магния создают взрывоопасную смесь при шлифовке или полировке магниевых изделий над станком. При работе со стружкой или тонкой лентой из магния нужно действительно обращаться очень осторожно

Предложите свое разрешение данной ситуации.

Ситуация 3.

Обычные радиолампы начинают нормально работать лишь после того, как их сетки нагреются до 800°C. Каждый раз, когда вы включаете радиоприемник или телевизор, приходится некоторое время ждать, прежде чем пойдут звуки музыки или замигает голубой экран.

Что вы можете предложить, чтобы устранить этот недостаток радиоламп. Выразите свою точку зрения. Аргументируйте свой ответ.

При погружении в воду кусочка натрия происходит взрыв. Как вы думаете, раньше или позже произошел бы взрыв, если использовать вместо кусочка натрия точно такой же кусочек цезия? Ответ аргументируйте.

Ситуация 4.

Несколько лет назад ученые Миннесотского университета в США избрали объектом научного исследования яичную скорлупу. Им удалось установить, что скорлупа тем прочнее, чем больше она содержит магния.

Что вы можете предложить, чтобы повысить прочность скорлупы. О том, сколь важен этот вывод для сельского хозяйства, можно судить хотя бы по таким цифрам: только в штате Миннесота ежегодные потери из-за боя яиц превышают миллион долларов.

Ситуация 5.

Опыты, проведенные венгерскими учеными на животных, показали, что недостаток магния в организме повышает предрасположенность к инфарктам. Одним собакам давали пищу, богатую солями этого элемента, другим – бедную.

Как вы думаете, что произошло с собаками, в рационе которых было мало магния?

Ситуация 6.

Выразите свою точку зрения:

При желании магний можно добывать даже из... простого булыжника: ведь в каждом килограмме камня, используемого для мощения дорог, содержится примерно 20 г магния.

Почему, по-вашему, в таком процессе пока нет необходимости?

В процессе выполнения данных нетрадиционных форм работ будущие специалисты технического профиля усваивают общенаучные и узкоспециальные термины, овладевают терминологическим минимумом по специальности, у них формируются навыки и умения оперировать сложной специальной терминологией, что способствует развитию интеллектуальных умений, гибкости интегративного мышления, отражающих степень профессиональной подготовки специалиста.

Выводы

Таким образом, сущность профессионально-ориентированного обучения русскому языку выражается в его интеграции со специальными дисциплинами с целью формирования базовых знаний обучающихся с учетом специфики специальности. Коммуникативные потребности студентов в будущей профессиональной сфере деятельности реализуются через усвоение профессионально значимой информации в процессе чтения текстов по специальности.

Считаем, что предложенные нетрадиционные формы и методы обучения в процессе реализации принципа взаимосвязанного (интегративного) обучения способствуют развитию научно-профессиональной речи, интегративно-профессионального мышления, формированию профессиональной компетентности будущего специалиста.

Список литературы:

1. Гузарова Н.И., Кашкан Г.В., Шахова Н.Б. Предмагистерская подготовка иностранных граждан // Высшее образование в России. 2013. № 2. С.84 - 89 ISSN: 0869-3617eISSN: 2072-0459
2. Колесов, В. В. Культура речи - культура поведения / В.В.Колесов. Л., 1988. 271 с.
- 3.Солянкин Л.Е. Модель развития профессиональной компетентности в практико-ориентированной образовательной среде/ Л.Е. Солянкина// Известия ВГПУ.2011.№1.
4. Зиннурова, Ф.М. Формирование профессионально-языковой компетентности студентов ССУЗ в полиэтническом регионе: автореф. дис. канд. пед. наук / Ф.М. Зиннурова. Йошкар-Ола, 2006. 25 с.
5. Соболева А.В. Использование мультимедийных технологий в обучении иностранным языка // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV Междунар. научн. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.), 2013. С. 119-123.

References list:

1. Guzarova N.I., Kashkan G.V., Shakhova N.B. Predmagisterskaya podgotovka inostrannykh grazhdan // Vyssheye obrazovaniye v Rossii. 2013. № 2. S.84 - 89 ISSN: 0869-3617eISSN: 2072-0459
2. Kolesov, V. V. Kul'tura rechi - kul'tura povedeniya / V.V.Kolesov. L., 1988. 271 s.
- 3.Solyankin L.Ye. Model' razvitiya professional'noy kompetentnosti v praktiko-oriyentirovannoy obrazovatel'noy srede/ L.Ye. Solyankina// Izvestiya VGPU.2011.№1.
4. Zinnurova, F.M. Formirovaniye professional'no-yazykovoy kompetentnosti studentov SSUZ v polietnicheskom regione: avtoref. dis. kand. ped. nauk / F.M. Zinnurova. Yoshkar-Ola, 2006. 25 s.
5. Soboleva A. V. Ispol'zovaniye mul'timediynykh tekhnologiy v obuchenii inostrannym yazyka // Pedagogika: traditsii i innovatsii: materialy IV Mezhdunar. nauchn. konf. (g. Chelyabinsk, dekabr' 2013 g.), 2013. S. 119-123.

Түйін: Бұл мақала болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы интегративті оқытудың рөліне арналған. Студенттердің болашақ кәсіби саласындағы интеграциялық-кәсіби ойлауын, коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруға және дамытуға бағытталған дәстүрлі емес жұмыс түрлері ұсынылады. Мамандықтың ерекшеліктерін ескере отырып, арнайы пәндер негіздері бойынша қазақ аудиториясында кәсіби орыс тілін оқып үйрену студенттерге - болашақ техникалық мамандарға ақыр соңында екінші тілде тереңірек және сапалы білім алуға мүмкіндік береді. Бұл фактор көптілді тұлғаны «Рухани жағыру» бағдарламасы шеңберінде елдің интеллектуалды әлеуетін дамытудың маңызды факторларының бірі ретінде қалыптастыруға толық сәйкес келеді. Ұсынылған іздеу тапсырмалары, жағдайлық жағдайларды шешу, топтық жұмыс формалары, проблемалық ситуацияларды құру, әр түрлі күрделіліктегі практикалық мәселелерді шешу, кәсіби бағыттағы «Фишбоун», «Инсерт» стратегиясы инновациялық формалар мен әдістерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді болашақ маманның қажетті кәсіби дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ете алатын оқыту.

Кілт сөздер: Кәсіби құзыреттілік, сөйлеу, интегративті оқыту, дәстүрлі емес әдістер, мамандық, тіл, қызмет.

Abstract: This article is devoted to the role of integrative learning in the formation of the professional competence of a future specialist. Non-traditional forms of work are proposed, aimed at the formation and development of integrative-professional thinking. The study of the professional Russian language on the basis of special disciplines allows students - future technical specialists to ultimately receive a deeper and higher quality education in a second language. This factor fully corresponds to the formation of a multilingual personality as one of the essential factors in the development of the country's intellectual potential within the framework of the Rukhani Zhagryu program. The proposed search tasks, solution of case situations, group forms of work, the creation of problem situations, the strategy «Fishbone», «Insert» allow implementing innovative teaching methods that can ensure the formation of the necessary professional skills and abilities of a future specialist.

Keywords: professional competence, speech, integrative learning, non-traditional methods, specialty, language, activity.

ӨОЖ: 373.1.2:372.8

¹Донбаева А.Б.,* ¹Исабаева Г.Н. ²Уабенда Михал

¹филолог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²RND доктор, Европейский университет им. Ю.Титшнера.Краков. Польша

РУХАНИ ЖАҒЫРУ МЕН ТІЛДЕГІ ПРАГМАТИЗМ: СЕНДІРУ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Автор-корреспондент: ainura_donbaeva@mail.ru

Түйін: Рухани жаңғыру, яғни кез келген қоғамның, ұлт болмысының мәдени дамуы мемлекеттің рухани өміріндегі қоғамдық сана түрлерінің заман талабына сай жетілуі арқылы көрінеді. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдарда елбасы Н.Ә.Назарбаевтың нарықтық экономикалық қатынастарды орнату мақсатында ел экономикасына шетелдік инвесторларды тарту ісін негізгі басымдық ретінде белгілегені аян. Қазіргі таңда Қазақстан экономикалық секторын шетелдік ірі кәсіпорындармен іскерлік қатынаста болуы – осы тарихи бетбұрыстардың нәтижесі. Бұл сайып келгенде, қоғамның барлық салаларына, соның ішінде тіл біліміне де белгілі бір жаңалық, өзгерістер әкеліп, жаңа міндеттерді межелегендей. Соның бірі – зерттеу нысаны болып отырған іскерлік сөйлеу тілі болып табылады. Іскерлік сөйлеу тілінің табиғаты күрделі құрылым болғандықтан оны бір ғана тілдік шеңберде жан-жақты зерттеу мүмкін емес. Сондықтанда оның тілдік және экстралингвистикалық факторлары прагматикалық ізденісті талап етеді.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, прагматизм, тіл, сендіру категориясы, прагматикалық қызмет, мән, когнитивтік қызмет

Кіріспе. Қазіргі таңда лингвистика саласында тілдің ықпал етуін зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Оның себебі көпшілік ақпарат құралдарының және байланыс қатынастарының шығуы және дамуы (пресса, радио, теледидар, интернет); адам санасына әсер ететін үгіт-насихат құралдары және жарнамалардың тез қарқында өсуі; адамдардың қоғамда көзқарасын туғызу үшін идеологиялық күрестің үдере түсуі; қоғам мәдениеттіліктің тіл арқылы қалыптасуы; білім алудың кеңеюі.

Адамдар тілдің көмегімен тек қарым-қатынас жасау үшін ғана емес, тыңдаушыны қандай-да бір іс-әрекет жасауға итеретін тілдік құралдарды пайдалана отырып өзінің көздеген мақсатына жетуге тырысады. Сондықтанда тілдің прагматикалық аспектісін зерттеу ықпал етуші тіл бірліктерін тілдің әр түрлі деңгейде анықталуын қажет етеді. С.Л.Рубенштейн: «Тіл - сөйлеу, қарым-қатынас қызметін атқара тұра, ықпал етуші қызметті де атқарады. Адам тіл арқылы тыңдаушының санасына, сезіміне ықпал етеді» деп жазады [2].

Прагматика саласының негізін қалаушылардың бірі Ч.Моррис тілдің таңбалық сипатын зерттей келе, семиотиканы семантика, синтактика және прагматика салаларына бөліп, семантика таңбалардың объективті шындығын сипаттайтынын, синтактика таңбалардың құрылымдық сипатын көрсететінін, ал прагматика таңбалар мен оларды қолданушылардың арасындағы байланысын зерттеумен айналысатынын анықтап берді [3].

Теориялық бөлім. Тілдің прагматикалық қызметін зерттеген Ч.Моррис, Дж.Остин, Дж.Серль, П.Грайс және ресейлік В.В.Виноградов, Ю.С.Степанов, Г.В.Колшанский, А.А.Леонтьев, Е.Ф.Тарасов, Л.А.Киселева, Н.Д.Арутюновалардың ғылыми тұжырымдарының тіл білімі саласында алатын үлесі зор.

Қазақ тіл білімінде тілдің прагматикалық қызметінің жекелеген мәселелері, атап айтқанда, көркем әдеби жанрында, баспасөз тілінде прагматикалық қызметін атқарудағы тілдік құралдар талданған. Осы мәселеге қатысты бірқатар ғалымдардың Р.Сыздық, Б.Шалабай, О.Бүркітов, Ф.Жақсыбаева, Ғ.Солтанбековалардың құнды еңбектері бар. О.Бүркітов: «Көпшілік ақпарат, газет-журналдар беттеріндегі сөздер әлеуметтік-бағалылық сипатта келіп, прагматикалық қызметті атқарады» [4] деп жазса, Ф.Жақсыбаева: «Әсер ету, үгіттеу, сендіру - газеттік-публицистикалық стильдің ең басты міндеті» деп көрсетеді [5].

Прагматика саласында көптеген еңбектер жазған Г.В.Колшанский тілдің коммуникативтік аспектісін қарым-қатынас кезінде коммуниканттардың бір-біріне ықпал жасайтын прагматикасы деп көрсетеді. Оның пікірінше, прагматиканың қызметі ең ақырғы мақсатқа жету үшін адамның мінез-құлқына ықпал ету. Г.В.Колшанский прагматиканың мән-мағынасы өз алдына белгіленген күрделі категорияны білдіреді және бұл категория адамның мінез-құлқына әсер етіп, субъективті баға арқылы объективті шындықты көрсетеді деп пікірін қорытады [6].

Ал Л.А.Киселева тіл қарым-қатынас кезінде негізгі екі мақсатта қолданылады деп тұжырымдайды: (а) хабарлама, ақпарат береді және (б) адам психикасына және іс-қимылына ықпал етеді. Оның пікірінше, ықпал ету *сендіру*, *иландыру*, *бұйрық беру* секілді әр түрлі сипатта келеді [7].

Әйтсе де, тілдің прагматикалық қызметі тек ықпал етумен ғана шектелмей, сөйлеуші мен тыңдаушы арасында байланыс орнатуға, сол қарым-қатынастың нәтижесінде көздеген мақсатын жүзеге асыратынын айту қажет. Яғни сендіру коммуниканттардың когнитивтік аспектілерін, атап айтқанда, коммуниканттардың қарым-қатынас барысында өзара байланысын, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, сөйлеу стратегиясын, сөйлеушінің ниетін т.б. қамтиды.

Прагматика саласында көптеген зерттеулер жүргізген П.Грайс прагматиканың қызметін зерттей отырып, зерттеу нысанына сөздің айтылуын жатқызады, және оны *прагматикалық мән* деп атайды. Бұл мәнді ол «сөйлеушінің мәні» деп те атауды ұсынып, оны сөйлеушінің

тыңдаушыға ықпал ету ниеті деп түсіндіреді. Бұл мән бойынша сөйлеуші тыңдаушыға ниетін білдіріп қана қоймай, оны тыңдаушыларға мойындатуға әсер етеді. Ол сөзін қорыта келе, қарым-қатынас кезінде сөйлеуші сөйлеу әрекетін белгілі бір мақсатпен, ниетпен айтады деп тұжырымдайды [8].

Н.Д.Арутюнова да бұл пікірге қосыла отырып, сөйлеу жағдаяты, сөйлеушінің байланысын көрсететін субъективтілік ұғымын, яғни прагматикалық мәнді енгізетінін айтады [9].

Карл Бюлердің психологиялық тұжырымы бойынша тілдің қызметі үш топқа бөлінеді: *сөздер арқылы ойын білдіру; ынталандыру; адамның сезімін, ішкі эмоциясын білдіру* [10].

К.Бюлердің бұл жіктемесін әрі қарай Р.Якобсон зерттеп, толықтырды. Ол «код» және «қарым-қатынас орналастыру» ұғымдарын енгізді. Оның пікірінше, «код» тілдің жүзеге асуына үлес қосатын семиотикалық жүйе болып есептеледі, ал «қарым-қатынас орналастыру» сөйлеу барысында сөйлеуші мен тыңдаушы арасында қарым-қатынас жасаудың негізгі элементі болып саналады [11].

Р.Якобсон тілдің қарым-қатынас барысында тыңдаушыға берілетін ықпалын зерттей келе, оны төмендегі топтамаларға жіктеді:

- тілдің эмотивті қызметі;
- тілдің сөйлеуші мен адресат арасында қарым-қатынас орнатуға көзделген қызметі;
- тілдің риторикалық қызметі;
- тілдің металингвистік қызметі;
- тілдің когнитивтік қызметі;
- тілдің эстетикалық қызметі.

Осы берілген топтамадағы тілдің алуан түрлі қызметі сендіру категориясымен ұштасып жатыр. Енді осы топтамаға толығырақ сипаттама берелік.

Тілдің эмотивті қызметі алуан түрлі стильдік тәсілдердің көмегімен сөйлеушінің ішкі сезімін, қоршаған ортаға, адамдарға деген қарым-қатынасын және эмоциясын білдіреді. *Тілдің сөйлеуші мен адресат арасында қарым-қатынас орнатуға көзделген қызметі* амандасу, қоштасу немесе бірігіп уақыт өткізу секілді сөйлеу актілерінің қолданысымен сипатталады. Тілдің бұл қызметі тілдің контекстіне негізделмей керісінше бағалауыш сөздер арқылы тыңдаушылармен жақсы қарым-қатынас орнатуды көздейді. *Тілдің риторикалық қызметінің* ең басты мақсаты адресатқа ықпал ету ерекшелігімен сипатталады. Ықпал ету әр түрлі деңгейдегі тілдік құралдардың қолданысымен жүзеге асады. *Тілдің металингвистік қызметі* тілді қалай әрі неге қолдану керек деген сауалдарға жауап береді. Сөзталас, ойбөліс, пікірталас секілді сайыстарға қатысушылар бірін-бірі сынау немесе жеңу мақсатында тілдің осы қызметін басшылыққа алады. *Тілдің когнитивтік қызметі* адамның дүниетанымымен, танымдық процесімен, дүниенің тілдік көрінісімен және жалпы концептілерімен сипатталады. *Тілдің эстетикалық қызметі* мәтіннің дұрыс логикалық құрылымын, ақпаратты немесе хабарламаны көріктеп, әдемі айтуын және этикалық нормасын сақтауды қамтамасыз етеді. Тілдің осы қызметтерін сайып келгенде басты мақсаты - прагматикалық қызметпен сипатталатындығында.

Тіл мен сөйлеу тілінің прагматикалық аспектілерінің өзіндік ерекшеліктері болғандықтан, соңғысы сөйлеу актісі теориясы шеңберінде қарастырылады. Сөйлеу арқылы қарым-қатынас қалыптасады, қарым-қатынастың нәтижесінде адамдар бір-біріне ықпал етіп, әрекетке итереді. Ғалымдар тіл мен сөйлеу тілінің ара-қатынасын зерттеп, оларды ажыратып көрсетуге тырысты. Ф.де Соссюр тіл мен сөйлеу тіліне тән берілетін анықтаманы прагматикалық аспект мынадай қарама-қайшылықтармен сипаттайтынын жазады: тілге әлеуметтік сипат тән, ал сөйлеу тілі жеке адамның қолданысымен сипатталады; тіл қарым-қатынас құралы болса, сөйлеу қарым-қатынастың процесі болып табылады; тіл таңбалық жүйеден тұрса, сөйлеу тілі ақпарат береді [12].

Сөйлеу тілі оның ең төменгі бірлігі сөйлеу актісі арқылы жүзеге асады. Шетел және

орыс тіл білімінде сөйлеу актісі теориясы кең ауқымда зерттелуде. Бұған қатысты мәселелер Дж.Остин, Дж.Серль, П.Грайс, А.В. Вежбицка, Г.О.Почепцов, Ю.Д.Апресян және қазақстандық З.Ш.Ерназарова, И.Нұрғожина, З.Х.Ибдальдинова секілді ғалымдардың зерттеулерінде сөйлеу тіліне тән кейбір ерекшеліктер прагматлингвистика тұрғысынан қарастырылған.

Практикалық бөлім. Сөйлеу актісі теориясының негізін салушылардың бірі Дж.Остин сөйлеу актілерін перформатив етістіктерінің негізінде құрылған ықпал етуші күш тұрғысынан таныды. Перформатив етістіктерінің негізінде Дж.Остин сөйлеу актісінің бес түрін көрсетеді: 1.вердиктер; 2.экзерсивтер; 3.комиссивтер; 4.бехавитивтер; 5.экспозитивтер. Алайда, Дж.Остиннің өзі бұл жіктеменің аяқталмағанын, әлі де аяғына дейін ойластырмағанын мойындайды[13].

Дж.Остиннің бұл идеясын әрі қарай Дж.Серль дамытып, сөйлеу актісін үш деңгейлі акт ретінде қарастырады: иллокутивті (сөйлеудің мақсаты – illocutionary), локутивті (сөйлеу әрекеті - locutio) және перлокутивті (адресатқа ықпал етуші – perlocution). Оның пікірінше, иллокутивті акт сөйлеу актісінің маңызды бөлігі, өйткені сөйлеу актісі сөйлеушінің тыңдаушыға тілегін, мақсатын жеткізеді, яғни ол ықпал етуші күшке айналады және ықпал ету сөйлеуші мақсатымен тығыз байланыста келеді. Осылай дей келе ол Дж.Остиннің жоғарыда берілген жіктемесін сынап, өз жүйесін ұсынады. Бұл жүйеде «В качестве основания для классификации я предлагаю избрать иллокутивную цель и вытекающую отсюда условия искренности» дей келе, сөйлеу актісінің бес түрін атап өтеді[13].

Олар: 1.репрезентативтер; 2.директивтер; 3.комиссивтер; 4.экспрессивтер; 5.декларативтер. Бұл жіктемеде Дж.Серль ықпал етуші актілерінің арасындағы айырмашылықтарды көрсететін белгілер мен перформатив етістіктерін басшылыққа алады.

Г.О.Почепцов сөйлеу актісінің ықпал етуші күші мен сөйлеушінің мақсатын ескере отырып, сөйлеу актісінің бес түрін ұсынады: 1. констатив; 2. промиссив пен менасив; 3. перфоматив; 4. директив; 5. квеситив [14].

Осы көрсетілген сөйлеу актілері негізінде *нақтылау, бұйыру, қарсылық білдіру, талап ету, өтіну, болжау, уәде беру, жауап беру* секілді әрекеттер жатыр. Кейбір ғалымдар, мысалы А.Вежбицка, Ю.Д.Апресян сөйлеу актісі түрін анықтауда перформатив етістіктерді басшылыққа ала отырып жіктейді. А.Вежбицканың пікірі бойынша, перформатив етістіктері сөйлеу актісінің түрін анықтайды. Ол сөйлеу актісінің бірнеше түрін атап, олардың арақатынасы мен айырмашылықтарын қарастырады [15]. Ал Ю.Д.Апресян перформативтердің негізінде сөйлеу актісінің 15 түрін анықтады: 1. нақтылау; 2. мойындау; 3. уәде беру; 4. өтініш; 5. кеңес беру немесе ұсыну; 6. өтіну немесе кеңес беру; 7. талап ету; 8. рұқсат беру немесе ұсыну; 9. келісу немесе қарсылық білдіру; 10. мақұлдау; 11. анықтау; 12. кешіру; 13. сөйлеу дәстүрлері; 14. бас тарту; 15. тағайындау және атау [16].

Жоғарыда шолу жасалған жіктемелер саны жағынан әрқелкі болғанымен аса бір алшақтық немесе кереғар пікірлер байқалмайды. Сондықтан да оларды бірін-бірі толықтырады деп анықтауға әбден болады. Дж.Остин, Дж.Серль, З.Вендлер тұжырымдамалары бойынша сөйлеу актілерінің барлығы дерлік адресатқа бағытталмайды, олардың ішінде тек кейбіреулері ғана адресатқа тура бағытталуымен ерекшеленеді. Мұндай ерекшеліктерге императивтер, директивтер және сұрақтарды жатқызады. Сөйлеу актілерінің бұл түрлері адресатқа қандай-да бір іс-әрекетті жасауға ықпал етеді. Бұл ғалымдар мәтіннің семантикалық құрылымын зерттеп, ықпал ету мүмкіншілігі сөйлеу актілерінің мына түрлерімен жүзеге асатынын анықтап берді: арнау; аппелятивті; қарым-қатынас орнату; қарым-қатынасты реттеуші [13].

Сөйлеудің аппелятивті түрі бұйрықты, шартты сөйлемдердің қолданысымен беріледі. Қарым-қатынас орнату, атап айтқанда, амандасу, қоштасу, бірігіп уақыт өткізу сияқты сөйлеу дәстүрі арқылы жүзеге асады. Қарым-қатынастың реттеуші қызметі сөйлемдердің

бір-бірімен логикалық байланыста болуымен, жүйелілігімен ерекшеленеді. Бұл көзқарастарды сайып келгенде сөйлеу актілері жоғарыда көрсетілген тілдің қызметінен туындайды деп тұжырымдауға болады.

Сендіру сөйлеу актілері арқылы адресант пен адресаттың арасындағы қарым-қатынасты, адресанттың көздеген ниетін, мақсатын айқындаумен ерекшеленеді. О.Я.Гойхман мен Т.М.Надеинаның пікіріне сүйенсек, былай деп көрсетеді: «При речевом воздействии на различные социальные группы населения следует также выбирать соответствующие речевые тактики, имея в виду при этом, что ни одна из тех или иных тактик не являются универсальной и эффективной на все случаи жизни» [17].

Сендіру тура немесе жанама сөйлеу актілері түрлерімен де беріледі. Ойды астарлап, тұспалдап жеткізу жиі кездесетін сөйлем түрі *импликатура* арқылы жүзеге асады. ИмPLICITті сөйлем сыпайылық ережесімен де байланысты. Жанама сөйлеу актілері тыңдаушыны қиын, ыңғайсыз жағдайда қалдырмайды, керісінше өтініш немесе ұсыныс білдіру арқылы іс-әрекетке итереді. Өтінішті орындау немесе орындамау, ұсынысты қабылдау немесе қабылдамау адресаттың факторына (жас шамасы, білім деңгейі, әлеуметтік ортасы т.б.), психикалық жағдайына (ерік-жігері, мінез-құлқы, көңіл-күйі) байланысты. Бұл жерде ырғақ, интонация секілді фонетикалық құбылыстар маңызды қызмет атқарады. Мысалы, *Сен өтінішімді тездетші. Оны көре жатармыз. Байқап көрелік.* Ағылшын тілінде жанама сөйлеу сұрақ ретінде жеткізілетіндігі байқалады: *Why don't you try to have this new device for your PC?* Мұндай сұрақтарды екі түрлі мағынада түсінуге болады, бір жағынан өзінің тура мағынасында, екінші жағынан өтініш ретінде. Сөйлеуші сұрақ қою арқылы өтініш білдіріп, тыңдаушыны белгілі бір әрекетке итереді. Мұнымен қоса, сұрақтар «жауап талап етпейтін» тыңдаушыларға ұсыныс ретінде немесе ой-бөлісуге, шешім қабылдауға ықпал жасауы мүмкін: *Жұмыс ойдағыдай болады, егер сен келе алсаң?, Will every prospect learn of our products and their value?* Дж.Серльдің пікірінше: «проблема косвенных речевых актов заключается в выяснении того, каким образом говорящий может с помощью некоторого высказывания выражать не только, что оно непосредственно означает, но и нечто иное» [13].

Қорытынды. Коммуниканттардың қарым-қатынасын кешенді түрде зерттеп, оның сәтті жүзеге асуы П.Грайстың ұсынған «ынтымақтастық қағидасына» байланысты. Оның тұжырымы бойынша коммунниканттардың ынтымақтастығы мына ұсыныстарды орындағанда жүзеге асады: белгілі хабарды айту; тек қана шындықты айту; тақырыптан ауытқымау; анық сөйлеу; сыпайы болу [8]. Ғалымдар тілдің ықпал етуін екі мағынада ұсынады: кең және тар көлемде [18]. Тілдің ықпал етуінің кең мағынада қолданылуы белгілі бір мақсатты көздеген, коммуниканттардың бірі ықпал етуші субъект, ал екіншісі ықпалға көнуші объект болып табылатын кез келген сөйлеу қатынасынан көрінеді. Тілдің ықпал ету барысында субъект объектінің іс-қимылын реттейді, сөз арқылы оған бір нәрсені бастауға, өзгертуге, аяқтауға немесе іс-қимылды жасатуға ықпал жасайды. Тілдің ықпал етуінің тар мағынадағы қолданысы адамның санасына ықпал ететін ақпарат құралынан немесе үгіт-насихат тарататын тілдік қарым-қатынастан көрінеді.

Л.Т.Лузина тілдің ықпал ету қызметін зерттеп, тілдің ықпал етуі тек сөзді қолданумен ғана байланыста болмай, сонымен бірге, тілдің қарым-қатынас кезінде прагматикалық аспектісімен де байланыста болады екен деп ойын білдіреді [19]. Бұл берілген пікірден тілдің ықпал етуі субъектінің қарым-қатынасты ұйымдастыру, іс-қимылды ынталандыру белсенділігі және оның объектіге ықпал ету процесі деп түсінуге болады. Ал сөйлеушінің тыңдаушымен қарым-қатынасты орнатуы, ең алдымен, психологиялық жағдайларды ескерумен сипатталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә. Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Астана, 12 сәуір, 2017.
2. Рубенштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва. Изд-во «Наука», 1976.- 416 с.

3. Semiotics and pragmatics: An evaluative comparison of conceptual frameworks. Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, 2001.138 p.

4. Бүркітов О. Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі. Дисс. канд. пед. наук. Алматы, 1996.

5. Жақсыбаева Ф.З. Қазіргі қазақ газет тіліндегі бағалауыш сөздер // Қазіргі әдеби қазақ тілі: бүгін мен болашағы. Алматы, 1998. 92 б.

6. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва. Изд-во «Высшая школа», 1984. 178 с.

7. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград. Изд-во ЛГУ, 1978. 160 с.

8. Grice H.P. Utterer's meaning and intentions // The Philosophical review, 2002. V.78 (2). P.48-59.

9. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и языка. 1981. Т.40. №4. С. 356-367.

10. Звегинцева В.А. Бюлер К. Теория языка// История языкознания в 19-20 вв в очерках и извлечениях в 2 ч. М.: 1965.Ч.2. С.22-37.

11. Jacobson R. Linguistics and Poetics // Style in Language. Massachusetts: Cambridge University Press, 1999. 350 p.

12. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977. 695 с.

13. Новое в зарубежной лингвистике. Т. 17. Москва. Изд-во «Прогресс», 1986. 500 с.

14. Почепцов О.Г. Коммуникативные аспекты семантики. Киев, 1987. 210 с.

15. Вежицка А. Речевые акты//Новое в зарубежной лингвистике. Т.16. Москва. Изд-во «Прогресс», 1985. 500 с.

16. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре // Известия АН СССР. Т.45. №3

17. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации. Москва. Изд-во «Инфра», 1997. 272 с.

18. Оптимизация речевого воздействия/ Под.ред. Н.А.Безменова, В.П.Белянина, Н.Н.Богомолова и др. Москва. Изд-во «Наука», 1990. 235 с.

19. Лузина Л.П. Язык как средство идеологического воздействия: лингвопрагматический аспект. М., 1983.217 с.

References list:

1. N.A. Nazarbaev. «Bolashaqqa baǵdar: ruhani jańǵıru». Astana, 12 sauir, 2017 j.

2. Rubenshteyn S.L. Problemy obshchey psihologii. M.: Izd-vo «Nauka», 1976. 416 s.

3. Semiotics and pragmatics: An evaluative comparison of conceptual frameworks. Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, 2001.138 p.

4. Burkitov O. Qazaq adebi tiliniñ publicistikalıq stili. Diss. kand. ped. nauk. Almatı, 1996.

5. Jaqsıbaeva F.Z. Qazirgi qazaq gazet tilindegi baǵalaush sozder // Qazirgi aadebi qazaq tili: bugini men bolashaǵı.- Almatı, 1998. 92 b.

6. Kolshanskiy G.V.Kommunikativnaya funkciya i struktura yazıka. Moskva. Izd-vo «Vısshaya shkola», 1984. 178 s.

7. Kiseleva L.A. Voprosı teorii rechevogo vozdeystviya. L.: Izd-vo LGU, 1978. 160 s.

8. Grice H.P. Utterer's meaning and intentions // The Philosophical review, 2002. V.78 (2). R.48-59.

9. Arutyunova N.D. Faktor adresata // Izv. AN SSSR. Ser. lit-rı i yazıka. 1981. T.40. №4. S. 356-367.

10. Zveginceva V.A. Byuler K. Teoriya yazıka// Istoriya yazıkoznaniya v 19-20 vv v ocherkah i izvlecheniyah v 2 ch. Moskva. 1965.CH.2. S.22-37.

11. Jacobson R. Linguistics and Poetics // Style in Language. Massachusetts: Cambridge University Press, 1999. 350 p.
12. Ferdinand de Saussure. Trudy po yazykoznaniyu. Moskva. 1977. 695 s.
13. Novoe v zarubejnoj lingvistike. T. 17. M.: Izd-vo «Progress», 1986. 500 s.
14. Pochepcov O.G. Kommunikativnie aspekti semantiki. Kiev, 1987. 210 s.
15. Vejnicka A. Rechevie akti//Novoe v zarubejnoj lingvistike. T. Moskva. Izd-vo «Progress», 1985. 500 s.
16. Apresyan Yu.D. Performativ v grammatike i slovare // Izvestiya AN SSSR. T.45. №3.
17. Goyhman O.Ya., Nadeina T.M. Osnovi rechevoy kommunikacii. Moskva. Izd-vo «Infra», 1997. 272 s.
18. Optimizaciya rechevogo vozdeystviya/ Pod.red. N.A.Bezmenova, V.P.Belyanina, N.N.Bogomolova i dr. Moskva. Izd-vo «Nauka», 1990. 235 s.
19. Luzina L.P. Yazyk kak sredstvo ideologicheskogo vozdeystviya: lingvopragmaticheskiy aspekt. Moskva. 1983.217 s.

Аннотация: Духовное возрождение, т.е. культурное развитие любого общества, национального самосознания, выражается в современном совершенствовании форм общественного сознания в духовной жизни государства. В первые годы независимости нашей страны Елбасы Н.А.Назарбаев определил основным приоритетом привлечение иностранных инвесторов в экономику страны с целью установления рыночных экономических отношений. В настоящее время деловые отношения казахстанского экономического сектора с крупнейшими зарубежными предприятиями - результат этих исторических переломов. Это, в конечном счете, приносит определенные открытия, Изменения и ставит новые задачи во все сферы общества, в том числе и в лингвистику. Одним из них является деловая речь, которая является объектом исследования. Поскольку природа деловой речи представляет собой сложную структуру, ее невозможно всесторонне изучить только в одном языковом круге. Поэтому его языковые и экстралингвистические факторы требуют прагма лингвистического исследование.

Ключевые слова: духовная модернизация, прагматизм, язык, категория убеждения, прагматическая деятельность, сущность, когнитивная деятельность

Abstract: Spiritual revival, i.e. the cultural development of any society, national identity, is expressed in the modern improvement of the forms of social consciousness in the spiritual life of the state. In the first years of independence of our country, Elbasy N.A.Nazarbayev identified the main priority of attracting foreign investors to the country's economy in order to establish market economic relations. Currently, the business relations of the Kazakh economic sector with the largest foreign enterprises are the result of these historical changes. This ultimately brings certain discoveries, changes, and challenges to all areas of society, including linguistics. One of them is business speech, which is the object of research. Since the nature of business speech is a complex structure, it is impossible to study it comprehensively in just one language circle. Therefore, its linguistic and extralinguistic factors require a pragmalinguistic study.

Keywords: spiritual modernization, pragmatism, language, category of belief, pragmatic activity, essence, cognitive activity.

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
(ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ).
VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

ӨОЖ: 37.035.6

¹Ботабаева Ә.Е.,* ²Бектурсунова А.К., ²Ботабаев Н.Е.

¹ педагогика.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

² аға оқытушы, докторант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

² PhD докторы, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТАҒЫ МЕКТЕП КИІМ ҮЛГІЛЕРІН ЖАЛПЫ БІЛІМ
БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРГЕ ЕНДІРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Автор-корреспондент: botabaeva75@mail.ru

Аннотация: В статье рассказывается о важности духовного возрождения на основе национального воспитания. В этой работе большое значение придается программе «Рухани жаңғыру». В статье подчеркивается о важности введения образцов национальной школьной формы в общеобразовательные школы. Одно из содержательных национальных инструментов, развивающих эстетическое воспитание молодежи является казахская национальная одежда. Уважение к казахской национальной одежде, передача его последующему поколению является показателем зрелости народа, успешного развития его жизни. Национальная одежда занимает особое место в культурно-исторической жизни народа. Потому что, казахская национальная одежда - бесценное сокровище, передающаяся от поколения к поколению, веками формировала эстетический вкус, вобравшая в себя передовые достижения созидания и художественному творчеству, нацеливала к единству гармонии, красоты. национальные особенности (толщина ткани); связь с политикой (цвет одежды); направление моды.

Ключевые слова: национальное воспитание, модернизация общественного сознания, национальная школьная форма, общеобразовательные школы, ученик, казахская национальная одежда, политическая самобытность, эстетическая самобытность, региональная самобытность, направление моды.

Кіріспе. Қазіргі кезде қазақ халқы үшін ұлттық тәрбие негізінде рухани жаңғырудың маңызы өте зор. Себебі, жаһандану заманында көп ұлт өкілдері өз тарихына, салт-дәстүріне, туған тіліне, құндылықтарына т.б. аса мән бермейді. Тіптен, жер бетінде бірнеше тілдердің қолданысы кеміп, ұмыт болды. Тарихтан белгілі, тілін жоғалтқан ұлттың өзінде бірте-бірте жоғалатындығы. Осындай жаһандану кезеңінде Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы, қазіргі көкейтесті. Бағдарламада қазақ халқының рухани тұрғыдан дамуының мақсаты мен міндеттерін және жоспары көрсетілген және өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу жөнінде нақты мәселелерді көтереді. Қазіргі таңда мақала «Рухани жаңғыру» бағдарламасына айналды. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы негізінде кезеңдерге бөлініп жүзеге асырылуда.

Бүгінгі таңда «Рухани жаңғыру» бағдарламасы стратегиялық және ұзақ мерзімді сипатқа ие мемлекеттік саясатты іске асыру саласындағы негізгі идеологиялық құжат болып табылады.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасының миссиясы: болашаққа ұмтылған бір ұлттың қалыптасуына бағытталған қоғамдық сананы жаңғырту.

Мәңгілік ел ретінде дамуымыз үшін, елімізге ұлттық құндылықтарды игерген адамдар көп болуы шарт [1].

Бұл бағдарламаны елімізде жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасының Ақпараттық және қоғамдық даму министрлігінің «Рухани жаңғыру» Департаменті тікелей айналысады. Бағдарлама аясында ұлттық құндылықтарымызды дәріптейтін, оны өсіп келе жатқан ұрпақтарға таныта отырып, бойына сіңіретін бірнеше құнды жобалар жүзеге асырылуда, олар: 100 жаңа оқулық; Туған жер; Қазақстанның рухани қасиетті орындары. Қазақстанның сакралдық географиясы; Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет; Қазақстанның 100 жаңа есімі; Латын әліпбиіне көшу; Ауыл – Ел бесігі; т.б.

Теориялық талдау. «Рухани жаңғыру» аясында қазіргі таңда, ұлттық нақыштағы мектеп киім үлгілерін жалпы білім беретін орта мектептерге ендіру маңызды. Себебі, бүгінгі мектеп түлектері - жастарымыз қазақ мемлекетінің ертеңгі бет-бейнесі. Олар халқын әлемге таныту үшін әуелі өздерінің бойында ұлттық сана, эстетикалық тәрбие және өзінің қазақ болып туғанын бақыт санау сезімі қалыптасуы қажет. Оқушының бойына ұлттық сана мен эстетикалық талғамды қалыптастыруға ұлттық киімдердің қосатын үлесі өлшеусіз. Ұлттық киім әр ұлттың сипаты, қадыр-қасиеті, сый-құрметі деп білеміз. Өзін сыйлағанды өзге де сыйлайды. Ал балалардың нағыз ұлттық психологиясы, санасы қалыптасатын кез – мектеп жасы. Осы кезде оқушылардың ең көп киетін үлгісі – мектеп киімі. Ол үшін мектеп киім үлгілері ұлттық, эстетикалық және саяси ерекшеліктерді ескере отырып дайындалуы қажет. Ұлттық ерекшелік ол адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этникалық құрамының жоғары түрі [2. 34 б.].

Ұлттық ерекшелік негізінде дайындалатын мектеп киім үлгілері оқушыларға ұнауы әбден мүмкін. Ұлттық ерекшелік мұнда мектеп киім үлгілерінің кейбір элементтері мен бөлшектерін ұлттық киім пішініне келтіріп, ою-өрнекті орынды, әсемдеп қолдана білу қажет, сонда ғана ол оқушыға ұнамды болады. Ал саяси ерекшелік деп мемлекетіміздің рәмізіндегі туымыз алынған, мұнда оқушылардың мектеп киім үлгілерінің түсі, ою-өрнек түсі алынып отыр. Республикамыздың азаматтарын рухани бай, адамгершілігі мол, мәдениетті, эстетикалық талғамы бар етіп тәрбиелеуде мемлекеттік рәміздеріміз бен дәстүр, салт-жоралардың мәні зор [3. 152-156 б.].

Қазіргі егеменді еліміздің туының түсі көк, ондағы қыран мен күн бейнесі сары түспен боялған, яғни мектеп киім үлгісі көк, ондағы ою-өрнек сары түсті болмақ.

Жоғарыда айтылып өткен ерекшеліктерден басқа сән бағытын да ескергеніміз жөн. Себебі, сән бағытымен киінуге әуестік осы бала кезден басталмайды ма? Балалардың да киімге қоятын өздерінше талаптары бар. Заман талабына байланысты сән бағытыда бір қалыпта тұрмай үнемі өзгеріп, жаңаланып отырады.

Адамның сән бойынша талғаммен киінгісі келуі – табиғи нәрсе. Сән тұрақтылықты емес, өзгеріп тұруды білдіреді. Негізінде ол жақсы мен жаңаны өнерпаздықпен ізденуден туады. Оның болу себебі мен қажеттілігі осыдан шығады. Соның арқасында қазіргі киімдер қарапайым да ықшам, бірақ жарасымдылық мәдениеті жағынан күрделене түсті, адам тұлғасын жақсырақ көрсетуге бағытталған киім үлгілерінің түрі көбейді. Бұл өзгерістерде ойға қонымдылық, сұлулық талаптары және ұлттық дәстүр ескерілсе, олардың жақсы талғамға бастайтыны анық. Ал сәттілерінің осы заманғы талғамға сай ұлттық киім үлгілері болып қана қоймай, өмірі өте ұзақ үлгілер болып қалуы да ғажап емес. Адам сәнге ілесіп, сол бойынша киінбесе де, кейіп-кепсеріне, тұлға-тұрпатына қонымды, өзіндік келбетін, түрін ашатындай киімдер кигені жөн. Адамның сұлулық сезімінің жетілгендігі талғам мен талғамсыздықтың ара жігін ажырата алуында.

Сән ұғымы тек қана жаңа киім үлгілерімен шектелмейді. Ол өнер стильдері мен көркем әдебиет, сазгерлік туындыларына, сахналарға, кітап-журнал беттеріне дейінгі талай нәрсеге қатысты. Сәннің адамның ішкі және сыртқы сұлулығына бірдей қатысы бар. Талғаммен пайдаланылған сән адамның сұлулығын асырып, кемшілігін жасырады. Шынайы әсемдікке талпыныс сұлулық сезімін жетілдіреді. Әдемі киім кию де имандылық.

Олай болса, киім ұлттық нақышта, әрі сәнді болуы керек. Бірақ шама-шарқына қарамай, сән қуу - әулекілік, ал киетін кезін, орнын білмеу - парықсыздық болмақ. Бұл тұрғыдан келгенде, мұғалімдер сән жөнінен ұстамды болғаны жөн де, оқушылар сән қумай, білім қуғаны дұрыс, сонымен бірге бір сыныпта бірге оқитын құрбылар мен ата-аналарының (кейбіреуінің отбасы түгел емес қой) материалдық мүмкіндіктерінің әр түрлі екенін ескермей болмайды. Бұл айырмашылықтың (өте әсем және өте жұпыны киім) шәкірттердің көңіліне жайсыз әсер етуі ықтимал. Киім сәнінің өзі үш жағдайға байланысты қалыптасады:

1. Еліктеуге байланысты.
2. Қоршаған ортаға байланысты.
3. Заман ағымына байланысты.

Дегенмен әр халықтың өз дәстүрін, киім киісін, ұлттық қасиеттерін сақтай отырып киінуі сол ұлтты биіктен көрсететін ардақты қасиет. Сондықтанда мектеп киім үлгілерін жобалағанда, әсіресе, ұлттық ерекшеліктерге мән берілу керек.

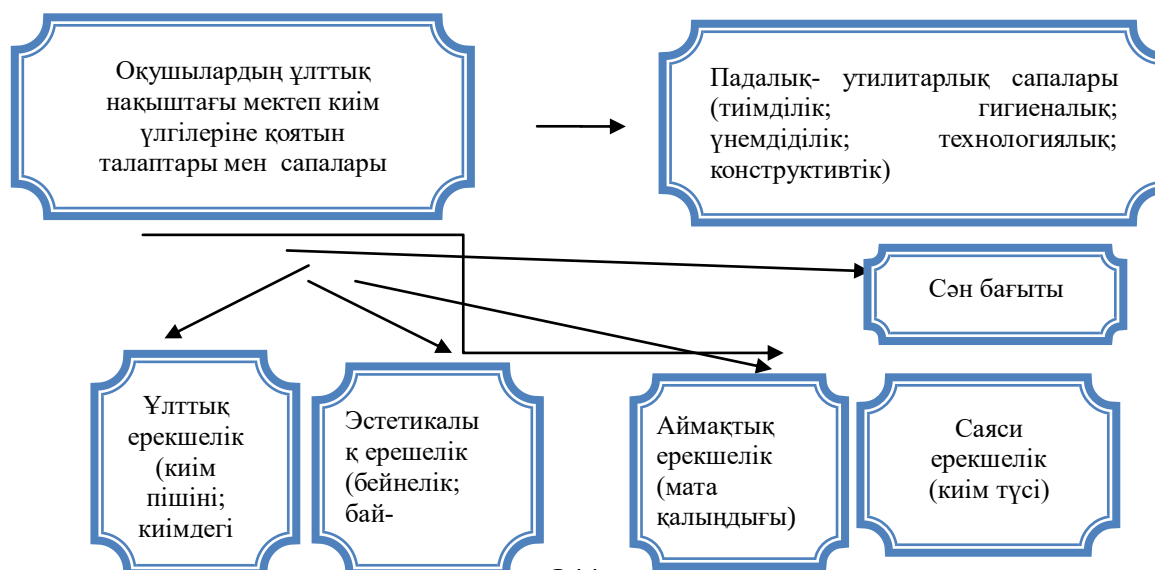
Сән бағытымен қатар, аймақтық ерекшеліктер де ескерілген жөн. Оқушылардың мектеп киім үлгілерінің маталары аймаққа, яғни ауа-райына байланысты өзгеріп отырылуы қажет.

Оқушылардың мектеп киім үлгілеріне жоғарыдағы талаптармен қоса, келесі сапалар да ескерілуі керек. Әрбір архитектоникалық өнер эстетикалық (көркемдік) және утилитарлы-пайдалылық қызметтер атқарады. Демек, мұнда мектеп киім үлгісінің мазмұндылығы (аксиологиялығы) мен тектоникалығын (морфологиялығын) айқындайды.

Мектеп киім үлгілерінің мазмұндылығы (утилитарлық, эстетикалық сапаларының сай келуі) мен тектоникалығы (киім сызбасы мен пішінінің бірлігі) бір арнаға құйылуы - мектеп киім үлгісінің эстетикалық талғамға сай екендігін көрсетеді.

Қандай киім, костюм болса да оның сапасы әр түрлі болады, ол өзіне тән қағидалар мен қажеттілік қызметтерін сипаттайтын талаптар бойынша анықталады. Енді осы сапаларға қысқаша тоқталайық.

Оқушылардың мектеп киім үлгілерінің пайдалық-утилитарлық сапалары: тиімділігі (сенімділігі мен жарамдылығы), гигиеналығы (шағындылығы, ыңғайлылығы, маталардың ауа өткізгіштігі), үнемділігі (маталарды тиімді пайдалану мен сәйкестігі), технологиялығы (тігілуі), конструктивтілігі (маталардың дұрыс таңдалуы, конструкциялық өзара байланысы) қағидалары бойынша анықталады[4]. Оқушылардың мектеп киім үлгілерінің эстетикалық сапаларына: бейнелік (көркемдік мазмұнына сыртқы түрінің сай болуы), байланыстылығы (сыртқы түрінің сәйкестігі), ағымдылығы (маталар мен сыртқы түрінің өзара әсері) бойынша анықталады. Біз жоғарыда оқушылардың мектеп киім үлгілеріне қойылатын талаптар мен сапаларды анықтап, түсініктеме бердік (сурет 1).

Сурет 1. Оқушылардың ұлттық нақыштағы мектеп киім үлгілеріне қоятын талаптары мен сапалары

Мұғалім-тәрбиешілердің алдында – оқушыларға қоршаған ортаның көркемдігін, киім кию эстетикасын және адамдардың рухани сұлулығын терең түсіндіре білу, яғни олардың ішкі сезімін дамыта отырып, көркемдік талғамдарын дамыту міндеттері қойылады.

Нәтижелер мен талқылау. Осы тақырып аясында біз, 2013 жылы «Кіші жас санатындағы қыздарға арналған мектеп формасы» (авторлық куәлік № 12640)[5] және «Кіші жас санатындағы ұл балаларға арналған мектеп формасы» атты тақырыптарда екі авторлық құқық (авторлық куәлік № 12642) [6] алғанбыз. Бұл тақырып төңірегінде біз біраз жылдардан бері айналысып, магистрлік тақырыпта ғылыми жұмыстар мен мақалаларда жазылған. Осы магистрлік жұмыстар екі бағытта жазылды: педагогика бағытында (Ботабаева Ә.Е.) және технология бағытында (Ботабаев Н.Е.). Жұмыс нәтижесі бойынша оқушыларға мектеп форма үлгілері тәгіліп, авторлық куәліктер алдық.

Талғаммен киіну – білімділік белгісі болса, үйлесімсіз киіну – талғамсыздықты білдіреді. Жастарды мектеп кезінен эстетикалық талғаммен киінуге тәрбиелеу – ұстаздардың шәкірттерін, пәктікке тәрбиелеудің қайнар көзі. Киімнің ұлттық жанрын дамытып, бүгінгі күн талаптарымен балалардың мектеп киім үлгілерін дайындап, киіндірсек, адамгершілікке баулысақ, онда бүгінгі оқушының болашақ халық қалау өсетініне еш күмән жоқ.

Қорытынды. Қорыта келгенде, жас ұрпақтың көркемдік талғамдарын арттыруда, өмірге көзқарастары мен эстетикалық талғамын дамытып, ұлттық тәрбие беруде жақсы мінез-құлық, рухани-адамгершілік қалыптастыруда қазақ ұлттық киімдерінің қосатын үлесі айрықша.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір. <http://www.akorda.kz>
2. Ұлт. //ҚСЭ. Алматы, 1977. Т.11.349 б.
3. Ботабаева Ә.Е. Мектепке арнайы мектеп форма үлгілерін ендірудің эстетикалық және тәрбиелік мүмкіндіктері. // М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ аспиранттары, магистранттары мен дәрістенуші-зерттеушілердің ғылыми еңбектерінің жинағы. Шымкент, 2000. Б.152-156.
4. Ботабаева Ә.Е. Ұлттық тәрбие негізінде рухани жаңғыру: монография. Нұр-Сұлтан, 2021. 171 б.
5. Ботабаев Н.Е., Омарбекова М.Т., Бектурсынова А.К., Кіші жас санатындағы қыздарға арналған мектеп формасы. Авторлық куәлік № 12640. Астана, 2013
6. Ботабаев Н.Е., Омарбекова М.Т., Ботабаева Ә.Е., Кіші жас санатындағы ұл балаларға арналған мектеп формасы. Авторлық куәлік № 12642. Астана, 2013.

References list:

1. Memleket basshysınıń N.Nazarbaevtıń «Bolashaqqa baǵdar: ruhani jańǵıru» attı maqalası. 2017 jılǵı 12 säwir. <http://www.akorda.kz>
2. Ult. //QSE. Almatı, 1977. T.11.349 b.
3. Botabaeva A.E. Mektepke arnayı mektep forma ulgilerin endirudiń éстетikalıq jane tarbielik mumkindikteri. //M.O.Auezov atındaǵı OQU aspiranttarı, magistranttarı men daristenushı-zertteushilerdiń ǵılımi eńbekteriniń jınaǵı. Shımkent, 2000. B.152-156.
4. Botabaeva A.E. Ultıq tarbie negizinde ruhani jańǵıru: monografiya. Nur-Sultan, 2021. 171 b.
5. Botabaev N.E., Omarbekova M.T., Bektursınova A.K., Kishi jas sanatındaǵı qızdarǵa arnalǵan mektep forması. Avtorlıq kualik № 12640. Astana, 2013.

6. Botabaev N.E., Omarbekova M.T., Botabaeva A.E., Kishi jas sanatındaǵı ul balalarǵa arnalǵan mektep forması. Avtorlıq kuälik № 12642. Astana, 2013

Түйін: Мақалада ұлттық тәрбие негізінде рухани жаңғырудың маңыздылығы туралы айтылады. Бұл жұмыста «Рухани жаңғыру» бағдарламасына үлкен мән беріледі. Мақалада ұлттық мектеп формасының үлгілерін жалпы білім беретін мектептерге енгізудің маңыздылығы туралы айтылады. Жастардың эстетикалық тәрбиесін дамытатын ұлттық құралдардың бірі қазақ ұлттық киімі болып табылады. Қазақтың ұлттық киімін құрметтеу, оны кейінгі ұрпаққа беру халықтың кемелденуінің, өмірінің табысты дамуының көрсеткіші болып табылады. Ұлттық киім халықтың мәдени-тарихи өмірінде ерекше орын алады. Өйткені, қазақтың ұлттық киімі – ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан баға жетпес қазына, ғасырлар бойы эстетикалық талғамды қалыптастырып, жасампаздық пен көркем шығармашылықтың озық жетістіктерін бойына сіңіріп, үйлесімділік пен сұлулықтың бірлігіне бағыттады. Ұлттық стильдегі ұлттық мектеп формасының үлгілерін жобалау кезінде келесі талаптар мен сапаны ескеру қажет. Оларға мыналар жатады: пайдалылық-утилитарлық (тиімділік; гигиена; үнемділік; технологиялылық; конструктивтілік); ұлттық нақыш (киім үлгісі; киімдегі ою-өрнектер); эстетикалық ерекшелік (көрнекілік; үйлесімділік); аймақтық ерекшелік (матаның қалыңдығы); саяси ерекшелік (киімнің түсі); сән бағыты.

Кілт сөздер: ұлттық тәрбие, рухани жаңғырту, ұлттық мектеп формасы, жалпы білім беретін мектептер, оқушы, қазақтың ұлттық киімі, саяси ерекшелік, эстетикалық ерекшелік, аймақтық ерекшелік, сән бағыты.

Abstract: The article describes the importance of spiritual revival based on national education. In this work, great importance is attached to the program «RukhaniZhangyru». One of the meaningful national tools that develop the aesthetic education of young people is the Kazakh national dress. Respect for the Kazakh national dress, its transfer to the next generation is an indicator of the maturity of the people, the successful development of their lives. National clothing occupies a special place in the cultural and historical life of the people. Because the Kazakh national dress is a priceless treasure, passed down from generation to generation, for centuries formed an aesthetic taste, absorbed the advanced achievements of creation and artistic creativity, aimed at the unity of harmony and beauty. The article emphasizes the importance of introducing samples of the national school uniform in general education schools. When designing samples of the national school uniform in the national style, the following requirements and quality must be taken into account. These include: utility-utilitarianism (efficiency; hygiene; efficiency; manufacturability; constructiveness); national style (uniform; ornaments on clothes); aesthetics (visibility; harmony); regional features (fabric thickness); connection with politics (clothing color); fashion direction

Keywords: national education, modernization of public consciousness, national school uniform, general education schools, pupil, Kazakh national clothing, political identity, aesthetic identity, regional identity, fashion direction.

ӘОЖ: 378.14.015.62

Кунжигитова Г.Б.,* Бейсенбаев С.К.
аға оқытушы, М.Ауезов ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.д., академик, М.Ауезов ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҰСТАЗДЫҚ ЕТКЕН ЖАЛЫҚПАС, ҮЙРЕТУДЕН БАЛАҒА

Автор-корреспондент: gulnur_18.67@mail.ru

Түйін: Мақалада М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Мәдениет және спорт» факультеті, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының профессорлық-оқытушылары туралы және бетке тұтар түлектері туралы сөз қозғалып отыр.

Қазіргі әлемдік пандемия жағдайында ЖОО оқу үдерісінің онлайн форматқа ауысуы, дәрістер мен практикалық сабақтарды цифрлық алаңдар арқылы өтілуі кезіндегі алғыр түлектері туралы мәлімет беріліп отыр.

«Кісінің бойында *үйрену* құмарлығын оятқан адам – ең жақсы мұғалім», - деп А.Фердинанд айтқандай біліммен сусындатқан, мамандыққа деген құмарлықты оятып рухани азықтандырған, *білім беру үрдісін «қалап» отырған* ұстаздар қауымы туралы сөз болмақ.

Оқу үрдісін ұйымдастыру – бұл білім алушыларды ортаға бейімдеу мен олардың өзара қарым-қатынас жасауына, оларды дамытуға бағытталған жұмыс және бұл жұмысты атқаратын оқытушы.

Кілт сөздер: оқытушы, білім беру үрдісі, пәні мұғалімдері, берілетін идеялар, стильдің әртүрлі әдістері.

Кіріспе. «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының тарихы жарты ғасыр бұрын 1969 жылдан бастау алады. Шымкент Педагогикалық институтында жалпы білім беретін орта мектептерге арнап «Бейнелеу өнері және сызу» пәні мұғалімдерін дайындау қолға алынғаннан бастап оны бір қатар көрнекті тұлғалар басқарды, олар: п.ғ.к., доцент Павловский А.Л.; п.ғ.д., профессор Ералин Қ.Е.; п.ғ.д., академик Бейсенбаев С.Қ.; п.ғ.д., профессор Танирбергенов М.; п.ғ.к. Ниязов А.К., п.ғ.к. М.Ж.Джакипбекова; п.ғ.к. Т.С.Буркитбаев; п.ғ.к. Жанбыршиев С.Н.; п.ғ.к. Қ.А.Жолдасбекова; ф.ғ.к., доцент Болысбаев Д.С.

Қазақтың ұлы ақыны Абайдың:

«Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық еткен жалықпас,

Үйретуден балаға», - деген өлең жолдары кафедраның іргетасы қаланғаннан бастап білім беру үрдісін жүргізген профессорлық-оқытушылар құрамын атап өту орынды, олар: Скорodin Ю.И., Почукаева З.В., Ломакин Ю.И., Халмуратов Ж.И., Тастемиров Қ.Т., Савостина Л.М., Загоденко Ю.И., Никонов Г.В., Тен В.Г., Бейсенов С., Жиенбаев Е., Чернявская Н.А., Көпжасарұлы Е., Халмуратова Ж.И., Тулеева Ж.И., Туралиева А.И., Минигулова М., Сманов И., Ибрагимов У., Михайлиди Х.В., Жорабеков С., Мугавеева Р.И. және т.б.

Теориялық талдау. «Мұғалім – бүкіл білім беру жүйесінің негізі, жаны мен жүрегі», - деп, аталған әрбір оқытушыға тиесілі. Олар Отанымыздың ертеңі болып есептелетін шәкірттерінің жүрегіне білімге деген құштарлығын оята білген, оқыту үрдісінің жаны бола білген тұлғалар.

Қазіргі уақытта кафедра 6B02171-Орта дизайн, 6B02160-Сәндік өнер, 6B01431-Визуалды өнер, көркем еңбек, графика және жобалау, 6B02150- Графика білім беру бағдарламалары бойынша мамандар дайындайды.

Осы таңда кафедраның құрамында педагогика ғылымдарының докторлары, профессорлар, педагогика ғылымдарының кандидаттары, доценттер, ҚР Мәдениет қайраткері, ҚР Суретшілер Одағының мүшелері, ҚР Дизайнерлер Одағының мүшелері,

магистрлер, аға оқытушылар және оқытушылар қызмет атқарады. Атап айтатын болсақ, олар: Айдосов Ә.- ҚР Мәдениет қайраткері, доцент, ҚР Суретшілер одағының мүшесі, Есенбаева К., Кенжебаева А.Н., Офицерова Н.Р., Миронова Т.Г., Абуова М., Жолдасбекова Қ.Ә., Ибрагимова П.Т., Рсмаханбетова Ш.Е., Джартыбаева Ж.Д., Оспанов Д., Оспанов Т., Сайнанов Б., Мамешев М., Доскараева Ж. және т.б.

Ұлы педагог Ы.Алтынсарин айтқандай: «Ұстазды алтын діңгекке теңер едім». Жоғарыда аталған оқытушының әрбірі кафедрамыздың алтын діңгегі іспеттес.

Чех педагогі Я.А.Коменский: «Мұғалім - мәңгі нұрдың қызметшісі, ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз жалын иесі» - деп, ұстаздар қауымын жоғары бағалаған. Осындай жалынды ұстаздарымыздың қолынан ұстамы мықты шәкірттер шығады. Біздің кафедраның бетке тұтар түлектері атайтын болсақ, олар: Иляев С.- ҚР Мәдениет қайраткері, ҚР Суретшілер одағының мүшесі, ҚР Дизайнерлер одағының мүшесі; Ералин Қ.Е.- п.ғ.д., профессор; Танирберген М.- п.ғ.д., профессор; Жанбыршиев С.Н.- п.ғ.к.; Павловский А.Л. - п.ғ.к., доцент; Аблаев А.- ҚР Суретшілер одағының мүшесі; Жорабеков С.- ҚР Мәдениет қайраткері, Елбасымыздың резиденциясында «Ғасырлар үні» (триптих), «Абылайхан» және «Төрт қақпалы Түркістан» атты туындылары ілулі тұр. Қазақ өнеріндегі алғашқы «Қазақ елі» картина эпопеясын жасауға қатысқан белді суретші, 2012 жылдан Оңтүстік Қазақстан облысы Суретшілер одағының төрағасы; Небесаева Ж.О.- Сырдария университеті, Дизайн және өнер факультеті, «Өнер» кафедрасының деканы, философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор (доцент) міндетін атқарушы, «Жоғары оқу орнының құрметті оқытушысы» атағының иегері.

Тәжірибелік бөлім. Кафедраның жаңа буын түлектерінің бірі – белсенді, жан-жақты білімді және патриоттық рухы жоғары 2020 жылдың «Кескіндеме» мамандығының түлегі *Серікжан Жалын Қабыланұлы* туралы сөз қозғамақпыз.

Серікжан Жалын туралы «Саусағынан бал тамған шебер!», - деп Солтүстік Қазақстан облысының аймақтық байланыс қызметінің АҚ2020 жылдың қыркүйектің 19 жұлдызында мақала жарияланған [1].

Қазақта «... саусағынан бал тамған өнерлі адам» дейтін сөз қолынан іс келетін, шебер адамдарға қарата айтылады. Бұл сонау Алтайдан Солтүстік өңірге қоныс аударып келген Жалын Серікжан саусағынан бал тамған шебер екеніне жүргізген сұхбатынан, жасаған бұйымдарынан көз жеткізуге болады. Қарапайым күнделікті өмірде қолданылатын ағаш астау, үстел, бесік, кесе сынды дүниелерді СҚО Есіл ауданы Бірлік ауылындағы шеберханасында жасап шығарады. Жалын шағын шеберханасы кәсібін дөңгелетіп жүргізуге керек құрал - жабдықтармен қамтамасыз етілген.

WhatsApp желісі арқылы Жалыннан алынған сұхбаттан үзінді:

- Жалын, өмір баян мен жетістіктеріңіз туралы айтып берсеңіз.

- Мен 1996 жылы қазанның 15-ші жұлдызында Қытай Халық Республикасы Жетісу өңірі Іле-қазақ Автономиялық облысы Күнес ауданы Бестөбе қалашығы Қарасу Аңдастыұсақ деген мекенде қарапайым малшы отбасында дүниеге келдім, мектепке бардым, 11-сыныпты бітірдім. Кейін Қытайдың жоғарғы оқу орнына емтихан тапсырып бағымды сынадым.

2014 жылы Қазақстанға өтіп, сол уақытта, Оңтүстік Қазақстан облысы Шымкент қаласындағы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Шетел студенттер факультетіне оқуға түстім. 2015 жылы аталған университеттің Мәдениет және спорт факультеті, Бейнелеу өнері және дизайн кафедрасы, «Кескіндеме» мамандығына оқуға грантқа түстім, 5 жыл оқып 2020 жылы бітірдім. Оқумен қатар ата-бабамнан келе жатқан қазақ ұлттық ағашты өндеп ыдыстарды жасау өнерін үйрендім, бірге алып жүрдім. Облыстық және халықаралық байқауларға белсенді қатысып жүрдім, олар: «Жас ағаш шеберлері» байқауы, 2018 жылы «Жусан» халықаралық шеберлер бірлестігінің ұсынысымен Қазақстанның «Отандастар» қоры ұйымының қолдауымен

Қазақстанның үздік 10 шеберлерімен бірге Ресейдің Тюмень облысында өткен «Қазақ құрылтайына» барып өз өнерімді мастер-класс арқылы көрсеттім, АҚ Қазақтелеком атынан шебер ретінде Халықаралық «Алтын жебе» - ат үстінде садақ ату жарысына қатысып, сонымен қатар мастер-класс көрсеттім. 2020 жылы «Жастар жылы» бағдарламасы аясында СҚО Есіл ауданы Бірлік селосы «Бизнес Бастау» мемлекеттік бағдарламасы бойынша 250000 мың тенге грант ұтып алдым.

- Қазіргі таңда жас шеберлерді, болашақ кәсіпкерлерді дайындауымен айналысамыз, 20 қатар қазақ бұйымдарын жасап шығарамыз, олар: ыдыс-аяқтар, кесе-ожаулар, түрлі көлемдегі астаулар, музыкалық аспаптар, бесіктер, сандықтар, ұлттық спорт жабдықтары және т.б. Әрбір бұйым уақыт пен шеберлікті талап етеді. Дайын бұйымдарды арзан бағада Әлеуметтік желілер және сауда орталықтар арқылы халыққа жетуіне ат салысып жатырмыз. (Сурет 1-6) [2]

Сурет 1. Серікжан Жалын

Сурет 2. Кесе-ожаулар

Сурет 3. Түрлі көлемдегі астауа

Сурет 4. Бесіктер

Сурет 5. Ұлттық музыкалық аспаптар

Сурет 6. Шеберлерлік көрмесі

- Ағаштан бұйым жасау үшін алдымен қажетті материалды дайындап алу керек, олар ағаш шикізаты, құрал-саймандар. Біз бұйымның негізі ретінде ақ қайынның ағашын аламыз, себебі оның қасиеті мықтылығымен ерекшеленеді. Шикізатқа ыдыстың пішіні беріліп болған соң ыдыс 2 сағат тұзды суға жібітіледі. Кейін кептіріліп ою ойылып салынады. Сорпаға арналған кесені жасау үшін 2 күн қажет, астау жасау үшін -2 апталық уақытты қажет етеді.

Қазақстанның Алматы, Нұр-Сұлтан, Атырау, Ақтау, Петропавл және т.б. қалаарына, Монғолия, Қытай, Ресей және Қырғызстаннан ағаш бұйымдарға тапсырыс берушілер өте көп. Тапсырыстарды Қазпочта немесе поезд кондукторлары арқылы жібереміз, кейде өзімізден келіп алып кетеді. Жұмыс көлемі үлкен.

- Жалын, жанұялық жағдайыңыз туралы айтып берсеңіз.

- Ата-анам: Қабылан Серикжан, Тұрсынғүл Бектұрсын; әпшем, екі інім, жұбайым, ұлым бар. Әкем мен інілерім ағаш кәсібінде, әпшем теріден ер, әйел, балаларға мәсі тігумен айналысады. Анам Тұрсынғүл Бектұрсын курс оқып, мемлекеттік грант алып кәсібін ашты – ұлттық нақыштағы үй жиһаздарын тігумен айналысады-оюлы көрпеше. Жасаған бұйымдары үлкен сұранысқа ие.

- Болашақ уақытқа қандай жоспарларыңыз бар?

- Құрал- саймандарымыздың қатарын жаңартуды, шеберлеріміздің санын ұлғайтуды, кәсіптік оқу орындарын ашуды жоспарлап отырмыз. Себебі, Қазақстанда жас шеберлерді ағаш ою өнерін үйрететін, ағаш шебері кәсібіне бауылытыну орындары жоқтың қасы. Коледждерде терең кәсіпке үйретпейді. Оларды бітіргеннен кейін кәсіпкер болып кету екі талай. Жүн өңдеу, тері өңдеу, ағаш ою бағыттары бойынша кәсіпке баулу курстарын ашу, ұлттық киім тігу, киіз үй жабдықтарын жасау, экологиялық таза сабын шығару, өлкеміздің этнотуризм саласын дамыту жоспарларымыз бар.

- Жас болсаңыз да талай биіктерді бағындырыпсыз. Жетістіктерге жетуіңіздің сыры неде?

- Өмірге қазақ болып келгеннен кейін, қазақтың игілігіне жарасам ба деп ойлаймын, дүниеге менде бір кірпішімді қалағым келеді. Ұлтымның қай тұсы кем болып жатыр деп, осы ағаш өнері ақсап тұрған соң, өзіме осы өнер саласы ұнағаннан кейін айналысып жатырмын. Егер бір табысқа жетіп жатқаным болса оның сыры тұған жерімнің, салт-дәстүрімнің берген күш-құатынан деп ойлаймын. Студент болып жүрген кезімде мені алға қарай ұмтылдырған бір ғана мақсат болды - халықаралық дәрежедегі ағаш ою саласы бойынша шебер болу.

- Сіздің ойыңызша байырғы қазақ жастарының арасында сіздің жүрегіңіз тәрізді ұлтым деп соғып тұрған жүректер неге аз?

- Ұлтжанжы жігіттер көп, оларға дұрыс бағыт-бағдар жетіспей тұр. Атқа мініп алып домбыраны қолға алып «challenge» деп шауып жүру емес. Ұлтты сүю - халықтық экономикалық және ауыл-шарушылықтың жағдайын көтеруге атсалысу, кәсіп игерілуіне, Қазақтың жеріндегі шикізатын өндірілуіне атсалысу. Мысалы, қойдың жүнің өндіру, мақтадан көрпе-жастық жасау, қазақ жерінде өсетін ағаштан қарапайым тіс шұқығыш жасау. Қарапайым тілмен айтқанда «Қой бағып - көтен жеу». Алдағы уақытта барлығы дұрысталады, деп ойлаймын.

Жақын танытын ұлтжанжы жігіттер *Тимур Спатаев*-күрестен Халықаралық спорт шебері, *Ибраһим Ескендір*-жекпе-жекпен үш дүркін жеңімпазы, *Дамыс Болатхан*-жас кәсіпкер, *Самғау Нәсіпхан*-қолөнер шебері, *Ардақ Назаров*- Ережесіз жекпе-жекпен әлемнің екі дүркін чемпионы, *Арман Оспанов*— аралас жекпе-жек спортшысы. Аталған ағалардың мықты 5000 жігіттердің легіне бірігіп бас қосып жатқанын көріп, солармен танысып араласқаннан кейін, қазақ жері ұлтжанды жігіттерге бай екеніне көзім жетті. *Тимур Спатаевпен* аға-бауыр болып араласамыз.

- Сіз әлеуметтік желі арқылы ағаш кәсібіне ниет білдірушілерді тегін үйретемін

деген ұран тастаған болатынсыз. Бұл іс-әрекетке сізді не итермеледі?

- Мен осы кәсіпті үйренейін деп ең алғаш ұмтылған кезінде қандастарымыздың арасынан бір шебер кісі тегін үйретемін деп ниет білдірді, бірақ менің сұранысым ол кісінің өнерінен жоғары болды. Мен өнерімді дамыту үшін қаншама мықты шеберлердің есіктерін тоздырдым, ешқайсысы үйретпеді - тұмсығым тасқа тиіп қайттым. Сол кезден ізденіп әлеуметтік желіден қарап үйреніп отырып ант іштім - «осыдан мен шебер болайын, алдыма келгеннің барлығын тегін үйретемін» деп. Уақыт өте келе, кәсібімді айналдыра жүргізгеннен кейін бүкіл халыққа жар тастадым, өкінішке орай тегін нәрсеге ешкім келмеді. Неге екенің білмедім: матаға ораған етке шыбын үймелейді дағы, ашық қойған етке шыбын қонбайды - сол сияқты қызық жағдайлар болып жатыр.

- Жеткен белестеріңіз үшін кімге алғысыңызды білдіргіңіз келеді?

- Маған ұстаздық еткен барлық ұлағатты жандарға алғыс айтып өтуге дайынмын, атап өтетін болсам: мені бала күнімнен тәрбиелеген Қабылан әкеме, суретке ең алғаш үйреткен - Тәңірберді Ясынұлына, ағаш ою кәсібіне алғаш баулыған – Тоғайбай Нұрмұратұлына, кескіндеме өнеріне үйреткен – Айдосов Әнуәрбек мырзаға.

- Сіз таңдаған ағаш өңдеу кәсібінесізден бұрын жастардың бет бұрғаны аз. Сіздіңтаңдауыңыздың себебі неде?

- Бала күнімінен ата-анамыз «Жеңіл жерде ас жатпайды», «Маңдай терің төкпей, татқаның тәтті болмайды» деп тәрбиелеген. Маған тамада болу, «Жайдарманда» ойнау ұсыныстары талай айтылды, бірақ мен олардың өмірі ұзақ болмайтынын, «Шегірткеге ұқсап шырылдап, жан баққанның» пайдасы жоқ екенін білдім. Міне карантин болды – тамаданың барлығы аштан қырыла жаздады, тойханалардың барлығы тоқырауға ұшырады, сол кезінде біздің жұмысымыз дүрілдеп жүрді. Осыдан, еңбекпен тапқан асыңды ешкім тартып ала алмайтынына көзім жетті. Сол себептен мен ауыр жолды таңдауға мәжбүрмін.

Қорытынды. Жасаған ыдысымнан мыңдаған адам тамақ ішіп, талай адам қуанышқа бөленіп шаттанған болар. Астаумнан ас ішкен жандар жасаған әр батасынан мағанда титтей сауабы болсада тиетін шығар деген үміттемін. Сол үшін де мен осы іспен тоқтамай айланысып келемін. Елдің ішкі нарығы толық қамтамасыз еткен кезде ғана тоқтатамыз. Оған дейін біз қазақ жастарын осы кәсіпке баулып ары қарай дамытуды жалғастырамыз. Алланың берген несібесімен, халықтың ықыласына бөленіп ағаш өңдеу кәсібінің дамытуын тоқтатпаймыз деген ізгі оймен жүрміз. Бізді қолдап келе жатқан жандарға мың алғысымызды білдіреміз. Біз сіздерсіз ешкім емеспіз. Біздің қаралым санымыз артса, онда сіздің ұлттық бұйымның дамуына қосқан бір үлесіңіз болып есептеледі.

- Сұхбатыңызға рахмет. Әңгімеңіз Оқырмандарға терең ой тастайтынына сенімдіміз. Еліңіздің игі істеріне бұйырып, аман жүріңіз.

Серікжан Жалын тәрізді азаматтар өсіп келе жатқан жас буынға, әрбір қазаққа үлгі болары анық.

Халыққа қызмет етіп, елінің көсегесін көгертіп жүрген жас түлегімізбен мақтанамыз. «Ұстазы мықтының ұстамы мықты» деп Жалындай тұлғаның қалыптасуына үлестерін қосқан ұстаздар қауымына мың алғыс.[3]

Әдебиеттер тізімі:

1. Саусағынан бал тамған шебер! 19.09.2020
<https://www.facebook.com/rsk.sko/posts/3075575352554640/>
2. Бренд из сельской глубинки. 22.10.2019г. <https://kazpravda.kz/articles/view/brend-iz-selskoi-glubinki>
3. Жеке архивтен Алғыс хаттар.

References list:

1. Sausağınan bal tamğan sheber! 19.09.2020
<https://www.facebook.com/rsk.sko/posts/3075575352554640/>

2. Brend iz selskoy glubinki. 22.10.2019g. <https://kazpravda.kz/articles/view/brend-iz-selskoi-glubinki>

3. Jeke arhivten Algis hattar.

Аннотация: В статье речь идет о профессорско-преподавательском составе кафедры «Изобразительное искусство и дизайн» факультета «Культура и спорт» Южно-Казахстанского университета им.М. Ауэзова, а также о выпускниках тугара.

В условиях современной мировой пандемии в вузе представлена информация о предприимчивых выпускниках при переходе учебного процесса в онлайн-формат, прохождении лекций и практических занятий через цифровые площадки.

"Тот, кто пробудил в человеке страсть к обучению - лучший учитель», - говорит А. Фердинанд, - речь идет о педагогах, которые» хотят" образовательного процесса, питают страсть к профессии.

Организация учебного процесса-это работа, направленная на адаптацию обучающихся к среде и их взаимодействие, их развитие и преподаватель, выполняющий эту работу.

Ключевые слова: преподаватель, образовательный процесс, учителя-предметники, идеи, различные методы стиля.

Abstract: The article tells about the Faculty of Culture and sports of the South Kazakhstan University named after M. Auezov, the Department of Fine Arts and design, and about the outstanding graduates.

In the context of the current global pandemic, information is provided about the best graduates of the university during the transition of the educational process to an online format, the passage of lectures and practical classes through digital platforms.

«A person who instills a passion for learning is the best teacher», «as A. Ferdinand said», We are talking about a community of teachers who «crave» the educational process, who instill a passion for the profession.

Organization of the educational process is the work aimed at adapting students to the environment and their interaction, their development, and the teacher who performs this work.

Keywords: teacher, educational process, subject teachers, transmitted ideas, various style methods.

UDC: 624.012.72

¹Kaldybaev R.T., ¹Dairabay D.D.,* ²Tashpulatov S.Sh.

¹candidate of technical sciences, docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

¹PhD, Senior Lecturer M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²Doctor of Technical Sciences, professor, Tashkent Institute of Textile and Light Industry, Tashkent, Uzbekistan

NATIONAL COSTUMES OF THE KAZAKH PEOPLE

Author-correspondent: dariha_uko@mail.ru

Abstract: «The most beautiful clothes are the clothes of your nation» - say poets and writers. The type, color and pattern of national costumes of the Kazakh people were not inferior to any other people. His works are also on display in ethnographic museums and exhibitions around the world. In the culture of the nation, valuable clothes were used as gifts, as a monument in diplomatic relations. The Kazakh people have always appreciated national costumes. The whole Kazakh way of life is based on the fact that the national costumes of Kazakh girls are sewn horizontally from soft fabrics, such as barshin, torgyn, tea, marigold. Clothing for girls and women is made of soft, delicate fabrics, which is noticeable in their gentle and polite clothing. The fact that the sleeves are wide means that the Kazakhs are ignorant, generous, kind, hospitable, generous, like the steppe The gift of a horse and a cloak was considered a sign of respect. There are many types and names of Kazakh national costumes: sometimes called the Great Zhuz, the Middle Zhuz, the Lesser Zhuz, and sometimes by the names of the tribes within those zhuzs.

Keywords: shekpen, side shapan, tarpaulin, cebenec, canvas, beshpent, zhargak ton, zhekey

Introduction. In ancient times, folk masters created a variety of clothing patterns that are typical of the Kazakh nature and comfortable to wear. Men's clothes: shapan, coat, trousers, belt... Women's clothes: jacket, double-breasted shirt, camisole. Hats: zhekeytymak, borik, takiya, saukele, kimeshek... There are many types and names of Kazakh national costumes: sometimes called the Great Zhuz, the Middle Zhuz, the Lesser Zhuz, and sometimes by the names of the tribes within those zhuzs. For example, argyntymak, naimantymak, kyzayborik, nogaiborik, etc. Sometimes, depending on the name of the geographical location, a special style is divided into patterns: konyrat, zhetisu, arka and so on. Such a distinction is also made on the basis of the width, compactness, size and style of clothing. Take, the pattern of the robe. The robes of the great zhuz are mostly striped, with long sleeves and open collars. The southern part of the country is bordered by Uzbeks, Tajiks, and Uighurs, and many of them are engaged in gardening and farming. The robes of the middle zhuz are mostly made of one-sided fabric, sleek, rarely worn, the skirts are long, the sleeves are wide, the collars are short-threaded or buttoned. Because the Middle Zhuz is close to the city, mixed with the Russian and Tatar peoples. The robes of the younger zhuz are also remote, the sleeves are long and wide, woolen, thick with wheat, with a collar. Despite these differences, they all have the same national style and Kazakh names. In any of the three zhuzs, a shapan is put on the shapan and it is called shabu everywhere. The bottoms of the sleeves are wide, and they are called sleeves, carved, crocheted. Any of the three zhuzs puts a net on his pants and puts an armpit on his armpit. The smallest types of

Theoretical analysis. Kazakh clothes are found in the middle zhuz and the great zhuz, and the largest and largest models are found in the zhuz zhuz. Kazakh clothes are divided into four groups: underwear, outerwear, sulyk, and one garment. Underwear - shirts, leggings, vests, camisoles, jackets, outerwear - shapan, kupi, ton, shidem, sulyk - shekpen, side shapan, tarpaulin, cebenec, canvas, outerwear. One garment is a garment made of expensive fabrics, worn at weddings, gatherings, and trips abroad. The Kazakh proverb "Respect where you know, respect the tone where you do not know" explains this. According to the Kazakh tradition, when a man goes to war, he goes to war and wears the best clothes [1].

Certain groups of people dressed well at home, in the desert, and in everyday life. They were girls, boys, musicians, amateur and martial artists. Likewise, brides wore very fashionable clothes until they found their firstborn. It was considered a traditional custom of the country to wear embroidered, jeweled, shiny clothes, even for the elderly.

Experimental part. The most expensive men's clothing is animal skins. According to the names of the species, they are divided into several types: sable intestine, fox intestine, wolf intestine, mink intestine. The outside of the belly, made of animal skin, is covered with three layers of velvet, satin, blue beren, manat, violet, and lambek. Sometimes these materials were embroidered with multi-colored silk threads, printed with handbags, coral threads, gold and silver jewelry on the sleeves, and sometimes covered with separate embroidered embroidery. The bellies were sometimes neat, sharp, with a folded collar [2].

The robe is often made of wool and wheat. In some places the cloak was first covered with a liner and wheat and then covered with a blanket, in other places it was covered directly on the out, and sometimes it was scratched. This coat was called a "sliding coat". Coats are often found in the form of clasped collars, sometimes with vertical collars. There is one button on the clasped collar and two buttons on the five-pointed clasp[3].

The coat is mostly made of tanned winter sheepskin. For medium-sized people, the skins of 11 to 12 sheep produce fur. Their inguinal and pupal skins, palate, and neck skins are taken separately, that is, they are not used for sewing coats. The fur of the tones looks inside, the flesh is painted with henna, bark, tomar dye. The coat is embroidered by pressing or stitching with a needle. Occasionally there is a coat on the outside. The cover is embroidered with different colored threads on the outside of the tones, and the collar is made of animal skins.

Zhargak and tayzhaky are made of the skins of calves and foals, with the fur facing outwards. They are also kneaded in malm, their flesh is shaved, and they are wrapped in bark

and henna to make them more beautiful. Embroider the edges and decorate the sleeves. Sometimes the skirt and the hem of the region are covered with expensive animal skins. Usually, a sledghammer and a mule are worn on the outside of light clothes, such as beshpents.

Pants are made of velvet, pulish, shuga, tiben, shushinshe, shibarkyt, shegren, lambok, malesken, krymzy, kamka, kok mauyty, sheepskin and goat skins. The laces of the trousers are whistled, without pockets, they are wide. Its wide seam made it ideal for horseback riding and animal husbandry. The foot in the pants is sometimes put inside the boot camp and sometimes walks outside the camp. It also wore a light shapan and a beshpent under the whistle. Wearing trousers was a custom, especially for hunters, heroes, and wrestlers. The trousers' foot were sewn on both sides and embroidered. That's why pants are one of the most fashionable and beautiful clothes. Pants made of different types of sheepskin (wool, shear, bald, etc.), goat and foal skins, leather are often not bitten. It is painted and embroidered in one color, and the foot is covered with animal skins, such as beaver and marten. It also was leather trousers. Men often wear outerwear without buttons, only with a belt. The belt is wrapped in a few meters of fabric. The belt and the bag were made of leather, and were decorated with silver nails, bracelets, and silver embossed eyes. In addition, there were belts, baths and belts. They were also embroidered, embroidered and beautifully made[4].

Women's clothing also has different patterns and different names in different regions. Among them are the typical types of the Kazakh people: dresses, kimesheks, hats, saukele, kerchief, turbans, kamzol, kazekey, kebis-masi, vests. Women's clothes are traditionally sewn for four groups. They are girls' clothes, women's clothes, middle-aged women's clothes and old women's clothes[6]. Each of them has a different style of sewing and decoration. Girls' dresses are narrow, tight, with embroidered breasts and collars, dresses with double skirts, hats with beads, shoes with high heels, light and any outfit is decorated with gold, silver and pearl beads. Girls often wear beaver hats, turbans and sholpy. The girls were pulling their breasts hard to hide their breasts. Brides wear girls' clothes until they are pregnant. But they do not wear hats, takiya, borik or go naked. Pregnant women sew a large clothes. Their hats are square, brand new, shawls, and have less jewelry than girls. Middle-aged women wear kubatobel. Their dresses have no skirts, wide waists and sleeves. Women of this age wrap the square. They don't rub the sides, they just embroider. Older women's clothing was more skirted, with more pleats, pockets, and most of the jewelry was a necklace, buttons, toothpicks, staples, and an arrowhead. They did not wear scarves or necklaces. Women of all ages wore jewels, such as bracelets, embroidered necklaces, bracelets, earrings, rings, silver buttons, and coins[4].

The most important women's clothing is a dress, followed by saukele, beret, turban, kimeshek-hatek, bergek, kamzol, kazekey and vest. The skirt and chest of the woman's dress were sewn separately, and then the skirt was sewn to the chest. The part of the chest that joins the skirt is called the waist or hem of the dress. Women's dresses have narrow breasts and wide skirts. The area is open to the curve, the underside is neatly embossed, it is called a "gate". A mother breastfeeds through this gate. [3]. The collar of the dress is pulled out vertically and is buttoned at the back, sometimes over one shoulder. And the collars of women's dresses are embroidered or embroidered with hand needles. Sometimes the upper edge of the shore is twisted and fluttered. The woman sews a few buttons on the collar of her dress.

One of the most fashionable clothes for girls and young women is a double skirt dress. The double- skirt dress is usually made of expensive white silk, precious fabric and pure wool. Such a dress is intended for winter wear and is garment dress. The double-skirt dress is usually long and wide, with the sleeves and collar of the sleeves, the waist is folded and folded. One of the accessories that make a woman's dress look special is the «onir» that can be sewn on the chest or attached with buttons, pins and hooks. The onir extends from the anterior margin of the collar to the lumbar vertebrae, the width of which reaches the seam on both sides. The onir is sewn separately from the precious fabric. Embroidered and embroidered around the edges, a variety of precious stones, pearls, gold or silver necklaces, coins, shawls, and shiny keychains

are nailed to the surface [3]. The onir is also called the vest, bra, chest, necklace. According to the Kazakh tradition, men's and women's hats are different. Men's hats: taqiya, borik, tymak, kulakty borik (earborik), kalpak, shalma, shytkulapara (head), zhalbagai. They are made of leather, hides and skins. Women's hats: kimeshek, hat, diary, square, saukele, flag, shawl, bergek t. b. They are mostly made of lightweight belly fabric, and katyka turbans, beaver hats and hair hats are made of the most expensive animal skins[4].

Results and discussion. In the Kazakh tradition, the headdress is considered a sacred garment that symbolizes beauty and elegance. The Kazakh proverb «A friend looks at your feet, an enemy looks at your head» is derived from this. In the same way, when you are polite, when someone apologizes, when you fall on your feet, when you take off your hat or throw your hat under your feet and sigh, it is born out of respect for this hat. Winter and summer hats were sewn separately, and hats worn at weddings and campaigns were sewn differently as a gift. Tymaks and berets are often made of marijuana, felt, sage, calfskin, and fur etc. It is made of animal skins and covered with wool. The winter fox's fur coat was covered with warm and expensive fabrics such as velvet, velvet, satin and silk. Zhekey tymak is a stylish and lightweight cap that is worn in summer and autumn [2]. Zhekey tymak means fashionable. Zhekey tymak is swon with silk fabrics such as duriya and shagi, sometimes with his back skirt raised, and sometimes with his front ear forward. The beret is also made of different skins of lambs, sheep and animals. The headgear is sometimes flat and sometimes rounded. In the south, they wear a large sheepskin hat. The warmest and most woolly types of hats are often found in Uralsk and Guryev. In Zhetysu, Semey, Ust-Kamenogorsk there are flat and high specimens. In the past, poets, singers, entertainers and amateurs wore beaver hats with very elegantly sewn beak hats. There are many models and names of turbans. Embroidered turbans with low skirts and four-topped tops are more common in the south, while round turbans with low skirts and yurts are more common in the Middle zhuz. The Small zhuz is characterized by flat-topped, high-heeled turbans. Men's turbans do not have tenge, beads or denim. Instead, they are embroidered with patterns such as «horn», «perfume», «ivy», and are hand-painted with «stitches», «curves», «wall» seams. Sometimes, on the top of the mind, there is a small thread made of the same fabric. Young men, rafts, and husbands adorn it with ornaments, owls, ashes, and wreaths[1].

Conclusions. In the past, Zhaky was worn by wealthy people, made of horse skin, but now it is one of the rarest, most beautiful collars. It is made of horse skin. It is divided into foals, heifers and heifers. Black, brown or purple animals are selected from the horses for sewing, and they are kept under special care and kneaded [5].

In ancient times, one of the winter outerwear, adapted to the nomadic lifestyle and environment, worn by the inhabitants of the region during severe frosts and storms, was a Daky. Daky is a type of winter clothing that is stuffed, but with the fur facing outwards and the inside out. Shapan is one of the most popular, revered and traditional Kazakh outerwear. Wool or cloth is placed between the outside and the lining, and the outside is lined with a beautiful and strong fabric, such as silk or velvet. The shapan is made of silk, textile, cotton, wool and sometimes mink[1].

A camisole is used in the sense of a lightly sewn lined cape. A camisole is an easy-to-wear outerwear worn over a shirt, with a skirt slightly above the knee, made of different fabrics. The most common type of outerwear is the fur coat. In the Kazakh language, «ton» is the ancient name of the word in the ancient Turkic language, which means to wear the words «tonanty, tonymak»[4].

«Ton» is a common outerwear worn by adults, women and children. Types of «ton» is an outerwear that is sewn from the skins of various animals, especially animals, to protect it from the cold and keep it warm. The fur coat is a type of outer garment made of summer antlers of antelope and calves. The tanned skin is thoroughly rubbed and massaged to soften it, cut it in the form of a cape or a border and cover it with a thick cloth. The ends of the sleeves and the hem of the sleeves are cut with a cloth[6].

References list:

- 1 Culture of the Kazakh craft / U. Dzhaniybekov. Almaty: Oner, 1982.
- 2 Zakharova I.V. Kazakh national clothing / I.V. Zakharova, U.D. Khodzhaeva. Alma-Ata: Nauka, 1964. 177s., ill.
- 3 Gofman A. B. Fashion and people: a new theory of fashion and fashionable behavior. Moscow: Nauka, 1994.
- 4 Efimov A. E. Color in the subject environment. Actual problems/ A. E. Efimov. M.: Tech. estetika, 1989. 103 p.
- 5 Kalashnikova N. M. Folk costume(semiotic functions): textbook. M., 2002.
- 6 Leleko V. D. The space of everyday life in European culture. St. Petersburg: SPbGUKI, 2002, 8-10.

Түйін: «Ең әдемі киім - ұлтыңның киімі», - деген ұлы ақындар иен жазушылар . Қазақ халқының ұлттық киімдерінің түрі де, түсі де ,үлгісі де еш халықтан кем болған емес . Оның көркем үлгілері де әлемнің этнографиялық мұражайлары мен көрмелерінен орын алған. Ұлт мәдениетінде бағалы киімдер сый-сыяпат, дипломатиялық қатынастарда ескерткіш, белгі ретінде жүрген. Қашанда қазақ халқы ұлттық киімді қадір тұтқан. Қазақ қыздарының ұлттық киімін - баршын, торғын, шәйі, қырмызы сияқты жұмсақ нәзік маталарды пайдалана отырып бүрмелі етек, бүрмелі жеңін аса кең етіп көлбеңдете тіккенінде қазақтың бүкіл тұрмыс-салты жатыр емес пе. Қыз балалардың, әйел адамдардың киімін жұмсақ, нәзік матадан тігетіні нәзіктігі мен әдептілігі үстіндегі киімінен-ақ көрініп тұрған ғой. Етек-жеңінің кең болатыны - қазақтың дархандығы, үрімді-бұтақты екендігі, мейірімі, қонақжайлылығы, даладай кең пейілі, қолының жомарттығын білдіреді. Ат, шапан сыйлау құрметтеудің көрінісі деп бағаланған. Қазақтың ұлт киімдерінің түрлері мен атаулары көп: кейде ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз үлгілері деп, кейде әлгі жүздер ішіндегі рулардың аттарымен де айырып айтылған.

Кілт сөздер: шекпен, қаптал шапан, брезент, кебенек, кенеп, бешпент, жарғақ тон, жекей

Аннотация: «Самая красивая одежда - это одежда вашего народа», - говорили великие поэты и писатели. По типу, цвету и рисунку национальных костюмов казахский народ ничем не уступал другим народам. Его работы также находятся в этнографических музеях и выставках по всему миру. В культуре нации ценная одежда использовалась в качестве подарка, как памятник дипломатических отношений. Казахский народ всегда ценил национальные костюмы. Весь казахский образ жизни основан на том, что национальные костюмы казахских девушек шьются горизонтально из мягких тканей, таких как баршин, торгын, чай, календула. Одежда для девочек и женщин изготовлена из мягких, нежных тканей, что заметно в их нежной и вежливой одежде. То, что рукава широкие, означает, что казахи невежественные, щедрые, добрые, гостеприимные, щедрые, как степь. Уважение к лошади и одежде считалось знаком уважения. Существует много видов и названий казахских национальных костюмов: иногда они называются улы жуз, орта жуз, киши жуз, а иногда по названиям племен, входящих в эти жузы.

Ключевые слова: шекпен, қаптал шапан, брезент, кебенек, кенеп, бешпент, жарғақ тон, жекей

ӨОЖ: 372.4.347

Ибраймова П.Т.,* Торебаев Б.П., Юсупова Н.Д.

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

техника ғ.к., доцент, Ташкент тоқымашылық және жеңіл өнеркәсіп институты. Ташкент, Өзбекстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ КИІЗ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ

Автор-корреспондент: perizat_1976@mail.ru

Түйін: Бұл мақаланың басты мақсаты – көнені жаңғырту арқылы қазақ халқының қолөнерін тың белеске көтерілуіне ықпал жасау, қолөнер шеберлерін сондай ақ қолөнерге деген қызығушылығы бар тұлғаны киіз басу үлгілерімен және әдістерімен таныстырып, өнеріне өріс ашуға көмек көрсету. Қазақ қолөнерін түсіну, қайталау, жаңғырту, біздің алдымызға қойған басты мақсат, игі мұрат.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері, оның пайда болу тарихы, адамның ұлттық тәрбиесіне әсер ететін және дайындау түрлері мен технологиясы қарастырылады. Киіз дайындау әдістемесі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Әр аймақтың әртүрлі түрлері мен үлгілері кеңінен дамыған.

Киізден бұйымдарын жасау әдістемесі тазалыққа, шыдамдылыққа, төзімділікке үйретеді, жауапкершілік сезімге тәрбиелейді, Отанға деген және өз халқына деген сүйіспеншілік сияқты сезімдер қалыптасады, эстетикалық талғам ойы дамиды. Киіз бұйымдары немесе мал өсірген көшпелі халықтың тұрмыс тіршілігінің ажырамас бөлігі болған және қалдықсыз өндіріс тәсілдерінің бірі болған, яғни жануарлардан қырқылған жүнді тастамаған, ерекше әдіс - тәсілмен отырып тазалаған, жуған, бояған және өңдеп пайдаланған. Қазақ халқының киіз үйін киіз бұйымдарсыз елестету мүмкін емес.

Кілт сөздер: туырлық, қайшы, есік жапқыш, күзем жүн, жіп, сабау, ши

Кіріспе. Қазақ елі - ежелгі мәдениет өлкесі. Ерте ғасырдан-ақ оны мекен етушілер мал бағумен қатар, жер жырттып, егін егумен шұғылдана жүріп, өзіндік орны бөлек» өрнекті өнерін, өзіндік мәдениетін қалыптастырды. Қазақ халқының қолөнері – сонау ежелгі заман тарихымен қатарласып, біте қайнасып келе жатқан өте бай қазына. Қазақ халқының қолданбалы өнер түрі – өз даму тарихының алғашқы күнінен бастап оның әр сатысында құнды қазыналарға ие бола бастады. Бұл қазына бүгінде қазақ халқы тарихи туындыларының негізін құраушыларының бірі болып табылады [1,2]

Киіз басу өнері - қолөнердің бастапқы түрлерінің бірі. Қытай жазбаша дереккөздерінде біздің заманымызға дейінгі 2300 –ші жылдардан бастап киіз туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Киіз жасау технологиясы тоқыма станоктары мен тоқу құралдарынан да ертерек пайда болған. Біздің дәуірімізге дейінгі I-II ғасырдың мұралары жиналған Эрмитаж бір бөлімінде "Ғұн кілемі" сақталған. Сондай-ақ Алтайдағы Пазырық қорғанынан ең көне киіз кілем мен чепраки табылды. Оған шамамен 2 500 жыл. Олардың ең жоғары көркемдік деңгейіне қарап, біздің дәуірімізге дейінгі киіздің жоғары температура, ылғал немесе арнайы инелер, қысым мен бүктеу әсерінен өзара байланысқан жүн талшықтарынан жасалынғанын аңғарамыз. Киіз жасаудың негізгі материалы ретінде қой жүнін атаймыз [2,123].

Еуразия қырларындағы қазақ халқының қолданбалы өнер түрі - киіз басу өнерінің бастау алуын ғылым қола дәуірінің соңына дөп келеді деп санайды, бұл кезде көшпенділік салт-дәстүріне сай мал шаруашылығы басымдыққа ие бола бастады. Біздің заманымызға дейінгі VII-V ғасырларда, сақ кезеңінде көшпенділік тұрмыста пайдаланлған жабдықтардың типтік көрінісі қалыптасты.

Теориялық талдау. Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері бұл сұлулық заңдарына сәйкес тұрмыстық заттарды жасау Киіз өнері туындыларында өмір

сүру салтының ерекшеліктеріне тікелей әсер ететін адамдар өмір сүретін климаттық жағдайлардың ерекшеліктері көрсетілген. Сонымен қатар, қолданбалы заттардың формалары, түс схемасының ерекшеліктеріне және декорына сонымен қатар көркем идеяларды бейнелейтін эстетикалық ақпаратты қамтиды. Қазақ халқының бұл туындыларында көшпелі мәдениеттің ғасырлық дәстүрлері сақталған.

Киіз үй жиһаздарында киіз басу өнерінің өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді. Өрнектермен безендірілген кілемдердің көптігі оның интерьері көркін айрықша ашады. Киіз үй жиһазына арналған жабдықтар көлемі жағынан шағын қысқа және олардың саны аз болды.

Бұл өнер түрлері киізбен жабылған, жорыққа ыңғайлы итарқалар, жиналмалы шатырлар мен күрекелер, киізді пайдалана отырып жасалған салт аттыға тән киім-кешектер және тасымалға ыңғайлы жеңіл бұйымдар болатын. Бұл мәліметтерді қазба жұмыстары нәтижелері мен Страбон, Гиппократ, Геродот жазып қалдырған деректер арқылы аңғаруға болады. Сонымен қатар көрші Таулы аймақтағы Алтай Пазырық қорғанында, Жетісудағы Бесшатыр обаларында, Шығыс Қазақстандағы Берел обаларында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған киіз бұйымдар дәлел бола алады [2,12]

Қазақ халқының ою-өрнегінің негізі ежелгі дәуір кезеңіндегі өнерден бастау алған. Қарапайым да, геометриялық әшекейлер тас дәуірінде пайда болды. Бұл геометриялық өрнектер бүгінгі күнге дейін керамиканы, дәстүрлі тұрмыстық заттарды безендіруде пайдаланылып келеді.

Сол кезеңдегі ою-өрнектер туралы ақпараттарды талдап танудағы негізгі мақсат - оларды қазіргі заман талғамына сай қайта өңдеп заманауи тұрмыста пайдалану. Мыс ғасыры мен қола дәуірінде геометриялық өрнек символдық космогониялық мәнге ие болды, олар ғарыш объектілерінің (жұлдыздар мен планеталар), өсімдіктер мен жануарлардың стильдендірілген бейнелерін біріктіріп күрделі сипатқа енді. Темір дәуірінің сәндік өнер мотивтері одан да күрделі және стильдік ерекшеде болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі I мың жылдықта Қазақстан территориясын мекендеген сақтар-көшпенділердің қару - жарағын, тұрмыстық заттарын әшекейлеген ою-өрнектердің негізгі мақсаты - рулық тотем маңызын бағалап, оны сақтау болып табылды. Аң-құстардың тырнақтары, тұмсықтары, жыртқыш құстар мен жануарлардың тістері сияқты элементтер жиі стильденіліп суреттелді. Қола дәуіріндегі андронов керамикасын безендіретін космогониялық өрнектер, шеңбер тәрізді дөңгелек бейнелер, сынған сызықтар, меандрлар мен темір дәуіріндегі сақ бұйымдарының әшекейлері стилизацияланған түрде көзге түседі.

Киіз басу өнерінде кездесетін өрнектер тамыры мыңжылдық тереңдікте жатқан ежелгі космогониялық өрнектер ерекшеліктері негізінде сақталған. Әсіресе, күнге арналған ою-өрнек мотивтері кеңінен таралды.

Күн шеңбері, күн сәулесімен байланысты розеткалар аспан әлеміндегі күн қозғалысын бейнелейді. Күн, оның шашараған алтын сәулесі, арайлап атқан таңертеңгі шағы т.б. Күн мен аспанды бейнелейтін космогоникалық мотив - шеңбер қола дәуіріндегі барлық Орта Азия халықтарының сәндік өнерінде кең таралған. Ол әртүрлі тұрмыстық заттарды безендіруде, діни ғимараттардың орналасуында күнді, жұлдызды символдауда пайдаланылады. Сонымен қатар оны күн сәулесімен бейнеленген құдайлардың тасқа қашап салынған суреттерінен көруге болады. «Шұғыла» өрнегі күн сәулесін білдіреді. Кейде осы үлгінің ішкі жазықтығы жапырақтармен толтырылады. Осылайша, жердегі тіршілік көзі ретінде «шұғыланың» символикасы ашылады. Мотив - «шимай» - спираль әлемдік кеңістікті бейнелейді. Мәңгілік қозғалыстың символы болып табылатын - бұл мотив негізінде «бітпес» мотиві сияқты – шексіздікті білдіреді. Розеткалар қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнерінен басқа да үй тұрмысына қажетті көптеген заттарда, киім-кешек, қару-жарақтарды әшекейлеуде кеңінен пайдаланылды.

Бұндай шеңбер-суретті ежелгі дәуірден бастау алған күн бейнесіндегі ою-өрнектің өзіндік сиқырлы бір элементі деуге болады. Күн шеңбері ішіндегі толтырылған өрнектер оның тылсым күшін көбейте түседі.

Мысалыға алсақ дөңгелек розетканың ішінде орналасқан Қошқар мүйіз өрнегі байлық және тоқшылықты білдірді [3,25]

Қазақ киіз жасау өнерінде жүннен тоқылған кілемдер маңызды орын алды. Барлық кілем бұйымдары қарапайым пішіндегі тік және көлденең станоктарда жасалды.

Қазақтар өнерінде ою-өрнектердің бірнеше тобы бар: геометриялық, өсімдік, зооморфтық және космогоникалық, олар халық қолданбалы өнерінің жалпы композициясында өзіндік орынына ие болып табылады.

Міне, осы көрсетілген дерекке негізделгенде халқымыздың жүнді ерекше пайдаланып, киіз басуы, арқан жіп есуі сияқты т.б. қолөнер тарихының ерте дәуірден бастау алғанын көруге болады. Жазба деректеріне қарасақ, киіз үй қазақ халқы тұрмысында біздің заманымыздан бұрынғы VII-ші ғасырда кеңінен пайдаланылғанын және ол белгілі бір еңбек кәсібіне айналғандығын байқауға болады[4,5]

Қолданбалы өнер нәтижесі - күнделікті тұрмыста пайдаланылатын және сәндік әшекейлерімен ерекшеленетін көркемөнер бұйымдарын жасау болып табылады.

Халқымыздың ғасырлар бойына мал шаруашылығымен айналысуы сәндік-қолданбалы өнер, соның ішінде жүннен дайындалған бұйымдар өте мықты әрі эстетикалық талғамды да, материалдық рухани құндылықтарды да көрсету қажеттілігіне байланысты өмірге келді. Бұл халық шығармашылығымен тығыз байланысты болып табылатын, қолданбалы өнер туындыларына: жиһаз, кілем, тұрмыстық заттар, ыдыс-аяқ, ойыншықтар, тағы да басқа тұрмыстық заттар кіреді. Бірақ сонымен бірге сәндік өнердің кез-келген түрі өз уақыт талабына сай болған кезде ғана өміршеңдігін сақтап қана қоймайды – дамиды, сондықтан бүгінгі таңда халық өнері қайта жаңғырып, заманауи жаңа формалар мен басқа көріністерге ие болады.

Сақ тұрмысындағы мал шаруашылығының негізгі бағыты қой шаруашылығы болды. Қойдың еті мен сүті ғана емес, сонымен қатар оның жүндерін өңдеп киіз басу, арқан есу және жіп иіру үшін де пайдаланды. Бес шатыр обаларынан табылған бірнеше заттар дәлеліне сүйенсек, сақтар киіздің әлденеше түрін: киіз үйге пайдалануға және жерге төсеніш етіп төсеуге арнап, қарапайым да қалың, қара түсті киіздерді киім және бас киім тігу үшін пайдаланған. Сонымен қатар, олар жұқа да жұмсақ, талдырма киіздерді ойдағыдай өңдей алған. [5,12] Жүнді өңдеу арқылы киіз басылып, үй жабылды. Осылайша, бүкіл әлем халықтарының өнері дамуына, әсіресе сәулет саласына көшпенділер өнері ықпалын тайға таңба басқандай анық аңғаруға болады.

Қазақтың ұшы-қиырсыз кең даласындағы көшпенділік тұрмысында жүнді көркем түрде өңдеудің ең жоғарғы деңгейі қалыптасты. Өңделген киізбен киіз үй сүйегін сыртынан айналдыра жабады. Киіз үйдің керегесінің сыртынан жабатын жабуды - туырлық, киіз үйдің күмбезін айналдыра жабатын жабуды - үзік, күмбез ұшындағы шаңырақ жабуын - түндік, ішке кірер ауыз жабуын - есікжапқыш деп атаған. Ал оның қабырғасына, керегелеріне - тұскиіз, кілем пішінді сырмақтар, жер еденге киіздің текемет, сырмақ түрлері (сырмақ сөзі жасалған материалына, түр-түсіне, пішініне және жасалған өңіріне байланысты аталған) қолданылған.

Текемет пен сырмақ сияқты төсеніштер, сондай ақ қабырғаға ілінетін дорбалар, ыдыс аяқ, басқа да мүліктерге арналған қапшықтар, түгел дерлік киізден дайындалды. Сырмақ – ежелден халқымыз тұрмысында еденге төсеніш ретінде пайдаланылып келе жатқан бірден-бір жарасымды сәнді жабдық.

Ұлы дала көшпенділері ежелгі заманнан бастап киіздің емдік қасиетін пайдалана білді. Олар белін киіз белбеумен орап, киіз шүберекпен денесін уқалау арқылы радикулит пен артроз ауруларынан сақтанды. Бұл шипалы тәсіл - жиі жел есіп тұратын жазық дала жағдайында жасайтын көшпенділер тұрмысында өте маңызды еді. Киіз ылғалды өзіне

тартып, сіндіреді және буландыру арқылы өзінің құрғақтығы мен жылуын жақсы сақтайды. Бұндай құрғақ жылу суық тигеннен басқа, қан айналымын жақсартуға да септігін тигізеді деп сенді.

Сәндік өнерде ең көп таралған өсімдік мотивтері - әлемдік ағаш символикасымен байланысты болуы мүмкін, сонымен қатар зооморфтық өрнектер мотивтер өнерде кеңінен қолланылды. Қолданбалы және сәндік-қолданбалы өнердегі киіз бұйымының ең таңқаларлық бір ерекшелігі - күшті әсерлі қоюланған тұтас стильдің өмірге келуіне себепші болды.

Ежелгі заман адамдары санасындағы талғам-талабы ықпалына байланысты, қолдануға қолайлы, жеңіл-желпі, әрі әсем әшекейленген төсеніштер жасалынып, сырмақ пайда болды. Алғашқы сырмақтар сыру түсіру арқылы жасалса, кейін сыру өзіндік өрнектерімен өзгеріске түсті. Өрнек салу бастапқы кезеңде жиек басу арқылы жасалды.

Нәтижелер мен талқылау. Адамзат өзінің күнделікті өмірінде қолданатын барлық заттарда этникалық түпнұсқалық із қалдырады. Қолданбалы өнер туындыларының бірі – киізден жасалған сырмақтың ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, қолданбалы нысандардың формалары, түстік үйлесімдері және айшықталған әшекейі туралы халықтық идеяларды бейнелейтін эстетикалық ақпаратты да қамтиды. [6,13]

Түскиізді әсемдеп бүтін күйінде сәндеп, жиектеу және бейнелеп салу қиынға келіп тірелді және тұтас бір түсті киізді әсемдеуге жағдай болмағандықтан сырмақты тұтас дайындау дағдысына өзгеріс енгізілді. Яғни сырмақты дайындау барысында, қара түске ақ киізден, ақ-қа қара киізден қалауына байланысты көлемдегі шет жиектерін қабыстыра тігіп дайындау, бөлек дайындалған өрнектерді қосу қолайлырақ болды. Бұдан кейін дәстүрлі сырмақ үлгісі дүниеге келеді. Кейінгі жүн әрлеу өнерінің жарыққа шығуымен қатар жүнді өңдей отырып түрліше түс беру, киізге түс беру, жиек бояу әдістемесі біріктірілді де, сырмақтар тіпті де алуан жиектермен безендіріліп түрлене түсті. Осылайша дайындалып түс беріп өңделген жүндерден алуан түрлі сырмақтар жасау тұрмыстық дәстүрге айналды.

Уақыт өте келе сырмаққа өрнек салу тәсіліне сапалы түрдегі өзгерістер еніп, ғасырлар бойы айшықталып, түрлене түсті. Халқымыздың алуан түрлі оюлы, әсем пішінді сырмақтарын дайындау оның материалына, істелу әдіс тәсілдеріне қарай сан түрге бөлінді.

Киіз бұйымынан дайындалған сәнін келтіретін оюлары, өрнегі, бояуы, жиегі, сыруы, таспа баулары, пайдаланған қосымша материалдары және қосымша көркемдеп өңдеу жолдары арқылы көркемделіп безендіріледі. Киізден дайындалған бұйымды ойдағыдай істеумен қатар, оның шеттерінің де тегістері, әдемі болып шығуы аса маңызды еді. Сәнді болу үшін шетін тегістеп көмкеріп, үстіне жиек басып тігілді. Шетін көмкерумен қатар зер жіптер қосып мүйіз салып өрнектеуге болады. Дайындалып отырған бұйымның шетіне қабаттап ширатылған немесе есілген жіп арқылы жиек жүргізіледі. Жиектің дайындаудың бірнеше түрлері бар. Оларға жататындар мыналар: таңдай жиек, алақұрт жиек, ирек жиек, қиықша жиек т.б. Әрқайсысының өзінше орындалу реттілігі бар.

Мысал үшін, таңдай жиек өрнегі алты тал жіптен (үсті алты, асты алты жіптен) жасалады. Алты тал жиек өрнегі екі түсті болады да, үстіңгі жиекті де, астыңғы жиекті де екі бағытқа бөліп орындалады. Таңдай өрнегін түсіру үшін үстіңгі жібі болсын, астыңғы жібі болсын ортадағы екі жібі де бір түсте болуы керек. Астыңғы жіп пен үстіңгі жіп түстері біріне-бірі қарама-қарсы болып келеді. Бұл үш жіптің екі топқа бөлінгендері арқылы бір тобы астыңғы жіптің, ал бір тобының оң жағынан, екінші топтағы жіптер арқылы астыңғы екі топтағы жіптердің сол жағын айқастырып, үстін астына, астын үстіне шығарып, астына түскен жиектер қатарлап тартылып, белінен бастырып тігіп отырады. Бұл тігістерді бұйымды безендіру, әсемдеу, әрлеу үшін салуға болады. Сырмақты әсемдеп көркемдеуге, үй сәндеуге, қабырғаға ілуге, алуан түрлі- түсті жіп түрі дайындалып, жиектер есіледі. Осындай пайдалануға арналған жамылғы, төсеніш, беріктеу, байлап-матау, сәндеу жұмыстарында жүннің рөлі айрықша маңызға ие. Ал мал

шаруашылығымен айналысқан халқымыз жүнді төрт түлік малдан алып, яғни қойлардан, ешкіден, жылқы, түйе күзеі кезінде жиып алып отырған. Жүн – қой, ешкі, жылқы, түйе т.б. жануарлар үстіндегі түгі, қылшығы. Бұны ешкімге түсіндіріп отырудың қажеті жоқ.[7,23]

Қорытынды. Бұл мақаланың басты мақсаты - көнені жаңғырту арқылы қазақ халқының қолөнерін тың белеске көтерілуіне ықпал жасау, қолөнер шеберлерінің, қолөнерге деген қызығушылығы бар қауымды, қазақ халқының қолданбалы өнер түрлерінің бірі киіз басу үлгілерімен және материалдарымен таныстырып, бұл өнерді дамытуға бағыт беріп оның пайдалану өрісін кеңейтуге көмек көрсету. Оларды меңгеру, түсіну, тәсілдерін меңгеру арқылы жаңғырту алдымызға қойған басты мақсат, игі мұрат болып табылады.

Ежелгі қорғандардан қазба жұмыстары барысында табылған көркем туындылар мен бұйымдардың көшірмесін дайындау немесе ою-өрнектердің ерекшеліктерін ескере отырып арнаулы жүн, жіп материалдарын заманауи талапқа байланысты тиімді шешімге келе отырып, қолөнер шеберлерінің дәстүрлі өнерге деген қызығушылығына өз ықпалын тигізуіне сеніммен қарауға болады. Сондай-ақ студенттердің бұл саладағы шығармашылық еңбектерімен түрлі көрмелер мен конкурстарға қатысуына жол ашады. Бұл талаптар студенттерге үлкен жауапкершілік артады және өз кәсібіне деген олардың сүйіспеншілігін, сенімін арттырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Назарбаев «Ғасырлар тоғысында». Алматы: 2003.-25б.
2. Төребаев Б.П., Болысбаев Д.С., Карибаев ж. басқалары. «Производство изделий номадов Евразии как феномен мировой культуры». «Известия вузов. Технология текстильной промышленности» Иваново мемлекеттік тоқыма академиясының ғылыми журналы 2020 ж. Иваново қаласы, Ресей.
3. Әмірғазин К. Қолданбалы көркем өнер. Алматы, 2005.128б.
4. Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық қол ою-өрнектері (оқу құралы). Алматы. 2000. 90б.
5. Қазақ киізі: кеше және бүгін: Қолөнершілерге арналған оқу құралы/Ш.Тоқтабаева, А.Бекқұлова, Б.Ахмирова, Б.Асанова. Алматы, 2008. 23б.
6. Нүрке М.С. Жүн бұйымдарының технологиясы: Кәсіптік білім жүйесіне арналған альбом. Алматы 2008. 105б.
7. Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы 2007.49 б.
8. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. Алматы 2007. 185б.

References list:

1. N.Nazarbaev «Ġasirlar toġısında». Almatı: 2003.-25b.
2. Torebaev B.P., BolısbaevD.S., Karibaev j. basqaları. «Proizvodstvo izdeliy nomadov Evrazii kak fenomen mirovoy kulturi». «Izvestiya vuzov. Tehnologiya tekstilnoy promıshlennosti» Ivanovo memlekettik toqıma akademiasınıń ǵılımi jurnalı 2020 j Ivanovo qalası, Resey.
3. Amirǵazin K. Qoldanbalı korkem oner. Almatı, 2005.128b.
4. Abdiǵapparova U.M. Qazaqtıń ulttıq qol oyu-ornekteri (oqu quralı). Almatı, 2000. 90b.
5. Qazaq kiizi: keshe jane bugin: Qolonershilerge arnalǵan oqu quralı/SH.Toqtabaeva, A.Bekqulova, B.Ahmirova, B.Asanova. Almatı, 2008.23b.
6. Nurke M.S. Jun buyımdarınıń texnologiyası: Kasiptik bilim juyesine arnalǵan albom. Almatı 2008.105b
7. Shoqparulı D., Darkembayulı D. Qazaqtıń qoldanbalı oneri. Almatı 2007. 49 b.
8. Isqaqqızı A. Sırmaq oneri. Almatı 2007. 185b.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности одного из видов казахского прикладного искусства - войлочное искусство, история его возникновения, виды и технология его

изготовления, влияющая на национальное воспитание личности. Техника изготовления войлока передавалась из поколения в поколение. Каждому региону присущи различные виды и узоры.

Изготовление изделий из войлока учит терпению, усидчивости, выносливости, воспитывает чувство ответственности, прививаются такие чувства, как любовь к Родине и к своему народу, развивается эстетический вкус.

Войлок или кошма являлись неотъемлемой частью быта кочевого народа, разводившего скот и являлся одним из способов безотходного производства, т.е. шерсть состриженную с животных не выбрасывали, а чистили, промывали, красили и обрабатывали особым образом. Не возможно представить казахскую юрту без войлочных изделий «киіз» и «текемет» они составляли основу внешнего и внутреннего убранства юрты, обеспечивая тепло. В наше время изделия из войлока стали очень популярны и используются в декоре интерьеров и в дизайне одежды этнического характера. Современные войлочные изделия отличаются большей декоративностью, нежели практичностью.

Ключевые слова: войлок, ножницы, доводчик, нитки, шпагат, ши

Abstract: In the article features of one of the types of Kazakh applied art are considered - felt art, the history of its origin, the types and technology of its manufacture, which influences the national education of the individual. The technique of making felt was passed on from generation to generation.

The manufacture of felt products teaches patience, perseverance, endurance, fosters a sense of responsibility, instills feelings such as love for the Motherland and its people, develops an aesthetic taste. Felt or a nightmare was an integral part of the everyday life of the nomadic people who breed cattle and was one of the ways of non-waste production, i.e. Wool sheared with animals was not thrown away, but cleaned, washed, painted and treated in a special way. It is not possible to imagine a Kazakh yurt without felt items «kiiz» and «tekemet» they were the basis of the external and internal decoration of the yurt, providing heat.

Keywords: felt, scissors, closer, thread, twine, Shea

ӘОЖ: 3 47.787.5

¹Гарбачева Д.А., ²Болысбаев Д.С., ²Оспанов Т.М. *

¹педагогика ғ.д., профессор Краснодар Мемл.Мәдениет У-ті, Краснодар, Ресей.

²филос.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ БЕЛДІК ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор корреспонденция: tom_smail@mail.ru

Түйін: Зергерлік өнер-халқымыздың ұлттық мұрасы. Қазақтың ұлттық зергерлік өнерінде белдік көшпелі өмірдің салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Белдік ерте заманнан күні бүгінге дейін өзінің қадір-қасиетін жоймай, қолөнердің озық үлгісі ретінде ғана емес, әсемділігімен әрі ыңғайлылығымен де пайдаланудан қалмай келе жатқан бұйым. Алтыннан, күмістен соғылып жасалған белдіктер тарих қойнауынан сыр шертіп, зергерлік өнердің даму кезеңдерін айқын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының бірінші президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің "Ұлы даланың жеті қыры" атты жолдауында қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрлі өнері жайлы көп ақпарат беріп оны одан ары дамытудың көптеген жолдарын ұсынып отыр. Сондықтан аталған мақалада Елбасының жолдауына сүйене отырып қазақ жерінде ежелден дамыған белдік жасау өнерінің қыр-сыры мен түрлері жайлы сөз болмақ.

Кілт сөздер: белдік, мәдениет, былғары, күміс, сән, символ, пластинка, техника

Кіріспе. Б.з.д. I мыңыншы жылдары Еуразия даласының көшпелі халықтарының белдіктері тоғалармен және пластиналармен безендіруге алғашқылардың бірі болып қалаптасты, көбінесе ғылыми әдебиеттерде скиф әлем халықтары ішінде металды өңдеуде шетекші болып саналды. Скифтер иран тілді топқа жататын, шаштары мен сақалдары түзу

қызыл түсті. Бұл халықтар Доннан Байкал аймағына дейінгі даланың бүкіл белдеуін, соның ішінде Тянь-Шань, Памир, Гиндукуша, Алтай және Саян тау бөктері мен тау аңғарларын мекендеді. Еуропалық және азиялық скифтердің тас мүсіндерінде, тіпті ең көне схемалық белгі болса да, белдік немесе беубеулердің суреттерін көрсеткен. Ерлердің жұмысын жасаған скиф әйелдері де белдіктер мен белбеулер тағып жүретін болғандығы белгілі, сонымен бірге жерлеу кезінде белдікпен бірге көметін болған [1].

Скифтердің белдіктері орташа тұрғыдағы көлемді ені бар, кеңдеуі сирек кездеседі, тері үш қабаттап қола, күміс немесе алтыннан құйылған айылбастарымен жасаған және алтын құймалары бір белдікте 115 данадан аз болмайтын. Айылбастар шамамен 3 см қашықтықта немесе жақын жерде тігіліп жасалынады. Грек зерттеушілерінің айтуынша, скифтердің кең былғары белдіктері аш күндеріндегі уақытына қарап тағылатын. Жауынгерлік былғары белдіктер көбінесе тігінен тігілген тар қола клиптерінің стандартты жиынтығына ие болды. Кейбір жағдайларда портупейндік белбеу салтанатты белдікпен бірге киілді. Айылбастар әдетте сол жағында орналасатын.

Скифтің билеушіні сайлау туралы ертегілерінде белдік билікке батасын беретін атрибут ретінде әрекет етті. Біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда грек тарихшысы Геродот скиф шежіресінің аңызын жазған, оған сәйкес Геркулес ұлдарына белбеу мен садақ қалдырды. Жарыста осы заттарды иелену құқығын дәлелдей алған Скифтің кіші ұлы скиф патшалардың патшасы болып саналатын.

Негізгі бөлім. Белдік бекіткіштерінің бірнеше түрі кездеседі. Оларды жасау техникасы өте қарапайым: ағаш немесе металл түпнұсқаға сәйкес, матрица ретінде оны сазға басып шығару арқылы жасалды, содан кейін оларды балауызбен толтырды. Өнімнің қажетті қалыңдығына дейін, одан артық мөлшерін шүберек арқылы алынып тасталды, оның кейбір іздері көбінесе құйманың артқы жағында сақталды. Балауыздың үстіне саз қайтадан жағылып, содан кейін балауыз ерітіліп, балқытылған металл осылайша алынып күйдірілген саз пішініне қайта құйылып отырған. Содан кейін өнім кескішпен немесе түйреуішпен өңделді, дайын ұяшықтарға түрлі-түсті бағалы тастармен безендірді. Көгілдір, агат, маржан, інжу-маржандар, сондай-ақ мөлдір емес әйнектерді (паста немесе эмаль деп аталатын) инкрустация материалы ретінде пайдаланылды. Кейде мүйіз немесе сүйектен жасалған белдік фурнитуралары да кездеседі. Белдіктердің ең алғашқысы жасалынғандары б.з.д. IV ғасырға жатады, бірақ олардың негізгі бөлігі ғұн кезеңіне дәуірге жатады. Белдікті безендіру күрес тақырыбына жақындау - жыртқыш аң тұяқтыны азаптау, сондай-ақ жыртқыштардың олжалары үшін күресі тақырыбында скиф белдіктерінің декорында кең таралған. Бұл мотив әртүрлі вариацияларда кездеседі: жылқы мен арыстан гриффині, жылқы мен жолбарыс, жылқы мен қасқыр, жолбарыс пен ешкі, жолбарыс пен түйе, құс пен ешкі, қасқыр мен жылан және т.б. Скиф шеберлері жасаған жануарлардың денелері бір кейіпкерге жеңіс әкелетін тығыз төбелес аренасында араласса, ал екіншісінің өліміне әкелетін күрестің шарықтау шегін дейін бейнелеген. Осы сюжетті аяқастық оқиғалар ежелгі көшпенділердің өмір мен өлімнің циклдік сипаты туралы түсінігін бейнелейді, бұл болмыстың мәңгілікке жаңаруы мен жаңғыртудың кепілі ретінде түсіндірілген. Бұл мотивтерді марқұм болған билеушінің немесе асыл жауынгердің костюмін жасайтын заттар үшін жиі қолданылғаны таңқаларлық жағдай емес. Ол б.з.д. I мыңжылдықта Ұлы Дала тұрғындарының көпшілігіне тиесілі ежелгі иран тілді халықтардың барлық мәдениеттерінде кездеседі [2].

Пазырық мәдениеті б.з.д. IV–II ғасырдың басынан басталады. Ол таулы және Орталық Алтайдың аумағында кең таралған және ерте темір дәуірінде Солтүстік Қытай даласынан Солтүстік Қара теңіз даласына дейінгі кең байтақ жерлерді мекендеген көшпелі типтегі мәдениеттерге жатады. Пазырық тобының қорғандары жерлеу салтының ерекшелігіне байланысты бізге көптеген қызықты нәрселерді жеткізеді. Біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықта Еуразия даласындағы мәдениеттерді зерттеуде алғаш рет мерзлоттық линзаның арқасында жақсы сақталып тоқылған маталар мен былғары

белдіктер, сондай-ақ олардың металл және тіпті ағаштан жасалынған керек-жарақтары табылды. Белдіктер жіңішке, жиі тығыз болып тоқылған белдіктер немесе бірнеше жұқа былғары тілшемелерден жасалған. Сондай-ақ, әдемі қара түсті жалпақ белдіктер де кездескен.

Әйелдер костюмінің белінде жұқа белбеу бекітілген ауыр жүн белдемшелер кіреді. Пазырық қорғандарын қазу кезінде қызыл-сары түске боялған және диаметрі шамамен 2 см болатын ұзындығы екі метрге жуық жүн жіптерінен өрілген белдік-баулар табылған. Белдіктердің ұштары алты жұқа шілтерімен көмкерілген, олардың әрқайсысы екі түйінмен және қылтаяқшамен аяқталады. Ғалымдардың пікірінше, шілтер діни немесе дұға сөздерін қайталауға көмектесті, оларды шынайы моншақтар сияқты еске түсірді. Пазырық қорғанынан табылған ерлердің тондарында байламалар мен бекітпелер болмаған, оларды қапсыра ұстап тұратын қару-жарақ ілінетін белдіктермен байланған. Жауынгерлер бір уақытта екі белбеу киді: қару-жараққа арналған салтанатты және портупейный, ал соңғы белдіктер ең керемет безендірілген. Белдіктер түпнұсқалық техникада жасалды – олар жұқа оюланған былғары және ою-өрнек жасайтын алтын фольга жолақтарын жоғары беткі негізгі қабатына қолданды. Барлық ежелгі халықтар сияқты, әшекейлер де декор рөлін ойнаған жоқ, өйткені олар белбеу иесінің этникалық шығу тегі мен әлеуметтік мәртебесін көрсетті. Ерлердің салтанатты жиынтығындағы белдіктер үлкен күміс немесе алтын пластиналармен безендірілген. Алтын пластинкалы белдіктер туралы әңгімелерді дала эпосында жиі айтылады [3].

Сармат мәдениеті б.з.д. IV ғасырдан б.з.д. IV ғасырға дейін созылған, оның таралу аймағы Шығыстағы Тобыл өзенінен Солтүстік Кавказға және Солтүстік Қара теңізге дейінгі аралыққа созылады. "Сарматтар" атауы гректің "савроматтар" сөзінен шыққан, ол "кесіртке көз" деген мағынаны білдіреді. Сарматтар көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын тайпаларының бірі болып саналады.

Сарматтардың ерлері киген киімдер скифтердің киімдері сияқты шалбарлы етік пен шекпеннен тұрды. Сармат костюмінің барлық элементтері мен аксессуарлары қарапайым геометриялық өрнектері бар көптеген алтын фигуралы бляшкалармен безендірілген. Скифтерге тән жануарлардың бір-бірімен аяқасқан азапты көріністер сарматтарда сирек кездеседі. Көшпелі өмірге тура келу үшін белдіктер матадан да, былғарыдан да жасалды. Кейде олар ұштарында жалғанған бірнеше параллелді белдіктерден тұрды және ілмекпен қатар жүрді. Біздің дәуіріміздің басында әскери элитаның белдіктерінде Орталық Азия моделіне сәйкес көгілдір түсті полихромдық айылбастар пайда болады. Күміс пен темірден жасалған бір типті пластинкалары бар белдіктер жиынағы кеңінен қолданылды, ал арзан нұсқалары ағаштан жасалды. Тік бұрышты жапсырма кезектесіп орналасқан жартылай сферичесстикалық бекітпе шегелермен бекітілген. Оңтүстік Сібірдегі сарматтар талисман деп саналатын каури қабықтарымен жасалынған белдіктерді тігу дәстүрі қалыптасты. Белдіктердің саны мен олардың әшекейлері жауынгердің мәртебесі мен оның рулық құрамы туралы мәліметтері білуге куәлік етті [4].

Сарматтар белдіктерінің беріктігіне көп көңіл бөлді. Портупей белдіктері кейде екі қабатталып жасалынған белдіктен және оның бүгілу жері мен жиектеріне беріктік пен сұлулық үшін жалпақ қола және күміс сымдардың қатарларымен тігіп, қайтармалары бар бірнеше тік металл жолақтармен бекітілді. Тоға ерлердің белдіктерінің ортасында орналасқан, ал тоқылған белдіктер әдетте алдыңғы жағынан байланған. Бірақ Боспор аумағында табылған қарапайым жауынгерлерде артқы жағынан байланған белдіктердің үлгілері кездеседі, ал алдыңғы жағында жартылай сақиналы әшекейлермен бір ғана қатарға тігілетін болған.

Сарматтық әйелдер жауынгер және діни қызметкерлер бола алды және көшпелі тайпалардың барлық әйелдері сияқты, олар көйлектерімен бірге былғары немесе киіз етікке байланған шалбар киді. Діни жоралғыларды қорғау үшін әйелдер костюмінің шекарасы бисермен және моншақтармен қапталынып жасалынды. Біздің дәуіріміздің

бірінші ғасырларында іште жұптасқан ілгектері бар немесе ерлерге арналған кәдімгі күміс айылбасы бар белдіктер пайда болады. Кішкентай заттарға арналған бір немесе екі былғары сөмке әйел белдеуіне ілініп жүрді. Ақсүйек әйелдер үш қатарлы алтын бляшкалармен қапталған белдік киген. Қарапайым сарматтар бірнеше қола тесіктерімен безендірілген тар белдеулерге қанағаттанды.

Мысалы, қытайдың солтүстік территорияларын басқарған кидандық Ляо әулеті мен чжурчжэньнің Цзинь әулеті кезеңінде аққуларға шабуыл жасап жатқан сұңқарды лотос гүлдері мен жапырақтары фонында бейнеленген нефритадан әшекейлеп жасалған белдіктер сөнге айналды. Бұл көрініс көшпенді өмір салтын ұстанған кидандардың көктемгі аң аулау дәстүрін бейнелеген белдікке қатты ұқсайды [5].

Қазақ халқының сонау ертегі бабаларымыздан мұра болып келе жатқан халқымыздың сәндік-қолданбалы өнерінің тарихы тереңде жатыр. Қандай да болмасын осы өнер мен оны жасаған таланттарды өмірге келтірген де сол халық. Міне сол таланттардың қолынан шыққан зергерлік бұйымдар, теріден жасалған әсем заттар, киім-кешек үлгілері, тұрмыстық заттар қай заманда болса өз құндылығын жоғалтпайды. Сәндік-қолданбалы өнеріндегі материалдарды әр-түрлі техникада және түрлі тәсілдерді қолдану арқылы жасап шығарады. Ежелден пайда болған сәндік-қолданбалы өнер халық өмірінде аса маңызды сала болып есептеледі.

Ендігі өзімнің осы сәндік-қолданбалы өнердегі ғылыми жұмысымда айтылып өтетінде қыз-келіңшек пен әйел адамдар тағып жретін кемер белдік туралы айтылады. Оны тері шеберлері былғарыдан немесе барқыт мата жолағына күміспен әшекейленген металл салпыншақтар қондырып немесе күміс шегелермен түрлі өрнектер жасай орытып жасаған. Қазақ халқында жалпыға бірдей болатын кимідер қыздардың жинағында бірін-бірі қайталанбаған. Ауа-райына байланысты суық кездерде ішкі жағы барқытпен тысталған ішкі киіп жүрген, оның белің белдікпен қапсыратын болған. Кемер белдік кісе белдікке қарағанда жалпақ әрі күрделі әшкейлермен нақышталған адам белінде жарқырап көрініп тұрады. Ол қыз балдардың дене бітімінің сұлулығын ашу үшін ойлап табылғандай болып көрінеді. Сонымен бірге, кемер белдікке лажы жүргізу, қарала салу, жамсырма мен салпыншақтарына асыл тастардан көз салу, оның ішіндегі ойықтарға күмістен күмбездеп ширата отырып өрнектер салуда шеберлер әртүрлі техникалық әдістерді қолданғандықтан, белдіктің сапасының құндылығы көркем шығатын. Халықтың мына өлеңінен мысал келтіруге болады:

«Кемер белбеу белге сән,

Кемелді жігіт елге сән», - деп текке айтпаған.

Кемер белдіктердің екі ұшы күмістен қақталып жасалған, кейде бай-бақуатты адамдар оның бетіне алтын жалатылып істететін, оның қапсырмасы жалпақ, топсалы болып келеді. Сөз соңында қазақ шеберлерінің қолынан шыққан белдіктердің материалдарына, әшекейіне, безендірілуіне, қызметіне және қосалқы бөліктерінің бар-жоғына байланысты мынадай топтарға бөлінеді:

- Тұрмыста, жиын тойларға және соғыста қолданылатын түріне байланысты;
- Әйелдерге немесе ер адамдарға және бойжеткен мен бозбалаларға арналғандар, яғни жасы мен жынысына байланысты;
- Елдің хандарына, аға сұлтанға, ру басыларға және батырларға жасалғандар, яғни әскери орны мен қызметіне байланысты.

Қорытындылар. Осы аталған кемер белдік туралы әңгімелегенде, халық ақыны, қазақ өнерінің көрнекті өкілі Кенен Әзірбаевты ұлықтау мақсатында жыршының көзі тірісінде қолданған және тұтынған жәдігерлерін жинақтап Астана төріндегі Ұлттық музейде көрме ұйымдастырылды. Осы аталған құнды жәдігерлердің ішінде елді өзіне қатты аударған бұйымдардың ішінде Кенен атамyzдың кемер белдігі екен. Бұл белдікті Кенен атамyz 1912 жылы қырғыз елінің атақты батыр манабы, патшадан шен алған Шәбден Жантайұлына ас берілгенде сыйға алыпты. Сол кезде қазақтың ігі жақсылары

арысқа түсер жігіті мен айтысқа түсер ақынын және топты жарып ән шырқайтын бұлбұл үнді жырыштарын ертетін болған деседі. Сол тойдағы көріністі көрнекті ғалым қайраткер Ахмет Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдары» деген еңбегінде былай деп суреттейді «Қойшы Кененнің бойындағы талантты өнерді таныған – Еркебай Базаров. Оның өзі де қыран құс, алғыр тазы ұстаған өнерпаз. Осы Еркебай қырғыз манабы Шәбденнің асына Кененді алып барады. Бұрын-соңды мұндай тойды көрмеген әрі атақты төкпе ақындардан кейін кезек алған Кенен екі дүркін ұмсынғанда аузына сөз түспей, өлең айта алмапты. Жиналған жұрт «Ер кезегі үшке дейін, тағы бір көрсін» деп шулайды. Сонда жас жігіттің кеудесінен өлең-жыр жарып шығып, «Көпшілік, тыңда әнімді» дейтін жаңа толғауын орындап, сыйлыққа осы кемер белдік алыпты» деп жазады [6].

Мысалы, Ілияс Есенберлин белдік туралы «Көшпенділер» кітабында көп жазған. Аталған белбеулердің ерекше болуы сол кезеңдегі шеберлердің өнерлі екендігінің айғағы болса керек. Олардың қолынан шыққан бұйымдар ұлтымыздың мәдениетімен тығыз байланысты. Ал қазіргі таңда белдік сән әлемінде өзіндік орны бар. Кез-келген әлемдік сән кеңістігіне көз жүгіртсеңіз де, түрлі белдіктер киім-кешектің ішіндегі ерекше жинақтың бірі болып саналады. Қазіргі таңдағы ерлер мен әйелдер қауымы белдік пен аяқ киімді жарастырып кигенді ұнатады.

Сөз соңында ғалым-этнограф, тарихшы Өзбекәлі Жәнібековтің сөзімен айтсақ «Қыздар белі қымталған, етек-жеңіне желбезек салынған қос етекте көйлек, оқалы камзол киіп, беліне металл шытырлармен безендірілген немесе ширатпалы күміс белдік буынады. Қыз бала үшін белдігін жоғалту арынан айрылғанмен тең болған» [7]. Сонымен белдіктердің жасалу қасиетіне қарай зергерлік өнер туындысының озық үлгісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баркова Л.Л., Полосьмак Н.В. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV-III вв. до н.э). Новосибирск, 2005.
2. Вардугин В.И. Русская одежда. История народного костюма от скифских до советских времен. Саратов, 2001.
3. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. Москва. Ленинград. 1953.
4. Яценко С.А. Костюм древней Евразии: ираноязычные народы. Москва., 2006.
5. Сычев Л.П., Сычев В.Л. Китайский костюм. Символика, история, трактовка в литературе и искусстве. Москва. 1975
6. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. Алматы. 2002 ж.
7. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. Алматы. 1996 ж.

References list:

1. Barkova L.L., Polos'mak N.V. Kostyum i tekstil' pazyryktsev Altaya (IV-III vv. do n.e). Novosibirsk, 2005.
2. Vardugin V.I. Russkaya odezhda. Istoriya narodnogo kostyuma ot skifskikh do sovet'skikh vremen. Saratov, 2001.
3. Rudenko S.I. Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya. Moskva. Leningrad., 1953.
4. Yatsenko S.A. Kostyum drevney Yevrazii: iranoyazychnyye narody. Moskva., 2006.
5. Sychev L.P., Sychev V.L. Kitayskiy kostyum. Simvolika, istoriya, traktovka v literature i iskusstve. Moskva., 1975
6. Zhubanov A. Zamana bulbuldary. Almaty.: 2002 zh.
7. Zhanibekov O. Kazak kiimi. Almaty. 1996 zh.

Аннотация. Ювелирное искусство - национальное наследие нашего народа. В Казахском

национальном ювелирном искусстве пояс неразрывно связан с обычаями кочевой жизни. Пояс-это изделие, которое с древних времен и до наших дней не перестает использоваться не только как передовой образец ремесла, но и по красоте и удобству. Пояса, выполненные из золота, серебра, раскрывают историю, раскрывают этапы развития ювелирного искусства.

Первый президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев в своем послании «Семь граней Великой степи» дал много информации о древнем традиционном искусстве казахского народа и предложил много путей его дальнейшего развития. Поэтому в данной статье речь пойдет о тонкостях и видах искусства изготовления ремней, которые издавна развивались на казахской земле, опираясь на Послание Главы государства.

Ключевые слова: ремень, культура, кожа, серебро, мода, символ, пластинка, техника

Abstract: Jewelry art is the national heritage of our people. In the Kazakh national jewelry art, the belt is inextricably linked with the customs of nomadic life. The belt is a product that from ancient times to the present day does not cease to be used not only as an advanced example of craft, but also for beauty and convenience. Belts made of gold and silver reveal the history, reveal the stages of the development of jewelry art. The first President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Abishevich Nazarbayev, in his address «seven facets of the Great Steppe» gave a lot of information about the ancient traditional art of the Kazakh people and offered many ways for its further development. Therefore, this article will focus on the subtleties and types of art of making belts, which have long developed in the Kazakh land, based on the Message of the Head of State.

Keywords: belt, culture, leather, silver, fashion, symbol, plate, technique

УДК: 677.851.1.001.76

Торебаев Б.П.,* Рахимова З.И., Болысбаев Д.С.

старший преподаватель, ЮКУ М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.искусствоведения. НИ художеств и дизайна им. К.Беззода. Ташкент, Узбекистан

к.философ н. PhDдоктор. ЮКУ им.М Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ТЕКСТИЛЬНОГО РЕМЕСЛА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Автор корреспондент - b.torebaev@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена истории возникновения и развития текстильного ремесла в Центральной Азии. В статье изложена связь образования цветного ткацкого узора с процессом изготовления самой ткани. Обнаружение древними китайцами новый способ добычи нитей для ткачества. Арабский корень слова мамарадж-би, и что он означает. Ткани, выполненные из разного вида пряжи, которые занимали одно из главных мест в X веке. Перевозка материальных и духовных ценностей по Великому Шелковому пути, которая предопределила взаимообогащение народов художественными достижениями соседей. Отдельные узоры народных мастеров Центральной Азии, которые очень сходны с орнаментальными мотивами других соседних народов, только имеющие иные названия. Ткани, бытовавшие в Центральной Азии в раннем средневековье украшенные ромбами и кругами из перлов, рыбками, дужками с бубенцами, портретными головками и мастями игральные карты, а также гербами. Изображения, присутствующие на знаменитых тканях - самиты. Наиболее яркие технические особенности тканей занданечи, которые выделяет А.А. Иерусалимская. Актуальность дальнейшего изучения, сохранения и освоения многовековых текстильных традиции народов Центральной Азии

Ключевые слова: джейхунская культура, камак, чит, ткани - дабики, мультам, мамараджал, гули-чинни», «гули кашкари», кушанский стиль, ткань – «занданечи».

Введение. Производство текстильных изделий имеет древние традиции. Обнаруженные археологами у подножия Копетдага остатки ткацких станков (джейхунская культура) и многочисленные находки археологов, семена хлопчатника, нити и другие свидетельствуют о существовании ручного ткачества еще в каменном веке (неолит). По

мнению известного казахстанского археолога К.А. Акишева, одежда андроновских племен могла быть украшена вышитым орнаментом в виде геометрических фигур. Ткани окрашивались в красные и фиолетовые цвета [1,9]. Таким образом, феноменом можно признать появление технологии производства природных волокон и текстиля из них на разных обособленных континентах приблизительно в одно и то же время 3.5- 5 тыс. лет до н.э.

Ткачество – великое ремесло. Технологически текстильное искусство начинается с изготовления нити, из которой создается ткань. Ткань – это полотно, полученное переплетением нитей основы и утка [2, 234].

Человек научился не только плести ткань, но и окрашивать, а также украсить ее различными узорами. С истечением времени узор и цвет стали для человека тем средствами, которые помогали выразить эмоции, идеи продемонстрировать свой социальный статус[3, 8].

Е.Н. Михайлов в своем учебном пособии (1950 г.) писал: «Приблизительно в 2700 году до нашей эры древние китайцы обнаружили новый способ добычи нитей для ткачества – они научились разматывать коконы гусениц-шелкопряда».

К сожалению, ткани прошедших времен значительно хуже сохраняются, чем другие предметы; несмотря на это, история текстильного искусства оставила нам немало бесценных образцов, отличающихся высокой степенью художественного мастерства. К примеру, казахстанские ученые реконструировали облик Урджарской принцессы, которая жила 2,5 тысячи лет назад. Она облачена в платье из шелка, который был окрашен в красный цвет мареной по глиноземной протраве. Рентгенографическое исследование позволило разглядеть на ткани фигуру сайгака - степного антилопа.

Также образцы текстильных изделий обнаруживаются в гробницах фараонов, могильниках. Изображения тканей с различными узорами встречаются на старинных миниатюрах и в монументальных росписях, а также интерьерах.

Свое начало Великий Шелковый путь брало в центральном Китае, в городе Чанъан (современный Сиань). Хотан (нынешний СУАР КНР) стал первым районом шелководства за пределами Китая, где испокон веков живут тюркоязычный народ – уйгуры, имел огромное значение в индустрии одежды. Местные красавицы ходили в шелках, ведь здесь изготавливали километры этих красивейших текстильных полотен. Посетивший в конце XIII века это место прославленный итальянский путешественник и купец Марко Поло восхищался качеством местных тканей[4, 303].

Одним из наиболее распространенных материалов для ткацкого производства в Центральной Азии служили волокна хлопка. Из хлопчатобумажных тканей, которые отличались разнообразием и богатством ассортимента, наиболее доступной была ткань «боз» - «бязь». Широкое распространение получила бязь белого, коричневого и желтого цветов. Ткань эта вместе со своим названием пришла в Европу, в частности Россию с Востока примерно XVI веке. Слова бязь встречается и в тюркских языках, и в арабском. Она была самой простой и дешевой по сравнению с другими тканями. Благодаря своей плотности и прочности, бязь идет почти на все виды текстильных изделий[5, 42]. Для бязи характерно оформление по мотивам народного орнамента и сюжетными рисунками. Гладкая и плотная поверхность ткани позволяет применять различные графические средства изображения рисунка[6, 213]. Большое количество бязи ввозилось в Россию, в частности из Хивы и Бухары. Хлопчатобумажную ткань карбас окрашивали в различные цвета. Особый интерес представляет у Махмуда Кашгарского слово «чит», о котором он пишет: «Бумажная ткань с набойкой цветами различной окраски. Центральной Азии особым спросом пользовались читы с мелким растительным и геометрическим орнаментом, в основном идущие на подкладку верхней одежды.

В словаре Махмуда Кашгарского есть два названия хлопчатобумажных тканей: камак - пестрая ткань для платьев, а и кипчаков – для непромокаемых плащей (только по

Броккельману), и чек, из которой шьют верхнюю одежду].

В словаре Махмуда Кашгарского есть два названия хлопчато бумажных тканей: камак - пестрая ткань для платьев, а и кипчаков - для непромокаемых плащей (только по Броккельману), и чек, из которой шьют верхнюю одежду.

Льняные ткани занимали, видимо, второстепенное место в сравнении с другими. Но в этот период производимые в государстве Уйгуров льняные ткани ценились дороже, чем боз (хлопчатобумажная ткань). Из арабских источников известно, что в Хорезме производили затканые шелком и золотом льняные ткани – дабики (названные по городу Дабик в Египте). Однако нет сведений, что льняные ткани производились из местного или привозного сырья.

Судя по словарю Махмуда Кашгарского, разновидностей шерстяных тканей прошлого было несколько. Самые известные из них «чайдам» и «кедук». Чайдам - нетканый материал, точнее тонкий войлок, который использовался для одеял и накидок от ветра и дождя; накидки из войлока или шерсти существовали в виде готового изделия - кедук.

В X веке ткани, выполненные из разного вида пряжи, занимали одно из главных мест. Эти смешанные ткани имели двух типов: вытканые по основе и утку из нитей разных по сырью (хлопка и шелка, хлопка и шерсти, шелка и льня), идущими сплошь или чередующимися группами, или смешивание волокон производили в пряже, предназначенной для основы или утка. Традиция комбинирования двух материалов были сложены еще в раннем средневековье. Как известно, одна из согдийских тканей с горы Муг имела в основе чередующиеся группы шелковых и хлопчатобумажных нитей, уток же был хлопчатобумажный (ГЭ, СА 8934). Смешанными (или двойным утком) были знаменитые мервские ткани мульхам. В словаре Махмуда Кашгарского встречается комбинированная ткань из хлопка и шерсти - Йатук [7, 78].

В.А. Крачковская обратила внимание на название красной ткани мамараджал из списка ал-Мукаддаси, вывозимой из Самарканда к тюркам. Арабский корень этого слова мамарадж-би означает «смешивать с чем-нибудь». Мамараджал или просто ткань «ал» – алого (красный с примесью желтого) цвета - есть полушелковая ткань, название, которой произошло от окраски.

Среди всех тканей особо ценился шелк. Это не случайно, он имеет выдающиеся достоинства: прочность, тонина, упругость, способность хорошо окрашиваться в различные цвета. Материалом для изготовления шелковой ткани служат паутинные нити тутового шелкопряда. Тутовый шелкопряд единственное насекомое, которое человек сделал настолько домашним, что оно уже неспособно самостоятельно жить в дикой природе. Выработанные из этой нити самые роскошные ткани, были доступны лишь правящим классам [4.с.28].

Плотной и тяжелой шелковой ткани с выткаными цветами китайского производства - ким-хва казахи называли на свой лад «камка». В Центральной Азии аналогичную ткань вырабатывали ткачи, имеющие особого мастерства (приблизительно до XIX в.) [8, 126].

До недавнего времени самыми ранними на территории Центральной Азии считались образцы шелка, выявленные на городище Сапаллитепа в Сурхандарьинской области. Однако в последнее время были получены новые находки шелка, позволяющие по-новому взглянуть на возникновение шелкоткачества в ферганской долине. Пока самые ранние находки шелка выявлены в могильнике Карабулак в Южной Фергане, который датируется II – IV в. н.э. Незначительные остатки шелков этого времени были найдены и в Мерве (Туркменистан).

Учеными установлено, что культур испытывают влияние других даже весьма удаленных друг от друга народностей. Перевозка материальных и духовных ценностей по Великому Шелковому пути предопределила взаимообогащение народов художественными

достижениями соседей. Истоки взаимосвязей культур заметить нетрудно. Прежде всего, и это естественно, подобная взаимосвязь не могла не отразиться в орнаменте. Анализ орнаментальных элементов, созданных среднеазиатскими художниками, показывает включение в местные композиции мотивов рисунков Китая, Монголии и Индии, а также арабского и персидского регионов. Заимствования цветочных мотивов можно знать по их названию, например, «гули-чинни» – «хризантема», «гули кашкари» – «кашгарский цветок».

В конце XIX столетия ввозились в Среднюю Азию русские фабричные ткани. Эти ткани отличались не только сочностью цветов, прочностью красок, но и декоративностью крупных цветочных мотивов. Местные мастера постарались заимствовать особенности их художественно-колористического оформления.

Отдельные узбекские узоры очень сходны с орнаментальными мотивами других народов Центральной Азии, только имеют иные названия. Например, «юлдуз» (звезда) именуется у казахов и каракалпаков «омыртка» (позвоночник); казахский «кынырмуйыз» (кривой рог) у ферганских киргизов называется «туя муйин» (верблюжья шея). Известный искусствовед Акбар Хакимов писал о существовании так называемых пограничных зон в Центральной Азии: «в этом регионе, где компактное проживание различных этносов вызывало синкретические формы традиционной культуры и фольклора с различным хозяйственным уклоном взаимопроникновения. Таковыми являются зоны киргизско-таджикского и киргизско-узбекского совместного проживания в Ферганской долине, узбекско-таджикского и киргизско-узбекского синтеза традиций. Зоны таджикско-узбекского взаимопроникновения традиций характерны для городской культуры Самарканда, Бухары, Ходжента и ряда городов Ферганской долины (Риштан, Гурумсарай, Чорсу, Уратюбе и др.). Казахско-узбекский синтез наблюдается в северо-восточных районах Узбекистана и южных регионах Казахстана, узбекско-туркменский синтез наблюдается в районах Чарджоу (низовья Амударьи) и Хорезма.

Этот аспект традиционной культуры мало исследован и весьма актуален. Интеграция усилий ученых региона в этом направлении может дать очень интересные результаты». Художественное оформление ткани Центральной Азии VI - VIII веков стали известны благодаря памятникам настенной живописи и произведениям прикладного искусства того времени. Например, в росписях Балалык-тепе представлена знать, облаченная в роскошные одежды. Узоры на них и на других текстильных изделиях (коврах, пополах, чепраках) скрупулёзно передали художники. Ткани, бытовавшие в Центральной Азии в раннем средневековье украшались ромбами и кругами из перлов, рыбками, дужками с бубенцами, портретными головками и мастями игральных карт, а также гербами. По их дизайну представилась возможность судить о тканях тех времен, распространенных среди элит Согды и высказать предположение о возможности в ту пору существования какой-то степени местного текстильного производства.

На местных рынках текстиля того времени занимали лидирующие позиции иные шелковые изделия - знаменитые согдийские самиты. Это ткани саржевого переплетения, отличались от абровых тканей, которые появились позже как по технологии изготовления, так и по художественному оформлению. Растительно-геометрический орнамент в согдийских тканях имели плоскостную трактовку. Задача в них решалась линейной стилизацией. Также эти ткани имели рисунки в виде медальонов в обрамлении перлов, на их фоне изображались зооморфные и орнитоморфные мотивы, бывших символами зороастрийских божеств, встречались и изображения людей (по всей видимости, культовые персонажи).

В росписях Варахши можно видеть местную согдийскую знать. В их одежде, сшитые из знаменитых тканей самиты присутствуют не только изображения различных животных, но и аллегорические изображения стихий природы. В них также выполнялись рисунки не только крылатых существ – птиц: фазанов, уток, павлин на реальном стиле, но

и на так называемом тератологическом (тератологический» в переводе с греческого – «чудовище) стиле (рис. 1). Следует напомнить, что такой самобытный вариант орнамента существовал в искусстве многих народов еще на стадии первобытного строя. Мотивами этого самого загадочного и интересного жанра являются персонажи, не существующие в природе, а порожденные фантазией человека.

Открытие американскими учеными: специалистом по древним тканям Д. Шеперд и иранистом В. Хеннинг согдийской надписи на обороте шелковой ткани, хранящейся в музее этого города, явилось важным этапом в изучении истории искусств текстиля. Благодаря их дешифровке стало известно, что такого рода ткань эта называется «занданечи». Этот термин впоследствии стал использоваться и для других видов тканей Центральной Азии.

Занданечи происходит от слова «Зандана» - названия селения, расположенного вблизи Бухары. Возможно, первыми в Согде, кто использовал шелк в тканях, были мастера из этой селения. Обычно занданечи называет узорной шелковой тканью типа гобелен, которой украшалась набойкой, а более дорогой сорт - вышивкой. Однако эта очень дорогая ткань была известна как хлопчатобумажная, так как ранее она изготовлялась не из шелка, а из хлопка. Они стали дешевле и получали еще более широкий сбыт во всей Средней и Передней Азии[9, 9].

Занданечи имеет свои характерные цвета: золотистый, бежевый, белый, синий, красный, зеленый. У него особая орнаментальная композиция: ряды медальонов с вписанными изображениями характерные для Согда геральдические рисунки львов и баранов по сторонам древа в больших кругах из перлов. Другая композиция состоит из ромбов, квадратов, геометризованных цветочных мотивов и т. д. [10, 19].

А.А. Иерусалимская из наиболее ярких технических особенностей тканей занданечи выделяет постоянное применение в ней «византийского» приема поворота, «дающего при ткачестве зеркально-симметричное удвоение рисунка»(рис.2). С.М. Махкамова писала «...мастера, производившие занданечи, видоизменяли, упрощали и преломляли в духе местных традиции «византийские», «сасанидские» и «танские» сюжетные образы и растительно-геометрические мотивы. Иноземные сюжеты подвергались ассимиляции и приспособились к местным легендам, сказаниям и художественным представлениям, что и вызвало определенную стилизацию мотивов и форм на местный лад». Однако схожесть согдийских шелковых тканей с сасанидскими и византийскими было очевидно. Их поразительные схожести часто приводила к путанице.

Рисунок 1. Тератологический орнамент.

Рисунок 2. Согдийский шелк, VII в.

Следует отметить, что основная схема узора на шелковых тканях занданечи имела особого изящества. Поэтому она широко распространилась в шелкоткачестве Ирана, Византии, коптского Египта и даже родины шелкоткачества - Китая.

Некоторые ткани, а также штучные текстильные изделия имеет кайма по краю. Назначение у каймы одно - украсить ткани. Кайма придумана народами Востока. Первоначально она не составляла с изделиями единого целого. Изделия обшивали. Поэтому у казахов, например, слово «кима» означает «отрезка», «обшивка». Из казахского языка это слово перешло в русский, где закрепилось как кайма. С развитием технологии текстильного производства нашли более выгодным и целесообразным не пришивать кайму к изделию, а ткать их одновременно.

Среди занданечи были и штучные, которые оформлялись орнаментальной каймой, чередующиеся гладкими полосами (шелка из Санса, Юн и Льежа). Этот тип штучных изделий сохранился в абровых покрывалах Самарканда. Занданечи имели абровый растительно-геометрический узор и форму цельно смотрящего панно, с каймой из разной ширины[11, 86-87].

Как сообщили в Жамбылском областном управлении предпринимательства и инновационного развития Казахстана, шелководство в этом регионе развивалось еще во времена Великого шелкового пути. В исторических архивах сохранилось описание таразского базара VII века. В это время Тараз считался городом ремесленников, и многие сюда приезжали, чтобы сделать покупки. Больше всего на рынке были красные, белые и зеленые «занданечи» из хлопка. Вероятно, согдийские ткачи ткали занданечи как из хлопка, так и из шелка. Когда занданечи стала популярным предметом торговли, мастера соседних городов переняли это же самое обозначение для своих тканей.

В таразском базаре продавали не только привозными тканями, но и своими тканями, которыми производили местные мастера. Эти текстильные полотна по качеству нисколько не уступали даже китайскому шелку. Более того, таразский шелк в те времена также как бухарские, мервские, самаркандские ткани экспортировались по просторам Евразии, о чем свидетельствуют специалисты по древнему археологическому текстилю. В XIV-XV веках производство тканей получило особое распространение по всему Среднему Востоку. Известно, что Мавераннахр имел свой местный шелк-сырье. Свезенные в Мавераннахр великим Тимуром мастера-текстильщики высокого класса нашли здесь почву, необходимую для совершенствования технологического и эстетического качества тканей. Различные текстильные изделия: покрывала, попоны, тонкие курпача и другие в эпоху Тимуридов имели мировую славу и занимали значительное место в международной торговле.

XVI век в Средней Азии является расцветом не только узорных (арабесковых) тканей, но и однотонных разного цвета и оттенков, например бухарский бархат, который прославился в ту пору.

На протяжении XIV- XVII столетии технология производства и дизайн различных видов тканей Мавераннахра претерпели значительные изменения. Готовые текстильные продукции в большом количестве вывозились не только в скотоводческие районы Туркестана, но и Приуралья.

Выводы. Одновременно с развитием ткачества, орнаментация ткани стали получать новое направление в своем развитии. Благодаря современным технологическим приемам узоры в текстильном производстве могут быть не только ткацкими (жаккардовыми), но и набивными или выполненными в смешанной технике. Однако среди замечательных традиций, которыми богато искусство народов Центральной Азии, особое место занимает художественно-колористическое оформление текстильных материалов

способом ткачества. И этот способ, отличающийся особым своеобразием, с течением времени претерпев ряд изменений, дошли до наших дней.

В начале XX века не только сохранение, наследование, преемственность, но и развития искусства стали приобретать очень большое значение, так как в изделиях народного ремесла переплелись почерки разных эпох. Неослабевающим интересом к ним, как к составной части историко-культурного наследия, характеризуются и в наше время. Особенно усилился этот интерес за последние годы, которые существенно дополнили наши представления о культуре текстиля народов Центральной Азии.

Этнический стиль, оказывая огромное влияние на творчество дизайнеров текстиля, в начале прошлого столетия стали возвращаться в моду в обновленном формате. Это было значительным шагом вперед. Эти окончательно определенные принципы деятельности художников по тканям действенны до наших времен, так как обновленные мотивы в дизайне современных тканей, логично подчиняясь закону условности изображения, прекрасно вплетаются в традиционный стиль. Эстетические качества этнического стиля, прошедших проверку временем, по сей день неизменно отвечают вкусам людей, поэтому дальнейшее изучение, сохранение и освоение его многовековых традиции являются актуальной задачей.

Авторские работы, вплетающие в древний орнамент фантазии дизайнеров текстиля Центральной Азии, представляют сегодня элитный модерн на современном Великом шелковом пути. Их дизайн должны быть еще ближе к «каноническим узорам» и живописностью колорита, а также уникальностью технологии ткачества тех времен. – «В далеком прошлом шелковые ткани древнего города Тараз, были весьма известными тем, что в них вплетались золотые металлические нити, в результате которого получалась богатейшая шелковая, невесомая парча». Такие дорогие ткани носили только цари и вельможи». – рассказал известный казахстанский кутюрье, главный дизайнер дома моды «Асыл-Дизайн», создатель торговой марки одежды «Аспара» Айдархан Калиев. По его словам, в Жамбылской области давно зрело намерение возродить производство таразского шелка. Проект имеет под собой реальную основу - ведь и в советские времена здесь занимались шелком. И программа индустриально-инновационного развития Казахстана как нельзя лучше подходит для возрождения этой отрасли.

Список литературы:

1. Торебаев Б.П.. Основы дизайна текстильных изделий. Учебник. Ташкент, Tafakkurqanoti, 2013.
2. Кошаев В.Б.. Декоративно-прикладное искусство: понятия. Этапы развития. Учебное пособие. Москва. Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2014
3. Найденская Н., Трубецкова И. Мода, цвет, стиль. Москва. «Эксмо» 2016.
4. Торебаев Б.П. Краткая история возникновения и развития текстильного ремесла. Сб. трудов Международной научно-практической конференции. Йокогама, Япония.
5. Герасимов В. Страна по имени Текстиль. Ярославль: Верх.-Волж. кн. изд., 1984.
6. Малахова А., Т.А. Журавлева и др. Художественное оформление текстильных изделий. М.: «Легпромбытиздат», 1988.
7. Махкамова С.М. К истории ткачества в Средней Азии. Сборник статей «Художественная культура Средней Азии IX-XIII веков». Ташкент. Изд. литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1983.
8. Филанович М. Узоры ткани занданачи. // «Фан ватурмуш», № 5-6, Ташкент, 2007. с.9.
9. Семенов А.А. Исторический очерк художественных ремесел Узбекистана. Литература и искусство Узбекистана, 4-5 (1937).
10. Фахретдинова Д.А. О среднеазиатских тканях «занданечи» в XVI-XIX веках. Общественные науки в Узбекистане, 3 (1971),

11. Древняя высококачественная ткань Центральной Азии - занданечи. Сб. трудов Международной научно-практической конференции. Нукус, Каракалпакстан.

References list:

1. Torebayev B.P.. Osnovy dizayna tekstil'nykh izdeliy. Uchebnik. Tashkent, Tafakkurqanoti, 2013.
2. Koshayev V.B.. Dekorativno-prikladnoye iskusstvo: ponyatiya. Etapy razvitiya. Uchebnoye posobiye. M.: Gumanitar. izd. tsentr VLADOS, 2014
3. Naydenskaya N., Trubetskova I. Moda, tsvet, stil'. M.: «Eksmo» 2016.
4. Torebayev B.P. Kratkaya istoriya vozniknoveniya i razvitiya tekstil'nogo remesla. Sb. trudov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Yokogama, Yaponiya.
5. Gerasimov V. Strana po imeni Tekstil'. Yaroslavl': Verkh. Volzh. kn. izd., 1984.
6. Malakhova A., T.A. Zhuravleva i dr. Khudozhestvennoye oformleniye tekstil'nykh izdeliy. M.: «Legprombytizdat», 1988.
7. Makhkamova S.M. K istorii tkachestva v Sredney Azii. Sbornik statey «Khudozhestvennaya kul'tura Sredney Azii IX-XIII vekov». Tashkent. Izd. literatury i iskusstva imeni Gafura Gulyama, 1983.
8. Filanovich M. Uzory tkani zandanachi. // «Fan vaturmush», № 5-6, Tashkent, 2007. s.9.
9. Semenov A.A. Istoricheskiy ocherk khudozhestvennykh remesel Uzbekistana. Literatura i iskusstvo Uzbekistana, 4-5 (1937).
10. Fakhretdinova D.A. O sredneaziat'skikh tkanyakh «zandanechi» v KHVI-KHIKH vekakh. Obshchestvennyye nauki v Uzbekistane, 3 (1971),
11. Drevnyaya vysokokachestvennaya tkan' Tsentral'noy Azii - zandanechi. Sb. trudov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Nukus, Karakalpakstan.

Түйін: Мақала Орталық Азиядағы тоқыма қолөнерінің пайда болуы және дамуы тарихына арналған. Мақалада мата тоқу процесімен бірқатарда түрлі-түсті тоқыма өрнектерін қалыптастыру туралы жазылған. Ежелгі қытайлықтар мата тоқу үшін жіп өндірудің жаңа әдісін ойлап тапты. Мамарадж-би сөзінің араб түбірі және ол қандай мағынаны білдіреді. X ғасырда тоқыма өнері негізгілерінің бірі болып табылатын иірілген әртүрлі жіптерден тоқылған кездемелер. Халық өнері көркемдік жетістіктерімен көршілес халықтар мәдениетінің өзара байытылуын алдын ала анықтаған Ұлы Жібек жолы бойымен материалдық және рухани құндылықтардың тасымалдануы. Басқа көрші халықтардың ою-өрнектеріне өте ұқсас, бірақ басқаша атаулары бар Орталық Азия халқы шеберлерінің жеке үлгілері. Ерте орта ғасырларда Орталық Азиядағы ромбтармен және балықпен, қоңыраулармен, портреттермен, ойын карталары суреттерімен және елтаңбалармен безендірілген маталар Әйгілі самит маталарындағы суреттер. А.А. Иерусалимскийдің атап өткен занданечи маталарының ең жарқын техникалық ерекшеліктері, Орталық Азия халықтарының көпғасырлық тоқыма дәстүрлерін одан әрі зерделеудің, сақтаудың және игерудің маңыздылығы.

Кілт сөздер: Джейхун мәдениеті, камак, шыт, дабик-мата, мультам, мамаражал, «гули-чинни», «гули кашкари», кушан стилі, мата – «занданечи».

Abstract: The article is devoted to the history of the origin and development of textile craft in Central Asia. The article describes the relationship between the formation of a color weaving pattern and the process of making the fabric itself. The discovery by the ancient Chinese of a new way of extracting threads for weaving. The Arabic root of the word mamaraj-bi, and what it means. Fabrics made of different types of yarn, which occupied one of the main places in the X century. Transportation of material and spiritual values along the Great Silk Road, which predetermined the mutual enrichment of peoples with the artistic achievements of their neighbors. Individual patterns of folk masters of Central Asia, which are very similar to the ornamental motifs of other neighboring peoples, only having different names. Fabrics that were common in Central Asia in the early Middle Ages, decorated with diamonds and circles of pearls, fish, shackles with bells, portrait heads and suits of playing cards, as well as coats of arms. The images present on the famous fabrics are samitas. The most striking technical features of zandanechi fabrics, which are highlighted by A. A. Jerusalem'skaya. The relevance of further study,

preservation and development of the centuries-old textile traditions of the peoples of Central Asia

Keywords: Jeyhun culture, Kamak, chit, fabrics-dabiki, mulham, mamarajal, guli-chinni", «Gulikashkari», Kushan style, fabric – «zandanechi».

ӘОЖ 372.4.347

Ибраймова П.Т.* Ибрагимова Л.Т, Агадилова Ж.М.
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КИІЗ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫ ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Автор-корреспондент: perizat_1976@mail.ru

Түйін: Бұл мақаланың басты мақсаты - көнені жаңғырту арқылы қазақ халқының қолөнерін тың белеске көтерілуіне ықпал жасау, қолөнер шеберлерін сондай ақ қолөнерге деген қызығушылығы бар тұлғаны киіз басу үлгілерімен және әдістерімен таныстырып, өнеріне өріс ашуға көмек көрсету. Қазақ қолөнерін түсіну, қайталау, жаңғырту, біздің алдымызға қойған басты мақсат, игі мұрат.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері, оның пайда болу тарихы, адамның ұлттық тәрбиесіне әсер ететін және дайындау түрлері мен технологиясы қарастырылады. Киіз дайындау әдістемесі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Әр аймақтың әртүрлі түрлері мен үлгілері кеңінен дамыған.

Киізден бұйымдарын жасау әдістемесі тазалыққа, шыдамдылыққа, төзімділікке үйретеді, жауапкершілік сезімге тәрбиелейді, Отанға деген және өз халқына деген сүйіспеншілік сияқты сезімдер қалыптасады, эстетикалық талғам ойы дамиды. Киіз бұйымдары немесе мал өсірген көшпелі халықтың тұрмыс тіршілігінің ажырамас бөлігі болған және қалдықсыз өндіріс тәсілдерінің бірі болған, яғни жануарлардан қырқылған жүнді тастамаған, ерекше әдіс - тәсілмен отырып тазалаған, жуған, бояған және өндеп пайдаланған. Қазақ халқының киіз үйін киіз бұйымдарсыз елестету мүмкін емес.

Кілт сөздер: туырлық, қайшы, есік жапқыш, күзем жүн, жіп, сабау, ши

Кіріспе. Өмірде тарихтан күшті тәлімгер жоқ. Кез-келген бүгінгі және болашақтағы сан-салалы мәселелердің ықтималдық шешілуі қашанда тарихи тәжірибелердің ақиқат тұрғысында дұрыс шешілуіне тікелей байланысты. Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің даму тарихының кеңістік құрылымының алғашқы күнінен бастап оның ыдырау кезеңіне дейінгі өткен кезеңдерінде құнды қазыналар бар. Бұл қазына, қазақ елінің тарихи туындыларының негізгі құраушысы болып табылады [1,2]

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнері бұл сұлулық заңдарына сәйкес тұрмыстық заттарды жасау Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі - киіз өнері туындыларында өмір сүру салтының ерекшеліктеріне тікелей әсер ететін адамдар өмір сүретін климаттық жағдайлардың ерекшеліктері көрсетілген. Сонымен қатар, қолданбалы заттардың формалары, түс схемасының ерекшеліктеріне және декорына сонымен қатар әдемі туралы халықтық идеяларды бейнелейтін эстетикалық ақпаратты қамтиды. Қазақ халқының қолданбалы өнер туындыларында көшпелі мәдениеттің ғасырлық дәстүрлері сақталған.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі - киіз өнері, киіз үй жиһаздарында халықтық қолданбалы өнердің ерекшеліктері айқын көрінеді. Ою - өрнектермен безендірілген кілемдердің көптігі оның интерьерінің ерекше көркін ашады. Киіз үйдің жиһазға арналған жабдықтары қысқа болды және аз ғана заттардан тұрды.

Еуразия далаларындағы қазақ халқының қолданбалы өнер түрі - киіз өнерінің бастау алуын ғылым қола дәуірінің соңына дөп келеді деп белгілейді, бұл кезде көшпенділік салт-дәстүрмен мал өсіру өндіргіш шаруашылықтың басым түріне айналған болатын. Біздің заманымызға дейінгі VII-V ғасырларда, сақ кезеңінде көшпенділік тұрмыста пайдаланылған

жабдықтардың типтік көрінісі қалыптасты.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрлері киізбен жабылған, жорыққа ыңғайлы итарқалар, жиналмалы шатырлар мен күркелер, киізді пайдалана отырып жасалған салт аттыға тән киім-кешектер және тасымалға ыңғайлы жеңіл бұйымдар болатын. Бұл мәліметтер жайында қазба жұмыстары барысы мен жазба деректерінде, тоқталып айтар болсақ Страбон, Гиппократ, Геродот деректері арқылы байқауға болады. Көрші Таулы аймақ Алтайдағы Пазырық обасында, Жетісудағы Бесшатыр обаларында, Шығыс Қазақстан Берел обаларында жүргізілген археологиялық қазба ізденіс жұмыстары кезінде қазақ халқының қолданбалы өнер түрі, киіз бұйымдар табылды [2,12]

Қазақ халқының ою-өрнегінің бастаулары алғашқы кезеңдегі ою-өрнек өнерінде жатыр. Қарапайым да геометриялық әшекейлер тас дәуірінде пайда болды. Бұл геометриялық оюлар бүгінгі күнге дейін керамиканы, салттық заттар мен тұрмыстық заттарды безендіруде сақталып келеді.

Осы кезеңдегі ою-өрнектердің негізгі мақсаттарының сол замандағы бірі өмірлік маңызды ақпаратты сақтау және беру болып келді. Мыс ғасыры мен қола дәуірінде геометриялық өрнек символдық космогониялық мәнге ие болды, олар ғарыштық объектілерінің (жұлдыздар мен планеталар), өсімдіктер мен жануарлардың стильдендірілген бейнелерін біріктіре отырып күрделене келді. Темір дәуірінің сәндік өнер мотивтері одан да күрделі және стильдендірілген болды.

Біздің дәуірімізге дейінгі 1 мың жылдықта Қазақстан территориясын мекендеген сақтар-көшпенділердің қару - жарағын, тұрмыстық заттарын әшекейлеген ою-өрнектердің негізгі мағынасы - рулық тотемді қорғап, оны қорғау болып есептелді. Аң-құстардың тырнақтары, тұмсықтары, жыртқыш құстар мен жануарлардың тістері сияқты элементтер жиі стильдендіріп суреттелді. Қола дәуіріндегі андронов керамикасын безендіретін космогониялық ою-өрнектер, шеңберлер тәрізді дөңгелектер, сынған сызықтар, меандрлар және темір дәуіріндегі сақ бұйымдарының стильдендірілген ою-өрнектері формаларды стилизациялау қағидаттарында пайдаланды.

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі - киіз өнерінде кездесетін ою-өрнегінде тамыры мыңжылдық тереңдігіне енетін ежелгі космогониялық өрнектердің ерекшеліктері сақталған. Күнге арналған ою-өрнек мотивтері кең таралған.

Күн шеңбері күн сәулесімен байланысты құйынды розеткалар бейнеленген және күннің аспан арқылы қозғалысын бейнелейді. Күннің көзі, күн шашараған алтын сәулесі, күннің шығуы т.б. Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіз өнерінен басқада көптеген заттарды үйге қажетті заттарға, киім-кешек, қару-жарақ, кең таралған ою-өрнек түрінде дөңгелек розеткалар пайдаланған.

Бұл пайдаланған шеңбер-ежелгі дәуірден бастап күнді бейнелейтін ою-өрнектің сиқырлы элементі деуге болады. Оюланған Күн шеңбері ішіне ою - өрнекпен толтырылған бейнелер одан да күшті болып келеді, өйткені шеңбердің ішіне ою - өрнектерді қосу оның сиқырлы күшін көбейтеді.

Мысалыға алсақ дөңгелек розетканың ішінде орналасқан Қошқар мүйізінің ою-өрнегі малдың жетіспеушілігінен және байлық тоқшылықты білдірді [3,6.25]

Қазақ халқының қолданбалы өнер түрінің бірі – киіздің бір түрі, матадан жасалған өрілген кілемдерді түскиіз деп аталады. Бұл түскиіздермен перделерді, экрандарды, қабырғаларды безендіреді.

Негізінен түскиіздер квадраттарда, ромбтарда немесе дөңгелек розеткаларда орналасқан өсімдік мотивтермен кестеленген.

Киіз кілемдерден айырмашылығы, өрілген түскиіздер полихромиямен ерекшеленеді. Түскиіздің нәзік үлгілері жылы және суық түстердің жарқын және пастелді реңдерін біріктіреді. Гүлді түскиіздердің негізгі ою-өрнектері-гүлдер, жапырақтар, құлақтар, бұралған сабақтардан тұрады. Сонымен қатар, матадан кішкентай өлшемді мозаикалық кілемшелер тігіледі.

Қазақ киіз жасау өнерінде жүннен тоқылған кілемдер маңызды орын алды. Барлық кілем бұйымдары қарапайым пішіндегі тік және көлденең станоктарда жасалды.

Тоқылған кілемдердің екі түрі дамыды - қылшықсыз және қадалы болып келеді. Қылшықсыз кілемдер тоқылған және жалпақ тоқылған жіптер түрлі түсті геометрияланған өрнектерді өру болып келеді. Түксіз кілемдерге алаша мен тақыр кілем жатады. Алаша енінің ұзындығы 30-40 см және 300-400 см жіңішке өрнекті тоқылған жолақтармен, олар 3x4 м

көлеміндегі бір тегіс жаймаға тігіледі тоқылады. Тақыр кілем-бір матамен тоқылған түксіз кілемдер болып неше түрге бөлінеді. Ең құндысы әрқашан тоқылған жүннен жасалған кілемдер болды. Кәдімгі қадалы кілем «Киль» деп аталды. Ең бай, әдемі үлкен қадалы кілемдер «Орда Киль» деп аталды. Кілем композицияларында әртүрлі сәндік мотивтер пайдаланады.

Тіпті бұл табылған мүрденің таңғаларлығы сол, қабірлерден қазір де өзіміз істейтін жіптер, ақ, қара жолақты, ұсақ шақпақты жүн кездеме, мәуітілер, шұғалар табылған екен. Міне, осы көрсетілген дерекке негізделгенде халқымыздың жүнді ерекше пайдаланып, киіз басуы, арқан жіп есуі, құр ызу сияқты қолөнер тарихының әріден басталғанын көруге болады. Жазба деректерде киіз үйді біздің заманымыздан бұрынғы VII-ші ғасырда кеңінен пайдаланылғанын, белгілі бір еңбек кәсібіне айналғандығын көруге болады [4,6,5]

Бұл халқымыздың келе жатқан өнері атадан – балаға мирас болып, ертеден – бүгінге дейін жалғасқан тарихи тума мамандығы. Халқымыз ерте кезден ақ, тарихтағы хандарын да ақ киізге көтеріп тағына отырғызған. Киізден жасалған заттарды халқымыз көшпенді тұрмысының барлық қажетіне жаратты, баспанасына жабынды етті, басына сая жасады, еденіне төсеніш жасады, үстіне киім етті, сән-салтанатты бағыштайтын аса қажетті тұтыну материалы болды.

Халқымыздың ғасырлар бойына мал шаруашылығымен айналысуы мал жүнін пайдалануына табиғи негізі болды. Өйткені, көшпенді тұрмыс қажетіне, көшіп қонуына өте ыңғайлы болды. Жүннен дайындалған бұйымдар өте мықты, шыдамды, тұрмысқа қолайлы, денсаулыққа пайдалы болып (суықтан, ызғардан, күн көзінен т.б. қорғайды), алып жүруге ыңғайлы және жеңіл болып келді. Бұл қажетті өнімдер тұрмыс тәжірибесі барысында сараланып, дамып отырды. Осы осы қажетті өнімдерді пайдаланылған баспанаға, төсенішке, үй жабдығына қажетті заттарды көліктерге (атқа, түйеге) артып-тартуға, беріктеуге, сәндеу, мініс көліктерін, сауын малын, төлдерін қолда ұстау, жұмысқа жегуде арқан-жіп, бау-шу, нокта, көгендеулер, желі сияқтылардың да бірнеше түрі жасалынды.

Сақтардың мал шаруашылығының негізгі бағыты қой шаруашылығы болды. Қойдың еті мен сүті ғана емес, сонымен қатар қойдың жүндерін өңдеп киіз басу, арқан есу үшін және жіп иіру үшін де пайдаланды. Бес шатыр обаларынан табылған бірнеше заттар дәлелдеп отырғандай, сақтар киіздің бірнеше түрін: киіз үйге пайдалануға және жерге төсеніш етіп төсеуге арнап, қарапайымда қалың, қара киіздер арқылым, киім мен бас киім тігу үшін пайдаланған. Жұқа әрі жұмсақ талдырма киіздерде басып, өңдей білген. [5,12]

Бүкіл әлемдегі халықтардың өнерінде, әсіресе сәулет саласы бойынша тайға таңба басқандай көшпенділер ықпалының табы, жазу құралы сезіледі. Жүнді өңдеу арқылы киіз басылып, үй жабылды.

Қазақстанның ұшы-қиырсыз кең даласындағы көшпенділік тұрмыс салты бойынша үлкен кеңістігінің атмосфераға тигізетін әсері басымырақ болса да, жүнді көркем түрде өңдеудің ең жоғарғы деңгейі қалыптасқан. Өңделген киізбен киіз үй сүйегін сыртынан айналдыра жабады. Киіз үйдің керегесінің сыртынан жабатын жабуды - туырлық, киіз үйдің күмбезін айналдыра жабатын жабуды - үзік, күмбез ұшындағы шаңырақ жабуын - түндік, ішке кірер ауыз жабуын - есік жапқыш деп атаған. Киіз үйдің қабырғасына, керегелерге - түскііз, кілем пішінді сырмақтар, жер еденге киіз түрлері, текемет, сырмақ түрлері (сырмақ түрлері дәстүрлі, істелу материалына, түр-түсіне, пішініне және өңіріне қарай аталған) қолданылған.

Жүннен дайындалған текемет пен сырмақ сияқты төсеніштер, сондай ақ қабырғалық дорбалар, мүліктердің қабы барлығы дерлік киізден дайындалып отырды.

Сырмаққа ежелден келе жатқан - халқымыздың тұрмыс тіршілігіндегі ұлттық қолөнерінен туындаған аса сәнді төсеніші. Сырмақ еденге төсеніш ретінде пайдаланатын бірден-бір жарасымды жабдық.

«Сырмақ» сөзінің өзі-ақ сырмақтың сыру арқылы жасалатындығын түсіндіреді, әрі осы сөзден сырмақтың алғашқы нұсқасын да көз алдымызға елестету қиын емес.

Ертедегі адамдар санасындағы талғам-талап, қажетсізудің қолөнерге ықпал етуімен, қолдануға ыңғайлы, жеңіл-желпі, әрі көркем төсеніштер туындап, сырмақ пайда болған. Алғашқы сырмақтарға сыру түсіру арқылы жасалса, кейін келе сыру өрнектеуге өзгерді. Өрнектеу алғашқы кезде жиек басу арқылы орындалды.

Көбінесе қара киізге ақ жиек және сары жиек басу өрнектелді, өйткені халқымыз тым ертеден-ақ жүнді рауғаш нәліне қандыра бояу арқылы сары түсті таба білді де, қара мен ақ түсті табиғи жүнмен қоса сары түсті де шеберлікпен пайдаланып отырды. Осылайша сырмақты

жиектеу арқылы біріншіден, сырылды, екіншіден көркемделді [6,13]

Сырмақтарды бүтін күйінде сырып, жиектеу және өрнектеу қиынға соқты және тұтас бір түсті киізді әсемдеуге жағдай болмағандықтан сырмақты тұтас дайындау дағдысына өзгеріс енгізілді. Яғни сырмақты дайындау барысында, қара түске ақ киізден, аққа қара киізден қалаған өлшемде орта және шет салып құрап, түр шығарып, өндерді шабыстырып дайындау, жеке-жеке жиекпен өрнектеп сырып алып, қосу арқылы дайындау қолайлырақ болды. Бұндай сырмақ дайындау тәсілінен дәстүрлі сырмақ үлгісі дүниеге келді. Кейінгі жүн бояушылық өнерінің жарыққа шығуымен қатар жүн бояу, киіз бояу, жиек бояу әдістемесі біріктірілді де, сырмақтар тіпті де алуан жиектермен безендіріліп түрлене түсті және дайындалып боялған жүндерден алуан түсті, алуан өрнекті дәстүрлі сырмақтар дүниеге келді.

Осыдан кезден бастап сырмақтың ою-өрнегі дайындалу мәнерінде сапалық өзгеріс еніп, ғасырлар бойы айшықталып, өңделіп түрлене түсті. Халқымыздың алуан түрлі оюлы, әсем пішінді сырмақтарын дайындау сырмақтың материалына, істелу әдістеріне қарай сан түрге бөлінді.

Киіз бұйымынан дайындалған сәнін келтіретін оюлары, өрнегі, бояуы, жиегі, сыруы, таспа баулары, пайдаланған қосымша материалдары және қосымша көркемдеп өңдеу жолдары арқылы көркемделіп безендіріледі. Киізден дайындалған бұйымды ойдағыдай істеумен қатар, оның шеттерінің де тегістері, әдемі болып шығуы аса маңызды еді. Сәнді болу үшін шетін тегістеп көмкеріп, үстіне жиек басып тігілді. Шетін көмкерумен қатар зер жіптер қосып мүйіз салып өрнектеуге болады. Дайындалып отырған бұйымның шетіне қабаттап ширатылған немесе есілген жіп арқылы жиек жүргізіледі. Жиектің дайындаудың бірнеше түрлері бар. Оларға жататындар мыналар: таңдай жиек, алақұрт жиек, ирек жиек, қиықша жиек т.б. Әрқайсысының өзінше орындалу реттілігі бар.

Мысалыға алсақ таңдай жиек өрнегі алты тал жіптен (үсті алты, асты алты жіптен) жасалады. Алты тал жиек өрнегі екі түсті болады да, үстіңгі жиекті де, астыңғы жиекті де екі бағытқа бөліп орындаймыз. Таңдай өрнегін түсіру үшін мейлі үстіңгі жібі болсын, не астыңғы жіп болмасын ортаңғы екі жібі де бір түсті болып келуі керек. Астыңғы жібі мен үстіңгі жіп түстері біріне-бірі қарама-қарсы болып келеді. Бұл үш жіптен екі топқа бөлінген жіптер арқылы бір тобы астыңғы жіптің, ал бір тобының оң жағынан, екінші топтағы жіптер арқылы астыңғы екі топтағы жіптердің сол жағын айкастырып, үсті астына, асты үстіне шығарылып, астына түскен жиектер қатарлап тартылып, белінен бастырылып тігіп отырады. Бұл тігістерді бұйымды безендіру, әсемдеу, әрлеу үшін салуға болады. Сырмақты әсемдеп көркемдеуге, үй сәндеуге, қабырғаға ілуге, алуан түрлі- түсті жіп түрі дайындалып, жиектер есілді. Осындай пайдалануға арналған жамылғы, төсеніш, беріктеу, байлап-матау, сәндеу жұмыстарында жүннің рөлі ерекше болып отыр. Ал мал шаруашылығымен айналысқан халқымыз жүнді төрт түлік малынан алып, яғни қойлардан, ешкіден, жылқы, түйе күземі арқылы жинап алып отырған. Негізі жүн дегеніміз – малдың соның ішінде қойлардан, ешкіден, жылқы, түйе күземі т.б. жануарлардың үстіндегі түгі, қылшығы екені баршаға аян [7, 23]

Бұл мақаланың басты мақсаты – көнені жаңғырту арқылы қазақ халқының қолөнерін тың белеске көтерілуіне ықпал ету, қолөнер шеберлерінің, қолөнерге деген қызығушылығы бар қауымды, қазақ халқының қолданбалы өнер түрлерінің бірі киіз басу үлгілерімен және материалдарымен таныстырып, өнеріне деген өріс ашуға көмек көрсету. Оларды меңгеру, түсіну, қайталау, жаңғырту, біздің алдымызға қойған басты мақсат, игі мұрат болып отыр.

Ежелгі қорғандардан қазба жұмыстары барысында табылған көркем туындылар мен бұйымдардың көшірмесін дайындау немесе ою-өрнектердің ерекшеліктерін ескере отырып арнаулы жүн, жіп материалдарын жаңа заманауи сұраныстарына байланысты тиімді шешім қабылдай отырып, қолөнер шеберлерінің, қолөнерге деген қызығушылығы бар қауымның ойлау қабілетін ашуға ықпалын тигізері анық. Сондай-ақ студенттердің шығармашылық еңбектерін көрмеге қоюға, түрлі жарыстармен конкурстарға қатысуға арнап жасауда талап етеді. Бұл талаптар студентке үлкен жүктеме артады және өз кәсібін сүйуге және мамандығының маман иесі болып, білікті маман болуына ықпалын тигізеді деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Назарбаев «Ғасырлар тоғысында». Алматы: 2003. 25б.
2. Әмірғазин К. Қолданбалы көркем өнер. Алматы 2005.128б.

3. Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық қол ою-өрнектері (оқу құралы). Алматы, 2000.90б.
4. Қазақ киізі: кеше және бүгін: Қолөнершілерге арналған оқу құралы/Ш.Тоқтабаева, А.Бекқұлова, Б.Ахмирова, Б.Асанова. Алматы, 2008.23б.
5. Нүрке М.С. Жүн бұйымдарының технологиясы: Кәсіптік білім жүйесіне арналған альбом. 2008.105б.
6. Шокпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы 2007.49 б.
7. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. Алматы 2007.185б.
- 8.

References list:

1. N.Nazarbaev «Ğasırlar toǵısında». Almatı: 2003. 25b.
2. Amirgazin K. Qoldanbalı korkem oner. Almatı 2005.128b.
3. Abdiğapparova U.M. Qazaqtıń ulttıq qol oyu-ornekteri (oqu quralı). Almatı, 2000.90b.
4. Qazaq kiizi: keshe jane bugin: Qolonershilerge arnalǵan oqu quralı/ Sh.Toqtabaeva, A.Bekqulova, B.Ahmirova, B.Asanova. Almatı, 2008.23b.
5. Nurke M.S. Jun buyımdarınıń tehnologiyası: Kasiptik bilim juyesine arnalǵan albom. 2008.105b.
6. Shoqparulı D., Darkembayulı D. Qazaqtıń qoldanbalı oneri. Almatı 2007.49 b.
7. Isqaqqızı A. Sırmaq oneri. Almatı 2007.185b

Аннотация: В статье рассматриваются особенности одного из видов казахского прикладного искусства - войлочное искусство, история его возникновения, виды и технология его изготовления, влияющая на национальное воспитание личности. Техника изготовления войлока передавалась из поколения в поколение. Каждому региону присущи различные виды и узоры.

Изготовление изделий из войлока учит терпению, усидчивости, выносливости, воспитывает чувство ответственности, прививаются такие чувства, как любовь к Родине и к своему народу, развивается эстетический вкус.

Войлок или кошма являлись неотъемлемой частью быта кочевого народа, разводившего скот и являлся одним из способов безотходного производства, т.е. шерсть состриженную с животных не выбрасывали, а чистили, промывали, красили и обрабатывали особым образом. Не возможно представить казахскую юрту без войлочных изделий «киіз» и «текемет» они изделия из войлока стали очень популярны и используются в декоре интерьеров и в дизайне одежды этнического характера. Современные войлочные изделия отличаются большей декоративностью, нежели практичностью.

Ключевые слова: войлок, ножницы, доводчик, нитки, шпагат, ши

Abstrakt: In the article features of one of the types of Kazakh applied art are considered - felt art, the history of its origin, the types and technology of its manufacture, which influences the national education of the individual. The technique of making felt was passed on from generation to generation. The manufacture of felt products teaches patience, perseverance, endurance, fosters a sense of responsibility, instills feelings such as love for the Motherland and its people, develops an aesthetic taste. Felt or a nightmare was an integral part of the everyday life of the nomadic people who breed cattle and was one of the ways of non-waste production, i.e. Wool sheared with animals was not thrown away, but cleaned, washed, painted and treated in a special way. It is not possible to imagine a Kazakh yurt without felt items «kiiz» and «tekemet» they were the basis of the external and internal decoration of the yurt, providing heat.

Keywords: felt, scissors, closer, thread, twine, Shea

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

1	Жанысбекова Г.А.
тарих ғ.к., доцент, , «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы»
орталығының басшысы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ОҢТҮСТІК ӨЛКЕСІНІҢ АУЫЛ-АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ
САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН СОЙҚАНДАРЫ	5
2	Джалилов А.М.
магистр гуманитарных наук, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ДЕПОРТАЦИЯ КУРДОВ ИЗ ЗАКАВКАЗЬЯ В АЛМАТИНСКУЮ ОБЛАСТЬ В
1937 – 1938 ГОДЫ (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ)	10

**ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

3	Есмагамбетов Б.-Б.С.
д.техн.н., профессор ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
К ВОПРОСУ О ТЮРКОЯЗЫЧНОСТИ КАЗАХОВ | 15 |
|---|--|----|

**АРХЕОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY**

4	Саипов А., Абекова Ж.А., Арыстанбек А.Н.
педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
физ.-мат.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
КӨНЕ МАТЕРИАЛДАРДЫ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АРТЕФАКТІЛЕРДІ)
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ӘДІСТЕРІМЕН ЗЕРТТЕУ | 19 |
|---|---|----|

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

5	Кабылбекова З.Б., Каракпаева С.К.
д.педагог.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
К ВОПРОСУ О МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В АСПЕКТЕ
ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ ЛИЧНОСТИ | 29 |
|---|---|----|

- 6 **Карибаев С.У., Торғаутова Ш.А., Косанбаев С.К.** 34
 к.ист.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзов, ШЫМКЕНТ, Казахстан
 магистр, главный менеджер центра «Рухани жаңғыру и
 Ассамблея народа Казахстана» ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
 к.ист.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О КАЗАХАХ В НАСЛЕДИИ
Н.И.ГРОДЕКОВА

- 7 **Сембиева Ш.Б., Германов В.А., Жолсеитова М.А.** 38
 ст.преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
 к.ист.н., доцент Институт истории АНУ. Ташкент, Узбекистан
 к.ист.н., доцент МКТУ им. Х.А.Ясави. Туркестан, Казахстан
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ
ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY

- 8 **Жұмабеков М.У.** 42
 тарих ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
«ТҮРЛІ ТҮСТІ РЕВОЛЮЦИЯЛАР» ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК
МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӨЛКЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY

- 9 **Жақыпбеков С.Ж., Ахметова С.С., Сатымбекова К.Б.** 48
 экономика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 экономика магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 э.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ОҢТҮСТІКТІҢ ҚАСИЕТТІ ҚАЗЫҒҰРТЫ

- 10 **¹Касымова М.К., ¹Айтбаева А.Ж., ²Ципровича И.** 54
¹профессор, хим.ғ.к. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²тех.ғ.д., профессор, Латвия жартылыс-ғылым және техн.ун-ті. Элгава, Латвия
ҚҰЙРЫҚ МАЙ ҚОСЫЛҒАН ТАБА НАН ӨНДІРУ

- 11 **Ильясов Б.К., Батхиева Г.Б., Нурдилда А.Ш.** 60
 ветеринария ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ТҮЙЕНІҢ БЕТКЕЙЛІК КЕРАТИТІ (KERATITIS SUPEZFICIAKIS)

- 12 **Koılanova A.A., Dairabay D.D., Esieva M.H.** 64
 Senior Lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhtan
 PhD, Senior Lecturer M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhtan
 PhD, professor, Akdenis University, Antalya, Turkey
NATIONAL VALUES OF THE KAZAKH PEOPLE-THE NATIONAL
TREASURE

- 13 **ZhakeyevaZh. M., Anlamasova G.A.** 67
 senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
 associate professor, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
**THE PROBLEM OF PRESERVING THE MOUNTAIN SIEVERS' APPLE
 TREE – IS THE PROGENITOR OF ALL APPLLES IN KAZAKHSTAN**

- 14 **Нарманов М.М.** 64
 химия ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ ХИМИЯЛЫҚ КӘСІПОРЫНДАРЫНАН
 БӨЛІНЕТІН ҚАЛДЫҚТАРДАҒЫ АУЫСПАЛЫ МЕТАЛДАРДЫ
 ЭКСТРАКЦИЯЛАУШЫ КРАУН-ЭФИРЛІ ИОНИТТЕРДІҢ
 КОМПЛЕКСТҮЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ**

- 15 **Ибраимова Ж.К., Абай Г.** 75
 PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАНДА ӨНДІРІЛЕТІН ЖАЗДЫҚ БИДАЙДЫҢ
 ТҮРЛІ СЕЛЕКТИВТІ АГЕНТТЕРГЕ ТӨЗІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ**

- 16 **Қалдыбекова Г.М., Сайдуллаева Л.Н., Оспанова А.А.** 80
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**НАУБАЙХАНА ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЙТАРЫМДЫ ҚАЛДЫҚТАРЫН
 БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН ӨНДЕУ**

- 17 **Бәкіржанқызы Ә., Абдираманова Қ.Ш.** 85
 магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 техника ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ЖӘНЕ МӘҢГІЛІК ЭНЕРГИЯ КӨЗІН АЛУ
 ЖОЛЫНДА**

- 18 **^{1,2}Ивахненко А.П., ³Надиров К.С., ³Бимбетова Г.Ж.** 91
^{1,2}PhD, профессор, КБТУ, Алматы, Қазақстан; ²IPES, Эдинбург, Великобритания
³д.хим.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
³к.техн.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ РАЗРАБОТКИ УЧЕНЫХ ЮКУ ИМ. М.АУЭЗОВА
 ВНЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ**

- 19 **Курманова К.Т., Айтбаева А.С., Досмуратова С.И.** 97
 ст.преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Қазақстан
 преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Қазақстан
 к.сел/хоз.н., профессор, ТашкентАУ, Ташкент, Узбекистан
**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЕСПИЛОТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
 В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА**

- ТҰЛҒАТАНУ
 ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
 COGNITION OF PERSONALITY**

- 20 **Бедебаев Т.А., Ергебекова А.О.** 103
 магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан.
**ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ –
 ӨТКЕН ЗАМАНДА ӨМІР СҮРГЕН БОЛАШАҚ АДАМЫ**

- 21 **Сапарбекова Б.Р.** 110
 магистр оқытушысы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан, Шымкент
ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ -
САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ
- ФИЛОСОФИЯ**
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY
- 22 **Исмаилов А.А., Омарбаева Л.К.** 114
 Южно-Казахстанский университет им М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ САЛТ-САНАСЫ МЕН
ДҮНИЕТАНЫМЫН ӨЗГЕРТЕТІН ҚОЗҒАУШЫ КҮШ - РУХАНИ
ЖАҢҒЫРУ
- 23 **Есимова А.Е., Ибраева Н.А.** 118
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 ф.ғ.к.аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ЕГЕМЕН ЕЛ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТҰЛҒА БАПТАУШЫЛЫҚ
МҮМКІНДІКТЕРІ
- ЭКОНОМИКА**
ЭКОНОМИКА
ECONOMY
- 24 **Kulanova D.A., Abdikerimova G.I., Daribayeva A.S.** 125
 candidate of Economics, Associate Professor, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
 candidate of Economics, Associate Professor, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
 masters of Marketing, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
DIGITALIZATION IN THE CONTEXT OF THE PANDEMIC: WORLD
EXPERIENCE AND KAZAKHSTAN
- 25 **Атенова К.А., Ахметова С.С., Саркулова Н.К.** 133
 қаржы магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 экономика магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 қаржы магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
БЮДЖЕТТІК МЕКЕМЕЛЕРДЕ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЕСЕП АЙЫРЫСУ
МЕН ЕҢ БЕКАҚЫ БОЙЫНША ОПЕРАЦИЯЛАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ
- 26 **Сахметова Г.Е., Уралов Б.К., Корабаева К.З.** 139
 доктор PhD, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 техника ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ЭЛЕКТР ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ СЕКТОРЫН РЕФОРМАЛАУ ЖОЛДАРЫ
- 27 **¹Нұрымбетов Т.Я., ¹Абишова А.У., ²Шеърров Ж.** 143
¹экономика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹экономика ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²экономика ғ.к., Қаракөл өсіру және шөлдерді Өзбекістан ҒЗИ,
 «Экономика» бөлімінің меңгерушісі, Самарқанд, Өзбекістан
ДӘСТҮРЛІ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУҒА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ
ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ

**ЗАҢТАНУ
 ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
 JURISPRUDENCE**

28	Амангелдиева Ә.С., Мицкая Е.В.
магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
заң ғ.к. профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ
ЗАҢНАМАСЫ	150
29	Мирзакулова Б.А., Ақшабай М.Б., Гафурова Н.Ә.
құқық магистрі, аға оқытушы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
заң ғ.к. магистрі, оқытушы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
философ-заң ғ. (PhD) доцент, кафедрасының кафедра меңгерішісі,
Ташкент МЗУ, «Халықаралық құқық және адам құқықтары»
ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІК ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
БАРЫСЫНДАҒЫ ЖЕДЕЛДЕТІЛГЕН ӨНДІРІСІНҢ ТЕОРИЯЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ	155

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
 НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
 DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
 ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
 PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

30	Жолдасбекова С.А. Баймурза А.А.
педагогика ғ.д., профессор, М.Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ДРЕСС КОД НЕГІЗІНДЕ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ЖАҢҒЫРТУ	162
31	Қозыбаев Е.Ш., Пономаренко Е.В., Бондаренко В.П.
педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
педагогика ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техника ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ПРЕКЛАСТЕРЛЕРДІ ЫНТАЛАНДЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ	167
32	Нұрбекова А.М., Молдаханова М.М., Жанбаева И.С.
педагогика к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ҰЛТТЫҚ
САНАНЫҢ ЖАҢА БЕЛЕСІ	172
33	Суюндыков А.А., Калымбетова Б.М., Икрамова Э.З.
аға оқытушы, магистр. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, магистр. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, магистр. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ РЕКШЕЛІКТЕРІ	176

- 34 **Токтабек А.А., Отуншиева А.Е.** 183
 магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ЖҮЙЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ
 СТАНДАРТТАРДЫ ӘЗІРЛЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ**
- 35 **Бегалиева Л.Ж., Нурханова Г.Б.** 188
 оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**БИБЛИОТЕРАПИЯ АДАМНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА
 ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ**
- 36 ¹Яновский Ф.И., ²Тургенбаев Д.Н. 193
¹техника ғ.д., профессор, Ұлттық авиациялық университет, Киев, Украина
²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ЗАМАНАУИ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ЖӘНЕ
 БАЙЛАНЫС ЖЕЛІЛЕРІНІҢ ДАМУ БЕТАЛЫСТАРЫ**
- 37 **Ескендирова М.М., Ескендиров М.З.** 198
 ст.преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
 д.техн.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО
 ЯЗЫКА НА ЗАНЯТИЯХ СЛП**

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ
 ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
 PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION**

- 38 **Шоманбаева А.О., Ауелова К.Е., Сахиева Ф.А.** 204
 психология ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
 PhD докторы, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫЛАРДАҒЫ АТА-АНА МЕН БАЛАНЫҢ ҚАРЫМ-
 ҚАТЫНАСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТҰЖЫРЫМЫ**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
 НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
 DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
 ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
 LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 39 **Содиқов Қ., Есболаева И.А., Мадалиева А.Б.** 212
 филолог.ғ.д., профессор, Ташкент МШУ, Ташкент, Қазақстан
 магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ МУЛЬТИМЕДИА МЕН ИНТЕРНЕТ-
 ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИГЕРУІ КЕЗІНДЕГІ ҚАТЫСЫМДЫҚ
 ШЕБЕРЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

- 40 **Омонов Қ., Әбдікерімова Г.А., Байменова С.С.** 217
 филолог. ғ.д., профессор, Ташкент МШУ. Ташкент, Қазақстан
 филолог. ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН
 ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

- 41 **Тухлиев Г.Б., Шойбекова А.А., Аширралиева Ұ.Т.** 223
 филолог.ғ.д., профессор, Ташкент МШУ, Ташкент, Өзбекстан
 филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЛАМҒЕР ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ
 ЮМОР МЕН САТИРА**

**КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-
 МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
 ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ
 ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
 LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT
 BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

- 42 **Аульбекова Ж.С., Байтенова Р.М., Уразбакова У.Т.** 229
 к.филолог.н., доцент ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
 ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
 ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**РОЛЬ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
 ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО
 СПЕЦИАЛИСТА**

- 43 ¹Донбаева А.Б., ¹Исабаева Г.Н. ²Уабенда Михал 235
¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²RHD доктор, Европейский университет им. Ю.Титшнера.Краков. Польша
**РУХАНИ ЖАНҒЫРУ МЕН ТІЛДЕГІ ПРАГМАТИЗМ: СЕНДІРУ
 КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ**

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
 ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
 CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ)
 ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН
 (ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ).
 VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

- 44 ¹Ботабаева Ә.Е., ²Бектурсунова А.К., ²Ботабаев Н.Е. 242
¹педагогика.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
²аға оқытушы, докторант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²PhD докторы, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТАҒЫ МЕКТЕП КИІМ ҮЛГІЛЕРІН ЖАЛПЫ БІЛІМ
 БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРГЕ ЕНДІРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

- 45 **Қунжигитова Г.Б., Бейсенбаев С.К.**
 аға оқытушы, М.Ауезов ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
 педагогика ғ.д., академик, М.Ауезов ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҰСТАЗДЫҚ ЕТКЕН ЖАЛЫҚПАС, ҮЙРЕТУДЕН БАЛАҒА

247
- 46 **¹Kaldybaev R.T., ¹Dairabay D.D., ²Tashpulatov S.Sh.**
¹candidate of technical sciences, docent, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhtan
¹PhD, Senior Lecturer M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhtan
²Doctor of Technical Sciences, professor, Tashkent Institute of Textile and Light Industry, Tashkent, Uzbekistan
NATIONAL COSTUMES OF THE KAZAKH PEOPLE

252
- 47 **Ибраймова П.Т, Торебаев Б.П., Юсупова Н.Д.**
 магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
 аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
 техника ғ.к., доцент, Ташкент тоқымашылық және жеңіл өнеркәсіп институты. Ташкент, Өзбекстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ КИІЗ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ

257
- 48 **¹Гарбачева Д.А., ²Болысбаев Д.С., ²Оспанов Т.М.**
¹педагогика ғ.д., профессор Краснодар Мемл.Мәдениет У-ті, Краснодар, Ресей.
²филос.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ БЕЛДІК ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

262
- 49 **Торебаев Б.П., Рахимова З.И., Болысбаев Д.С.**
 старший преподаватель, ЮКУ М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
 к.искусствоведения. НИ художеств и дизайна им. К.Беззода. Ташкент, Узбекистан
 к.философ н. PhD доктор. ЮКУ им.М Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ТЕКСТИЛЬНОГО РЕМЕСЛА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

267
- 50 **Ибраймова П.Т, Ибрагимова Л.Т, Агадилова Ж.М.**
 магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
 магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
 магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КИІЗ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ

275

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал
«QAZAQTANÝ» republican scientific journal

2 (10) 06 / 2021

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. – тарих ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, М.Әуезов атындағы ОҚУ Басқарма төрағасы - ректор;

Жауапты редактор: Жанысбекова Г.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының басшысы, тарих ғ.к., «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті.

Техникалық редактор: Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының бас менеджері.

Аудармашы, ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы: Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы; гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - д.ист.н., профессор, академик НАН РК Председатель правления - ректор ЮКУ имени М.Ауэзова;

Ответственный редактор: Жанысбекова Г.А. - начальник центра «Рухани жаңғыру и Ассамблеи народа Казахстана», к.ист.н., доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор: Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер центра «Рухани жаңғыру и Ассамблеи народа Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова

Переводчик, редактор материалов английского языка: Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКУ им. М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5, 261 кабинет. тел: 21-16-37

М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.

Баспаға қойылған күні: 28.06.2021, Формат 60x80 ¹/₈ Тираж 500 дана

Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3717, 23.06.2021

Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2021© М.Әуезов атындағы ОҚУ